

942
СТ Е15

ЕДИГЕ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

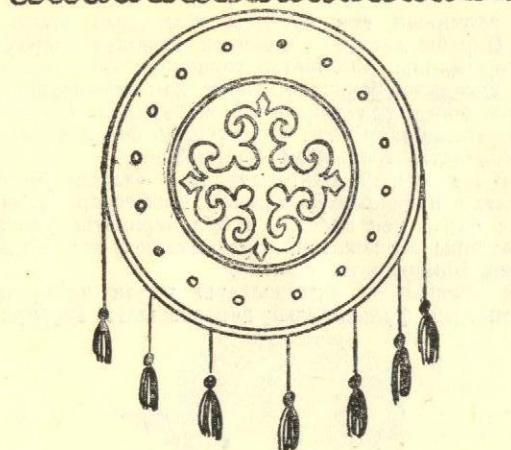
--	--	--

ГПК, Зак. В-192-20 млн.-84 г.

1992
ЕТ Е15

ЕДИГЕ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1990

Карак 2

Е 15

Едиге Қарақалпақ халық дәстаны,— Нөкис

Қарақалпақстан, 1990.—400 б

«Едиге»— Қарақалпақ халықының ең сүйикли дәстанларының бири. Жаңасы нәрселөргө мудамыс тоғызынлықтар болып келген. Өткен шымшылтырықты, дүрбеленели дәўирлер болуынан да дәжмет бәлесине гириппар еткен, Еди, миңе, «Едиге» дәстаны қайта құрыў дүниясында қайта тууылып, кең халық қатламына қайта араласып атыр.

Китапта шыгарманың еки нұсқасы усынылып отыр. Бириңиси атақты жырау Нурабылланың шәкірити Ерполат жырау Рамберди улынан профессор Қаллы Айымбетов тәрепинен жазып алдынып, 1937-жылы басылып шыққан бойынша, кирис ҳәм жыйнаушының сезлери де бурын қандай болса сол тақылете жиберилди. Сол баспасы тийкарьында бул вариантын таярлаған ҳәм түсінік сезін жазған филология илимдеринің кандидаты Қырықбай Байниязов.

Екіншиси— Қыяс жырау Қайратдиновтан баласы Қалбай Қайратдинов жазып алған нұсқасы. Дәстанның профессор Қабыл Мақсетов алғы сез жазған бираз кең көлемдеги болуынан да варианты филология илимдеринің кандидатлары Минажатдин Низаматдинов ҳәм Қалбай Мәмбетназаровлар менен бирліктө таярланған.

«Едиге» дәстанының өз оқыушылары менен қайта дийдарласып отырып халықмызыңың фольклорлық дүңгельсіздегі айрықша қуанышты күбылдыс.

215563 Хрот

ККАССР
Республиканский, детский
библиотека

Е 4702270105—178
М—357 (04)—90 36—90

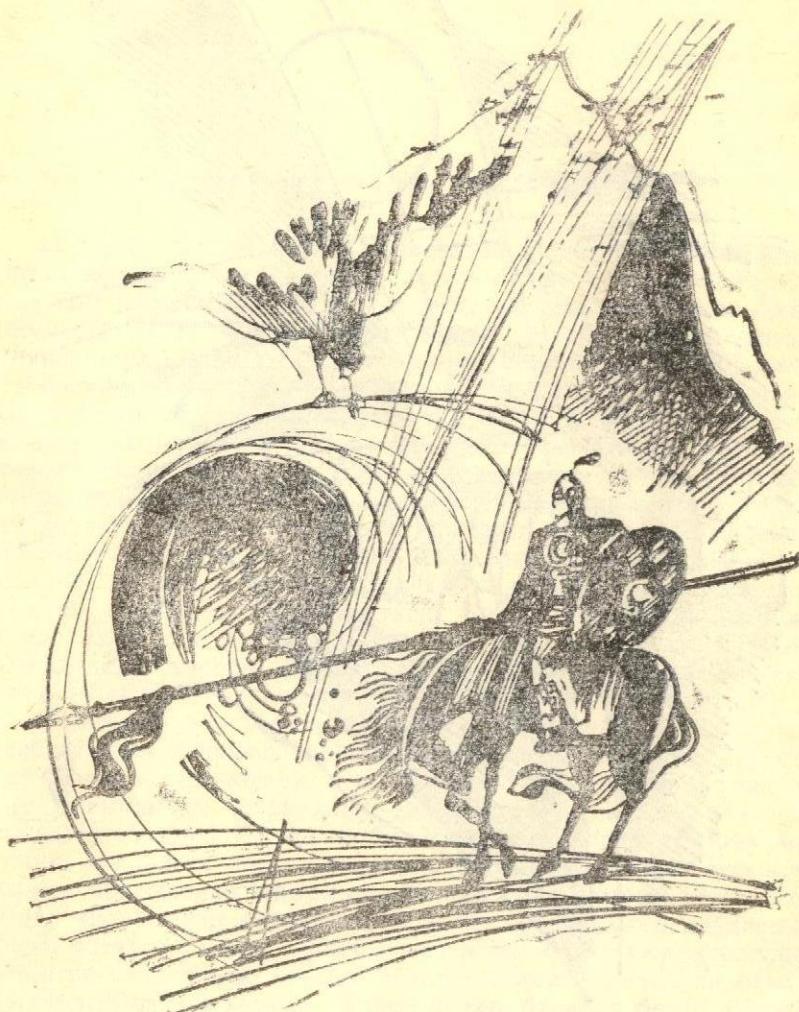
ISBN 5—8272—0700—4

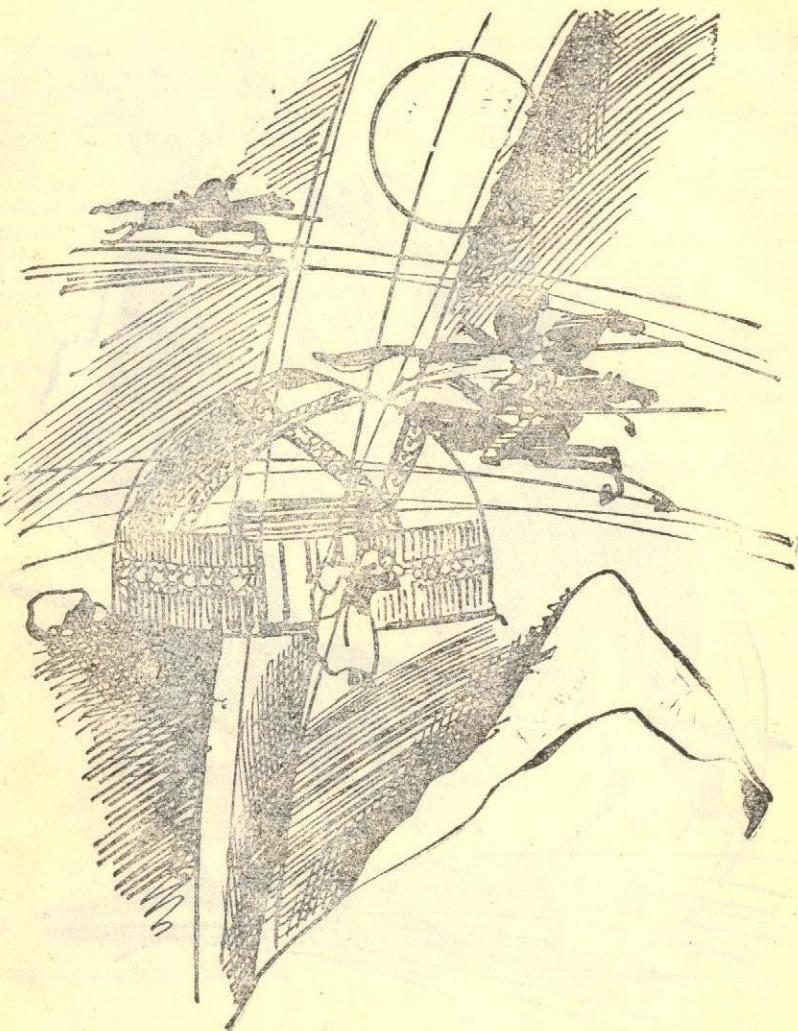
НР 10

© Мәмлекет көркем әдебият баспасы
Москва, 1937

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1990

2 - КИЛТНР.

«ЕДИГЕ» ТУУРАЛЫ ЕКИ АУЫЗ СӨЗ

«Едиге» дәстәнды қазақ, қарақалпақ, ногайлы еллериңүң ортақ мүлки. Қазақта «Едиге» дәстәнин бириňши сапар Ұалийхан улы Шоқан 1841-жылы көрлеўіт қыпшақ табынан шыққан Жұмағул деген жыраудың аўзынан еситип, жазып алған. Ұәлийхан улының жазғанын профессор Мелиоранский 1905-жылда бастырып шығарған. («Сказание об Едыге и Токтамыше». Приложение к тому XXIX, записок И. Р. Т. О.) Ногайлының «Едиге» си еле баспа жузине шықпаған болса керек. Қарақалпақтың «Едиге»сии болса 1905-жылда Москва университетинин студенти Беляев шымбайлы Бекимбет жыраудан еситип, жазып алған екен. Бирақ, бул нусқа жоғалып кеткен. 1929-жылы Айымбет улы Қаллы Шымбай қаласында Ерполат жыраудан «Едиге» ни жазып алған болса да, «Едиге»ниң әүелгі нусқасындаи бул да жоғалып кеткен. Қаллы «Едиге» ни екинши сапар тағы сол Ерполат жыраудан 1934-жылы жазып алған, Москвадағы көркем әдебият баспасына берген. Қарақалпақ тилинде «Едиге» бириňши сапар баспадан енди ғана шыкты.

«Едиге» ни оқып шықтым. Мен ойлайман: қарақалпақ ел әдебиятының әсерлери ишинде тил жағынан да ен бай, сүүртлеў жағынан ең көркем, ески турмыс салты-сыяғыны көркейтиў жағынан ең «тарийхлы» деп «Едиге» ни атасақ, сөзимиз жаңылыс болмас. Бизиң мийнетимиз бул жерде «Едиге» ниң тилин, тилиндеги көркемликлерин, баспадан шыққан нусқаларының арасындағы айырмаларын тексерип отырыў емес. Биз бунда «Едиге» ниң қарақалпақ тарийхына беретуғын пайдасын, бизиң ҳәзирги сияsat, тәрбия ушын керек болатуғын жерлерин көрсетип отпекшимиз. Тилин, тилиндеги көркемликлерин оқыўшылардың өзи де көрип, қәдириң билип, баһасын берер. Сулый қыздың өзи турғанда оны мақтап отырыудың ҳәжети жоқ деймен. Бирақ тарийх көзи менен қарағанда оқыушыны ойландыратуғын жерлери көп. Қарақалпақ ески турмысын, ески әдет-минезлөрингө көрсеткен жерлеринен көп материал алып пайдаланыўға болады.

Ен өүели мазмұнын сейлеп өтейик:

Түкли Едигениң ҳасылы-нәсили белгисиз; атасы Баба Түкли Әзийиз Кубыр, анасы пери, деп Едигениң ҳасылын дәсттан жасырады. Жас гезинде Едиге Тоқтамыс ханын малын баққан. Соннан қарақалпақ арасында қалған бир әдет болса керек: Едиге жылқышылардың пири деп танылған. Ақырын-ақырын Едиге өзинин шешенлиги менен, сөзүарлығы менен, ақыл-парасаты менен ханын қөзине түсип, бара-бара ханын-жакын адамларынан болып алады. Хан шеше алмаған дау-ларды Едигеге шештиреди. Едигениң атағы шығады. Едигениң бий аталығы да усынна болса керек. Өйтпесе буниан сонғы омириндегі Едигеде бийлик, шешенлик белгилеринен сиясат адамының сыпатларын көбіреқ көремиз.

Едигениң атағы жүртқа жайылғаннан кейин Тоқтамыс хан оннан қорқа баслайды. Бир шарасын таўып өлтирткиси келеди. Едиге ханын жаман қастын сезип, ханға қарсы сауаш қылғысы келсе де, жүрттың көпшилигинен жәрдем таба алмай, елин таслап қашып кетеди. Тоқтамыс хан Едигениң жолдан қайтармақшы болады. Бирақ Едиге питимге келмей, ханын көз тиккен жағы Сатемирдин алдына кетеди. Сатемир оны ҳұрмет-иззет пенен қабыл алады. Едигениң өзине әдет байлаң алғыұ үшын ески дала сиясатының бир әмелін ислейди. Едигеге қызын берил, өзине күйеў бала қылып алады.

Бул арада (Волга) Едил бойында қалған қатыны бала таўып, атын Нурадин (қазақшасында—Нуралын—ҳасылында Нуреддин) қояды. Арадан 14—15 жыл өтеди. Нурадин де сиясат ислерине қатнаса баслайды. Атасы құсап Нурадин де ханға қарсы келип, сарайда ханын айыларын сөйлейди. Сонда ханын мойнына қоймақшы болған айыбы не екен:— Ҳасыл ақ сүйек ерлерди шетте қалдырып, оларға жол бермей, Ағай, Тағайға үқсаған «қара сүйеклерден» өзине ўәзир қылдың деп, ханын сиясатын жаманлайды. Хан оның менен де питимге келмекши болып, балаға ҳұрмет көрсетеди. Шығыс ханниң қалған бир табақ бар екен, баҳасы мәмлекеттің уштеген бир қарыжына тен екен. Сол табақты хан Нурадинге инам қылады. Қара сүйектен шыққан ўәзирлерин зинданға қамап қояды. Хан сиясатын езгертип, Нурадинди қолға алып, Сатемирдин жаңын-сиясатын езгертип, Нурадинди қеүилин алмақ, ҳеш болмаса Едигеден да жүрген Едигениң кеүилин алмақ, ҳеш болмаса Едигеден келетуғын зиянның алдын алмақшы болады. Бирақ бул жолдан да бир пайда болмағаннан соң хан ески сиясатына қайтады. Ағай, Тағайлар зинданнан шығарылады. Хан бул сапар Нурадинди жойыў, бир әмелін таўып, жүртқа билдирмей өлтирилген болса да, мақсетине жете алмайды. Нурадинге қарсы мекши болса да, мақсетине жете алмайды. Нурадинге қарсы құрылған барлық хийлелери босқа кетеди. Нурадин өзиниң

қәтерде қалғанын көріп, атасының досларының жәрдеми менен Сатемир жағына қашады. Нурадинди қашыртқанлар зинданға туседи. Булардың бәри «ақ сүйек партиясының» адамлары.

Булар да хан менен сөйлескенде, оның сиясатын жаманлайды, — «Әүели сауда барған сайын кенейип, мәмлекет азат болып, қазна байып, қарасүйектен алған ўәзирлерин журтты талап, қазнадан урлап, мәмлекетті бүлдірди. Ел ғедейленип қалды»,—деди. Бул сөздің үлкен мәниси бар еди.

Бул арада басқа сауашлардан қолы босаған Сатемир Едил жағына әскер тартады. Тоқтамыс исти питим менен питкермекши болады. Араға 700 молла-йишан кирип, еки жақты жарас-тырмақшы болады. Сатемир өзиниң ҳасыл мақсетин көрсетпей үшын истиң Едигениң қолында екенин сөйлеп, өзин шетте көрсетеди. Сатемирдин сиясатына байланған Едиге питимге қонбейди. Урыс болады. Тоқтамыс урыста жәцилип қалады. Еки жақ қайтадан сөйлеседи. Едигениң үш шәрттің Тоқтамыс қабыл қылады. 1. Едигениң үлкен қатының Тоқтамыс хан ҳұрмет-салтанат пенен шығарып, Едигеге тапсырады. 2. Едигениң азап-жапа көрген досларының 14 жыллық қарежетин береди. (Бул еки шәрт Едигениң көзин тойдырыў үшын). 3. Едилдин «арғы жағын» жүртү менен Едигеге тапсырады. Тоқтамыстың жүртүн екіге бөлип, мақсетине жетип, Сатемир өз елине қайтып кетеди.

Едигениң қол астындағы жүрт алым-салым «бәледен» азат, кеңшилките жасайды. Тоқтамыстың қол астындағы жүрт би-рим-бирим Едигениң жағына қашып кете береди. Тоқтамыс пенен Едигениң арасы қайтадаң бузылып, ис сауашқа тиреледи. Тоқтамыс жәцилип қашады. Арқасынан Нурадин қуўып жетип, ханды өлтиреди. Тоқтамыстың кесилген басы Нурадинге қарап сонда:— «Құлдан ўәзир қойсақ ҳәм, қул тилине кирсек ҳәм, геүде төмөнде қалды, басым еле де сеннен жоқары»,—деп еки жақтың арасындағы бул таластың терең екенин сездиреди.

Тоқтамыс өлгеннен соң Едиге түүел жүрүттө қолына алады. Бирақ, «еки қошқардың басы бир қазанға сыймайды» дегендеги, Едиге менен Нурадинниң арасы ханын қызы жузи-нен бузылып, Нурадин «пәрәң» патшасының алдына кетеди. Жети жыл сол жақта жүргеннен соң, елини сағынып қайтып келеди. Едиге мәмлекетті Нурадинге тапсырады. Қазақшасында Едиге, Нурадин екеўи де өлип, Тоқтамыстың баласы Қәдирбер, ди сұлтан жүрүтқа ийе болады. Соның менен дәстан питеди.

Бул дәстанның қарақалпақ тарийхы үшын керек болатуғын жерлері көп дедим. Буның себебі белгили; тарийхтың бизге берип отырған хабарларына туўры келмеген жерлері көп бол-

са да, дәстанның өзи тарийх ўақығаларынан алышып, болып өткен ҳәдийсегерге қараң айтылған.

Дәстаниң ишинде келген Сатемир 1370—1405-жылларда Самарқандта хан болған Ақсақ Темир. Тарийхшылардың сөзине қараганда, Ақсақ Темирдин ұасылы мөгүл, Барлас елине шыққараган. Араб, парсы, түрк тарийхшылары оны «Әмир Темир Гөргөн» және «Сақыбқыран» деп атайды. Бирсыптырасы «Темирләңк» деп те ат қойған. «Ләңк» парсыша «ақсақ» деген сөз. Соңнан европалылар «Тамерлан» дейді.

XIV ғасирде сауда жоллары өзгерип, дүньяның аўдар-төңкөр болып жатқан заманы еди. Ақсақ Темир Ҳиндстан, Иран, Кавказ, Анадол журытларын қолға алыш, күн шығыс пенен күн батыс еллериңін саудасын бири-бирине байлады. Бирақ Күншығыс пенен Құнбатыс арасында Едил бойында Ақсақ Темирге мойынсынбайтуғы Тоқтамыс хан бар еди. Бул бөгетті жойыў керек болды. Бул мақсетке жетиў ушын еки жол бар еди: Тоқтамыс өз еркі менен мойынсынса жарайды. Өйтпесе, Темир оны күш пенен бағындырыў шарасын ойлар болды. «Дәши қыпшақ» (Дәсти Қыпшақ) салтанатының ханы Тоқтамыс хан менен Орта Азия ханы Ақсақ Темир арасында болған саұаштың ұасы себеби усы болса керек, деп шамалайман. «Едиге» дәстанында Тоқтамысқа қарсы болған «партия» ханың сиясатын жаманлағанда: — «Сауда азайып, журыт геделленип баратыр»,—деген мәниде сөзлер бар. Бул сөзлер ешейин айтылған сөз емес. Буның менен жоқарыда баянланғандай, сол ғасирдин жалпы экономика, жалпы сиясат ағымларына Едиге мәсесинің байлаұлы екенине бир дәліл, деп билмекшимен.

Енди Тоқтамыс хан менен Едигениң арасындағы даўға келейик. Тоқтамыс «ақ сүйекке» өзинин жаўы деп қарайды. Өзиңін ұққимин нығайтыў ушын, ақ сүйекти өзиў ушын жаңына қара сүйектен ўәзир алышына мен әжеплеібеймен. Буны дәстан ашық көрсеткен. Бастағы гезлерде Едигенин елден бир жәрдем ала алмай журийинин де себеби: қарадан шыққан ўәзирлеринин арқасынан ереді. Елдин атақты батырлары да Едигеге қарсы. Қересиз, ақ сүйек, қара сүйек даўы—бир ески тарийх даўы. Едиге ақсақ Темирдин алдына кетеди. Бирақ Тоқтамыс ханың журутының иши ол заманда онша бузылмаған. Сол себепли Ақсақ Темир сабыр қылады. Арадан он, он бес жыл өтеди. Барған сайын «Дәши Қыпшақтың» иши бузылып, ақ сүйек «партиясы» дүньяның улыўма себеплерден қарап болғанын Тоқтамыстың мойынына қойып, журуттың бир сыйрасын өзине ертип алғаннан соң Ақсақ Темир тарийхый майданға шығады. Нәтийесі тарийхтан да, дәстаннан да белгили. Бул туўрыда дәстан менен тарийх арасында ҳеш бир талас жоқ.

Биз буида соны айтпақшымыз: «Едиге» дәстанындағы ўақылардың бизге берген хабарларына туўры келмеген жерлері көп. Түрли-түрли заманларда жасаған кисилер бунда заманлас болып көринеди. Тоқтамыс ханың Ақсақ Темирден женилип, Литва князи Витовттің алдына барып жүргенин қәте айтады. Нурадин «пәрен» патшасына кетти, дейди. Сатемир қызын Едигеге берип, өзине күйеў қылып алды, дейди. Ақсақ Темир қызын Едигеге берди, деген бир хабар жоқ.

Едигениң мәселесин тарийх көзи менен тексерип, шының шынға, өтиригин өтирикке шығарып, анализ жасаў келешекте болатуғын жұмыс, бул дәстанды қарақалпақ халқының тарийхына байлаұлы қарақалпақтың ески түрмисының айнасы деп атасақ та болады «Едигениң» бир пайдасы усы. Екинши сөзимиз мынаў: қарақалпақтың тарийхы еле жазылмаған. Қарақалпақ әүелги заманларда «Дәсти Қыпшақ» ишинде жасаған. Ол заманларда қарақалпақ ғана емес, «Дәсти Қыпшақ» ишинде жасаған халықлардың барлығы да (мәселен, қазақ, ноғайлы) ғазарине айырым-айырым атақ алыш, өз алдына отаў тикпеген. «Дәсти Қыпшақ» пытырағаннан соң, ҳәр бири өзине бир отаў тигип, жүзеге шықкан. Сол себептен болса керек, бирге жасаған, «бир халық» болып отырған дәүиринен қалған бул «Едиге» ни қарақалпақ, қазақ, ноғайлы қәрқайсысы өзинң мүлки, деп қарайды. Мен ойлайман: қарақалпақ тарийхшылары да қарақалпақ тарийхын жазғанда ең әүели «Дәсти Қыпшақ» (Алтын орда, Қекорда) тарийхларын тексеріўлери керек.

Бул жолдың туўры екенлигин усы «Едиге» сипаттап береди. «Едиге» ниң ишиндеги материал менен сол заманлардағы журут түрмисын ашып, тарийх билими менен анықладап, тартып, олшеп шығыў керек. Бул —тарийхшылардың миннеги. Бизинг миннетимиз—усы ўақытқа шекем дүнья жүзине шықпаған «Едиге» ниң бағасын көрсетип өтиў.

Қарақалпақ халқы бүгін Коммунистлер партиясының Ленин салған кен жолы менен жүріп, Совет ұққиметиниң жәрдеми менен журут қатарына шықты. Өз алдына бир республика болды. Буның тарийхын билиў керек. Билиў ушын қолдагы бар материалларды жыйнаў керек. «Едиге»—сол материалдың ең баҳалыларының бири. Сол себептен қарақалпақ, қазақ, ноғайлы журутлары араларында ортақ тарийхларының қалдырып кеткен усы ортақ дәстаның сүйсинип қарсы алар. Тарийхларын тексергенде булардың барлығы да пайдаланылар деген үмит пенен биз «Едиге» ни шыгардық.

Москва, 1-октябрь, 1936-жыл.

Шымбайлық.¹

1. «Шымбайлық»—Нәзир Тереқуловтың әдебий лақабы (Б. Қ.)

“Едиге” каласындағы жыныштардың шамағынан таби
ттық мемлекеттің шаруашылық жағдайын анықтаудың
жадыр тұрғында нағыздан жыныштың мәдениеттік мөрзе
мемлекеттің шамағынан таби тұрғында нағыздан жыныштың
шамағынан таби тұрғында нағыздан жыныштың мәдениеттік мөрзе

ЖЫНАУШЫДАН

Бул «Едиге» жырын 1905-жылы Москва университетинде
студенти Беляев деген киси Шымбай уездинде қарақалпақ
Бекмухамбет (Бекимбет Жырау) деген жыраудан жазып алған
екен. Бирақ ол жыйнақ Беляев өлип кетип, қолжазбасы жоға-
лып кеткен. Сол «Едиге» ни жыйнағаны ҳақында еткен хабары
туўралы прокотол илим Академиясында сақланып тұрса керек.

Мен «Едиге» ни 1929-жылы Шымбай қаласында этнография
экспедициясында жүргендег Ерполат жыраудан жазып алған
едим. Ол қолжазба түрли себеплер менен жоқ болып кетти.
Маған «Едиге» ни қайтадан жазыға туұры келди. 1934-жылы
октябрь айының басында «Едиге» ни Шымбай қаласына қара-

Ерполат жырау Рамберди улы ҳәм профессор Қаллы Айм-
бетов. «Едиге» дәстанын жазып алғып пайтында түсирилген
сүрөт.

қалпақ илим изертлеу институты тәрепинен тил-этнография
экспедициясына барғанда Ерполат жыраудан және қайтадан
жазып алды. Жазған ўақытта қобыз бенен жырлайтуын жыр-
ды қара сөз бенен аўыз еки айттырып жазығ қыйын болды.
Жырау қобыз бенен жырлағанда жырдың сөзлериниң үйқасы
келисип жырлана береди. Ол қобызды қойып, аўыз еки айтқан-
да үйқасығын көлтире алмай, көп қыйыншылық пенен айтып
берип отырды.

Ерполат 1861-жылы туўылған. Экеси Рамберди (Рахман
берди). Оның экеси Есемурат, Есемураттың экеси Байсейит,
оның экеси Курбанияз, оның экеси Темир.

Ерполатқа жырлаушылықты үйреткен устазы; Тұрымбет
жырау, Нурабылла жырау, Қоңыраттың қандекли урыұынан
Қаражан деген жырау. Ерполат жырау қарақалпақтың он төрт
урұй арысы, Қытай тириеси, Қепе урыұынан, кепе-шеріүши
көшесинен, отырымы: қарақалпақ республикасы, Шымбай
районы, 8-аўы.

Ерполат «Едиге» жыры ҳақында былай дейді: —«Шежи-
решилдерден еситиўим бойынша, Едигениң дәўран сүрген ўағына
быйыл 1934-жылы 558 жыл болады. Усы бизиң жұрттымыз Са-
темирдин жұрты есапланады. Едил-Жайықтан көшип келген.
Нурадинниң баласы Мүұса (ямаса Ийса). Мүұсаның баласы
Орақ және Мамай. Мамай—ұлсыз, Орақтан еки бала бар:
Қарасай ҳәм Қазый. «Едиге» нин даўамын «Қарасай-Қазый» деп
қазақ жыршылары жырлайды», —дейді.

Айымбетов Қаллы.

I B O L I M

Баба Тұқли Әзій-Құбыр деген әүлийеде денесине түк шығып жүретуғын еди. Сонда бир булақ суұы бар еди. Сол булаққа үш кептер жыл он еки айда бир келетуғын еди. Ол кептер емес еди, пери еди. Бир күни сол перилер кептер болып келип, суұға шомылып атырғанда Тұқли Әзій олардың кийимлерин урлап алды. Перилер: — «Бизиң кийимлеримизди бер», — деди. — «Яқшы, берейин. Әгер екеўиниздин кептер липасынызды берсем, биреўинизди берип кетесиз бе маган?» — деди. Олар: — «Мақұл», — деди. Сөйтіп биреўін ҳаяллықта алды.

Пери айтып еди: — Мениң саған қоятуғын төрт шәртим бар. Мине сол шәртлерди орынласаң, мен сенини, Әгер ол шәртлерди орынламасан, мен саған жоқпан.

Бириңши—жүргенде өкшеме қарама.

Екінши—суұға түскенде үстиме кирме.

Үшінши—қолтығыма қол салма.

Төртінши—жума күни басымды жуўаман. Сонда үстиме кирме, — деп еди.

Аяғына қарап көрсе, өкшеси жоқ еken. Қолтығына қол салып көрсе, қанаты бар еken. Суұға түскенде қарап көрсе, қарынларын ақтарып жуўып отыр еken. Жума күни басын жуўғанына қарап көрсе, геллесин қопарып алып, шашын алтын тарақ пенен тарап отыр еken.

Пери: — Сен маган жоқ, мен саған жоқ. Ишимде алты айлық балаң бар. Сол баланды пәлен күни, пәлен деген дарақтың тубинен таўып ал», — деп ушып кете берди.

Ол заманда Туман хожа дегениң шорысы периниң бала туўып атырғанын көрди. Пери шорыны көріп, дараққа қонды. Пери көзден ғайып болды. Бала көрмеген шоры мымдай етип баланы көтерип қолына алды. Шорының емшеги ийди. Баланың аўзына салып еди, бала үш мәртебе сорыды, өзиниң туўған анасын еме алмай қалды. Шоры баланы Туман хожаның ҳаялына әкелип берди. Туман хожа — «Қартайғанда туўған балам», — деп, жалғаннан атын қойдыраман деп Тоқтамыс хан-

ның алдына барды. Туман хожаның душшанлары: — «Бала бици», — деп жалғаннан даў салды. Екеўи де ханға барып арыз еtti. Патша балаға нәээр етип қарап еди, баланың үстинде периниң кийгизген көйлегин көрди. Патша баланы қолына алды. «Адамыйзаттың кийими ийне менен, периниң кийими қыял менен тигиледи. Ҳәркім баланың көйлегиндей көйлек тигип экелсе, бала соныки, болмаса, гайып бала хандики», — деп баланы Тоқтамыстың өзи алды. Баланың атын Едиге қойды. Сөйтіп, Едигениң атасы Тұқли Әзій, енеси пери еди.

Едиге он төрт жасына келди. Едиге жылқы бағатуғын еди. Жылқының пири әүүел Жылқышы ата, оннан кейингиси Едиге еди. Шаншыўлатқан жылқыны Едигениң мазары қылып, айналдырмақ соннан қалып еди.

Сол жылқы бағып жүргенде арыз қылған кисиге дурыс төрелигин бериүши еди. Тоқтамыстың ҳаялына: — «Едигени өлтирип бер», — деди. Ҳаял өзи туўмайғанлығын қылып, — «Яқшы», — деди. Бир табаққа бал, бир табаққа суұсыз қатық уйытып қоятуғын еди. Едиге жылқыдан келгенде беретуғын тамағы сол еди.

Бир күни бир табаққа үш мысқал зәхәр салды, сөйтіп уйытты да қойды. Едиге табақта зәхәрдің бары билди. Белинде алмасстан суў берген жәўұар пышақ бар еди, пышақты салып, балды тилип еди, пышақ зәхәрди тартып алды, пышақ пенен қарып-қарып жиберди де ишти.

— «Екіленши бундай етпе;

Ашыған екен шелегин,

Қаңсыған екен шашағын,

Пысықлап, тазалап уйтып қой қатығынды қайтып келгенимше», — деп үйден шығып кете берди. Оннан соң ҳаял жылай берди.

Патша оған: — Неге жыладың? — деди.

— Бағанағы Едигениң айтып кеткенин алладың ба?

— Едиге не деди?

— Оны билмедин бе? Табақтың ишне пышақты салып, төрт кесе қылып бөлди. Бул алты айлық жүртүндө қымыздай писемен дегени. Шапшақ деп үлкен қызынды айтты. Кишкене қызыны Тыныкей екеўин де сақтай бер деди. Бунысы екеўин де ҳаяллықта аламан дегени, — деди.

— Ырас па? — деди патша.

Патша бул сөзге инанды. Алпыс еки ҳәмелдарына: — Мен Едигеден кештим, Едигени өлтириңдер! — деди.

Едиге алпыс еки ҳәмелдардың жаманлық еткенин билди. Ноғайдан қостар таптай, жүрттап шығып кетти.

Едил менея Жайықта,
Сарымай, Елек бойынан,
Нураңың қара құмынаи,
Тоқтамыстай пашшаның,
Пайтақ қурған жері еди,
Қостар талпай Ногайдан
Шығып кетти Едиге.

— «Жаман ушын жақсыға қылыш урып, Ноғайдың ҳақ
қанын мойныма жүклемей-ақ, басымды алып кетейин», — деп
журттан шығып кетеди.

Едигениң ҳаялы хожаның қызы Қарақаш: — Я өлтирип кет,
я мени алып кет! — деп жылауынан услап жибермеди. Оннан
соң Едиге ҳаялына қарап:

* * *

— Ҳә алғаным, қарың тәсек салғаным,
Алты айлық қемиле бойында қалып баратыр,
Сени не қылып өлтирип кетейин, дилбарым,
Ай жарылқап күн туýса,
Ат басындаі үл туýса,
Хешкимге ойласпа, кенеспе,
Перзентимиң атын Нураддин қой, — деп журип кетти.

Барарына жери жоқ,
Батарына коли жоқ,
Тәңирге таўекел етип,
Жөлді берди Едиге.

Өткеннен, кеткеннен, кәрүаннан еситиўи бар еди, Сатемир-
диң журты бар, деп. Сол Сатемирдиң журтына кете берди.

Ақтобе деген жерге келип
Төлө жұртын қыя алмай,
Шығарында шыңса да,
Жұртынан шығып кете алмай,

— «Атаны баласы бар, ағаның ииниси бар, изимнен киси
жиберер», — деп үміт етип, төбебе жата берди.

Күнлерде бир күн Кенжембай сегиз атлы, өзи менен тоғыз
болып, Едигениң жатқан жерине келди. Кенжембай әлінде
сазы болмаса да, тилинде сөзи жырлай берди:

— Ат береди хан атаң,
Топ береди хан атаң.
Ханның атын мінсене!
Ханның тонын кийсене!
Қайт, Едиге, қайтсанад!
Байтал болип алсаң!
Сайтал байлан саýсаң!

Пайтақ болип алсаң!
Алтын тахта минсене!
Патшалық деўран сурсене!
Ақ тебеден сен тусил,
Атаңа құллық етсене!
Қайт, Едиге, қайтсанад!
Оған иеүлиң толмаса,
Ханның ени қызының,
Қәлегениң алсаң!
Қайт, Едиге, қайтсанад!

Оннан соң Едиге турып ҳәр түгі төбендей шашылып, мына
гәпти айтқанда қап-қара болды жүзи, жер көрмеди қөзи, қатты
ашыўы келди:

— «Кисиниң товы киршил ди,
Кисиниң аты тершил ди.
Киршил ийім иймеймен,
Тершил атты мінгеймен,
Сендейін залым менен
Шәхәрге қайтып бармайман,
Ханның айттар сези емес,
Есітер мениң гөпім емес,
Кенжембай!
Қамшы тайер мойныңа,
Қан сорғалар қойында.
Мен тебеден түскен соң,
Шыдамассаң ойынма.
Аманатқа қыянат.
Ете көрме, Кенжембай!
Айтып бар буны ханыңа,
Алты айлық қемиле қалды,
Мениң бары-жоғымды
Билдирмесин жалғызға,
Қанатлыға қақтырмай,
Тұмсықылға соқтырмай,
Атам таза сақласын,
Айтып бар буны ханыңа,
Өзім келмей еле қойса жалғызым,
Өлтиремен орнына,
Айтып бар буны ханыңа.

Оннан соң Кенжембай Едигениң ашыўының қатты келгенин
билди. Кенжембай қайтып кетти. Едиге буўыршын атқа қамшы
басып, Ноғайдан шығып журе берди,

Аттың жалы жатқанда,
Тулялары қатқанда,
Атқа салған тиллалы ер,
Ат қапталға батқанда,
Ат жиберип көллатқа,
Шыдай алмай гайратқа,
Үш ай он күн жол журип,

Жетип келди Едиге
Сатемирдей даңқлы патша,
Сорап жатқан елатқа;

Сатемирдей патшаның,
Бийиктен салған қаласы,
Бул жарланып көринди.

«Танымаган жерде бой сыйлы»,
Таұшаның туған ботасы,
Бісық көринер көзине.
Хәркім елинен айрылса,
Қандай арыслан болса да,
Жеккелик көлер езине,
Барапына жери,
Батарына көли жоқ.
Көрмеген ел еди,
Жүрмеген жолдың бәлентин-пәсін,
Ойлы-шуқырын биле алмай,
Қайлардан қайда барапы,
Есабын арыслан таба алмай,
Әне, турып Едиге
Ат басындаи сом жүрек,
Қанага сыймай туўлады:

— Бул кеткеннен кетейин.
Аллатала жол берсе,
Әүлийелер қол берсе,
Сол қалаға барайын,
Атальық, найыш, құс begi, метер,
Барып булады көрейин.
Буладың иси болмаса,
Буниан арман етейин,
Сатемирдей патшаның,
Нәзерине барайын,
Халымды, жағдайымды
Ханга баян етейин,-деди.

Әне, «Патша: — «Хош келдин, сапа келдин», — деп құрмет етсе, атын бағып, отын жағып ханның хыметинде болайын, патша мақұл көрмесе, енди қайлардан қайларға кетейин, арба айдал, мәскепши болып суў тасып, аўқатымды етейин», — деп, Едиге қалаға қарай сүрип журе берди.

Дәрүазага келеди,
Дәрүазаны бағып турған,
Мыритеілер менен сәйлесип,
Урықсат алыш қалаға,
Ат ойнатып келеди.

Едигени көрген адам,
Болсаң ғөрге атадан деп,
Хөмме ҳайран қалады,

Аталақ отыр бир жерде,
Найыш отыр бир жерде,
Дийұан отыр бир жерде,
Жұзи төмен талайы,
Ашақ көрніди талайы,
Өте берди Едиге:

Хан есиги датқа жай,
Тар қалылы кең сарай,
Жетип барды Едиге,
Сатемирдей патшаның
Есигиндеги мәхреми,
— «Есикке мийман келди», — деп
Ханга хабар береди.

Минген аттың, кийген тоңның
Файрасын көріп,
Сатемирдей патшага,
Барып хабар береди,

«Ақша аты бар астында,
Қоңыраулы найза дәстинде,
Құндызылы соппас басында,
Жолдасы жоқ қасында,
Әйне он торт жасында,
Рустем киби айбатлы,
Сүймұрықтай сымбатлы,
Арбадан кең көкиреги,
Арыстан жуұан билеги.
Тепсингендеге ер қорықсан,
Дәрья қатып муз болған,
Лалаүласқан қалмақтың
Тоқсанға шықсан кемпіри,
Қорықсанынан қызы болғандай,
Айбатты мийман келип тур.
Асынғаны ердікі,
Жамылғаны ердікі,
Бәриси ердиң жарагы,
Келле кесип, қан теккендей,
Бәриси ердиң жарагы».

Есикке сондай бир мийман келди дегенди еситип, патшасы жағасы алтын, жеци зер қәсійетли тоңды жамылдып, орнынан турып, бул дабылға шыдамай, есикке шығып қарады. Едигени көріп, Едигениң айбаты, саўлаты бағы айтып келгеннен жети есе зият көринди Сатемир ханның көзине.

Едиге патшага сәлем берди. Патша сәлемин әлик алды. Едигениң қасына патша келгенин билмей-ақ қалды. Оннан соң патша Едигеден жол болсын сорап, не дейди екен, қәне;

— Хаўа жаўсын, айдан қөллөр ҳөл болсын,
Хылдан-жылға кем деүлетің мол болсын,

Астында өреби ат, устинде тонын,
Ақша ат минген үглым, саған жол болсын.

Он төтиңнен шалып туған айынды,
Керип құуанаман сениң бойынды,
Астында өреби ат кустан қанатлы,
Үглым, баян еткіл шықсан елиңді!

Ақша жұзиң запырандай сарғайып,
Мудам ат устинде ҳаққа қол жайып,
Алдыңда басшың жоқ, кейинненде қосшың,
Жайы жұрттан шықтың бунаша мұнайын?

Ашылғанда таза бағдың гулисең,
Халық еткіүши бир алланың құлысаң,
Астында өреби ат, устинде тонын,
Елатында қандай шаның улысан?

Айып көрме, сейлел турған қызыл тил,
Гәхі айтқыл, гәхі айтла, езиң бил,
Сатемир хан сөзді ада етти,
Мийман езиң бил!

деп патша сөзді ада қылып, оннан соң Едиге елиң, халқын Сатемирге баян етил, бир-еки аўыз орасақы айтып турған қусайды:

— Едил менен Жайықтаң,
Боктергили адырдан,
Бөгөнекли шүңгилден,
Нураның қара құмынан,
Ногайдың толы жұрттынан
Кияттыман мен шығып.

Айрылған көлден сонамаң,
Гәх тутасып, гәх жанамаң,
Алты айлық ағыр жұрттан
Қостар ташай келемен.

Атың болса, багамаң,
Отың болса, жағамаң,
Сизге хизмет етпеге
Мен күнликиши боламаң,

Сен сыйласаң бир киси,
Сыйламасаң, хан ата,
Қөдиримди мениң ким биледи,
Биз бир келген келгинди,
Тептирең күнликиши.

Талауда қалды дүнья-мал,
Тасаддың болсын шайрин жан.

Гәх жарылқа, гәх қарга,
Ендигисин өзиң бил,
Жарт ийесін атажан!

Әне, оннан соң Сатемир Едигеге қараң гәплейди:

— Ашылған бағда гулин,
Бағда шәмен бүлбүлин,
Ат сораспақ сүннет екен,
Атыңды айтсаң қәйтеди
Ұзақтан келген құльным?

Оннан соң Едиге турып: — «Атым Едиге», — дейди. Оннан соң патша айтады:

— Едигени ат қағып, шаршан келген құсайды, пинчамы жайда он бес күн бақ. Он алтыншы күни мениң бәргаҳымда алып кел, алып барып, ўәзирлериме тапсыр, — дейди.

Әне, он бес күн жатты, ат ырғанлап, ер тырнацлап, жол азабы шығып, ели-халқы, толы жұрты ядина түсип еди гүциренип, Сатемирден жасаўыл жетип келди: — Хан шақыртты, жүресиз, — дейди.

Хан шақырады дегенде Едиге қақықаты алла нәзери уллы патша айбатынаң, саўлатынан сескенип, тұра берdi жайынан. Сатемирдей патшаның шақыртқанлығының себеби: «Едигени сынайын, батыр ма екен, қорқақ па екен, ақыллы ма екен ақмақ па екен. Алтын тахқа мин деп ишарат етип көрейин, ҳәмириримди тәрк етпей, алтын тахқа миңсе, ҳәр ис келер қолынан», — деп сыйнамаққа шақырып еди сарайға.

Едиге жетип келди патшага, сәлем берип, қол қаўсырып, нәзәринде турды, оннан соң патша турып:

— Елге келген мийманды сыйламақлық орын, себеп пенен келген екенсен-ди, Едигежан, алтын тахқа миң! — деп инам етти Сатемирдей уллы хан.

Минейин десе, алтын тах миясар емес өзине, минбейин десе, мажазын уллы патшаның ҳәмири тәрк болатуғын болды, ханың ҳәмири тәрк болмасын деп, Сатемирдиң тахтына миңніп, отыра берди сымпыйып.

Едиге тахқа минген соң патшаның көңли жай болды. Оннан соң Едиге турып:

— Ата, сөзинде жоқ-ты қата, ҳәмириңди тәрк етпей, тахтына миндим. Енди ҳәмириң питти. Тах өзине құтлы болсын! — деп Едиге тахтан түсти.

Сатемир тахқа минди. Тахқа минген соң патша ғамғұн болды.

— Едигежан, айып көрме, бир кәлийма саған айтатуғын сөзим бар, — деди.

— Сиз патша, биз пуқара. Патша пуқарага арыз етпек, қатты эбести. Сиз төмөнгө түсін, биз тахқа минейик. Сиз арызыңды айтсаныз, биз дәліл тауып берейик,—деди Едиге. Мақул сөзге ким қарсы, Сатемир хан тахтан түсти. Едиге тахқа минди. Оннан соң Сатемир арызын айтып толғай берdi:

— Қақпақлы Хожа қөлинде,
Шылпықтың қара таұында,
Атса, мылтық отпеген,
Шапса, қылыш кеспеген,
Алланың дады жетпесе,
Бендениң оғы отпеген,
Бир душпаным бар еди,

Қара тийин Әлип баба,
Шаұып кетти қаламды,
Алып кетти шырқыратып,
Қызы да болса, улдан зылт
Көрер едим—
Ақбилек атлы баламды.

Алыста болса, сорарым,
Жақында болса, барапым,
Барсам-келсем, базарым,
Қара тийин қолында
Шырқырап кетти нашарым.

Буўған белге кәмарым,
Яр болгай қәдир қудайым,
Сол дүньяның кейнинен,
Варапмысаң, мийманым?

Оннан соң Едиге ханға қарап бир-еки аўыз гәплеп турған құсады:

— Ҳә, ата!
«Құндылшиниң күни питпей,
Көнегин қолдан берер ме».
Баяры хызмет буйырса,
Бармайман деп айтпаға,
Ерк өзинде болар ма?

Ийиргендे жатаман,
Айдағанда еремен,
Қайлардан қайла буйырсаң,
Бармайман, деп айтпаға,
Келиспейди жағдайым,
Тәүекелши боламан.

Әжелим жетсе, өлермен,
Несиһем болса, келермен,

Тәніримниң не салғаны
Манлайымнаң көрермен.

Едигениң сөзи астарлы еди, Сатемир мына сөзді еситип, Билсе де, билмеген құсан:—«Едигениң атын алып кел»,—деди.

Әкелип атын қолына берdi. Ақша атын әкелип қолына берdi. Ақша атын ертлеп, жаў-жарагын бектерди, «бисмила» деп ақша аттың үстине минди.

Сонда Сатемир турып Едигеге қарап толғанды:

— Ҳә, Едигежан!
Көрмеген елиң,
Жүрмеген жолың еди.
Бәлент-пәсін билмесен.
Қара тийин Әлип бабаның
Келген изин көрсетип,
Қайтқан изиң көрсетип,
Сени жолға салайын,
Изиме ер, Едигежан,
Жол сүлтейін берейин.

Едиге турып толғады:

— Ҳә, хан ата!
Сизди жолға салмақлық,
Жол салығын алмақлық,
Орын емес бизлere.
Алты ай атын шабарман,
Кешеги кеткен қызынды
Бир қыядан болмаса,
Бир шәхәрден табарман,

Алла тала жол берсе,
Отыз еки күнде келермен,
Отыз еки күнде көлмесем,
Дәү қолында өлгеним.

Іразы бол, хан ата!
Он бес күн берген дұзына,
Жүрт сеники, жол бизики,
Хош аллияр айтысын,
Атлана берди Едиге.

Шар айнасы жалтыраи,
Туұы, қасы қалтыrap,
Буұрышын атқа қамшылаپ,
Шыға берди қаладан.

Қайтадан шығып из кести,
Бир тулпардың изи бар,
Белбеўлуктен қазылған,

Қалаға келген изи бар,
Қайтып кеткен изи жоқ.

Сол излерден айрылмай,
Басқа жолға қайрылмай,
Күйүнші болды соңына,
Алдында бир бөлек тауға
Едиге барып минеді.

Мингени—Төктиң тауы еди,
Төк тауына минген соң,
Бес тәбениң таұлары
Бул жарланып көрінди,
Төк тауынан түсіп
Жетип келди Едиге.

Бес тәбеге келген соң,
Қырық артыұда қырық қыя қарады.
Қара тийин арысланың
Бийиктен салған қаласы
Бул жарланып көрінди,
Дәүди көрмей Едиге
Қаласын көріп, қәүип етти.

Бир көзине қан алды,
Бир көзине жас алды,
Алты айлық иште қалған баласын
Едиге жалғыз қайтырып:

—«Алдында аға, кейнимде ини жоқ еди,
Алты айлық иште қалған баланың,
Ол басынан сыйпар
Менде қостар жоқ еди»,-деп
Жетип келди қалаға.

Баяғы құйған из қаланы бир мәртебе айланды. Қалаға келип қарады, адам түүе нәрсе жоқ. Дәрўазасын тартып, сыртынан гилтін салып, қапыны босқа таслаپ, жайлауға көшип кетті. Он жети ханның келлесин, он жети ханның сүрретин дәрўазага шекип, жабанға көшип кетті.

Едиге буны көріп, қублаға қарай жүрди. Таслақтан бир танап жерге құрылған жұз де тоқсан баслы орданың көшип кеткен жұрттын көрді Едиге.

— «Пай, заңғардың жұрты бунда, қай тәрепке көшти екен», -деп дөгерекке қарады. Бұл биллер сайрап, құмырылар дем шекип, әнжир, алмасы писип, торсылдан жерге түскен бир уллы бағды көрді.

— «Шаят бағында ма екен?»-деп хабар алайын деп бағқа келди. Бағды аралап киятыр еди. Қолында кепші, пешин беліне салып, кепшени қолына алды, қарыққа суў ашқан, бағқа тәрбия еткен бир гарры бағманды көрді. Бағман сәлем берди.

Сәлемин әлик алды. Бағман турып Едигеден жол болсын сорап, бир сөз деді:

—Ашық оты лалазар,
Бизге болдың дуўшакер,
Хабарласпай, тәплеслей,
Қайдан келдін, сен жандар?

Өзин җас бир баласан,
Жанынды отқа саласан,
Жуып алмай бул бағды,
Қайғысыз неге аралайсан?

Қанатлы құс болмаса,
Төрт түқұлы ҳайұан,
Еки аяқлы инсан,
Кире алмастай бағ еди.

Оннаң соң Едиге турып бағманға қарап толғады:

—Фодалақ әрба жүрмestей,
Қагауýй меди елини?

Телеген әрба жүрмestей,
Тергеýли меди елини?

Фәріп-қасер келмestей,
Қайырысыз, қадаған беди бағыны?

Мұлік кимдiki, бағ кимдiki?
Тил кимдiki, дин кимдiki?

Хабарынды бер!—деді.

Сонда бағман сейледі:

—«Атса, мылтық өтпеген,
Шалса, қылыш кеспеген,
Қара тийин арысланың
Билмедин бе хабарын?
Сол Қара тийинниң бағы еди.
Төрт аяқлы ҳайұан,
Еки алқылы инсан
Кире алмайтуын
Бер қадаған бағ еди».

—«Айтып аўзын жумғанша,
Ескең шамал тынғанша,
Мен аспаннан тилемесем,
Жерден берди құдайым.
Жерден тиlegenди көктен берди.

Абырайым жабылды,
Излеген дәўдін дәргеги,
Бул жерден магай табылды.

Қаласын көрдим анда,
Жұртын көрдим жолда,
Бағы бунда, өзи қайда?»—деп,
Сорады дәүдің дәрегин.

Бағман турып сейледи:

— Мына дәүдің қылұасы,
Тезек тоңса, қонар еди қалаға.
Тоң ерисе, кетер еди
Мал жайында даға.

Бұғин үш күн болды көшип кетти
Ағар сүйдің бойыны,
Өзи малдың жайына.
Излегениң дәў болса,
Сол жерден тауып аласан.

Едиге буны еситип, қуўанып силтеўин алып жөнен берди. Бир майдан жол жүрди, алдына қарап еди, желегин жерге сүйреткен, бир танап жерге құрылған жұз де тоқсанбаслы орданы—буны көрді Едиге. Қара тийин Элип үйине келгенин сол үақытта биледи. Аттан жерге түсип, шиyrин жаннан көшип, ақша атын дарақта тартып байлады. Жаў-жарагын бәктериўге байлап, қылышын қолына алып, отаға қарап жүрди. —«Қара тийин арысланың қайсында ер екенин барып өзим көрейин», —деп пиядалап жүрди. Жаз айы, есикти ҳәм түрип қойған екен, үйге дуўры барып қарады.

Өзи жаман айбатлы,
Қайнатқан темир сыйатлы,
Аяқлары маладай,
Кулақлары қалқандай,
Қоллары бар жабадай,
Ірепине қарасаң,
Дуўры келген бәледей,
Басы төрде жатыр,
Аяғы есикке жетип атыр,
Уллылығы соншелли.

Дәўди көріп сескениді,
Корыққанлығы соншелли,
Геллеме-гелле қайтқан қошқардай,
Турған жерден шегинди.

Сейтіп және ойланды:

— «Узын жолдың ушы едим,
Қысқашықтың қысқа өлім,
Айланыш емес, төгө өлім,

Кеште емес, ерте өлім.
Хаўлықпа кеўлим, хаўлықпа,
Шоршынба шиyrин жаным»,—деп
Тәсelle берди өзине.

«Бүйрықсыз тиқеп кирмес,
Бийәжел адам өлмес».
Тутқалы емес қара жер,
Алладан ұхқым болмаса,
Бул қара жер қозғалмас.

* * *

Хаўлықпа кеўлим, шоршынба жаным,
Буны айтып, қекирегин басып,
Қәдем үрып отаға,
Жүре берди Едиге.

Үйге дүзиў барады,
Босағаға асылып,
Нәзер етип қарады,
Қек шымылдық ишинде,
Қызыл шымылдық сыртында,
Тилладан жамы қолында,

қәтире жанға таслап, жылап отырған бир қызды көрди.
Эне, Едиге қыял қылды: «Мынаў жылап отырған Сатемир-
дин қызы екен. Мынаў жатырған Қара тийин Элип баба екен»
деп қыял қылды.

Қара тийин Элип баба орнынан ыныранып турды, есикке
қарап еди, турған баланы көрди.

— Негып жүрген баласаң?—деди.

Сонда Едиге турып:

«Аға!... Атсызға ат, тонсызға тон, нансызға наң берип атыр»,
—деген менен атынды барып, отынды жағып, саўмал ишип
хызмет етип жүриўге келген күнликшимен»,—деди.

— Күнликши болсаң, бүйерде нең бар, бийе ҭаўып атырған
құллардың қасына бар. Жылқы қайтарып келерсөң, құлын
байлап берерсөң, көптин биреўи, солардың бири болып, саўмал
ишип жүре берерсөң,—деди.

Едиге мына сөзді еситип:

— Эжеп болады,—деп өрре турды орнынан.

Жылқының пири әүүел Жылқышы ата, оннан соң Едиге еди.
Шашыўлатқан жылқыны Едигениң мазары қылып айланды-
рыў соннан қалып еди.

Едиге ашыўланып, жайылып атқан жылқыға қыйқыў салса,
семизи, шаққаны көлден шығып, шабысып келер еди, арыры,
семайбы көлден шыға алмай, турған жерде шырқырап қан си-

йип қалар еди. Жылқыға қәхериниң өткірлигі соншелли, көл бойына барып еллесин, қырқын бир желиде, қырқы бир сабаны толтырғанда, бир өзи бир сабаны толтырды.

Едиге Қара тийин Элип бабаның қасына барып:—«Бул бийе саұмақ, мал бақпақ бир әззи адамның иси деп ойлайман, Маган бир уллы хымет буйырсаныз, мен оны орынласам, қалай болар екен?»—деди.

— Ақ билек! Мына бала хыметке қайым бала екен, буны басқадай көрме, дарақтағы жақсы саўмалдан бер,—деди.

— «Дарақтағы саўмал» дегени жети жылғы ашыған арақтың қоры еди. Адам ишпек түүе, ығынан жүрип өткенде тири кетери я өлип қалары гуман еди. Тилладан жамды алып, Едигениң ертип, Ақбилек жайынан турып журе берди. Едигениң қадди-бойына қарап, өлимге миясар көрмедин. Кейнине қарап еди, Қара тийин Элип бабаның Едигеден қәүип етип, төмен қарап отырғанын көрди. Жолдағы таза саўмалдан бир жам таза қымызды алды. Дарақтағы саўмал сықыллы қылып, Едиге берди. Едиге ишип қанып, Қара тийинниң қасына келди.

— Иштің бе, бала?—деди.
— Иштим, ата,—деди.

Иштим деген соң Қара тийинниң етине қалтыратпа тиіди. Арыстан қылған оғын, тоғынан қылған жайын шақыр-шуқыр көтерип, әгер жансыз болмасын деп жууырып төбеге минди. Дөгерекке қарады. Адам жоқ. Байтеректиң түбинде бир қыллы көк ябыны көрди. Едиге минген әреби ат ҳасылы ҳайуан демесең, ақылы адамнан зият, тулпар бойын жасырып, ябы болып тур еди. Едиге минген ақша атты, Едигениң сары жайын көрди. Эне, қолын былғап Едигениң шақырып толғады:

— Узақтан келген күнликши,
Алып кел сары жайынды.
Мына таўдың үстинде
Оқ атысып көрейик,
Тамаша етип жүрэйик.

Едиге сары жайын көтерип,
Қасына барды жууырып:

— Ал, күнликши!
Ол көрінген дарақтың
Бириسىн байлап ат!—деди.

Едиге:

— Жасы уллысыз, сиз бурын атың!—деди.

— Эжеп болар, бала,—деди Қара тийин Элип баба.

Қара тийин Элип баба бириسىн байлап атты, атқан топттан «гүрп» етти. Жақыннан кеткен оқ ийттей қаңғып шығып кетти,

көринген дарақтың биреүин қопарып, ар жағына атқан оғышан берди.

— Эне, күнликши, сен биреүин ат,—деди.

Едиге жайды қолға алып, бийе саўмай отырды, оғын кириске толтырып, өткенлерди яд етип, бул ҳем жайды тартты. Атқан оғы үш жүз алпыс қусты үркитип, ол көринген дарақтың бириسىн қопарып, дәүдин оғы түскен жерге буны да оғы шаң берди. Оқтың түскен жерине екеўи тенден жууырды, барып оқты көрди: дәүдин атқан оғының қара тасқа кирип кеткен изи бар, Едиге атқан оқтың кейнинде кирмей қалған еки елиғана изи бар.

Қара тийин Элип баба атқан оқтан қәүип етип, бир жерге барып отырды.

— Күнликши! Мына атқан оғынан қәдигим бар, қәүпим бар. Менин енемperi еди, мениң әжелім кимнен деп ененмен сорап едим. Соннан соң енем толғады:

— Атса, мылтық өтпейди,
Шалса, қылыш кеспейди,
Әүләдымда, түкымымда болмаса,
Әүләдым ким?—деп сорадым.

Едил менен Жайықта,
Күмгент деген қалада,
Қубыры деген жerde,
Менин сицилм бар еди.

Туған оғын баласын,
Едиге жалғыз дер еди.
Әжелиң соннан деп еди.

— Едигениң не нышаны бар?—деп сорадым.

— Устиңе душпан келгенде,
Оқ атысып кер,—деди.
Я үш ели, я еки ели кем келсе,
Едиге бөлен сол,—деди.

— Кем келгениниң себеби;
Едигени туғанда,
Анасының сүтиң емә алмай қалды,
Шорының сүтиң емди,
Сол себепли жети есе зият келди.

Анасын сүтиң емгенде,
Сенин атқан оғынан,
Жети есе шандан зият
Кетер деп еди,
Айтқан сези келип тур,
Едиге ме едид сен?—деди.

Едиге ойланды: «Суұға сүйенбе, душпанға исенбе», буған айтпайын атымды, буны алдайын,—деди.

— Ол айтқан Едиген мен емес, мен талапкөр күнликшимен, —деди.

— Ҳә, күнликши! Сен өлген менен жер толмас, өлмеген менен көбеймессен, бул жерге көринibe, кет!—деди.

Едиге:

— Эжеп болар,—деп атының жанына келди.

Атына минип, сай-сай менен буққышлап қаша берди. Бир сайға барды. Атын байлады тасаға. Едиге буққышлап тұра берди сол жерде.

Әлип баба бир төбеге минип қыйғырып еди, жерге шыққан шөплер, таў-таслар гүциренип, саза берди сестине. Ол жылқыманға, түйешіге берген хабары еди. Үстимизге душпан келди, көшайек деген хабары еди. Жылқысын, түйесин жыйып алып, үйин бузып, қалаға көшип жөнөй берди.

Едиге дәўдин көшкен жұртына барып, Ақбилекті жоқлап толғай берди. Толғап жүріп бир қағазды тауып алды. Хатты оқып, моллашылықтың шарапаты бул жerde тиіди. Ақбилек хат таслап кеткен екен. «Сеннен Қара тийин Әлип баба қәүип етеди, сәрсембі күни меннен хабар ал», деп жазған екен.

Соннан соң Едиге жайынан тұрып, көштін кейнинен жөнөй берди. Баяғы кеткен таслаққа үйді тиккен екен. Таўдың жырасына атты байлап, пиядалап отаға жақынлап барды. Ақбилек Едигенин келгенинен хабардар екен. Майданға шығып, шөпшек тере-тере Едигеге келди. Келип:

— Мен дәўди үйқылата алмадым ғой, оның илажы не болар?—деди.

Едиге:

— Ендиги қапашылығынды қой, ойнап-кулип, дәўдин қасына бар. Әгер устине келип, ата қойғанда, оқ қай йерининен етеди?—деп сора. Саған айтпас; айттырмай қойма, ояғына бир шық, буяғына бир шық, аяғын қыс, «құлды қыял өлтиреди», деген. Соннан соң анығын айттар. Анығын айтарында айтып, соңынан пушайман жер, соңнан соң үйқылар, оннан соң жатпаға қайым болар,—деди.

Ақбилек қайтып Қара тийинниң қасына келди.—Сизге мылтық, оқ көр етпейди. Мәселен, ата қойғанда қайиеринен өтеди?—деди. Әлип бабан жақсы жуўап бермеди, бул сөзді қоймады.

— Ақбилек, сен сорап қоймадын ғой, айтайын: Я қолтықтан, я жүректен ата қойғанда масақсыз қамыс оқ тиімей өтип кетпейди,—деди.

Айтарында айтып, айтқанына пушайман өтип жата кетти Әлип баба.

Әлип баба жатқан соң аяғын қысып, арқасын басты. Соң-

нан соң Әлип баба: «Ақбилек, маған кеўлин берген екен»,—деп ғаплет басып үйқылады. Дәў үйқылағаннан соң жабықты түрип, орамал асып Едигени шақырды. Оннан соң Едиге жетип келди. Жабықты түрип қарады. Үйқылап атырған бөлесин көрди. Бөлесин өлтирейин деп еди. Едигениң көзи қыймады. Ханың қызы:

— Я қолтықтан, я жүректен байлап ат,—деп қоймады. Оннан соң Едиге ақылына жүйырып, телпегине кенесип:

— Едил қайда, ел қайда,
Елге жетер күн қайда,
Жалаң аяқ сорлыға,
Тиксекисиз жол қайда.
Душпаны зор бендеге
Бундай қайым қол қайда.
«Тезірек байлап ат»,—деди,
—«Атпасан, неге келдин?»—деп,
Сары жайып қолға алды.

Ақ баслы ердин тузы деп,
Тап жүректиң үсті деп,
Байлап атты Едиге.

Жақыннаң келген серпі оқ,
Ийттей қаңсып шығып кетти,
Жүргегін қырқып оқ өтти,
Астындағы қара тасқа,
Пәрлигинен ғарқ болды,
Қара тийин арыслан:

— Әдира қалғыр қаланың
Бүргеси неге шағады?—деп,
Аўдарылып түседи.
Аўдарылған үақтында,
Душпаниң атқаны билди.

Жан айбаты, өрре жайынан турды,
Майданға шығайып десе,
Үйдің аўзын таба алмай,
Көзи жерди көрмеди.

— «Әдира қалғыр үйим»,—деп,
— «Сөгілсін сенин жүйин»,—деп,
Менин қалып не боласан,
Отқа жаңғыр мұлким»,—деп,
Үйді аўдарып таслады.

Узақтан қолын сермеди,
Едиге минген қара аттын,
Қуйрығынан услады.
Едигени ҳайран ети,

Усларында усласа да,
Мәдәрү болмай журиүгө
Қара тийин Эллип баба қулап
Жатып атып Едигеге,
Қарал турып жылай берди:
—Хө, күнликши!
Мени билмей өлтиридин,
Костарсыз деп журмедин,
Костарым бар, күнликши!

Ол Ноғайдын жүртүвда,
Едиге деген бөлем бар,
Едиге өлтенимди еситсе,
Ағызар көзден қанынды,
Едиге алар жанынды,
Тұқымқұрт қылып қырар сени,
Байтақ жатқан жеринди,
Мени билмей өлтиридин,
Жавым кезиме керинди.

Енді демим бөлинди,
Мен әрмансыз болайын,
Едиге ме един сен?—деди.
—Ірасынан кел!—деди.

—Едиге болса қәйтер един?
Шың Едиге мен,—деди.
—Әгер болсан Едиге,
Қолынды маған бер,—деди.
Едигедей жалғыздын,
Оң қолынан бир сүйди,
Шеп қолынан бир сүйди,
Манлайынан жуп сүйди.

—Хө, Едиге, Едиге,
Енбекли жалғыз, ер егиз,
Егиз едик озалда,
Жалғыз қалдың Едиге,
Сен Ноғайда, мен бунда.

Сатемирдей гулли қыя
Қыйсық ханға берғанша,
Өзиме дуұры келгенде,
Тоқтамыстай патшадан,
Зорлық көріп келдім десен,
Әдира қалыр жылқымда,
Неше түлпар атым бар,
Гуз атлансақ,—
Барар едик бәхәрге.

Тоқтамыстай ханында,
Немене жүртү бар еди?
Айрандай атлап,

Қимыздай писип,
Тоқтамысты өлтирип,
Сени тахқа минидирип
Мурадым жетер-ем,

Қырғыздың Ала таұын аралап,
Аўзы түккли орысқа,
Дин билмеген шуршытқа,
Қара басың хан қылып,
Қайтарман деп жүр едим.

Мақсетиме жетпедим,
«Еки аяқлыда бөле татыў,
Төрт аяқлыда бота татыў».
Мен апаның баласы,
Сен синлиниң баласы,
Ана сүтин емгенде,
Болар едик майирман,

Шорының сүтин еміп,
Майримсіз болдың, Едигежан!
Сен де туудың периден,
Мен де туудым периден,
Қарысым қара тасқа отеди.

Сени қаррап нетейин,
Қарғамай-ақ кетейин,
Ишанбасаң сөзиме,
Белги салып кетейин,
Сен балалы боларсаң,
Балаң менен мәлеллесип,
Оң көзин шықсын, Едиге!

Әлип бабаны өлтирип, дәрүазасын құлатып, қаласына кирди. Он жети ханды битирип, он жети ханның ғәзийнесин он жети өжиреге салған екен, он жети өжирениң аўзын пәшентлең, Едигениң атына жазып қойған екен. Едиге сол ўақытта не болғаны билмеди. Жер жарылмады, Едиге кирмеди.

Ыразы еди Едиге.
Әгер усы ўакта өле қойса,
Дуұры әжел келмеди.

Әлтиргенлигине өкиниш етип, жер баўыры суұық, жерди тырнап, баўырын берип жатты. Ақбилек келип Едигеге нәсият етти:

— Нәмәрт болма, сынған сынып, күйген күйип, өткен иске өкинсен, орнына келмейди. Қазага ыразы болып, бәлеге сабыр ет, бунша қайғыланба, себеп меннен, әжел алладан болған шығар,—деди.

Едиге мына сөзге көкирегин басып, Қара тийиннин жети атасынан бери жыйнаған дүньясын түйеге артып, шорысын, құлын шуўлатып, Әлип бабаны өлтирип, ызығытып айдал қайта берди Едиге.

Сатемирге отыз еки күнде ўеде берип кетип еди, отыз бир күни болып, енди бир күни қалғанда Сатемир Едигениң алдына шықты.

Едиге Сатемир ханға келип сәлем берди. Сатемир Едигеге малы-мұлқин, жалғыз қызын инам қылды.

Едиге Сатемирдің қызын алып, патшалық дәўран сүрип, сол қалада жата берди.

ІІ БӨЛІМ

Едиги гәпти баяғы алты айлық иште қалған баладан еснин.

Әне, Едигениң алғаны,
Қағып төсек салғаны,
Тоғыз ай, тоғыз күн қурсақ көтерип,
Ай жарықпап, күн тууды,
Ат басындау ул тууды.

Баланың атын Нурадин қойып, Тоқтамыс ханды сынамақ ушын еки адамды сүйинши тилен патшадан деп буйырды. «Әгер патша сүйинши берсе, усында бола берейик, әгер сүйинши бермеси, орданы бузып, жар басына барып, жарты ылашықты құрып, сонда бола берейик»,—деди.

Еки адам жуўырып патшаның алдына барды:

— Тақсыр! Ақлық көрдик,— деп ханнан сүйинши сорады.
— Ақлық,—деп турғаныңыз не? Түсінбедим, қайтарып айтыңыз,—деди.

— Жылқың семиз болғанда,
Асыранды улыңыз,
Жылқың арық болғанда,
Сатып алған құлыңыз.

Кешеги елициен шығып кеткен құлыңцан алты айлық ҳәмиле қалған екен. Қелиниңиз ул тууды, ақлық емей немене,—деп буны ханға билдири.

Тоқтамыстай патшаның жер көрмеди көзи, қап-қара болды йүзі.

Қатыўланып:

— Ҳә, ногайлым! Бир сапарға сизлерди не қылайын өлти-

рип. Екиленши Едиге деп тилице бассаң, қырқаман тилиңди. Хабардар бол, ногайлы!—деп пашшабын шақырып алып;

— Булардың инамын бер! — деди.

Пашшаплар түснинип, сүйинши тилем барғанларды далага алып шығып:

— Бизден емес, патшадан ұхум болды саған,—деп қулақ-мурның кесип, өзлерине жегизди. Қулақ-мурның кескен сон, бет-аўызы тап-тақыр болып, геллеси ойран, бояў тиіген кел-сантай болып, қызыл қанға боялып, сүйинши тилем келип, қулақ-мурның айырылып, Қараашаштың қасына келди. Қараашаш буны көріп, патшаның мақұл көрмегенин билип, Едигеден қалған отауды бузып, апарып жардың басына тикти. Баланы сақлап отыра берди.

Бала бес жасқа келди. Бес жасына шыққанда ананы-мына-ны көрди, тиігенге тийип, тиімегенге кесек атып, он жасар, он еки жасар балалар көшеге ойнап шықса, асығын басып алып, зорлық етеди. Нурадинди көргенде Ноғайлының баллары қырғый көрген шымшықтай ҳәр тәрепке қашады. Сол үақытта баланың жүргегинде сөзи бар, айтайын десе, айбатлы улығынан қорқады. Айтпағаншелли мына гәп жүргегине сыймады. Енесине билдиirmей, ханның отырған жайына қарай бала жуўырып жөнөй берди. Қараны қара демейди, бегин көзге илмейди. Сол үақытта жети жасына кирип еди. Өлимін шыбын шелли көрмеди. Гөне тонды жамылып, ҳешкімнен айбынбай, ханның отырған жайына барып, артын босағаға қойып, аярын ишкө киргизип, бала ханға қарап ғам-ғүн болып жылай берди.

Патша:

— Жетим бәтше! Менде патшалық барлықта кимнен зорлық көрдің? Не арзың бар?—деди.

Сол үақытта бала толғай берди:

Қырымнан ләшкөр атласса,
Султан дейди арасы.
Сейлейтуғын шешенип,
Тилинде болар шекери,
Жүретуғын арысланиң
Сексен жигит нәкери.

Қырық ешек пенен бир ғашырга
Жүк болыпты күнинде
Бир ҳаялдың мәккары.

Қайың менен тал болар,
Өзенли сүйдін жағасы.
Қар менен булақтан
Еситиўим: Едил-Жайық сагасы.
Едилге салған Ноғайдың

Қайынаи соққан кемеси,
Кеме, деген немеси.

Батырларға жарасар
Ақ гиреўке жебеси.
Патшаларға жарасар
Бийиктен салған қаласы.

Жесир қатын, жетим ул,
Арыз етип келсе сарайға,
Есиктеги ким еди,
Қолында ай балтасы,
Гәпин тыңлар ағасы.

«Бай баласы байға усар,
Байлаұлы турған тайға усар,
Бай баласы бийге усар,
Бийик-бийик таұға усар,
Хан баласы ханға усар,
Үяда сұңқар палапан
Тымсалы оған мегзер.

Құл баласы құлға усар,
Құлағы кесик ийтке усар,
Ағай менен Тағайға,
Патшалықтың ықтыйры қалған сок,
Жесир қатын, жетим ул,
Буладың күни неге усар.

Журтты бузды Ағайың,
Елди бузды Тағайың,
Буннан хабарың бар, я жоқ,
Жүрт ийеси патшайым!

Кимлердің болса ағасы,
Жау жанының қарасы,
Уллы майрам жыйында,
Тели менен тентектен
Путин болар жағасы.
Кимлердің болса атасы,
Перзентли болған күнинде
Жетеди көкке тәбеси.

Құдирети жетсе той берип,
Жасы үлкенге перзентин
Атын оның қойдырып,
Атасы жоқ, қостарсыз,
Аты халықта белгисиз.
Мусальрман, хан ата!
Сорама мениң дәртимди,
Кешеги кеткен атамың,
Миңгени киси аты екен,

Саўғаны киси бийеси,
Жиккени киси түйеси.
Алты айлық ағыр жүртшынан,
Қостар таптай атамың,
Кесилип кетти жүйеси.

Баланың айтқан сөзине
Тамамы турған ұжымдардың
Бәри көзге жас алды.

Едигеден қалған бала екенин патша сол ўақытта билди.
— Ҳә, жалғызы! Едигеден қалған жетимим, сеннен ха-
бар алмағаным менини күстәнешшүлк болған екен ғой. Ба-
бам Шыңғыстан қалған бир түмен менен құйылған тиілла
ләген саған саўғат болсын. Мақсет карапаты бола кеткей ма-
ған, — деп тиілла ләгенді балаға инам етти.

Бул керсениң туаралық саудасы бабасы Шыңғыстың со-
раған жүртшының үштен бириши еди. Бала ләгенді сүйреп, са-
райдан шығып жөнен берди. Енеси баласын излеп жүрип, ал-
дынан шығып ләгенді сүйреп келатырған жетимегин көрді.
Баланы көріп қуёнанды, ләгенді көріп қуёнанды, бул манлай-
ға сияр мұлік емес ғой, буны урлап алған шығар, деп енеси
қыял қылды.

— Жалғызы! Қайдан алдың буны? — деди.

— Патшадан саўғатқа алдым, — деди.

— Балам, сөзине инанбайман. Бундай затты бабасы Шың-
ғысы, атасы Тоқтаүыл, солар берген жоқ еди, — деди.

— Жоқ, ене, инана бер. Жетим ул, жесир қатынның жә-
бирин айттым. Ағай, Тағайдың Ноғайға еткен қысымметин
бидирдім. Атамың қашып кетип, өзимнің жетим қалға-
нымы айттым. — «Ҳә, жалғызы! Машқар маган карапаты
бола кеткей», деп өзи инам етти, — деди.

Ониан соң ғәптиң ырасын билди. — «Сөз жүйесин тапса,
мал ийесин табады» — деген нақыл бар деп, баланың

Дал мойнынан қушақлап,
Кезиниң жасын моншақлап:
— Айланайын андызымы,
Аспаңда геүшар жулдызымы,
Жети жасар ўғында
Хан атаның алдында
Дәліл айтып патшага,
Ләгенді алған жалғызымы.

Шыңғыстың дүньясының келгениниң алды болғай деп,
ырым етип, жалауласап апарып, үйиниң он жағына қойды.
Изинен еки жасаўыл келди.

Хан шақырды деген соң Нураддин жасаўылдың алдына

тусип жүре берди. Патшаның қарғарын, жарылқарып билмей, жетимек қамыстай қалтырап Тоқтамыстың алдына барды. Патшага сәлем берди. Қорқып барып еди, ханның иреки дүй. Бала ханға шағынып:

— Ата, мени неге шақырды? — деп толғады:

Жерди, кекті халық өйлеген илайым,
Зар жыласам, төгілмей ме гүнайым,
Жасауылға мени бунша қуұдырып,
Не жазыым болды Сизге, патшайым?

Қазан урып, қызыл гүлім солды ма,
Күрсын жеккелігім, есім алды ма,
Жасауылға мени бунша қуұдырып,
Мен жалғызға өлім лазым болды ма?

Оннан соң патша:

— Балам! Шақыранымның себеби — Ағай, Тағайдың қуллығын қайдан билесен? Мен буннан байхабар едім, — деді.

— Ағайдың қуллығын жаўызлығынан, отырыс-турсынан айлайман, — деді Нураддин.

— Қөне, балам, маған қуллығын айтты бер, — деді Тоқтамыс хан.

Сонда Нураддин ханға толғай берди:

— Мийман келсе сарайға,
Ағай менен Тағайға
Қой семизин сойып деп,
Буларға хызамет етиц деп,
Ағай менен Тағайдың
Ойлаганы пикірлік.

Арық малын сояды,
Бабамнан қалған дүнья-малды
Өз мұлкіндей көреді.
Қызғанады Ағайын,
Бақыллың өтер Тағайың,
Хаслы затын бізге айттырып иettesin.
Ағай менен Тағайдың
Шақырып алып ата-енесин
Сорап көриң, патшайым!

Сол ўақытта патша Ағай, Тағайды шақырып алып:

— Сизлердің аталарының кім? — деп сорады жеті жасар баланың сезине еріп:

— Бизди халыққа билдирме, бизди қараңғы жайға апа-рып, мойнымызға жип салып өлтириңиз. Биз соған ыразы-мыз, — деді олар.

Патша:

— Шыңғыстың әүлады қулдан ўәзир қойса, жұрты қарап болады, деген тарихта бар еди. Сениң құл екенинен мен бийхабар едім, — деді.

Хызмет етип, хызметтің арқасында әреби атқа миндердін, бунда әрман қалған жоқ, ҳасыл тоннан кийдірдін, қул демедің, ақ сүйектен арыў сайлап сүйдірдін, бунда әрман қалған жоқ. «Күл жыйса хожасына» деген, тақсыр. Малышыз ҳәм, жанымыз ҳәм сизики, — деді олар.

Патша:

— Бул занғар бирден өлмесин, күнбекүн өлсін. Ноғайга еткен қысыұметіне пушайман етип, ядина түссін, ендиги ғамири зинданның тубинде өтсін, — деп Ағай, Тағайды зинданға салдырыды. Ақсүйектен ўәзир қойды. Бир қой айдаған жесир қатын мың қой айдал, ноғай абаданшылық болды.

* * *

Ағай төрт жыл зинданда жатты. Эне, лекин хан дийұаны Қосназарға астыртын хат жиберди. «Мениң патшадан гүлли гүнайымды тилеп, мениң зинданнан шығыўымның илаҗын көрсін», — деп.

Ағай, Тағайдың гүлайын патшадан сорады.

— Алты айлық журтимның дийұаны един, сениң сезің сынғаша, душпаниң мойны сынын. Бүгіннің таңласы, таңлаңың қыямети бар. Ақыреттен қорыққаннан жесир қатын, жетім ул, ақсақ майып, солардың Ағай, Тағайдан көрген қысыұметі бар, мақшарда солардың жуұбын берсөн, Ағай Тағайдың гүлайын өтейин, — деді патша.

Дийұан беги:

— Әжеп, тақсыр! — деп қуллық етти.

— Бириң еки, екисин үш қылып алсын. Сол мұсылманлардың көрген жәбири мойнына болсын. Ал, есем гүнайын кештім. Ағай, Тағайды зинданнан шығарып алып келін, — деді патша.

Жүйрік атлы, өткір қылышлы жигитлер зинданның басына барып, Ағай, Тағайдан сүйинши тилеп, көп инамын алып, зинданнан шығарды, келип патшага көрініс берди. Баяғы орнада турды. Енеғар зинданда жатып, гәпти дуўрылап атыр екен, бурынғы еткен иси абырайлы еди. Оннан бес бетер Ноғайға қысыұмет қылды.

Сол ўақытта Нураддин он төрт жасына шықты, нардай күшпен кирди. «Мақтаған жеткөрер, шаққан өлтириер» деген. Баланы Ағай, Тағай ханға жаманлап, патшага қол қаұсырып арыз ети:

— Тақсыр, тири тулки байлладыныз, жыланның уллысы да шагады, кишиси де шағады. Атасы Едіге не қылып еди, баласы

да соны қылады, қыз-жауанға мейил етеди. Тоқтамысты өлтирип, орнына патша болсам, — деп намаздың кейнинен аллаға салаўат етип, перилдерден тилейди. Бир күни болмаса, бир күни дуўасы муштарап болса, атасы Едиге биртәрептен келсе, Ноғайлыны астын-үстин етер ме деген қәўпим бар, — деди.

Патша бул сөзге инанды. — Нураддинди өлтирин! — деп алпыс еки ҳәмелдарға ғұлли ықтыярын берди. Ойланып-көдесип, Нураддинди шақыртып былай деди:

— Едиге улы Нураддин,
Алла берсін мурадың.
Узақ жүртта хызмет бар,
Бараңсыз ба, шырагым.

Жаз болса ҳәйжирер таўда булагым,
Сен өлсөң ким болар қалдан сорарым,
Узақ жүртта хызмет болды сизлерге?
Бул хызметке баарсыз ба, шырагым?

Ашылгай да он гулицнен бир гулиц,
Саған келген душпанға келгей шүм өлим,
Хан атаңың мына сезин
Нешик кердин, құлынмы?

Нураддин ханға арыз етти,
Айтып сезин қарж етти:
— Атам менен бизлердин
Сизлere тарыйдай жоқ қатамыз,
Күл тишине ишанбай
Өз туұрыңыздан хызмет буйырсаң,
Оннан да ары кетеди
Қостарсыз жылап қалған ботаңыз.

Бийтлер тояр қаным жоқ,
Айтуғын жаным жоқ,
Дүньясы құрысын, нетейин,
Мен ҳәм садағаң кетейин.
Күл тишине ишанбай,
Бизге хызмет буйырсаң,
Жанған ота айдасаң да,
Мен тәүекел етейин.

Мына сөзді еситип:
— Көрмеген бақсым жоқ еди,
Көрмеген жыршым жоқ еди.
Сопласы Сыбыра жыраұды
Тири деген хабар бар,
Жалғызы, соған барасаң.

Алып келсең жыраұды,
Соннан көнес сорайман,
Зуны қалай көресен?

Деп буйырды Тоқтамыс,
Сол үақлары Нураддин
Жеккелігін аңламай,
Жалғызықты қайғырмай,
Өлерин бала байқамай,
Ханга қарап толғады:

— Ата! Сөзинде жоқты қата!
Минериме атым жоқ,
Кийериме тоным жоқ,
Ат, тонымды саз қылсаң,
Тәүекелшил боламан.

Әжелім жетсе, өлермен,
Несийбем болса, келермен,
Не салғаны ығбалымнан көрermen.

Патша баланың сөзин еситип, қорғасын яңлы балқып, бала-
ның гәпи жети жүйесинен өтип, алпыс еки ҳәмелдарға қарап
толғай берди:

— Алты айлық ағыр жүртты,
Бир қәлемнен өткөрген,
Қосназардай дийұанды,
Заманласым, теңлесим,
Байназардай қус бегим,
Кенегесте Керим бий,
Оймаўытта Өмир бий,
Нураддиндей баланың
Кийимлерин сиз берің.
Жарт ийеси Ағай бий,
Ел ағасы Тагай бий,
Нураддиндей жалғызым
Қашса, құтылып кеткендей,
Құйғанда құуып жеткендей,
Жылқыдан әреби сайласп сиз берің,
Кешиктирмей айтқанымды тез берің.

Хан дийұаны Қосназар,
Қынабы жоқ бир қылыш,
Шоқпары менен екеүин,
Алып келди енегар,
Хан мәхреми Байназар
Ашамай ер, кендир айыл,
Жип қуысқан алып келди геллегар.

Кенегесте Керим бий,
Жагасы пүтін неше жылғы
Ширик тоннан әкелди,

Жарт ийеси Тағайы
Көп жылқыға барады,

Жылқыларын үркитип,
Кейнине назар салады.

Мойны таяқтай,
Кұрсағы суў қабактай.
Жаллары бар бир қушақ,
Аяқлары топышақ,
Жылқыларга ере алмай,
Баратырган ябыга
Ноқтаны усталап салады.
Бири айдан, бири жетелеп,
Патшаның нәзериен алып барады.

Нураддин патшага қарал толғады:
— Аялы қолдан май берген,
Тар курсақтан жай берген,
Фәринг анам бар еди,
Мен анамды көрейин,
Жаслықта емген сүтимди
Ырзласып келейин деп,
Ханин жуўал сорады.

Патша айтты:

— Барыўынан келийн жылдам болсын, өгер кешиксен,
кейнинен жасаўыл барып, азап берип журмесин, көрмесин
көзим, тез келе гөр, перзентим, — деди.

Нураддин үйине барып анасын көрип, қушақласып балағам-
гун болды.

Енеси турып:

— Балам, ғам-гун болма, жалғызы! «Даўагерин қазы бол»
са, дадынды алла берсін! — деген. Мазазий патша хызметке
буйыра, жолың болсын, жалғызы», — деди.

Анасы менен хошласып, ханның тилла сарайына қайтып
келди Нураддин. Баяғы алып келген жаў-жарагын, шоқпарын
алып, қылышын қайтып берди. Төүириң кийип, жаманын таслап,
сары ала атын ҳәм ертлеп, бала үстине минип алды. Еки көзи
аланлап, дөгерекке қарай берди.

Ағай, Тағайдың иши күйип, сырты мәккарлық етип жал-
ғыза қараң толғай берди:

— Ҳе, Нураддин,
Алла берсін, мурадың!
Узақ жүртқа баратырсан,
Атың арық, езиң жас,
Шығарып жолға саларға
Хошласып енди қаларға,
Жоқты сенде қарындас,
Узақ жүртқа барасаң,
Партал болса қайтеди,
Азық алсаң нетеди?

Нураддин буны еситип,
Қатты ашыўы келеди
Ағай менен Тағайга
Жылғыз кезин алартып,
Түрүп сейлей береди.

— Ат басындаи сом журен,
Бизден сизге сез керек,
Ишиң күлип, сыртың жылап,
Етпе маған мәккарлық
Жибер атты тезирек.

Араларман қыядаш,
Ұақтың толса ағызарман
Көзинде енди қанлы иш,

Күйип турған жанымды
Сен де енди күйдирме,
Жибер атты қызыл баш!

Азығы барма бериниң,
Парталы барма бериниң,
«Бери азығы — ер азығы
Жолда болар» бәдирек,

Көп ишинде құл дедим,
Бүннан артық сендей құлға
Өлим деген не керек?

Ағай менен Тағайдың
Баланың айтқан сезине
Қатты ашыўы келеди.
Қан тамғалы сары аланың
Саўрысына бесті-онды урады.

Өне, Нураддин шығынып жүре береди, атасының устазы еди
Кәтте қәзірет уллы пир, Тоқтамыстай патшадан тилер ме екен
Гүнамды деп мешитине барады. Жалғыздың ғулли гүнайын со-
рамады устазы, қала берди, мұцайып Нураддин шығып жөндей
берди қаладан.

Саўырга қамшы тийген соң,
Алып қашты ябысы,
Үш күн өтти арадан,
Төртінленши күн болғанда
Бала атын таңды.
Нураддин минген сары ала ат
Едиге минген ақша аттың
Бел баласы дер еди.
Едиге минген ақша аттың
Жаслы затын сорасаң,
Енеси жеден дереген,
Суў тулпардан болған,

Жел биеден туўган,
Буўыршын еди ақша ат.
Ақша аттың бел баласы
Кан тамғалы тулпар еди сары ала ат.

Баланың жолы болды, тулпар екенлигии билди, сары ала атты қамшылап Соппаслы Сыпыра жыраўдың елатын қыдырып журе берди. Бир таман жол жүрди, Нураддин шөлден болдырыды, өткенлерге сыйынып, кәлийма қайтарып жатты.

Ағзында бар алласы,
Қойында бар қураны,
Басында бар сәллеси,
Ийинде бар меллеси,
Өзи ҳақтың бендеси,
Хабардар еди ҳалынан
Түкли Эзиз гарры бабасы.

— Қорықпа, балам, қорықпа деп,
Ассыз жеңде ас болсын, деп,
Суусыз жерде суў болсын деп,
Бир мүтире суў берди,
Бала, атың жуўырсын,
Излеген елиц табылсын,
Жолың болсын, жалғызым, — деп
Пәтия берди бабасы.

Басында күнлөр туўғанда,
Душпанлар изден қуўганда,
Шөлдеги көрген баба деп,
Сен шақырсаң, мени таярман,
Камалынан қолларман, деп,
Файып болды бабасы,

Эне, ол заманда сез бенен, бул заманда саз бенен жетке-
рейик бул сөзди.

Аз ғана емес бул гүррин,
Үш ай, он күн жол жүрди,
Көк орайлы көк төцизге ушырады,
Мына көлди жағалап,
Бүкендел жортып барады,
Гарры бабага ушырады,
Баба менен сейлесип;

— «Тил кимдики, жүрт кимдики,
Хабарыңды бер», — деди.

Ониан соң баба сейледи:
Жасы жетип қарыған,
Үш жүз алпыс жасаған,
Саўсал қалған сүйеги.

Ол иззетлеп сақлаган,
Хөзирети Қызырды жети мәртебе көрген,
Дүйясы мустажап,
Гарры баба бар еди.

Қыймылдан атқан җалы бар,
Тек шыңған жаны бар,
Ирецин сондай көрсөң де,
Таңлайында бүлбүлдей
Сайрап атқан тили бар,
Көрмеген жүртү җоқ еди,
Бабаның жайын сорасаң.

Нураддин буны еситип,
Жетип келди қурыўлы турган отаўга.
Қырың отаўдың оң жағында
Алайыны отаўды көрди,
Соппаслы Сыпыра жыраўдың
Үйине келгенин сол ўақты билди.

Нураддин турып қыял қылды: «Атымды байлап барып қолынан алсан, хан шақыртып еди, жүресиз, десем айтқан гәпим қулағына жақса, жақпаса, балаларын шақырып алып, мени өлтирип көмөр, алты айлық ағыр жүрттап сүйегими迪 излеп ким келер. Жасаўылдың қылұасын қылып барайын, зәңгиге ширенип, қамшыны таўлап, хан шақыртып атыр, деп ат үстинен хабарласып көрейин», — деди Нураддин.

— Азган, алласына жазған!
Хан шақыртты, жүресен.
— Шаўып өтти армagan,
Хешбир хабар болмады.

Қайтаўылдан Нураддин:
— «Тоқтамыстай хан атам
Келсин деди сизлерди.
Хан шақыртты Сизлерди», — деп
Жабықты турип қарады,

Жети көрпе тәсенип,
Жети көрпе жамылып,
Жатыр еди қарт бабаң.
Артқы етеги басылып,
Душпаның бақты кесилип,
Өрре турды шубатылып,
Керегеге асылып,
— Сабыр бар ма, балам? — деп.

Сабырынды, жәбиринди билмеймен. Тоқтамыс патша Сизди келсин деп атыр, — деди.

Баба айтты:

— Балаларымды шақыртып алайын, ойласайын, көңесейип, соған дейин сабыр ет, — деди.

— Эжеп болады, ата, — деди Нураддин.

Бабан балаларын шақырды, барлық дауысы менен, Балалары шоршып: — «Буниша неге қатты шақырдың?», — деп жуўырып қасына келди.

— Хә, баба, уш жүз алпысқа шыққанда бунша қатты бақырдың, алладан ҳәмір болды ма, малакул маўыт алпыс еки тамырдың бәнтине шенгел салып паныйдан көшер болдың ба, не ушын қатты бақырдың?

— Хә, балаларым! «Түйе қартайса, көшегине ереди», — деген Сизлерди ойласыққа шақырды.

— Баба, не ойласық бар еди?

— Тоқтамыс патша бизди ойласыққа шақыртыпты. Соған апарғандай ұалыңыз, жағдайыңыз бар ма, балаларым? — деді.

Балалары айтты:

— Еси кеткен екенсіз, алты айлық жолға жаңың түғе, сүйегиң бара ма? Бизлердин айтқанымызды қылсан, сары ала атты уқсатып ғана соымыз, келген баланы терен қазып көмемиз. Етни жеген ғарға Едилге хабар берे ме, баба? — деди.

Әне, баба мына сөзге шоршынып, балаларына қарап толғаңып турған қусайды:

— Сары ала аты астында,
Шоқпары бар дәстинде,
Ердің сесті сықыллы
Былай шаўып өткенде,
Жәбираіыл ма екен деп едим.

Қайтып шаўып өткендә
Әзирайыл малақул маўыт
Алпыс еки тамырдың бәнтине
Шенгел салып..
Паныйдан да тил қатпага,
Көштим бе екен деп едим.

Жабықты түрип қарады,
Еки көздің шүғласы,
Отлы гүрсі үстинде
Жанды ма екен деп едим.

Емес екен, бала екен,
Жанбайтуын шала екен,
Тиye гөрмө балама,
Шаппай, сүрмей майырар,
Жөз қанатты қайырар,
Айтқанымды етпесең,
Душпанлық етсөн,
Хәмменди менинен айырар.

Бабаның балалары қолына қанжарларын алып, Нураддинди елтирмекке қаст етип жүре берди. Нураддин де атын тартып байлаپ, шоқпарды қолына алып, бабаның балаларына пиядалап келе берди. Анаусын анда урды, мынаусын мында урды, отызын да өлимши қылып қулатты, суұынланған пишендей бәрин бир жерге үйди.

— Таныйсыз ба дәкенди, Тоқтамыстай хан атама апарасыз ба атанды? — деп устинде бала тепсинди.

Бабаның балалары: — «Құрысын, жаңымыз аман қалса болар, онан талақ етейик», — деп астында жатып шуұлады.

Нураддин бабаның балаларын босатты. Балалары атасының қасына қайтып келди.

— Баба! Сен хабардар екенсөн, бизлер бийхабар екенбиз, я арбада, я атта, я кебежеде отыра алмайсыз. Сизди қалай апара екенбиз? — деди.

— Баба: — Дәрриў бир шана соқтырын, — деди. Уллы шана соқтырып, жети көрпе тәсенді, жети көрпе жамылып, қәсийеттің жай бултты тәциздің жағасына барып ушырып еди күн суұтып, ағып атқан қара суў муз болды. Жигирмасы шана тартып, он баласы орнында қалды. Баба Нураддинге айтты:

— Алты ай ўәде болсын, алты ай деген күни Тоқтамыстың даргасында көр, — деди.

— Эжеп баба, өгер алты айда бармасаң, ететуғын исим басқа, — деди.

— Өгер алты айда бармасам, ҳәрне қолыңнан келгенин қыл, — деди.

Сейтіп Нураддин жөнөй берди. Бабаның балаларынан коп саўғат алды. Кийимин, ат-жаарағын, ат құрбышын сазлап байбатше ячылы болды. Әне ғарры суудан қетти, Нураддин қырдан өлине қайта берди.

Ат жиберип қолатқа,
Шыдамай бала ғайратқа,
Үш ай, он күн жол журди,
Жетип келди құптан ұңқта
Енеси ғәрийп жылап қалған елатқа.

Ақ үйине келеди,
Нураддиннин анасы,
Ғәрийп болған іобасы,
Шашын жайып, бетин жыртып,
Нураддинди жоқлап,
Отыр еди енеси.

— Едилдин қара суұлары,
Толықсыр ма екен тымынта,
Көшеги кеткен жалғызым,

Отырмысаң ана деп,
Айлар ма екен жуўықта.
Едилдиң қара сүйни
Көпир салмай, сай болмас.
Жалғызын көлмей алдыма,
Мына кеўним жай болмас.

Жылқышы қустың баласы,
Жылгада болар уясы,
Жылға түбин суў алса,
Жылал шығар енеси.

Бир әрманым жалғаншида,
Барса келмес жұртына
Сазыўар болдың ай боласы.
Сәхәр ўақта жылай берди анасы.

Мына сөзді еситип,
Ат үстинде толғай берди Нураддин:

— Бир кемликті бир кемал,
Барды, ана, жылама!
Бир заўалға бир кәмал,
Болар, ана, жылама!

Кәмалы болғай кемликтиң,
Жалғызың аман келип тур,
Минген атың жуўырды,
Жер танабын қуўырды,
Абырайым жабылып,
Излеген йерим табылды,
Бала жолда әлсін деп,
Ат жарамай қалсын деп,
Етип еди жаманлық,
Тулпар екен сары ала ат.

Атты анасына берип, барғаны җаққында билдирмекке Нураддин көшени аралап кете берди.

— «Атасын қуудық, баласын Барса келмеске буйырдық», — деп алпыс еки ҳәмелдар шарап ишип, мәс болып отырғаның үстине жетип барды Нураддин.

Хан дийўаны Қосназар: — Ҳә, бала! Барып келдиң бе, бармай келдин бе? — деди.

— Барып келдим, — деди.

— Қәне, барып келген болсаң, алып келген жыраўың қәнене? — деди.

— Сексен күн дегенде көресец, — деди.

— Мәселеңки, оған келмесе, қайтер екенсөң? — дейди.

— Оған келмесе, қандай қысыўметте өлтирсе де ырзаман, — деди.

Оннан соң Тоқтамыс турып сөйледи:

— Бәс ҳарам, Нураддин менен бәслестициз. Баланың үәдели күни ол жетип келсе, сиз қайтер екенсиз? — деди.

— Үай, тақсыр! Бизлерде қандай гәп болсын. Сол жыраў не десе, биз де соған қайыл, — деди.

Гәп сол жерде кесилди қалды.

* * *

Әне арадан бир ай өтти, күн өтти, айтқан күни дә жақынлап қалды. Ертең өлтиремиз деген күни Тоқтамыс хан сәхәр ўақытта шықса, Едилдиң еки бойында есапсыз киятқан ләшкери-ди көрди. Байназар жыйыннан хабар алып, Соппаслы Сыпира жыраўың киятырғаның көрди, патшага хабар берди. Тоқтамыс хан турып айтады:

— Бабамды көрген, атамды көрген фарры еди. Отрысымата турысъыма тәңхә етип күлмесин, жайды сыпрыш, ҳасыл тесеккен төсөн, бабаң Шыңғыстың дәскесин тутып отырын, — деди.

— Ҳә, баба! Сени алты айшылық жолдан шақыртып алдым, менини көп кустанышылық болған екен. Баба енди қолына сазынды алсан, бес-алты аўыз гәплеп берсең, нәсият-гүррицлерден айтсан, — деди.

— Балам, белде мәдат, тилде қуүат жоқ. Уш жүз алпысқа шықтым. Бабанда не гәп, не сөз болсын, бабаңың сөйлейтуғын қуүаты жоқ, — деди.

Оннан соң Тоқтамыс:

— Көрмесем де бул бабаны дүнья парраз дайтуғын еди. Тиллаханадан тилла алып келип қойын, қызылдың мәслиги менен сөйлер, — деди.

Кенжембай ғәзийнеканаға барып, астына пул, үстине қызыл себелеп, бабаңы алдына қойды.

Әне, баба қолына тилла сазын алып, тилинә шийрин сөз алып, көргенин айтып, ханға қарап толғай берди:

— Тоқтамыстай хан балам,
Қайыс бирин айтайын,
Көргенимди тыңласаң,
Саган баян етейин.

Ҳә, атаңа нәлет Қенжембай!
Атаң қара киси еди,
Нан бергенниң кулы еди,
Енең жаман шоры еди,
Ас бергенниң күни еди,
Шыңғыстан қалған ғәзийнеге
Сен иркілмей барғандай
Ата-бабаң ким еди?

«Бай баласы байға усар,
Байламаған тайға усар,

Бий баласы бийге усар,
Бийик-бийик таўға усар.

Күл баласы құлға уәар,
Ойлағаны пикирлик,
Кулагы кесик ийтке усар.

Тоқтамыстың деүириңде
Күлға бийлик тийген соң,
Жесир қатын, жетим ул,
Булардың күни неге усар?

Жаўын жабар себелеп,
Астына қара пул салып,
Үстине қызыл себелеп,
Кимди алдайсан, бәдирек?

Өне, Тоқтамыстай хан балам!
Ата-бабаң Шыңғыс хан,
Буны көрген гаррыңман,
Булар өлип кеткен соң,
Тоқтауылдай ўәлий хан,
Оны көрген гаррыңман.

Кермесем де сыртынан,
Тоқтауылдай иерзенти,
Тоқтамыстай хан балам!
Сени көрген гаррыңман,

Аббазы хан тиллахан,
Буны көрген гаррыңман.
Қыл жалаудың шәхринде,
Қатаралы Қара хан,
Буны көрген гаррыңман.

Откен ердин соңы еди,
Шын ўәлийдиң өзи еди,
Әмир Темир Гөргенди,
Буны көрген бабаңман.
Хайуан қала шәхринде,
Ақсақ улы Сатемир
Буны көрген бабаңман.

Хан тебе деген жерлерде,
Жети патша ҳәм болды,
Жети патшаның алдында
Шүргейлик еткен гаррыңман.
Жети ханның сарқытын,
Бир мәжилисте асадым,
Петиясы солардың
Сол дуўаның берекетинен
Уш жүз алпыс жасадым.

Бабаның сези жаман десен,
Айтар едим бир гөнти.

— Хәр сезиң дәртиме дәрман,
Айта берин, гарры, — деди.

— Шаңыртыұға барған баланы
Киргизе герме қалага,
Көрмесин көзим,
Шығара көр далага, — деди.

Нураддиндей жалғызы
Киргиәбеди қалага.

— Жатыр едим уйқылап,
Дубир-дубир сес келди,
Жер қозғалып уйқыласам,
Уйқыма маза бермеди.

Мына келген дубирден,
Қәдигим бар, қәүпим зор,
Жети дәръя толысын,
Тасты ма екен деп едим.

Ақ жасаўдан туў алып,
Мүтиреден суў алып,
Суў ақырдың нышаны,
Румнан енди ҳәллипе
Қозғалды ма екен деп едим,
Қыямет-қайым қурылып,
Әлген адам тирилип,
Жети ашықтың тойында
Пырақ дүлдүли
Шабылды ма екен деп едим.

Сары ала аты астында,
Гөне тоны үстинде,
Аллалап шаўып келгендे,
Жәбирайыл ма екен деп едим.

Былай шаўып еткенде,
Әзирайыл ма екен деп едим.

Жабықты түрген үақтында,
Мәремик деп сорғыўшы
Сәрады ма екен деп едим.

Қайларда, қайда көрген гаррыңман,
Алсаң мәсләхәтимди,
Кешеги барған баланы
Алдан-суўлап қолыца ал,
Хийлелик пенен басын ал!

Өгер басын алмасаң,
Басынды алар бир күни,
Еки бирдей қызынды

Тар көшеде сыйссытын.
Олжы қылар бир күни.

Я таланды дунья-мал,
Тасаддық болсын шийрин жан,
Гәхи тыңла, гәхи тыңлама,
Ендигисин өзиң бил, — деп,
Жан төслим етти шул заман.

Оннан соң алпыс еки ҳәмелдар, отыз еки мөхирдар екеў ара, ушешінде болып: «Кешеги келген жыраў Нураддинди жаманлады. Енди Нураддинди патша өлтиреди», — деп жүр.

Олар ханға: — Нураддинниң жаманлығын бурын биз айтқанда инанбас едиңиз. Бизлер тууе алты айлық жолдағы шал жаманлығын айтты, — деди.

Бала бүннан бийхабар еди.

Патша оларға: — Сиз ақыллы екенсиз, мен бийхабар екенмен, — деп, алпыс еки ҳәмелдарға:

— Нураддинди өлтириң! — деп жууап берди.

Биреўи шабайық, биреўи атайық деп атыр. Көлтиң аўзы бириге ме. Биреўинин айтқанын биреўи қылмай атыр. Ағай, Тағай келип ханға арыз етти:

— Тақсыр, кеңесим бар, — деди. — Тоқсан баслы отауды тилла сарайдың далаңына құрасыз, алпыс еки ҳәмелдарға зыянпат берсениз, Нураддинди шақырып алып, кәсадарлық қылып қойсаңыз, ярым ақшам ўақтында баланың устине ҳасыл тонды жапсаныз, киймеген тонын кийген соң көкиреги өсер, журеги тасар, бизлер ҳәм қошемет берип, чай сарқыт деп арақ беремиз, оны ишер, бала тенселер, оннан соң қанжар алып өлтиремиз, — деди.

Тоқсан баслы орданы тилла сарайдың далаңына құрды, жасаўыл жиберинг Нураддинди шақыртып алды. Нураддин келген соң патша Нураддинге қарап толғап не дейди екен қәне?

— Атадан жекке Нураддин,
Алла берсиин мурадың,
Алпыс еки ҳәмелдарға,
Мен зыянпат беремен,
Соган бугин
Кәсадар бол, шырагым!

Бала буны еситип,
Жалғызлықты ойламай,
Жеккелгитин ацламай,
Өлерин бала байқамай,
— «Әжеп болар, ата» — деп.
Тенселип кирди отаұга.
Чай дегенге чай берди,

Шарап дегенге шарап берис,
Ортада коса жүритьti.

Тоқтамыстай уллы хан:
— «Жырауды алып келгенде
Жарқыратып устиңе
Сарпай жапқан жоқ едим.
Ол хызметин, бул хызметин бир болсын,
Бабан Шыңғыстан қалған,
Мың тилла менен бина болғаи,
Жағасы алтын, жени зер,
Қәсійетли қара тон,
Сеники болсып, жалғызымы!» — деп,
Инам етти шул заман.

Күллүк етти Нураддин,
Оң ийнинен кийеди.

Тилладап кәмар бүйран
Хан дийұаны Қосназар;
— Нураддин!
Ханиң бергени — қуданың бергени.
Құтлы болсын ҳасыл тон!
Таң атса қол үзінді беремиз,
Хәзирғи инамның бары деп,
Шайдың сарқыты деп,
Хәр қайсысы бир коса
Араңты берди балага.

Арағын, чайын не билсин,
Бала көсаны алды.
Ишнейин деп қолайланды,
Тәбияты алмады.

Саўданың барын билди,
«Иштім» деп қойны менен қонышына
Билдиримейин қуя берди.
Алла тала беглердин
Ғапыл көзин байлады,
Нураддин тәкти,
Беглер буны көрмеди.

Едигениң Ноғайда
Қырық еки досы бар еди,
Қырқы мал досы,
Екеўи қылметлик жан досы,
Бириниц атын Аңғысын,
Бириниц атын Тыңғысын
Қойып кетип еди Едиге.

Нураддинниң сыртынан,
Уш мезгил бағып,
Жүрер еди гүзетип,
Нураддинниң үйине

Жетип барды екеүи.
— «Перзентим! — деп қышқырды.
Баладан хабар болмады.

Өне, Нураддиннин анасы жуўырып шықты далаға. Аңғысын.
Тыңғысын — еки досын көрди. Перзентинен айрылып қалғанлы-
ғын билдирип толғай берди:

— Ашылмаган талайым,
Оң емес екен саларын.
Шаптай-желмей майрылдым,
Жөз қанаттан қайрылдым.

«Қырық күн баққан арықты,
Бир күн урындырган
Өлтирип» деген нақыл бар,
Нураддиндей жалғыздан
Жана ҳәзир айрылдым.

Ашылған бағда лаламды,
Бұзды кеүил қаламды,
Ханин келип қос жасаўыл
Алып кетти Нураддиндей баламды.

Бул ұаққа ханға барғанды,
Бармаса жолда жүргенді,
Сизлер барып кейнинен,
Хабар алып қаладан.

Тири болса Нураддин,
Ырзласып қаларсыз,
Өлген болса Нураддин,
Көшелерге тасласа,
Гүржилерге бұздырмай,
Сүйегин алыш келициз.

Аядай жери қалса,
Мен сол жерден сүйейин,
Ақ жаўып, арыў кепинлел,
Өз қолымнаң қолыйн.

Ногайдан кеткен қара нар
Келе кетсе бир куни,
Алты айлық иште қалған
Балам қәне дегенде.
Мине балаң қәбири дең,
Көрсетпеге жақсы болар,
Үстине белги салайын.

Мына сезди еситип,
Сарайға жуўырып келди.

Отаўра туўры барып сығалап қараса, отаўда кәсадар болып
турған жетимегин көрди. Тыңғысын:

— Бала өлген жоқ екен, өлмесе де, өлим саўдасына кири-
кен екен, — деди.

— «Чай сарқыты» деп арақты берип атыр. Бергенин бергендей
ишип атыр, бир майданнан арақ қыскан соң қанжар урып өл-
тирмеге ҳәммеси мәсләхәт етип атыр.

— Қәне, Нураддинге не қостарлығың бар? — деди Тыңғы-
сын.

— Атасынан қалған бир-еки аүүз сөзим бар, буны айтаман
да, қашаман, — деди Аңғысын. — Сенин не қостарлығың бар?

— Менин не қостарлығым болсын, қашса қуўаман, деп ат
таярлап қойған, солардын айылын, зәңги-баўын қыяман, — деди.

— Ал, есе, сен тезирик кес, мен тез айтайын, сейтейик те,
қашайық, — деди.

Аңғысын Нураддинге қарап не дейди екен:

— Едиге улы Нураддин,
Алла берсін мурадың?
Тон кийдим деп қуўанып,
Әрманлы кеттиң, шырагым!

Ашылған бағда гүлим,
Бағда шәмен бұлбұлым,
Тон кийдим, деп қуўанба,
Атадан жеккө құлынмы!

Атаңнан қалған жол еди,
Бурынғының нақылы:

Тойға барсаң, бурын бар,
Бурын бар да, бурын қайт,
Урыс болар соңғысы.

Урлық етсен, жеккө ет,
Айғақ болар бириси.
Кешиў кешсөн, бурын кеш,
Ылай болар изгиси.

Тон кийдим, деп қуўанба,
Шийрин жаңың саў болса,
Шалдан шекпен жаңсыраң.

Қара тоңды кийгеннен
Қара қанга боилып,
Әрманлы болыш олгеннен
Арба айдал, қой бағып,
Хаңалап жүрген жаңсыраң.

Алпыс екі ҳәмеллар,
Фарға тилли ақ қанжарды

Түм-тусынан салгана,
Үстиндеги қара тон
Қара қанға боялып,
Үлескенде жалғызыым,
Жетпей қалар соңлыққа.

Мениң атым Аңғысын,
Бұның аты Тыңғысын,
Айладың ба, жалғызымы,
Мына гәптиң мәнисин?

Ақ сарайдан шырып қашты
Еки бирдей байқусын.

«Өллесең» деген бир ҳаўүаз,
Тал-тал келди қулаққа.
Дөгерекке қарады,
Жылтылдаған ақ қанжар
Беглердин жеңиниң ишинде
Шығып-шығып тур екен.

Ізабыл болды тилеги,
Шөллегенде сүў болған,
Иығлаганда пир болған,
Адасқанда жол болған
Түкли Ээйіз гарры бабасы.

Нураддин үйге киргенде
Шәри сайын аллалап,
Шаңаракта отыр еди бабасы:

— «Асыла көр улым» — деп,
Он қанатын узайты.

Жапыўлы турған шыраны,
Пеши менен қагады,
Шыра өшип, үй қараңғы болған соң,
Сол қанаты асылып,
Тәүекел етип турады.

Пирден балды кәрамат,
Әүлийеден шарапат.
Нураддиндей жалғызға
Душпанлардың қанжарын
Тайғизбей тартып алады,
Бабасы сағыў-саламат.

— «Жортқанда жолың болсын,
Жолдасың Қызыр болсын», — де
Пәтия берди бабасы.
Пәри сайын алла деп,
Күблага қарал сарқып ушып,
Жөней берди атасы.
Нураддиндей жалғыздың

Хаўлықаны соншелли,
«Алып кел сары ала атты», — деп,
Сол енесин шақырды.

Нураддиниң анасы
Сары ала атты жетелеп,
Түүрү жолды жетелеп,
Жетип келди енеси.

«Мине, балам, атың», — деп,
Кеселеп тартты алдына,
Нураддиниң қорықанлығы соншелли,
Жалғызлықтың дәртінен,
Жеккеліктиң жәбиринен,
Қурыған екен дәрманы.

Бир мәртебе умтылды,
Мине алмады атына.
Еки умтылды, мине алмады,
Үш умтылған ўақтында,
Биреў келди зар жылап,
Қолтығынан котерди;
Биреў келди қуудай сыңсып,
Қолынан тартып,
Дослықты бержай келтирип,
Сары ала атқа миндерди.
Нураддин атқа минген соң,
«Атыңды айтқыл бизге», — деп,
Ере берди изине.

Аңғысын турып сейледи:

— Айтқанымды етпедиң,
Нәсиятымды тутпадың,
Жалғызым, неге көнбедиң?

Атаңнан қалған бул нақыл:
«Кешіү кешсең, бурын кеш,
Ылай болар изгиси.
Үрдүң етсең, жекке ет,
Айғаң болар бириси.

Тойға барсаң, бурын бар,
Бурын барсаң, орын бар.
Бурын бар да, бурын қайт».
Атаң билер мәнисин.

Хан атада буны да айт!
Мына сөзді тәқирап етип,
Қаша берди Аңғысын,
Қош аллаяр айтсып,
Жөней берди Нураддин.

— Әне, қыдырып жүрген жәллатлар Аңғысынды, Тыңғысынды тутып алды. Ханға айдал алып барды.

— Тақсыр, Нураддиннин әңгисин басқан, қолтырына көтерген мине усылар. Көрген көзимиз, тутқан өзлеримиз, — деди.

Ол заманның патшасы пуқараны, «қарашам» деп сөйлер еди, мәниси не болар еди.

— Тақсыр, ырас айтады, сизден дәүлет тайды, бизден ығбал тайды ма? — деп отырман, — дейди.

— Ҳә, заңғар! Атамнан қалған дәүлет құс — тилла тажы турыпты. Мен алты айлық ағыр жүртқа ҳүким сүрип атырман. Дәүлетим қалай қайтады? — деди.

— Айтпақ бизден, еситпек сизден, — деди Аңғысын. — Төрт дәрүазан бар еди. Ҳәр жүртттан кәрўан келгенде сауда қылатурын еди, закаты иркілмей ғәзийнеге баратурын еди, билесен дәүлетиц еди патша! Бул ўақытта жетим-жесир жүре алмайды, кәрўан ҳәм қайғысыз кете алмайды. Әгер келе қойса, хан билип атырма деп, дүньяң сизге пай бермейди. Сизден дәүлет тайғаның бундайниша ма? — деп ойлайман. Бизден ығбал кетти дегениң мәнисин айтайық: Нураддин қашты деңгендеген жатыр едик уйқыда, жаршылар өте берди жуұрып, қанжарды қолымызға алып, майданға шықтық. Биз көшеде атқа мине алмайтурын Нураддинди көрдик. Бизлер қамалап атырғанда усы еки жасауыл келди. Нураддинге дады жетпей, бизлерди тутып алды. «Қашқан құтылды, турған тутылды». Бизлер зэрре жерде бийабырай болдық, патшайым. Эне, онсери басым, сийсери гөшім. Иナンсан, қанжарымыз минекей! — деп алдына атып урды. «Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады» деген нақыл соларда қалып еди.

Оннан кейин патша төресин берди:

— Жәлләтлар! Сизлердин сөзиниз игри, булардың сөзи дуғры, — деди.

Булардың ҳәр қайсысына бир кәса тәңге берил, өлимнен күтқарып қоя берди.

ІІІ БӨЛІМ

Эне, Нураддин анасы менен хошласып, атасын қыдырып, Сатемир ханның қалқына тәңриге тәүекел етип жөнөй берди,

Үш ай он күн жол журип,
Аттың ижалы жатқанда,
Қабақлары қатқанда,
Атқа салған ақ баслы ер,
Ат қапталға батқанда.

Ат жиберип көлатқа,
Шыдамай жалғыз тайратқа,
Келди бала жақынлап.

Сатемирдей уллы патша
Сорап жатқан елатқа.

Сатемирдей патшаның
Бийектен салған қаласы
Бул жарланып көриди,

Кәтте бийик серқабы,
Сәрқапты көрпіп ойлады,
Ат басында сом жүрек,
Қанага сыймай туўлады,

Ақ емес, тарғыл емес,
Ала-қула демеге
Төрт аяқлы мал емес.

«Мусалир болған енемнен,
Файып болған атамның,
Қандай екен белгиси деп,
Сорауым екен», — дер еди.

— «Атам елден кеткенде,
Мен енемнің қарнында
Алты айлық иште қалған бала едім.
Атам мени көрген жоқ,
Мен атамды көргенім жоқ,
Қайсы сыпатынан танырман?», — деп,
Қайғыланды Нураддин.

«Мен қайғыны қояйын,
Алла тала жол берсе,
Сатемирдей патшаның
Бәргасына барайын,
Малдан, қойдан, түйеден
Жоқ қыдырған жоқшыман, деп
Хан алдында толрайын.

Сезимди аңлап,
Гәпимди пәмлеп,
— «Алты айлық иште қалған балам», — деп,
Ким қостарлық етсе,
Соны атам дейин», деп,
Жөней берди Нураддин.

Белинде арқан, қолында балта, отынға шыбып баратыран бир ғаррыйы көрди. — «Бабадан жол болсын сорайын», — деп жетип келди. Баба болса бир отыншы, Нураддин жолаушы. Отыншының жолаушы менен иси бола ма?

— Бизди құда кеширгей, бабадан өзим ақ сорайын, — деди.

— Ҳә, баба! Жүрт кимдик, тил кимдик, дин кимдик? Хабарынды бер! — деди.

Әнә, баба турып толғады!

Нұуп жығасы басында,
Құс беги, метер қасында,
Алтын тахтың устинде
Сатемирдей патша бар.

Оң жағында жайы бар,
Ханин алар пайы бар,
Сатемир ханың найбы,
Хәм күйеүи Едиге деген
Жөне бир кипши ханы бар.

Нураддин турып ойлады,
Ат басында сом жүрек,
Қанаға сыймай туулады.

«Бир жүртта еки патша болар ма, еки қошқардың геллеси
бир қазанга сыяр ма? Бабадан бурын сейлеп едим, мениң
айып болған екен. Едигениң баласы екенимди билди. Мениң
атам Едиге усы қалада бар екен, душпаны зор болған сон, қай-
тып елге бара алмай, мениң бары-жоғымнан хабар ала алмай
жүр екен», — деп кете берди жөнине.

Жетип келди қалаға. Эне, қалаға кирип, көшелерди аралап,
ат шаптырып, палұан туттырып атырған бир уллы сейилди
көрди.

Едиге патша жылма-жыл он еки күн сейил беретуғын еди.

«Алты айлық иште қалған баланың бары-жоғын билермен бе-
кәрўаннан» — деп бериўши еди сейилди. Мына сейилди берге-
ниң алты күн болған екен. Дарды құлатып, мерекени тарқатып,
қайтпақтыққа алты күн қалған екен. Шөп те—шар да есан бар,
аламаның көплиги бул жыйында есан жоқ. Шығайын десе ор-
таға, ҳеш жерден жол таппады. «Сары ала атты кеме қылыш,
ақ наизаны таянсам, ортаға шықпас па екенмен», деген жедел
шайда болды.

Эне, откенлерге сыйнып,
Зәцгіге ширенип,
Қарагай наиза қолға алып,
Нураддин сүре таянып,
Қараны қара демеди,
Бегин көзге илмеди,
Өлимий шыбын шелли көрмедин.

Қайнал турған дүмшени,
Демлеп түрган қазанын,
Құрыўлы турған шадырын,
Бәрін бирдей құлатып,
Байбетшени жыллатып,
Келе берди Нураддин.

Атасының баласы, аганың иниси,
Басшы болған жигитлер,
Нураддинин келисінен қарады.

Сары ала аты астында,
Қоңыраулы наиза дәстинде,
Үристем киби айбатлы,
Сүймұрыңтай сымбатлы,
Арбадан кең көкіреки,
Саўаш болған күнинде
Урыс еди бир қудадан тилемі.

Минген атын, жаў-жарафын көріп, аламанға қыйғырды:
— Елге келипти мийман, мийманды сыйламақтық орын.
Азайы момын ҳарам, жол берініз балаға! — деди.

Құр согилиц айрылды,
Ширден болды көрамат,
Әүлійядан шарапат,
Шыға келди ортага
Бала сағыў-саламат.
Ортага шығып, дөгерекке қарады,
Құндым соппас басында,
Хызыметкери қасында.

Өзинин жасының шамасы отыз, я жигирма сегиз, сол ҳалда бир
жигитти көрди. Нураддин көріп еди, етіне қалтыратпа тиди.
«Үлкен ханға бармай, усы кишкаңе ханға барып, арзымын айта
көййин», деди. Буның балалығы, садалығы, атлы түүе, пияда
бара алмайтуғын жерге атлы жөней берди.

Хан қасындағы ўәзирлер ханың есигинин алдына атлы
кіянырып бир гөдек баланы көрди: түклери шанышылып, қатты
ашыўы келип, Нураддинин алдына шығып, кейип толғады:

— Өзиң яш бир баласаң,
Жаныңды отқа саласаң,
Адам өлип, қан тогилиц турған жайға
Атлы неге келесең?
Қараны қара демейсөн,
Ханды көзге илмейсөн,
Өлизимиңди бийшара,
Шыбын шелли көрмейсөн.

Алайын ба жаныңды,
Ағызыңың қаныңды,
Кошеге жатқан гүржиге
Таслатарман лашыңды, — деп,
Ұашпам етти балаға.

Қарамады Йүзине,
Ийбенбеди созине,
— «Сениң менен исим жон,

Арыз етпеге бараман», — деп
Кете берди женине.

Ханга дуұры барады,
Қол қаусырып ат үстинде,
Ханга сөлем береди,
Сөлемин өлік алады.

Нураддинге көз астынаи,
Нөзөр етип қарады...
Минген атын, кийген тонын,
Ногайлыға мегзетип,
Жол болсын сорай береди!

— Қайсы бағдың гулисен,
Қай шәмениң ғулзарысан,
Қай патшаның халқында,
Ким дегениң үлсысан?

Оннан соң Нураддин ҳақықат алла тала мазазы уллы
патшаның айбатынаи қорқып, келеринде келсе де, жаны қал-
май тур еди. Патшага қарап арыз-аўхалын айтып, бир-еки аўыз
орсақы айтып толғап турған құсайды. Әүели арызын, соңынан
жоғын айтып қәне не дейди екен;

— Айрылған көлинен жалғыз сонаман,
Хөрбир жерде мың тутасып жанаман,
Үш ай он күн болды елден шыққалы,
Жоқ қыдырган мен бир жоқшы баламан,

Алыстан жерим бар мәскеннен жырақ,
Жоғым ушын жапа шектим жол сорап,
Үш ай он күн болды елден шыққалы,
Деүлетли халқыңа келдим жоғымды сорап.

Буған беллерине тилла көмарың,
Көнти ялғаншыда мениң әрманым,
Жойылған жоғымның түриң айтайып,
Айып көрмөц әдалатлы патшайым!

Оннан соң хан:

— Ақ па, қара ма, ямаса сары ма, торы ма? Жойытқан
жоғының түриң айт, — деп сорады.

Әне, Нураддин патшага қарап:

— Едил менен Жайықтан,
Бектергли адырдан,
Нураның қара құмынан,
Ногайдың толы жұртынан
Жоқ қыдырып келемен.

Маң-маң басқаи, маң басқаи,
Төрт аяғын төң басқаи,
Шуудаларын шаш басқаи,
Өркешлерин май басқаи.
Қара нарым жойыттым,
Соны излел келемен,
Көрген-бидген бармысаң?

Адасып еди атасы,
Сорлы атасын көре алмай,
Бозлас қалды изинде,
Буғыршын жалғыз ботасы.

Мен жоқшыман, жоқшыман,
Жоқ қыдырган жоқшыман,
Ойыл менен Қыйылдан,
Қарғалы, Елек бойынан,
Күмкент деген қаладан,
Сары тауды жайлаган,
Кекири басын көрт отлар,
Кетпен қуирყқ қойылманды:
Мүйизлери шығыршық,
Қойыма қошқар шантырмас,
Сүйинши айтып қыдырдым,
Дөрөги маған таптырмас,
Қошантайым атасы,
Ай мүйизли қара қошқар жойылттым,
Еуны излел шығып ем,
Көрген адам бармысаң?

Шығынысып-адасып,
Кетип еди-аў атасы,
Қой жамырып келгендеге,
Жеккешілік дәртінен,
Жалғызлықтың жәбірінен,
Сорлы анасын таба алмай,
Хөр саўлықты бир түрткіп,
Жалтаң болып маңырап жүр,
Ол қошантай баласы.

Сол үақта Едиге мына сөзді еситип, шиірін екен ботасы,
мийирман болар атасы, алты айлық иште қалған баласы екенин
аидады. «Едиге деп атасына келген екен жалғызыым. Бүннан
басын, — Нураддин бе едиң? — деп құшақлап сүйсем, құя-
нып кете қала ма, я бийтақат бола қала ма, я болмаса душ-
панина қысыұмет көріп келсе, атам аман екен деп, жүреи
жарылып, өле қала ма?» деп ҳасыл тонды жамылып, тұра бер-
ди орынан:

— Едил деген аўзынан,
Жайықты айтқан тилицен,
Ногайды көрген көзицен,
Мендей атаң айлансын,
Жалғызым, айтып келген сөзицен!

Едил менен Жайықтан,
Нураның қара құмынан,
Ноғайдын толы жұртынан:
Ман-ман басқан, ман басқан,
Төрт аяғын тәң басқан.
Шүүдаларын шаш басқан,
Өркешлерин май басқан,
Қабырга узын, қарны кең,
Қара нарың жойылтсан,
Жойылтқан жоғың мен, — деди.

Сорлы атаңды көре алмай,
Бозлап қалған буұрышынам,
Ботам ба едиң сен? — деди.

Ойыл менен Қыйылдан,
Қарқалы, Елек бойынан,
Құмкент деген далада
Сары таұды жайлған
Кекире басын көрт отлап,
Кетпен құйрық қойынан,
Қойына қасқыр шалтырmas,
Тири болса, шырагым,
Дәреки-теги талтырmas,
Қошантайдың атасы,
Ақ мүйизли қара қошқар жойылтсан,
Жойылтқан жоғың мен, — деди.
Жалғызлықтың дәртінен,
Жеккеліктиң жәбіринен,
Қой жамырап келгенде,
Сорлы атаңды таба алмай,
Хәр саұлықты бир тұртқи,
Маңырап жүрген қошантайым сен бе едиң?

Мен қаршыға, сен лашын,
Бизлер қошқар, сен қозым.
Мен қара нар, сен бота,
Тири бенде көрісер,
Бозлашалы, жалғызым.

Хөм қүйрыйм, қанатым,
Сен едиң менин құұтыйм,
Атын қойып кетип едим,
Аман-есен журмисен?
Мен кеткенде алты айлық
Иште қалған перзентим,
Айнашып анықым,
Аспанда гоұхар жулдызым,
Тири бенде көрісер,
Аман ба едиң, жалғызым?

Нуралдиндей бул бала
Мына гәнти еситип,
Аттан жерге таслайды.

Баласын жерге түсірмей,
Құшақлап алды Едиге.

Қолтығына қысып,
Бауырына басып,
Баласын ертіп изине
Жетіп барды Едиге.
Мына дарды құлатып,
Мерекени тарқатып,
Әйнеге геүгім ўақтында,
Жетіп барды сарайға.

Ақшамы менен жатады,
Мына таңлар атпады,
Шашырап күни шықпады,
Ыңғысыды — жатты,
Қыйынлық пенен таң атты.

Едиге турып ойлады,
Ойлағаны бул еди:
— «Ийт тойған жерине,
Ер туған жерине».
Ийт емеспен тойған жерде жүрмекке,
Кеўлім талұас етеди,
Киндик қаным тамған жерди
Несибем болса көрмекке.

Тағып тилла тұмарды,
Алып шыңты дәбілде
Бағыұлы турған тұлпарды.
Ишарат етти Едиге.

Әне, ақша атты зәртең-зәбертең ертлеп, ат үстінен миниң
Нуралдинге: — Жүр! — деди.

— Кемем қырға тийгендә,
Фырлатып ескен, жалғызымы!
Сағымым сайға тийгенде,
Сарлатып ескен, перзентим!
Жүр кетейік Ноғайға,
Атлана көр, жалғызым!

— Эжел болар, ата! — деп,
Тура берди жайынан,
Едиге төре алдында,
Нуралдин изинде,
Адамзатқа билдірмей,
Хайұанатқа сездирмей,
Он төрт жылғы қосласы,
Сатемир ханның қызы еди,
Ақбілекке билдірмей,
Хан есиги жатқа жай,
Тар қапылы кең сарайға
Жетіп келди Едиге.

Әйнә сәхәр ұқытында
Келгенлигін билдирип:

— Ҳә, ата!
Күнликтің күни питпей,
Көнегін қолдан берер ме,
Баяры хызмет буйыrsa,
Бармайман деп айтпаға,
Ерк өзіндегі болар ма?
Күни питкен күнликши,
Көнегін сырттан сорайды,
Айып көрме, хан ата!
Киси есигі тон тезек,
Еритпеге ер керек,
Вәдәр болса жаз болсын,— деп,
Он торт жыл мени алдадын,

Ат салып сағыў-салымнаң,
Он торт жыл болды келгели
Шырынып, ата, елімнен,
Не хызметке, не жұмысқа;
Келип един Едиге деп,
Сорамадың өзімнен,

Жығыныңды кетейин,
Жығыңсыз-ақ кетейин,
Жалғызын келди халқымпаң,
Мен кеткөнде алты айлық
Иште қалған перзентим,
Қыдырып келди кейнимнен.
Әне, хызметинди қылым,
Он торт жыл дұзыңды ишип едім,
Ыразы бол, хан ата,
Он торт жыл берген дұзың!

Керек өмес бизлерге,
Ийелік ет, хан ата,
Ақбilek алты қызына.
Жүрт сеники, жол меники,
Хош аллияр сизлерге,
Бизлер кеттік Ногайға, — деп
Атланға берди Едиге.

Бир майдан жол жүрди. Бир сайға барды. Аттан жерге ту-
стап, үстіндегі кийимин шешип, майданға шыққаннан соң ели-
халқын, толы жұртын сорап, баласына қарап нә дейди екен-
көне:

— Алты ай жазлар аман ба,
Алты ай қыслар аман ба?
Душпан тилинен ииңган,
Табағынаң жазырыған,
Тоқтамыстай хан атаи,
Бәргасында аман ба?

Әлипбеден үйретип,
Молла етип бизлерди
Ол комалға көлтирген,
Көйті ҳәзірет уллы пир
Хана-хана медресесінде
Сол устазым аман ба?

Едил, Жайық аман ба,
Толы Ногай аман ба,
Заманласым қәдирданым,
Тен құрбылар аман ба?

Шаппай-желмей майрылған,
Жез қанаттан қайрылған,
Жаңа жеттім дегендеге,
Жеткеншектен айрылған,
Мусалыр енен аман ба?

— Аман, — деди Нураддин.
Мына сезди еситип,
— Жалғызым! Кимлер дос,
Кимлер душпан?
Хабарың бер ма Нураддин?

— Айта алмады баласы,
Едиге және сейледи,

— Сен Ногайда, мен бунда,
Хабардар едім ҳалыннан,
Сары ала атқа мине алмай,
Еки көзің алғанлап,
Қызыл тилиц җалаңдалап,
Хайран болып тұргауда,
Зәңгінді басқан ким еді?

Қолтығынан көтерип,
Сенин атқа миндирип,
Хош аллияр айтсып,
Сәлем неме сезлерин,
Сен атанды көрген сон,
Умыттың ба балам? — деп
Сорай берди Едиге,

— Сары ала атқа мен миниң,
Еки барып, уш қайттым,
Мусалыр атын ким? — дедім,
Маган жөнин айтлады,

Мен кейнинен қалмадым,
Қалмасымды ол биліп,
Сонда айтқан сези един

— Тойға барсан, бурын бар,
Бурын барсан, орын бар,

Бурын бар да, бурын қайт.
Атаң билер мәнисин,
Көре қойсаң хан атаң,
Шырагым, барсаң буны да айт! —

деп еди. Едигениң көзи тынды, еси аүды. Аңғысын, Тыңғысын
— қыяметлик досының хабарын еситип, түйедей шөгип, бир
майдан жатты. Эне, жайынан турып, баласына қараң не дейди
екен:

— Жалғызы! Кеше-күндиз бир алладан тилегим: аман-сау
ноғайға барсақ, Тоқтамышханды өлтирсек, өлтирмесек, жарасық
етип ел болсақ, ханнан қарыз пил алсақ соған тәрезини қур-
сақ, еки досым еки пай, бизлер болсақ жекке пай. Бул ўакта
досым жаяй, биз атлы. Ол ўакта досым атлы болса, бизлер жа-
ယ. Досым менен бизлерди ялғаншы паный дұньяда жарылқар
ма екен бир қудай деп, минагайы айтып атлана берди Едиге.

Сатемирдей патшага Едигениң хызметиниң өткенлиги сон-
шелли. Сатемир тогыз жолдың дәрбентинде атын байлаپ, өзин
жолға кесе таслаپ, ҳасыл тонды кесе жамылып жатыр еди. Са-
темир жатқанының үстине жетип келди Едиге. Сатемир ханды
көргенде жер көрмеди көзи, қап-қара болды жүзи. Сатемир
ханнның үстине ат айдан келе берди Едигениң жалғыз өзи. Ну-
раддин атасының қыялының бузық екенин билди. Атасына қа-
рап бала толғай берди:

— Хан сыйлаған қалы болмас,
Хан қорлаған ер онбас,
«Хан улы көпір болса,
Басып өтпе», — деген нақыл бар.

«Бир күн дұзын ишкенге
Қырық күн сәлем», — китап сөзи.
Ханды атқа бастырма,
Ханды атқа бастырсац,
Сизлер, бизлер түйе,
Алты айлық ағыр жүртқа
Кәсапаты тийер деп;
Мына сөзді еситип
Сатемирдей ханларға
Едиге толғай береди:

— Кәдиримди билмедин,
Мени мийман демедин,
Сатемирдей сәттар хан,
Сатемирдей қысық хан,
Қарқаралы геллеиди
Қараша құрлы көрмеймен,
Сени патша демеймен.
Бастырып атқа нетейин,
Бастырмай-ақ кетейин,
Қандай гүнан болса да,
Жалғызы, шұның отейин.

Сатемирдей уллы хан,
Мына сөзді еситип,
Өрре турды жайынан,

— Ай жарықлап, күн түұды,
Жалғыз қызым Ақбилек,
Нураддин атлы ул түұды,

Сатемир патша қуұанып,
Пешин ўақта атланды.
Ушеўлері шубырып,
Қайта берди қалага.

Сатемир ханның қызы Ақбилек Нураддин келип, атасын
ертип кетти деген хабарды еситип, жан ийнине от түсип:

Қырық кәниز қасында,
Келеатыр еди жүүрып,
Едиге буны көреди.

Нураддинге қанталлап:

— Балам, туғаннан салып па, туғаннан салып па, ем-
шек сүтін бермесе, көңіл сүтін берер. Алғаным, қағып төсек
салғаным. Ақбилек атлы анаң сени көрмеге киятыр, жалғызы. Бир кеүіл — мың қеба, анаңды қапа қылма. Көрисе бер, балам,
— деп ишарат ети Едиге. Ақбилектиң нийеті: «Әгер Нурад-
дин анам деп қәдем қойғандай болса, өзім ҳәр қәдемине бир
қәнізекті тасаддық етип, үстине барайын, жалғызымыдь қу-
шақлап, ҳәр бетинен сүйейин», — деп киятыр еди жүүрып.

Жаралы қуұдай сыңсып, жалғызға қараң толғай берди Ақ-
билек:

— Жуп саұлықта бир қозым,
Еки ортада тел қозым,
Олар анаң болғанда,
Мен де анаң боларман,
Көрисейик, жалғызым.

Асқар таўым, айбатым,
Айбатым аман бар ма едиң?
Алдың байык, артым жар,
Айланарға жерим тар,

Он терт жыл болды атаңның,
Усы жүртқа келгейли,
Сен болмасан, жалғызым,
Излеп келер кимлер бар?

— Нураддиндей баланы
Қушақлады Ақбилек,

Қайта-қайта сүйеди,
«Біқласы менен жыласа,
Соқыр көзден жас шығар».

Нураддин Ақбileктиң
Біқласының кеткени,
Қатып қалған емшеги
Парлап ийе береди.

Емшеги парлап ийгеп соң,
Емизбеген болмас деп,
Қыял етти анасы,
Емшек сүтин ембесе,
Кеүіл сүтин емғаның
Баяны болмас енеге.

— Ашылған бағымда гүлим,
Қабыл болды тилегим.
Әдира қалғыр емшегим
Булақ болып ийил тур,
Сорлы аманды емесең бе, шырагым?

Нураддин турып сөйледи:

— Сағыра емеспен, кәбійрамап,
Ембеклиқ маған дұрыс емес
Кыйналмагыл, ана,— деп,
Айтып еди жағдайын,
Ақбileк сонда сөйледи:

— Быйыл емсе баласы,
Жарын емер анасын,
Қысыр қалған танасы.
Ақ түймесин босатып,
Мәммелерин көрсеткіп
Усына берди Ақбileк.

— «Ана, бизди қудай кемпиргей,
Емсем, еме қояйын», — деп,
Қыял етти баласы.

Ақбileкти емеди,
Нураддин сүтке тойғап соң,
Сатемир хан қуұанып,
— «Ақылқ көрдім, ай көрдім», — деп,
Дүнья-малды тәрк етип,
Қырық күнге дейнін той берди.

IV БӨЛІМ.

Патша тойын тарқатып,
«Едигениң кегін алайын,
Ошлиден өшим алайын,

Тоқтамыстың үстине
Жығын жыйып барайын», — деп,
Дайған молласын шақырды.

Сырлатып хатты жаздырды.
Ұзағына хат жоллап,
Жақынына ат жоллап,
Ат шаұып бәлент-пәсіне,
Кайыл қалың патшалықтың исіне,
Түтінге бир киси айдан,
Жәней берди Сатемир хан
Тоқтамыс ханың үстине.

Ақ жалаудан туў алды,
Топ-топ ханасы менен
Жығын жыйып,
Шыға берди Сатемир хан
Тоқтамыс ханың үстине.

Шөпте-шарда есаң бар,
Бул жыйында есаң жоқ,
Аламанның көплиги,
Айдаң-Айдаң көлдердің
Балығын алды туұлатып,
Бәлек-бәлек суұлардың
Суұын ишип баратыр.
Алдың қонған жерлерге
Кейни келип қонып атыр.

Давларды тутып,
Қара құрттай қыймылдастып,
Аламан көшип баратыр.

Тоқтамыстың халқы менен
Сатемирдің журты
Жортар атты кисиге
Үш ай он күнлик жол еди.

Шөллегендә суў болып,
Аласқанда жол болып,
Арығын жолда қалдырмай,
Ақсақ атты майырмай,
Ол заманда сөз бенен,
Бул заманда саз бенен,
Жеткереди бул сөзді.

Үш ай он күн жол журип,
Бедеүдің жалын тарады,
Ләшкерлер күнге жарады,
Аламанның алды келип,
Едилдиң қара суұына
Пешин ұақта құлады.

Аламанның көплиги
Шөллең келген аламан

Едилдең келип сүү ишти,
Ыңғы қарыс қайтты,
Өри дизден тасты.

Алпақ шатыр, ақ шатыр.
Ақ шатырда хан жатыр.
Урыс жайда мың кисиге барабар.
Таймастай ҳеш палұан,
— Душпаның қай тәрепте Едиге? — деп,
— Силтеүин берсөн бизлерге,
Биз тәмбисин берейінк, — деп,
Ат ойнатып киятыр.

Келип тууын тикти. Бәргасын қурып, аламан жата берсив.
Едиге Ноғайдын толы журтына келгенлигин билдирип, Сатемир ханға арызын айтып толғай берди:

— «Хан үстине хан келсе,
Бул да ханның мийнети,
Хан үстине ел келсе,
Бул да ханның дәүлети».
«Хан қәдирии хан биледи,
Жаў қәдирии жаў биледи».

Елlestirmek елшидең.
Жаўластырмақ жаўышыдан,
Урықсат берсөң бизлерге,
Биз атлансақ Ноғайга.

Келгенлигимизди билдирсек,
Тоқтамыстай ханларға.
Фапыл қалып жүрмесин.
Арық атып бақтырысын.

Семиз атын таплатып,
Кетик тобын құйдырып,
Бузық топларды дүзетип,
Урыс майданға шық, деп.
Барын хабар етейин, — деп,
Патшадан жуўап сорады.

Сатемир турып сөйлемеди:

— Бара қойсан, жалғызым,
Досын менен душпанға
Сен көрсетпе өзиңди.

Жанажан достың бир жайдан
Шыға келсе алдыңынан,
Пинчамы сақла сөзинди, деп.
Жуўап берди Сатемир.

Баласы менен қосылып,
Гал жинектей есилип,
Атлана берди Ноғайга.

Ендиги гәпти Тоқтамыстан еситиц:

Тоқтамастай уллы хан
Күндерде бир күн түс көрди,
Бир өжайып ис көрди,

Мына көрген түснен
Қәдиги бар, қаўпи бар,
Тоқтамыс қатты сескенди,
Алпыс еки ҳәммелдар.
Отыз еки мәхирдар,
Жетип келді сәлемге,
Ақша жүзи сарғайып,
Отыр еди мунарайып.

Тилладан-кәмар буғаң.
Алты айлық ағыр журты
Бир қәлемнен өткергөн
Хан дийўаны Қосназар.

— Жерди, көкти халық әйлеген плайым,
Алла ашқай ҳәр бендениң талайын,
Не себептен ақша жүзин сарғайды,
Не йерлерин аўырды,
Жүрт ийеси патшайым?

Патша: — Ҳеш жерим аўырған жоқ, усы көрген түсмиди
Туман хожа болғанда жорыр еди. — деп соның жоқлығын ўаз
етти.

— Туман хожа несийе емес, ҳәзир бар, — деди.
— Бар, шақырып кел, — деди.

Шақырып алып келди.
Хожа ханға сәлем берип, нәзериnde турды.

— Тақсыр, не гәп, не жумыс? — деп сорады.
Оннан соң Тоқтамыс хан:

— Хожа, мен түс көрдим — деди. Түсмиден қәдигим бар.
қәүпим зор. Сол түсмиди айтсам, тәпсийрин баян етсөнз, —
деди.

— Эжеп, — деди.

Патша көрген түснин тәпсийрин айтып хожаға қарап толғай берди:

Аяқ баўлы губбасы,
Губбаның түби моншақлы,
Каршығаны қолға алып.
Шыбып едим шикараға.

Алдымнан қашты өр қояи,
Қаршығаны атып ем,
Еди аттым дегенде,
Сырлап келди бир сунқар.

Қаршығамды қайтарып
Қашырган мениң әүімді
Қағыл алды ол жаныұар.
Ақша жұзим сарғайып,
Әүүелгі ауды алдырып,
Қала бердім мұнайып,
Бул қалай болды, хожамыз?

Оннан да арман құладым,
Қабагы жаман жайылған,
Киндиклери тартылған.
Топ беріге ушырадым.
Омырауы еки гез,
Ұзыны бир сегиз гез,
Куданың шері-бір аш жолбарыс,
Дәрбентти алды да турды.
Өткөрмеди өзімді.
Сарғайты ақша мәзгінді,
Аяғына бас урып,
«Сен қуданың шері едін,
Мен инсаның ханы едім», — деп,
Марапаттап жолбарыстан
Буннан ҳәм аман қутылдым.

Ониан бери келип ем,
Есіктің алды шалшық суү,
Шалшық суға ат салдым,
Салған жерден шалшығы.
Жибермеди атымды,
Сарғайты ақша жұзимді,
Өлдім-талдым дегенде,
Суўдан шықтым, қутылдым.

Үйге барып, той берип,
Толы жүртты жыйнадым,
Палұан табақ болсын деп.
Уша менен жамбасты
Салып тилла ләгенди,
Мен ортага шыгардым.
Баяғы көрген ақ сунқар,
Сырлап келди ол жәнүұар,
Уша менен жамбасты,
Қағыл алды қолымнан,
Үркpledи менен геллегар.

Есіктің алды байтерек,
Бели жуўан, туби берк,
Бай терегим жынылды,
Жапырағы тегилди,

Байлаұлы турған қара құс
Үркіп шықты аспана.

Далбай алып шақырдым,
Шақырыққа келмеди.
Файып болды ол кетти
Қалай болар, хожам? — деди.

Хожа турып сөйлемеди:

— Түсін әжеп түс екен.
Норайдан кеткен жалғызын,
Соран қайым ис екен.

Қоғалы кол, құұлы көлди,
Қуұсыз болар деп пе едін?
Шағалалы шалқар көлди
Шаңсыз болар деп пе едін?

Едіге жалғыз саў болса,
Сап-саў турған басынды
Ғағасыз болар деп пе едін?
Ол ығбалыц болмасын.

Алдыңан қашқай өр қоян
Бабаниң қалған дәүлетин.
Ана келтеген ақ сунқар
Едигениң ығбалы.
Ығбалынды қайтарып,
Дәүлетинди алғаны.

Сепин көрген көп бәрин,
Сатемир ханың ләшкери.
Дәрбентти алған жолбарыс
Сатемир ханың дал өзи.

Хан қәдирии хан биліп,
Сыйласық берип сизлерге,
Үстинен жолды бергеси,

Досы менен душпанра
Ол сиясат болсын деп,
Сатемирдей ханды ертіп,
Едигениң келгени.

Сепин көрген суўларың
Тынық болса, ол қайғы,

Қайғы демей, не дейин,
Мұсылманиң көз жасы,

Атты тутқап балшықлар,
Ногайдың қаны болмасын.

Хақтай тутып Сизди
Ал, жибермей турғаны,
Түсінде көрген ұллы той,
Өңінде ғаўға болғаны.

Уша деген Қаныкей,
Жамбас деген Тыныкей,
Еки келген перзентин.
Ана келген ақ сұнқар,
Едигениң дал өзи,
Кез алдыңда қызыларынды
Олжа қылып алғаны.

Байтерек деген өзин,
Жапырақ деген алпыс еки ҳәмелдар,
Үрkip шыққан қара қус —
Шийріндей шыбын жаныңыз,
Шул жаныңын кеткени.

Едигедей жалғызым,
Жүртқа ийе болғаны.

Аяйтуғын жаным жоқ,
Бийтлер тояр қаным жоқ,
Басқа айтар ғопим жоқ.

Патшаның қәхәри келди, хожаны зинданға салды. Ендиги
тәпти Едигеден есетин:

Қызырып күнлер батқанда,
Елдиң кейни жатқанда,
Адамзатқа билдирмей,
Хайұанатқа сездирмей,
Жетип келди қалаға.

Бәлент кеше, пәс кеше,
Беглер жүрген тар кеше,
Тар көшени аралап,
Хан есиги датқа жай,
Тар қапылы кен сарай,
Кен сарайға келеди.

Келгенлигин билдирип,
Тоқтамыстай патшага
Хабарлас деп Едиге,
Есикте толғай береди:

— Жылқың семиз болғанда,
Асыранды ұлыңыз,
Жылқың арық болғанда,
Сатып алған қулыңыз,
Келди бүгін айланып,
Өлимдар еки ұлыңыз.

Тоқтамыстай ұллы хан,
Мына сөзді еситип,
Хаұлығып турды орнынан.
«Натқаның үстіне турған
Келмесин», деген нақыл бар.

Қара тыслы ұасыл тонның
Жағасып жерге сүретип,
Етегинен жамыллып,
Өрре турды орнынан.

— Алғаным!
Іңғылтосек салғаным,
Едиге келди есикке,
От жаға көр, дилбарым.

Бүйған белге кәмарым,
Алдыма екен құдайым,
Ата деген даұысын
Едигеге мегзеттим.

Түрә жайынан дилбарым,
Қараашаш!
Гайыбым келди, есик аш!

— Тоқтамыстың ҳаялы
Сыңсып турды орнынан;

— Ашылмаган маңлайым,
Оң емес екен талайым,
Қутылдым ба — деп жүр едим
Құтқармады-ау құдайым.

Мына келген балаңнан
Қәдигим бар, қәүпім зор,
Едиге жаным келди деп,
Хаұлыға берме, патшайым.

Көшершилик болғанда,
Қатардагы нарга күш,
Жаўгершилик болғанда,
Оң жаңтағы қызға күш.

Қаныкей менен Тыныкей,
Еки бирдей перзентим,
Тал шыбықтай буратылып,
Жетилиш еди жаңада.

Алды толы мал менен,
Кейни толы шаң менен,
Апарып құтты жайына,
Кондыраман ба деп жүр едим.

«Арық малды асырасан,
Аўзы-мурның май етер,

Буралыны сақласаң,
Қара бағрың қан етер».

«Өзиңнен туўмай ул болмас,
Сатып алмай қул болмас».
Туўмаганлық еткени,
Ейжай ұаңта келип тур.

Шыға көрме далага,
Қарқаралы келленди
Едиге қағыл алмасын,
Жұп жығалы басынды.

Жұлып алып Едиге,
Алтын тахта минбеге
Жедел етип келип ту.
Шыға көрме далага.

Өне, Тоқтамыс мына сөзді еситип; ҳаұлығып турды орнынан, шығайын деп далага баратыр еди Тоқтамыс, ҳаялды ти-ли менен иркилди-қалды; Есикти жамылып:

— Едиге, аттан тұс. Туўмаса да, туўғандай анаң еди. Қара-шаш дауысынды еситип, жылап отыр ақ үйде, жалғызы, ат-тан тұс,—деди.

— АナンНЫЦ қеўли жай болсын,
Қолынан дуз ишип кет,

Толғай берди Едиге:

Кек алғандай гүйне жоқ,
Өш алғандай өкпе жоқ,
Алты ай ағыр жұртынан
Шырқыратып қуўаладың —
Бунда да сизге өкпем жоқ.

Ақша жұзим саргайтып,
Өткенлерге қол жайып,
Костар таптай Ногайдан,
Шықтым, ата, мұнайып,
Бұнда да сизге өкпем жоқ.

Саган өкпем бар еди:
Алты айлық иште қалған перзентим
Келиниңиз ул туўғанда,
Сүйинши тилем барғанда,
Құлақ-мұрның кесип,
Өзине жегизгендей, ата,
Не қылыш едим сиазерге?

Жылап барды Нураддин,
Шыдамадым сөзине.

Сатемирдей патшаның
Аягына бас урып,
Ертип келдім устице.

Сатемирдей хан келди,
Таймастай палұан келди,
Ағыр ләшкөр қол келди,
Ғапыл қалма, хан ата!

Арығынды бага бер,—
Семизинди таплатып,
Қарагай наиза саллатып,
Сен урысқа шыға бер.

Ақ дұзынды ишермиз,
Еки бирдей қызынды,
Тар кешеде сыңсытып,
Ары қылыш күшармыз,—деп,
Атлана берди Едиге.

Тоқтамыстай патшага
Мына таңлар атпады,
Шашырап қүнлөр шықпады,
Ыңырысыды, жатты,
Қыйынлық пенен таң атты,
Аллыс еки ҳәмелдар,
Хәммелерин шақыртып,
Тоқтамыс хан ўаң етти:

— Ногайға қылыш урмага
Келле кесип, қан тенкендей
Халын бар ма, беглерим?
Болмаса жарасың етип,
Хош мұлаққат сөзин бар ма, туғальым?

Едиге келди деген соң,
Берекети қашты Ногайдың,
Әрүағы ушты Ногайдың,
Едигениң салдары
Толы жүрттты басты.

Оннан соң хан дийўаны Қосназар патшадан бир кәлийма сөз сорады

— Едигениң жақсы пейили бар ма?—деди.

— Өзинен бир жас уллыға! — биз турайық, өзийзим, сиз билерсиз дер еди, өзинен бир жас кишиге — сиз түрнүз, биз билермиз,—дер еди.

— Ал есе устазы ким?—деди

— Қәтте ҳәзирет устазы еди, — деди.

Шақырып алды, кенес етти, Ногайдағы уламаларды жыйды.
Үрас көраматлы ийшаннан жети жүз ийшан жәм болды.
Өне, шағаладай ақ сөлле, Сатемирдің жатқан шадырына бар-

ды. Келген уламаларды көрди, ҳәммеси қол усласып аяқ үстинде турғанын көріп, тенине қалтыратпа тиidi. Келген уламаларға шырып патша көрніс берди. Уламаларға патша қол қаўсырып сәлеминде турды. Қол көтерип Сатемирдиң ҳаққына дуўа қылды. Сол дуўаны шарапатынан мұмдай ерип, қорғасындаі балқып, уламалардың қасына келип, жол болсын сорап не дейdi екен, қәне:

— Таза тарлан талшынады уйда,
Хеш мұсылман сарғаймасын қыяды,
Басында ақ сәлле, устинде мәлле,
Не хыметке келдиң паю-пияда?

Бул басымда тилла жыға тәжим бар,
Бир алладан бес үақ намаз қарызыым бар.
Басында ақ сәлле, устинде мәлле,
Тезирек сөйле, бизге қандай арзың бар?

Оң жағынан шалқып туған айынды,
Көріп қуұанаман қәдди-бойынды,
Қол қаўсырып келдиң мениң алдыма,
Баян еткіл бизге келген жөнинди?

Уламалар тұрып патшага қарап, келген жұмысын айтып, бир-екі аўыз гәплеп түрған қусайды:

— Көріп сизди қаўсыраман қолымды,
Рауа көрмеспен мына олимды,
Айып керме, жүрт ийеси сұлтаным!
Айтайын сизлерге келген жөнімди.

Жесир қатын, жетим ул,
Ақсақ, майып, мұсаныр,
Қорқыш отыр Ногайым.

Мұсылманды мұсылман қырмаклық,
Парыздан, қарыздан, сұннеттен, үажыптан емес,
Бағры дың болмага миясар емес.
Едиге менен Тоқтамысты
Жаразтырып ел қылсақ,
Үажыбаты нийман, сиз себепкер боларсыз,
Жүрт ийеси патшайым,
Бұны қалай көресиз?

Сатемир хан гәпледи:

— Хош келдиниз, сапа келдиңиз. Бизлерде ҳеш гәп жоқ. Бизлер айдаса, журемиз, ийирсе, жатамыз. Едиге қайда буйырса, биз соңда барамыз—Тоқтамысты ханыңа ҳеш бир гийнем жоқ еди, Едигениң кеўли ушын жығын жыыйп келгенбиз. Өз перзентин еди, Едигеге барыңыз, соннан тилек етициз. Едиге

берсе тилегинди, мән ҳәм бердим. Уламалар, Едигежанды көрициз,—деди.

Уламалар жайынан түрып, Едигениң жатқан жайына қарап, қол усласып жүре берди. Едиге шадырда жатыр еди. Уламаларды ертип баслап киятырған устазын көрди. Устазын көріп түрып тақат ете алмай, қол қаўсырып құллық етип, устазына сәлем берди. Устазын сыйлап:—«Хош келдиңиз!»—деп, Едиге қой семизин сойдырып, келген уламаларға тоғыз түрли тағам тартып қондырып хызмет етти. Ақшам жатты, таң атты. Таң намазын оқып, Едиге устазының алдына барып, қол қаўсырып үз етти:

— Кеше келдиң, миýман болдың. Енди сораспаслық—сүннет, Устазым, енди не жұмысқа келдиң?—деди.

— Ел ишинде молланың,
Қол көтерген хожаның,
Тоқтамысты патшаның
Не құстанылылығы болса,
Гүлли ғұнайын тилем келдик.—деди.

«Тилек» деген үақтында Едиге не болғанын билмеди, устазына қарап толғай берди:

— Қайсы бириң айтайын,
Хәр мәнігін тартайын,
Алты айлық, ағыр жүртта
Табағымнан жазғырып,
Тоқтамыс мениң қуұганда,
Пиirim, онда қайда едиң?

Өзимди айтып нетейин,
Алты айлық иште қалған жалғызым,
Оп төртіп шыққанда,
Жасы жетип қарыған,
Үш жұз алпыс жасаған,
Ақұлығы менен шаұлығы
Саýсал қалған сүйегин
Ол иззетлел сақлаган,
Барса келмес жүртyna
Алып кел, деп жалғызымын қуўганда
Пиirim, онда қайда едиң?

Алты айлы жоллардан,
Тоқтамысты ханлардан,
Тилем мән екен дегенде,
Пиirim, онда қайда едиң?

Тилек деген бул болса,
Бул тилегиң берилмес.
Неклиден кегимди алмай,
Мениң кеўлим жай болмас.

Ноғайдан келген улықлар өз жибине өзи гүрмелди-қалды.
Баяғы еткен ислери сол ўақытта ядна келди. Төмен қарап,
жер шуқлап, ҳәммеси қапа болды. Устазының қапа болғанын
Едиге билип, жаны қалмай, қатты қорқып:

— Перзентим—жалғыз, мен—жалғыз, бәддуұа ете көрме
бизлерге. Енди мына сөзиди айтып бар Тоқтамыстай ханына.
Уш ай, он күннен соң урыс майданына шықсын. Айтып бар бу-
ны ханына,—деди.

Уламалар қайтып, Едигениң сөзин патшага айтып, патша-
ның да ўақты хош болды.

V БӨЛІМ

Арық атын бақтырды, семиз атын таплатып, майып атын
емметип, уш ай он күннен соң бул ҳәм урыс майданына шықты.

Ол да атланды қаладаи.
Бул да атланды қаладаи.
Баярынан азат шыққан,
Күл да атланды қаладаи,
Тай минген де қалмады,
Вийе минген қалмады,
Пәнда жүрген мәрдикардын
Есеби-саны болмады.
Жығын айдац, тоңтың сүретип,
Фурж етип Тоқтамыс хан атланды.

Сатемирдиң жығының оң жақ тәреңине туғын тикти.
Досқа-дүшпанға сияsat болсын деп, қара тоңты қөширди. Тоқ-
тамыстың тобының сестриң еситип, Сатемирдиң жан ийнине от-
тусти.

Сатемирден бир елши
Ат ойнатып жетип келди.
Тоқтамыстай патшага:
— Ха, Тоқтамыс, Тоқтамыс!
Хабарласпай, гәплеспей,
Неге аттың тобынды?
Жүўапсыз атпа тобынды,
Билдирмे бунша көбінді.
Қалаң түе даланда
Ғаўданлы келиң алысар.
Жыларатман баланды,
Атпа қара тобынды!
— Буны айттып келген елши
Қайта берди изине.

Ол заманның урысы усы заманның гүреси тақылестте бола-
ды екен.

Сатемирден бир палұан,
Тоқтамыстай бир палұан,
Шыға берди ат ойнатып,
Сатемирден Таймас,
Тоқтамыстай Вайнаzar —
Ол да наиза қолға алды,
Бул да наиза қолға алды.
Бир-бирине наиза урды,
Найзасы кәр етпеди,
Ақ сауыттан отпеди,
Ол тенине жетпеди.
Қармақ болып қайсты,
Найзаны жерге таслады.
Еки арыслан ат үстинде
Жағасына қол салысып,
Ат үстинде айқасты.
Айғырдайын таласты,
Буурадайын шайқасты.
Қошқардайын дугисти,
Қораздайын жұлдысты,
Текедейин тирести,
Батың екен Вайнаzar,
Палұан еди енегар.
Таймасты гүнан қойдай өнгерип,
Тоқтамыстай патшага саұратқа
Алып қайтты Вайнаzar.

— Атты шаптым мен таұға,
Уарман қылышты жаўларға,
Алып келдім Таймасы
Патшайым, сизге саұратқа.

Патша турып ҳүким етти:

— Таймастың жан жеринен тесин, кәкирегин кесин, өкпе-
журегин суýырып алып, суýық суýға басып,—деди.
Таймасты өлтирип, Вайнаzar кешке дейин урыс етти. Тай-
масқа тақаббыл отыз сегиз батырды өлтирип, қайтып қосына
түсти.

Әне, Едиге бул ҳәдийсени көреп, ақша атты зәртең-зәбер-
тен-мұстәкем, теңбе-тең ертлеп, урысқа шықты.

Кеўли ескен Вайнаzar
Шығып еди урысқа,
Сатемирдей патшадан
Жүўап алып кетейин деп,
Жетип келди Едиге.
Қаршыгадай қылғызып,
Алғыр құстай құнтызып,
Едигеден бурын келип,
Жүўап сорал турып еди Нураддин.

— Жалғыз туўган Нураддин,
Алла берсін мурадын,

Хан атасың алдында
Ақ наизага сүйсніп.
Не қылыш турсаң зуръятым?

— Кеклиден кегімди алайын,
Өшлиден өшимди алайын,
Ата, жуўал берсеңе,
Тамашамды көрсөңе.

Едиге турып сейледи:

— Жаў көргениң жоқ еди,
Жалғызым, маган жуўал берсеңе.
Бизлер устаз, сен шоқирт,
Бул урыстың тәлімін
Жалғызым, менин көрсөңе.

— Атасың ҳемириң тәрк етпеди баласы,
Едиге атын қамшилап,
Шына берди урысқа,
Кеўли оскен Байназар
Шығып еди урысқа.

Едигеден қорыңқанлығы соншелли,
— «Бүгін қәсте болдым», — деп,
Бақырып қашты Байназар.

Сол ўақытта болды урыс,
Урыста жоқ ҳешбір тұрыс,
Айдархадай дем шегеди —
Қолындағы кескир қылыш.
Билегіндегі жарқырайды
Испаңаны кескир қылышы.
Уристемнен кейин емес
Едигениң урысы.
Силтегендегі онын бесин
Түйдірмай кести қылыш.
Қара лашын ушар болса
Ушса дағыңың басын гөзлер,
Гөш жигит кирсе саұашқа,
Бесин шанышып, онын гөзлер.
Эжеллини өлтириди,
Мийнетлини бұлдырди,
Шыңғыстан қалған қара туў,
Қара туўға ат қойып,
Қара туўын құлатып,
Ногайды басқы етти.
Қайнаң турған дүмшеге,
Демлем турған қазанға
Таслап қашты қарамай,
Қолда наиза тал алды,
Айралың дәрти жаманды,
Басқы таўып Ногайлы
Тоқтамыстың қаласына
Қашып барып қамалды.

«Қашқан жаўға қатын ер», мәрт изинен күймады. «Қорық-
пасан, сыйырлармысан», — деген. Тоқтамыс қорқып, атасың
баласы, ағаның инисине араға елши салды. — «Едиге мал-мұл-
кимди алсын, алтын тахқа мисин, енди мұсылманға қылыш
урғаның қойсын», — деди.

Сатемир Едигени шақырып алып:

— Балам, енди Тоқтамыс өкіниш етип тур. Алтын тахқа
мисин, дәўранды сүрсін деп атыр, — деп еди.

— Ұай ата, бүгін тағын берсе, ертең дәўлет қусын ушырса,
өзинин басына қонады. Бүгін берсе, ертең қайтып алады, —
деди.

Дәўлет қусын алып ушырды, Тоқтамыстың басына қонды.
Дәўлеті басында екенин патша сол ўақытта билди.

Оннан соң Едиге: — «Тоқтамыс тилегімди берсе, Едилдин
арғы жүзин босатып берсін. Қусымды салайын, атымды ша-
байын, ағымыңың жеткен жерине дейин гезип, қайғысыз дәўран
сүрсін», — деди.

Тоқтамыс буны еситип, дайын молласын шақырыды, — «Дай-
ын молла, жаза ғөр, әгер қай жерде суў болса, Едиге жанға
инам етип бере ғөр»... Дайын жазбақ пенен, Едиге айтпақ пе-
нен.

Екиленши тилегени: — «Ноғайда еки достым бар, солар жа-
тып жегендей дүнья-қыраж мәмлекет пул берсін.

Он төрт жыл болды қалғалы, менин Қарааш атлы ҳая-
лымы өзинин қызын қалай узатса, сондай қылыш менин қо-
лымда әкелип берсін», — деди.

— Эжеп, — деди.

Алды толы мал менен, кейни толы шаң менен, айдарлы қул,
тулымлы күң менен узатып қолына берди. Едилдин арғы жү-
зин Едигеге берди. Тоқтамыс орнында қалды.

Әне, ўажыбатлы ийман Сатемир екеўин елlestирип, жығы-
нын алып, елине қайтып кетти.

VI БӨЛІМ

Булар кете берсін. Едигеде бәле жоқ. Тоқтамыста бәле бар.
Едигеге барған қутылды, Тоқтамыста қалған жұз мын бәлеге
тутылды. Бәлесиз жерди ким жек көрсін. Едигениң сораған
жағына бай да өтти, жарлы да өтти. Тоқтамыстың сораған жур-
тының еки есеси Едигениң журтына өтип кетti. Оннан соң ал-
пыс еки ҳәмелдар:

— «Буннан патшалық болмас, жүртты я Едиге сорасын, я
Тоқтамыс сорасын», — деди.

Кескир қылыш, жүйрік атлы бақадыр жигитлерди Едиге-

ин, қол астына өткерилип, мал қуұдыртып алды. Бир болған әдет еки болады, озбыршылықты еки сапар етти. Едигенин ҳасла кеүлине келмеди. Тоқтамыс тахта отырып, жүртты қорқытып, елди үркитип жүргенлиги Сатемир ханнын саұлаты екен ғой. Енди «Едилден өтиң, Едигениң қаласын шабың!», — деп Тоқтамыс ҳуким етти.

Едилден өтиң Ногайлы.
Едигениң жүрттын шанты.
Қашқанлары Едигеге
Шабылғанын билдирип,
Едигеге арыз етти.

Ониан соң Едиге
Мына сезди еситип,
Шыдай алмай қысыұметие
Сол бойынша атланды.

Атланып турып толғады:

«Ешиң ежелине асықса,
Шопалыңың сүйеўли турған
Таяғына сүйкенеди.
Ақылсыз ақмақ атам
Қайлардан қайда қашса қутылар?

Ат ойнатып Едилден
Өте берdi Едиге.

Буұыршын атты қамшылап,
Жарылған муздай гүциренип,
Жолбарыстай ыңғыранып,
Тоқтамыстың дәрүазасына
Дуұры барды Едиге.

Дәрүазага пәнже урды,
Дәрүазасын қопарып,
Аспанға атып жиберди.

Нураддинди шақырып:

— Асқар таұым — айбатым,
Жалғызым, дәрриў келссең.
Кеклиден кетин алсаңа,
Өшлиден ошиң алсаны!

— «Әжеп болар, ата!» — деп,
Шар айнасы жалтырап,
Туұлы қасы қалтырап,
Жетип келди Нураддин.
Атадан алып жуұапты,
Жеккес ози ат ойнатып келеди
Тоқтамыстың шәхерине.

Ногайга қылыш урады,
Әжеллисии елтирип,
Мийнетлисии бұлдири.
Кенегесте Керим байди
Керилин шанышты Нураддин.

Оймаұытта Өмир байди
Әкіртп шанышты Нураддин.
Аланғасар Байназарды,
Бақыртып шанышты Нураддин.

Жүрт ийеси Ағайды,
Ел ағасы Тағайды
Бақыртып шанышты Нураддин.
Тилладан көмар бүйған,
Қос-қос пышақ асынған,
Қосназардай дийұанды
Жиплер салып мойнына,
Дәрүазага апарып:
— «Соппаслы жыраұға кеткенде,
Бизге берген жарғың
Усынай ма еди дийұан? — деп,
— «Жарақ бундай болады», — деп.
Майдалап шанышты Нураддин.

Тоқтамыстай уллы хан
Жұз адам менен қосылып,
Қысыұметке шыдамай
Шыға берди есиктен.

Каныңай менен Тынықей,
— «Сизлер кеттинг, биз қалдық», — деп
Қала берди зар жылап.

Сол үақытта Едиге
Тоқтамыстың еригигине
Ат ойнатып келеди.
Дәүір кимниң дәүіри —
Едиге ханның дәүіри.
Заман кимниң заманы —
Едиге ханиның заманы,
Қалаға жар урдырды,
Далаға жар урдырды,
Едиге тахқа минип, патша болды.

Тоқтамыстай уллы хан
Жұз адам менен шығынып
Баратыр еди ериктен.
Куұып жетти Нураддин.

«Ханның ағызайын қанын,
Алайын деп жапын».
Келип еди қас етил.

Сонда турып ойланды?
— «Мен атамнан сорайын,
Өлтири, деп урыңсат берсе —
Патшага қылыш урайын.

Нөзери қатты киси еди,
Ханды өлтириер болар ма? — деп,
Атам кейип журе мә? — деп,
Қайтып кетти Нураддин.

Атасының алдына
Қоңыраулы найза қолга алып,
Иккеги барды Нураддин.

Болған енди ислерди,
Айтып еди атасына —
Атасы турып сейлемеди:

— Қолың менен байлаганды
Тисин менен шешетуғын болыпсац.

Ендиги қалған ислерди
Нураддинге тапсырды.
Нураддин минген сары ала аттың
Түү сыртынан шыгады,
Күйрүгүн сыйпал,
Зигирликке тақац,
Дужырып кесип алады.

— «Сол аттың қүйрүгү
Жетиккенше қуү». — деди.
Хан қасында жұз киси,
Хәммслери сум киси,
Зәхәрдин азы да бир, кәби де бир.
Еринбестен құя бер.

Болып едим ўәлийден,
Бәддүәмді ала көрме, жалғызым,
Қарғысым қара тастан етеди,
Хабардар бол, Нураддин!
Әгер биреўин тири әкелсең,
Нәләтлеме айтарман,
Атлана көр, жалғызым».

— «Әжеп болар, ата», — деп
Тоқтамыс ханды қуұмата
Жууап алды Нураддин.

Патшалығын билдирип,
Ханың қызы Қаныкейди
Едиге патша алдырып,
— «Бизлерге олжа болдың», — деп
Ақ иекесин қыйдырып,
Патшаның қызын алады.

Кишканең қызы Тыныкейди
Нураддин мойның қушақлап,

Хәр кезинен бир сүйип,
— «Сен менини болдың», — деп,
Тоқтамыстың кейинин
Куұп жөнөй береди.

Ендиги гәпти Тоқтамыс ханнан еситиц.
Патша минген көк дөнен,
Өкире берип киспеди.
Тоқтамыс атқа сейлемеди:

— Хә, көк дөнен, көк дөнен!
Азны берме көк дөнен.
Күн-түн қашсац, тынарсац,
Қалтырай берме, әдил баш!

Едиге улы Нураддин
Куұп жетсе соңымнан,
Ақ найзада тынарсац.
Ессиз ҳасыл сүйегим
Фарға менен құзғынға
Сауғалар болып қаларсац.

Ел жұртынан айрылып,
Журе берди Тоқтамыс.
Ногайын, келин, шөлин жоқлади,
Шыға берди қаладан.

— Атам нүйеў болған жер,
Енем келин болған жер,
Ийилип солем берген жер.
Сазандайын тиркесип,
Сап-азамат ескен жер.
Киндик қаным тамған жер,
Китап алыш қолыма,
Мектелке ойнап барған жер.
Сен не болдың меннен соң,
Мен не болдым сеннен соң.

Жарлы менен байы тен,
Ешкиси менен қойы тен —
Малым сеннен айрылдым,
Сен де меннен айрылдың, — деп,
Ногайын жоқлай береди:

Басынды шапсан, шапшагым,
Тубиңди шапсам, тогайым,
Телеген арба гүшегим,
Ногайым сеннен айрылдым.
...басын шапсам,
Пұқараның азыры.
Тубиңди шапсан,
Мал байлаган қазығым, — деп,
Буны жоқлай береди.

Уша берди күзгүн күс.
Қызылшайды қызырыш күс.
Қанатың қуста, мойның бос.
Атың салсам, жатарсаң,
Буннан да өтти Тоқтамыс.

«Аштан тойған жалшымас»,
Патша болып Едиге,
Жаңсы менен жаманың
Қөдіріни биле алмас.
Қандай патша болса да,
Мендей төре бере алмас.

Эне, Нураддин сары ала атты қамшылап, Тоқтамыс ханды
қуұып, неше ай, неше күндер жол журип, қуұып жетип кейни-
нен, жеткенин жеткендей,—өлтирип, ақ наизага шапқат етип
киятыр. Күнлерде бир күн есапласа, еки жүзин өлтирипти,

Хан қасында Кенжембай,
Кеткен екеи енегар.
Васқа жолға қайрылмай,
Еки аттың изинен
Нураддин жалғыз айрылмай,
Куұып кете береди.

Минген аты болдырып,
Тоқтамыс ханнан айрылып,
Қалған екен Кенжембай,

Узаңтан көп қарады:
Қанатлы құстай киятқан
Бир тулпарды көреди.
Не қыларын биле алмай,
Нураддинге жалынып,
Бир қасықтай қапын сорап,
Толгай берди Кенжембай.

— Қайынан садақ буўыпсан,
Қашқан жаұды қуұыпсан,
Жөлөң болсын, мырза улым!
Тұғырға қонған сұңкардай,
Сары ала аттың үстинде
Отырыпсан, мырза улым.

Ашылған бағда қызыл гүл,
Хызыметинде бизлер күл.
Гаҳы өлтир, гаҳы өлтирме—
Улым, енді өзиң бил.

Нураддин мына сөзді еситип: — «Кенжембайды өлтиргеген
менен атамның не зейнине келер дайсен», деп:

— Ҳә, Кенжембай! Сен өлген менен, жер толмас, өлтиргеген

менен көбеймессен, бәтшәғар. Сени өлтирип нетейин, өлти-
мей-ақ кетейин. Тоқтамыс ханға қандай хызмет қылып един,
атама да сондай хызмет қылып жүре бер. Өзимшен бир мәртебе
айланып, өзинди тасаддық ет!—деди.

Жаңы құрығыр татты, көзди ашып—жумғанша, он еки
мәртебе Нураддинди айланып өзин тасаддық етти. Нураддиннен
жуўап алып қайта берди Кенжембай.

Арық атын жетелеп,
Тоқтамыстың журтына
Қайтып келди бир күни,
Ханға дуўры барады.

Үйине де қайрылмай,
Дуўры барып, сөлем берди.
Кенжембайды көртненде
Не болғанын билмеди.

— Кенжембай!
Басымнан мийнет
Арылды ма енен, дәп едим,
Еле арылған жоқ енен,—деп
Алтын тахтың үстинде
Қыналады Едиге.
Шабайын деп Кенжембайды
Қылышына қол қойды.

Едиге патша ойланды:

— «Жалғыз баланың қылышы
Жаўдан жаман», деген,
Азат етип жиберген екен, жалғызым.
Кенжембайды өлтирсем,
Кеўлине келип жүре ме деп,
Кенжембайга айтты:

— Жайыннан шық. Әгер еки адам менен сейлескениди
көрсем, гөшинди гүржиге тарттыраман,—деди.

Арадан неше күн өтти. Кенжембай хан қашқан бир жүз
тоқсан баслы ордаға келип, жылап отырган Тыныкейди көріп,
қосылып жылай берді!

— Ҳе, шырагым!
Атаң еди Тоқтамыс,
Атсыз едим, ат берди,
Тонсыз едим, тон берди,
Ҳасыл тоннан кийдирди,
Әреби атлар минидирди.

Ол күндер енди бизге жоқ,
Жылай берме, нашарым.

— «Мениң айтқанымды етсең, өзине тақаббыл қызлардан ертип, ертең ханға сәлемге жетсөн, патшалығына құтлы болсын айтсаң, апанды алған жездөң еди, қайтысын босқа қайтпай, дақыл етсең. Сондағы айтатуғын сөзин:—«Бир уяда еки палапан раз едик. Биримизди аттың, биримизди ата алмадың. Я оқты түүестің бе, болмаса қартайдың ба?»—деп қарқылдаң күл де, қайта бер»,—деди.

«Әжеп!»—деп ҳасыл тонлардан кийинип, өзине тақаббыл қызлардан ертип, жаўлығын қыя жамылып, көргенниң есін алып, Едиге патшага сәлемге барды. Онын соң Едиге:—«Хош келдин, сапа келдин»,—деп мүріпшет етти. Енди ханның қызы Тыныкей жуўап алып қайтатуғын болды. «Келип—кетип журе бер»,—деп Едиге қызыға жуўап берип жиберди. Тыныкей жуўап алып, орнынан турып дақыл етти:

— Ҳә, жездө! Бир уяда еки палапан раз едик. Биримизди аттың, биримизди ата алмадың. Я оқты түүестің бе, я болмаса қартайдың ба?»—деп Тыныкей мыйығын тартып күлип, шыға берди отаудан.

Сол ўақлары Едигениң
Жер көрмеги көзлері,
Қал-қара болды жұзи,
Мына сөзге шыдамай,
Патша жайдан турады,
Ол сарайдан шығармай
Тұтып алып Тыныкейди
Пінчам жайға апарып,
Кеүeline келгенин қылады,

Мына сөз халыққа әшкара болды. Онын соң Қенжембай қой баққан қойшы, мал баққан падашыға барып:

— Жақында Едиге ханның тойы бар. Еки аўыз қосық айтсаңыз, ат-тон, сарпай беретуғын орны бар,—деди.

Қойшылар айтты:

— Аға, аты да сеники, тоны да сеники. Койдың кейнинен құтылсақ болар. Сонда қандай қосық айтамыз?—деди.
Сондағы айтатуғын қосығың:

— Едиге хандай болмаңыз,
Келининди алмаңыз,
Таңла җаққа
Шерменде болып журмеңіз,

Қойшылар буны айттып,
Билмегени үйренип,
Журе берди қой бағып.

Ендиги гәпти Нураддиннен еситин: Неше ай, неше күндер

жүрип, Тоқтамыс ханды қуўып баратыр еди. Шыға келди бир қойшының үстине.

— Қек аты бар астында,
Қек шапаны үстинде,
Жуп жығасы басында,
Бул йерден патша өтти ме?

Қойшы турып сөйледи:

— Мен қусбеги болмайман,
Көргенимнен таңбайман,
Қек атлы, қек шапанлы
Мен патшанды билмеймен.

Усы жерде бир булақ бар. Сол булақта бир адам үш күн болды, пайдада болды, тәрет алады, тынбай намаз оқый береди. Мен сол адамды көрдім,—деди.

Нураддин силтеўін алып, айтқан жерге келип қарады. Атын қасына байлап, песин намазын оқып турған Тоқтамыс ханды көреди. Патша намазын оқып болғаннан соң, қарсы алдана шығып, патшага сәлем берип нәзериnde турады.

— Ата! Кеклиден кегимди алдым. Өшлиден өшимди алдым. Енди айтқанымды етсең, атқа минип, биз бенен қайтасан. Барып тахтына минип, жұртына иие боласан,—деди.

— Ұғым хан қайтып қалаға бармайды. Ол жүрт бизге ҳарамға айналды.

Онын соң Нурадин:

— Ата! Сөзинде жоқты қата. Атам айтты еди: «Әгер патша қайтса, өлтирме, балам, алып кел. Айтқаныңды етпесе, таслас кетпе, геллесин алып кел», деп еди,—дейди.

— Әжел, ұғым! Өлимге ыразыман. Еки рәкәт намаз оқыйын. Соған дейин тур,—дейди.

Еки рәкәт намаз оқыды. Қәлийма қайтарып, ийманын айттып, ҳаққа мойынсунып турды.

Нураддин туў сыртына шығып, қылышын суұрып алып патшага силтеди.

Тоқтамыстың геллесі
Жерге тусти аллалап,
Тоқтамыстай патшада
Тарыдай гұна жоқ еди,
Шұғыллардың тили менен
Болып жүрген сауда еди.

Гұнасы жоғын бүннан бил,
Қан орнына сүт ақты.
Тоқтамыстың геллесин
Ақ наизага қыстырып:

— Күлдан ўәзир қоясыз ба?
Күл тишине инанасыз ба?—деп.
Келлени жоқары көтерди.

Кудайтала шул гәллеге тил берди:

— Хә, балам! Күлдан ўәзир қойсаң ҳәм, қул тишине нансаң ҳәм, геүде төменде қалды, геллем еле де сеннең жоқары, үглим!—деди. Геллениң тили байланды,

Геллениң қоржынга салып,
Кекшес атын жетелеп,
Қайта берди Нураддин,
Тоқтамыс ханды өлтирип,
Неше ай, неше күндер жол журип,
Жетип келди Ногайга.

Қой баққан қойши, түис баққан сәрәнлар жыйылысып, қосық айтып отырғанын көреди. Айтқан қосығына Нураддин қулағын салса, еситетуғын гәп емес еди. Қенжембайдың араға отты таслағанын сол ўақытта жалғыз билди.

— «Атам ақыл, мен ақмақ екенмен. Атам хабардар, мен бийкабар екенмен. Қенжембайды бийкар қайтарған екенмен. Қенжембай келген екен, араға отты салған екен»,—деп Нураддин тұра берди сол жерде.

«Нураддинжан киятыр!—деп сүйинши сорасаң, қой инам беремен»,—деп Едиге жүйрік атлы өткір қылышлы жигитлерди жолға шығарып қойып еди.

Әна, Нураддиннин келгенлігін ханға билдирип көп инам, көп ғунаң патшадан сүйинши алды.

«Жалғызым киятырған болса, алдына шықпасам болмас»,—деп алпыс еки ҳәмелдәр менен Нураддинға шыға берди.

Нураддин атасын узақтан көріп:

— Хә, ата! Сениң етер исиц бе? Мениң көрер түсім бе? Азған, алласына жазған. Бунда халыққа, таңла қаққа болып-сан әнді шерменде. Бул ислердиң індең болғанын, кимнен көремиз?—деп ғәплей берди шул заман.

Нураддин атасына өкпелеп:

— Жүртің ҳәм өзиңдікі, елиң ҳәм өзиңдікі, басымды алып кетпесем болмас,—деп ашыў менен сары ала атқа қамшы тартты Нураддин.

Ол қуданың құдирети,
Қолындағы қамшының
Бұлдыргиси үзилип,
Шығып кетти қолынан,
Едигениң оң қозынен жетеди,
Ағып түсти оң қозы,

Қара тишин Әлтіп бабаның
Сол ўақта келди қарғысы,

Әне, Едиге көзи ашып, түйедей шөгип, жыландай таұланып толғанды.

— Туўмай кеткир, туўдырыдым,
Атың Нураддин қойдырыдым.
Велине жеңел болсын, деп,
Қайыңнан садақ буўдырыдым.
Қекириғиң оскын болсын, деп,
Қашқан жаўды қүўдырыдым.
Ұллыдан жесин тойды, деп,
Тоқтамыс ханды, жалғызым,
Гұнасыз ханды өлтирттім,
Ата деген мен болсам,
Урып қөзімді шығардың,
Ақыретке на жүзің менен баарсаң?

Әне, Нураддин мына сөзді еситип: «Атасының урып қөзин шығарған Нураддин төре атанғанша, жүрттан шығып кетейин, еситпесин қулағым, бул жүртты талақ етейин», деп қасына қырық жигитті ертіп, жүрттан шығып кете берди Нураддин.

VII БӨЛІМ

Әне, сол кеткеннен кетти. Неше ай, неше күндер жол журип, Пәрәң патшаның жүртіна келди. Пәрәң патшаның күнде бир қызы, бир қой жеп турған мұсаллат айдәрхасы бар еди. Сол айдәрханы ким өлтирсе, жалғыз қызымды беремен, деп патша ўәде қылып еди.

Нураддин сол жүртқа барып еди. Сол күни патшаның қызының нәйбеті еди. Қызын байлап қойып еди. Нураддин сол күни жылап отырған нашардың көз жасына рәхими келип, сол айдәрханың алдына шығып, қылышын кесе тұтты. Айдәрхана адамзатты көріп, демін шекип еди, Нураддин тақат ете алмай, айдарханың аўзынан кирип, құйрығынан шықты. Айдәрханы өлтирип, патшаның қызын босатып жибере берди. Қызы ҳәм үйине келди.

Патша: — Неге келдин, қызым?—деп сорады.

Қызы: — Сондай бир жигит келип айдәрханы өлтириди,—деди. Патша инанбай, адам жиберип барлатты. Тен бөлиніп атырған айдәрханы көрди.— «Өлтирген екен»,—деп патшага келип хабар берди.

Патша бәледен құтылғанына той-тамаша қылып, баяғы жигит Нураддинди таптырып алып қызын берди. Қасындағы қырық жигитті ҳәм үйлендірди. Сөйтіп Пәрәң жүртінде жети жыл дәўран сүрди. Ендиги гәпти Едигеден еситиң:

Шийрин екен ботасы,
Мийирман екен атасы,
Жан ишиңде шийрини,
Нураддиннен айрылып,
Жез қанаттан қайрылып,
Алтын таҳтың устинде
Отыра берди атасы.

Өткен менен кеткеннен
Сорайды жалғызының дәрөг
Хеш жерден дәрек болмады,
Я өлісін, я тирисин
Хешбір адам билмеди.

«Мына көзим шықпақтан,
Мына көзим шықса да,
Жер сыйпалап қалсам да,
Жалғызыма айтпаўым екен
Қатты қапа сезимди»,—

деп Нураддин ядына түскен ўақытында не айтқанын билмеди,
халқына бере алмай отыр еди төресин. Нураддин ядына түс-
пеген ўақытта дуўры берди төресин.

Сейтип қайғы-хәсирет пенен алты жыл өтип, жетиленши
жылда Едигениң дәүірінде бир кемпирдин үш баласы бар еди,
үшінші де белгіли ғана шор еди. Кемпир, үш бала төртеўинин
ортасында ешкиси бар еди. Аўыз бирлиги соншелли, ешкіни
гезек салып бағар еди. Төртеўи шеги түскен күнине қайыл бо-
лып, төртеўи ешкінин төрт сатанын бөлип алып, пайласып
алып қойып еди.

Күнлерде бир күн кемпир айтады:

— Балаларым! Бийкардан тәнірим безер. Қуры жата бер-
мейик. Ноғайлының қырманына барып, қорығын алайық; ак-
қула дермиз, үсир дермиз, ҳақы дермиз. Сейтип қыс напақаны
сол қырманнан табармыз,—деп балаларына нәсият етти.

— Эжең, апа!—деп, ылашығын бузып, төртеўи бөлип арқа-
лап, ешкіни гезекпе-гезек жетелеп, буўдай қырманың басына
келди. Қырманың қорығын алып, сақшы болып отыра берди.

Ана қостан мына қосқа кирип, жем жеп, ун жеп үйренген
ешкіге бир күни балаларының ашыұы келип, таяқты таслап
еди, ешкінин аяғы сынды, ол аяқ кемпирдин пайына тийген
аяғы еди. Ол-пул менен таңғышлап, аўзына келгенин айтып,
балаларын қарғап, сейтип қойып еди. Сол күни кемпирдин
гезек күни еди. Сол күни ешкі бир қосқа кирди, аяғын түти-
ликке басып, аяғына орап қойған шуберекке от тийди. Ешкі
манырап майданға шықты. Майданға шығып, шуберек алысып,
ешкінин жүнине тийгеннен соң, тұрсын ба, қай жерде том-
пайған қырман болса сүйкенип, ҳәммесине от берди. Қырман-

ның ийелери келип көмпирді, балаларын байладап Едиге ханға
алып барды, патшаға арыз салды:

— Қырманың қорығын алып еди, қырманға от берип,
бала-шага сабаўдан қуры қалды. Қырманды өртеди, тақсыр,—
деди.

Патша кемпирдин балаларын сорады:

— Булар не айтады?—деди.

— Тақсыр, ырас айтады,—деди. Қырманың қорығын алга-
нымыз да ырас, от тийгени ҳәм ырас. Төртеўимиздин ортамыз-
да бир ешкимиз бар еди. Төрт аяғы пайласып қойып едик.
Кемпирдин пайына тийген аяғы еди. Сол аяғы таяқ таслағанда
сынып еди, ол-пул менен таңғышлап қойып еди. Сол күни кем-
пирдин ҳәм гезекли күни еди. Сол күни қырманға от тийди.
Кемпирдин пайына тийген аяғы ҳәм гезекли күни. Бул қыр-
маның төлеўин кимге салсаң, соған сал, патшайым!—Бизлер-
дин көргенимиз сол,—деди.

Оннан соң Едиге турып:

— Өзи кемпирдин гезекли күни болса ҳәм пайына тийген
аяғы болса, әлбette, буны кемпир төлейді дә, буны кемпир
төлемей, еренлер төлей мә? Мама! Булардың төлеўин сиз бере-
сиз,—деди.

Кемпир мына сөзді еситип, жан ийнине от түсип:

— Тақсыр! Жети күн мәўлет бер,—деди.

— Мама, жети күн емес, он төрт күн мәўлет болсын,—деди.

Кемпир мына сөзді еситип,

Шыға берди сарайдан.

Майданға шығып өйланды:

— Мына енди буўдайға,
Не жазып едим қудайға,
Шашымды жулып бергенде,
Басымды кесип бергенде.
Мына баўдай төлеўи
Оның менен питер мә?

Бүйтіп азап көргенше,
Жасауылдың алдында
Ол айдаўда жүргенше,
Ағып турғап Едилге
Кетип өлтөн жақсы деп,
Жөнней берди зар жылап,
Жууырып келди Едилге.

Өзин суýға атайын деп қолайласа, шийрин жан татлы,
өзин суýға ата алмай, Едилди жағалап, неше мезгил жол
журди. Кемпирдин деми қысып, болдырып, кийимин шешип
алып, топыраққа толтырып, қуырығын жарға қойып, аяғын суý-

га салып, турған жерден шумма батып кетейин деп, отыр еди
зар жылап.

Сары ала ат астында,
Алғыр қусы қолында,
Қырық жигити қасында,
Шыға берди бир жигит.

Тогайдан қырға шығып, Едилден ат суўғарып болып қа-
раса, аяғын суұға салып, кетип елейин деп отырған бир кемпир-
ди көрді. Баяғы сары ала атлы жигит қырық жигиттен айы-
рылып, кемпирдин жанына келди:

— Ҳә, мама! Өз жанына қаст етип, өзиңди суұға атып,
кетип елейин деп отырсаң. Патшаң зулым болды ма, бала-
ларың ҳарамы болып тууды ма?

Кимнен көрдин қорлықты,
Кимлерден көрдин зорлықты,
Хабарынды бер?—деди.

Кемпир турып сейледи:

— Жолаушы болсаң, жолға түс,
Әткінші болсаң, ете бер.
Мен бир сондай сорлыман,
Сорама, балам, дәртимди.

— Ҳә мама! Гөлиннин мәнисин айт,—деди.
Соннан соң кемпир сейледи:

— Едигедей ханымыз
Тамамы қырман телсүйин
Салды менин мойныма.
Бүйтіп азал көргенше,
Атып суұға өзимди
Өлейин деп отырман,—деди.

— Мама, иймансыз өлме, өзиңди суұға урма!—деди.
Кемпир:

— Әжеп, жигит!—деди.
— Ғайыптан келген сен жигит,
Мен бир сондай сорлыман,
Кенесиң болса, бер жигит.

Баяғы жигит сейледи:

— Едиге ханға барсаң,
Қайтадан арыз салсаң,
Сынық аяқ—өли аяқ,

Сүйреп барған саў аяқ,
Мына сезди айтып патшага
Құллық етип турасан.

— Эжеп болар, балам!—деп жуўырып шыға келди. Қай-
рысыз ғәрип үйқылап атырган балаларына тур-турлап, үлкенин
теүіп, ортаншысын шымшып, үшешін ҳәм оятып алды.

— Ҳә, балаларым! Бизден бир сөз қата қалған екен. Едиге
ханға барайық, қайтадан арыз салайық,—деди.

Балалары кемпирге айтты:

— Кеше болғанда Едиге маясын да берген жоқ,—деди.
Кемпир балаларына жалынып-жалбарынып Едиге ханға
келди.

— Патша:—Қырманың ийелери мәмиле еткендей қарежет
таптың ба?—деди.

— Тақсыр ханым! Арзым бар: бийт тояр қаным жоқ, ая-
туын жаным жоқ, таұып келген пулым жоқ. Бир кәлийма сөз
қалған, соны сизге айтпаға келдім.

— Айта бер, мама,—деди.
Айтатуғын сөзим:

— Сынық аяқ—өли аяқ,
Сүйреп барған саў аяқ,
Ендигисин өзиң билиң,
Жүрт ийеси патшайым.

Бул сезди айтып кемпир ҳәм тұра берди. Едиге патша мына
сөзді еситип, ҳұуышы бастан кетип, көзи тынып, еси аўып
алтын таҳтың үстинде түйедей шөгіп жатты. Бир майдан жа-
тып, патша қәддіне келип, дийүән молласын шақыртып, хат
жаздырып, қырманың ийелерин шақырып алды. Баршасын
қатар қойып: көбіне көбірек, ортасына орта, аяғына азырақ
ғәзийнеден шығарып, пулды қырманың ийелериниң алдына
қойды.—Адам қартайғанда дуғасы муштарап, ендигиси, кемиси,
кемпирдин дуғасы менен жетисер,—деди.

Патша кәтқудашылық етти.

Қырманың ийелери:—Тақсыр! Қырманың тұтини шық-
қанда умитти үзип едик буудайдан,—деди. Ҳәммеси кемпирдин
пәтиясын алды. Кемпир қарыздан қалас болды. Кемпирди бир
піншамы жайға апарып:

— Мама, буны саған ким айтты?—деди.

— Тақсыр, өзимниң тапқан ақылым,—өзим айттым,—деди.

— Жоқ, мама, мына айтып келген сезин, мениң жети жыл-
ғы ғайыбым Нураддин жанның төреңи бул,—деди.

— Ашылған багда гүлім,
Болар ма қабыл тилегім.

Ел шетине келген екен,
Жети жылды гайыбым.

— Мама! Ырасынды айта бер,—деди. Кемпир оннан соң
ырасын айтты:

— Қырық жигити қасында,
Алғыр қусы қолында,
Ат суүгарды Едилден,
Қырық жигиттен айрылып,
Келе берди бермаған.
Сары ала атлы бир жигит,
Соның айтқан тореси,—деди.

Эне, Едиге Нураддин ядынан шыққан ўақытта төресин әдил
серетуғын еди. Ол кемпирге берген төреси жети жылғы гайыбы
Нураддин ядына түсип отырғанда берген төреси еди.

Едиге кемпирге қарап:

— Ҳә, мама! Мениң гайыбым ел шетине келген екен. Мениң
айтқанымды етсен, сол Нураддинжанымның қос-қолаңы, ир-
геси қай жерде екенин барып көрсөн,—деди. Эгер қолыңдан
келсе, көширип алып келсен,—деди.

Кемпир:—Әжеп болар,—деди.

Кемпирге көп ғулам берди ҳәм буўдайдын қарызынан қуты-
лып, ҳәм патшадан инам алып, кемпир жигирма бес жасар
қәддине келди.

Таяғын қолына алып, пешин белине шалып, Едилди жаға-
лап, неше мезгил жол жүрип, бир қайырға шыға келди. Қайыр-
ға шығып қараса, жигирмасы оңында, жигирмасы шебинде
құрыўлы турған қырық отаўды көрди. Қырық отаўдын ишинде

Аланыя бир отаў
Шаңарағы дәндәннан.
Үйүгы бар гүмистен,
Босагасын борлатып,
Керегесин сырлатқан,
Жарасыңды болсын деп,
Үйине тутқан шийлерин
Илем-білем менен
Рән йыраң етип,
Айқастырып оратқан
Отаўды көрди бул кемпир.

«Гүлшели бала сүймеге жақсы» деген, босқа бармайын,
шөпшекті терип, басы-аяғын бирдей етип, бир дәсте отын
қолтығына қысып отаўға келди.

Отаўға кирип қараса,
Тоты қустай тараған,

Ақ қуудайын сыланып,
Орамалды қыя шалып,
Коргениң есин алып,

мысалы ҳури-ғымрандай болып отырған бир нашарды көрди.
Ол нашар тилладан есикке сүйешип отыр екен. Кемпир кирип
барғанда, нашар жайынан турды. Ийилип мамаға сәлем, берди.

— Ҳә, мама! Шайтанбысан, жинбисен?

Қайлардан келди, бул жерде ел бар ма? Хабарынды бері
Мен ҳаўлырын турман—деди.

Кемпир:—Балам, ҳаўлықпа. Елди-журтты көрмей, өзлериң
қайдан келди?—деди.

— Мен ырасымды айтсам. Биз Пәрең журтынан келдик,
мама, деди.—Мен Пәрең патшасының қызыман. Атамның бир
душпаны бар еди, сол душпанды ким өлтирсе, соған қызымынды
беремен деп, атам соған ўәде қылған екен. Қырық жигит ға-
йыптан көлип, атамның душпанын өлтирди. Соннан соң атам
мени усы жигитке берди. Жыл болды, елиме қайтаман деп,
атамнан жуўап сорады. Соннан соң қасындағы қырық жигитин
хәм үйлендирип, қырқына қырық отаў тигип, ал есе—«Хош
келдин, балам!»—деп, сол жигитке мени тапсырып, алды толы
мал менен, кейни толы шаң менен, айдарлы құл, туымлы гүң-
берди. Дүнья қыражы пул менен жуўап берип, жолға шыға-
рып салды. Қөшө-қөшө, қона-қона, ығыса-ығыса жақында усы
жерге келдик, мама,—деди.

— Бул жигиттің аты ким?—деди кемпир.

— Атын Нураддин дейди,—деди.

— Нураддин деген ким, қай миллет?—деди.

— Билмеймен,—деди.

Кемпир:—Сиз билмесеңиз, биз билемиз. Бул Нураддин
деген Едиге патшаның баласы, пәлектиң ғәрдиши, қуданың
құдирети менен қолдан шығып кетип еди. Атасы Едиге патша
баласы кеткеннен соң шийрин екен бота, мийирман екен-аға,
перзенти ядына түсип, өткен-кеткениң сорайды дәргин. Ҳеш
жерде дәрек таптай, алтын тахтын үстинде отыр еди гүнire-
нип. Жақында себеп болып Нураддинди көрдім: «Нураддин-
жан келген екен»,—деп патшадан сүйинши ишам алды. Едиге
патша соннан соң мени «Нураддинжаның қос-қолаңының
иргесиниң қай жерде екенин көрп кел,—деп жиберип еди.
Қолыңдан келсе, көширип алып кел»,—деди. Балам, мен соған
келип өдим,—деди.

Оннан соң нашар турып:—Ҳә, мама! Бул жигиттің баўыры
қара тастан ҳәм қаттырақ. Буған қослас болғаныма жети жыл
болды. Я елим, я халқым, ата-енем деп усы ўақытқа дейин
аўзына алған өмөс. Ол айтқаның болмас, кейлине жақпас. Эгер

Қырық мын ләшкердин айтқанын етпес. Атасы менен мәлелле-¹
сип кеткен болса, изине ермес,—деди.

Оннан соң кемпир турып:—Бесиктеги перзент ул ма, қыз
ба?—деди.

— Мама, ул,—деди.

— Ул болса, саған айтатуғын сөзим бар, Нураддин қайда
кетти? Күс салып кетти ме, қашан келеди?—деди.

— Кешке, мезилге келеди,—деди.

— Балам, қорықпа, ҳаўлықпа. Сол Нураддин келген ўа-
қытта баланы шымшы, бала шырқырап жылар. «Баланы неге
жылатасан?—дер. Бала ашыўы-жан ашыўы. Ўиге жуўырып
кирер,—«Хә, жылағанда не қылады? Бунша шоршынасан көз
алдында жылап атырған балаға. «Атана не қылсан, алдына
сол келер» деген. Сен ҳәм биреўдин усындай әдиўлеп сүйгөн
перзенти, елиннен, жұртынан, ата-ененмен хабар алмай, минекей,
сениң жүрисин. Бул ҳәм сендей болып кететуғын болса,
бундай бала керек емес,—деп атып ур,—деди.

— Эжең, мама—деди.

Кемпир буны атып, отаўдан шығып, және бир үйге кирип
отыр еди. Эне сол ўақытта

Күс төреси қүй еди,
Құладин қустың күлы еди.
Құладинди қайтарып,
Қүй илдіріп жүр еди.
Қәлпелиги соншелли,
Құладинин қашырып,
Жаўатуғын бұлттай болып
Жетип келди Нураддин.

Келип аттан түсти, кемпирдин айтқанын қылып, баланы
ҳаял шымшып, бурап алып еди, бала шырқырап келип жылады.

— Хә, атана нәлет! Баланы бунша неге жылаттың—деп үй-
ге жуўырып кирди.

— Хә, жылағанда жаңы шықты ма?! Көз алдында жылап
атқан балаға шоршынып, бунша жаңын ашыйды. «Атана не
қылсан, алдына сол келер»,—деген. Сен ҳәм усындай биреў-
дин әдиўлеп сүйгөн перзенти. Елиннен, халқынан айрылып,
ата-ененмен хабар алмай, минекей сениң жүрисин. Бул ҳәм сен-
дей болатуғын болса, бундай бала керек емес, ертерек өлгени
абзал»,—деп атып урды баланы.

Нураддин мына сөзді еситип:

Испаҳан өткір қылышты
Сүйрып алды қынынан,
Қабына сыймай жүргегі,

Кайтарма екен гәхрім деп,
Шыға берди далага.

Урды тасқа қылышты,
Қара тасты қақ бөлди.
Ғәхри келип Нураддиннің
Қайтып кирди отаўға.

Отаўда солқылдан жылай берди. Қырық жигит Нураддин-
ниң жылап отырған сестин еситип, жүйірып қасына келди.

— Нураддиндей төремиз,
Буны кимнен көремиз,
Ес-ақылыңың айрылып,
Бунша неге жылайса?

Жылағаныңын мәнисин айт,
Нураддиндей төремиз!
— деп. Қырық жигит турып сорады.

Нураддин жайынан турып:

— Қәўендерим, ғамқорым!
Жолдасым едің қырық жигит.
Мен жыламай, қайтейни?
Жылағаның мәнисин
Сизлерге баян етейин;
Шайрин екен бота,
Мийирман екен ата.

Көз алдында жылаған
Балаға жаңым шоршынып,
Ашынаман, қырық жигит.
Ата-енемнен айрылып,
Жети жыл болды кеткеним.
Атам мендей «перзентим»,—деп
Ети кетип, сүйегине
Тақалғанды бул ўаққа.
Хабар келди атамнан,
Дәрріү қошқил, қырық жигит!

Елге зар болып жүрген қырық жигит мына сөзді еситип,
үақты шәндан хош болып, үйлерин жығып, түйеге артып,
Едиге ханың жұртына көше берди. Нураддин қырық жигитті
шақырып алып:

— Бул жүртта жақсы да бар, ким билип, ким билмесин.
Атасының урып көзин шыгарған Нураддин деген сөзді қула-
ғым еситпесин, ақшам көшиң, күндиз жатың. Ақшам ишинде
қалага барын. Күндиз жүре көрмей,—деди.

Ақшам көшип, күндиз жатып, неше күндер жол жүріп,
ярым ақшам болғанда қаланың алдында қара жылға деген

сайға әкелип үйлерин тиге берди. Нурадың көшип келгенин үшін қоюмдардың айналасы жөш бир адам билмеди.

Нураддин турып еки адамды Кенжембайға буйырды:—Кенжембайдың үйине барың, тири болса келсин, өзиниң жаққан оты еди, өзи келип өширсін. Эгер Кенжембай өлген болса, гөрин ашып, сүйегин өртеп, самалға тартып келиң—деп еки адамды буйырды.

Булар көшеме-көше аралап, Кенжембайдың жайына келди.
—«Кенжембай!»—деп қышқырды, жатып үйде сес берди.
«Нураддин төремиз келди, сизди шақырып атыр, соган журесиз»,—деди.

Кенжембай мына сөзді еситип, баяғы еткен ислери сол ўақытта ядына түсип, өлмесе де өлемши болып, силеси қатып жатқан Кенжембайды көрди. Кенжембай жайынан турмады. Биреүи аяғынан, биреүи басынан көтерип. Нураддиннин алдына алып барды. Нураддин қынаптан қылышты суұрып алып, Кенжембайдай шүригейдин заманаусын қуұрырды.

—Хә, Кенжембай! Жұз адамның ишинде жиберип едим азат етип өзинди. Жақсылықты билмедин.—Бир кесеге зәхәрди құйды да: —Я буған қайылмысан? Болмаса өзиңин жаққан отың еди, өзиң өширип, атама биймәлел етип қосамысаң?—деди.

Кенжембай турып:

—Қырқылмаса тилим, шығып кетпесе жаным, қамырдан қыл суұрығандай етип, атаң менен ишшалла көристиремен, улым!—деди.

Хасыл таўардан алдырып, көктен тонды тиктириди. Кенжембай устине кийип:

— Нураддинжан, артыма шығып, тонның ишине кирип көр,—деди.

Кенжембайдың арқасында отыратуғын Нураддин десе де, атасының урып көзин шығарған Нураддин төре деп, биреү болмаса биреү айтып сала ма,—деп Кенжембайдың сыртында пощадай болып отырды.

—Нураддинжан, Кенжембайдың артында отырдым,—деп кеўлине келмесин. Атансың қарғысы қара тастан өтеди. Қоз ашыў менен қарғап журе ме, өүели қарғыс меннен өтсін, онан соң саған жетсін деп жасырып қойыппан,—деди.

Нураддиннин баласы, Едигениң ақылының көтерип, патшаның арыз сорад отырган жерине бара берди.

—Хә, жалғызың! Азанғы ашыўына барып, атансың бәддүйасын алмайын. Чайын ишип жазылсып болғаннан соң, бараңық,—деп есикке келип, бир майдан турды.

Чайын ишип жазылсып болғаннан соң қолында айбалтасы бар жасаўыл басы шығып:

—Арзашы болсан, кел!—деп хабар берди.

Эне, Кенжембай баланы қушақлап, Едиге ханға бара берди. Сәлем берип құллық етип, нәзеринде турып еди. Едиге патша Нураддинди алып келгенин сол ўақытта билди,

Едиге сәйледи:

—Хәй, жалғызы!

Қара суұға қан құйсан,

Сүұды қайдан ишерсөн?

Қара арғымақ қатырсац,

Атты қайдан минерсөн,

Ғаұданлы жерге от қойсан,

Отты қайдан отларсац?

Ата деген мен едим.

Урып көзимди шығарды,

Ақыретте құдайыма

Не деп жуұап берерсөн?

Сол ўақлары Кенжембай Нураддин болып сәйледи:

—Қара суұға қан құйсан,

Сүү тынығын ишермен,

Қара арғымақ қатырсац,

Арғымақ танланп минермен,

Ғаұданлы жерге от қойсан,

Оттың ушын шаларман.

Урып көзин шығарды деген

Жаман атты көтерсөм,

Жалаң аяқ, жалан бас,

Ибраһым Қалил салған Қебага

Хәжиреў болып баарман.

Қабаны үш мәртебе айланып,

Бәршаларды халық еткен,

Гулли мениң гұнаймыды

Бир алладап тилемен.

Белиннен мәдет кеткенде,

Мәдәрын еди Нураддин,

Дизинен қуұат кеткенде,

Күят болар Нураддин.

Қайт, Едиге, қайтсана,

Жалғызының гұнасын

Едиге патша, кешсene.

Қара көзден нур тайса,

Ғарға адым жер мың болғанда.

Көзің еди Нураддин.

Қайт, Едиге, қайтсана,

Қатты ғабай сейлерге
Сөзин еди Нураддин.

Алладан ҳәмір болғанда,
Басыңа күнлөр түйганды,
Қамбастың басың бүйганды,
Қостарың еди Нураддин.

Едигедей патшайым,
Тилемінді берсөне.
Жалғызыңның гұнайын кешсөне.

Алдым бийик, артым жар,
Айланарға жерим тар.
Еки көзиң шам-шырақ,
Бири шықса, бири бар.

Алты айлық ағыр жүртта,
Нураддиннен басқа сүйенерге
Жалғыздан басқа кимин, бар?

Патша турып сөйледі:

— Таұып айттың сөзинди,
Сарғайттың аңша мәгзимди,
Жалғызың, қарғап нетейин,
Қарғысың қара тасқа,
Мақсетімі жетейин.

Етип жүрген исинди,
Тыңла мына сезимди.
Саған баян етейин:

Қус төресі қуў еди,
Куладин күстүң қулы еди.
Куладинди қайтарып,
Қуў алдирдин, жалғызың,
Бул гунаңды қайтейин,
Қасындағы қырық жигит
Бәршеси де қул еди.

Ақ сүйектен арыў сайлап сүйдирдин,
Бул гунаңды қайтейин.

«Ийтке берсен асынды,
Ийтлер тартар лашынды,
Куллар кесер басынды».

Қасындағы қырық жигит,
Бәрі сизде қул жигит.
Кул кесер деп ойлайман.
Жалғызың, сениң басынды.

Түүіп едім периден,
Болып едім ўәлийден,
Қарғысың қара тастан өтеди,
Сени қарғап нетейин,
Қарғамай-ақ кетейин.
Қарғысың қара тасқа!

Мына көзім шықпастан,
Мына көзім шықса да,
Жер сыйпалап қалсам да.
Қандай гұнаң болса да,
Ақылым ушын өтейин.

Өзинин туған апасы,
Хожапың қызы Қараашаш.

Түұмаса да туғандай,
Емшек сұтін бермесе,
Қөнил сұтін бергендей,
Түұмаса да туғандай
Сатемир ханының қызы
Анасы еди Ақбилек.

Едигениң досты еди
Анғысын менен Тыңғысын.
Төртеүлери қосылып,
Белбейіп мойнына салып,
— «Қарғамасың жалғызды» — деп,
Барып үйден сығалап,
Шийге асылып тур еди.

— «Гунаңды өттім», — дегенде
Шуұлап кирди отаға.

Ана, ата-енеси менен көрісіп,
Қозылы қойдай манырасып,
Жаралы қуұдай сынсысып,
Жалғызы менен көрісти
Сатемир қызы Ақбилек.

Молла еди жетилген,
Алып келди китапты,
Едиге ханга көтерип.

Ол китаптың хабары:
«Ол он еки мүшенин
Биреүи кеміс болса да,
Патшалыққа жарамайды»,
Деген сөзді Едиге
Ол китаптан көреді.

Сол ұақлары Едиге
Нураддиндей жалғызды

Алтын тахқа миндирип
Қалаға жарды урады.

Дәүир кимниң дәүири—
Нураддин ханның дәүири,
Заман кимниң заманы—
Нураддин ханның заманы.

Калаға жарды урдырыдь,
Далаға жарды урдырыдь.

«Кемликтин көмалы бар»,
Көмалға жетип Едіге.
Жалғызды тахқа миндирип,
Сөз эда, гаплер тамам.
Болды дейди бул жерде,

жарназатык дәлелтүр—әкесін
жарназатык дәлелтүр—шасын
жарназатык дәлелтүр—шасын

СӨЗЛИК

Айбалта—ханның нөкөрлеринде болатуғын бир қылыш балта.
Атқатырыў—атты байраққа таярлаў ат таплаў.
Ақша мәгиз—ақ жуз.
Ағыр жұрыт—ұхметли жұрыт.
Арыў—сулыў.
Әшқара болды—билинг қалды.
Аталық—Хийә ханының қарақалпақлар устисе қойғап ҳәкими, агенти.
Арыс—арбаның ат қосатуғын ағашы.
Ашак—алашақ—төмен.
Айғақ—гүйә.
Аққула—қырманнан берилетуғын ырым.
Аламан—көп адам.
Аланыя үй—көрнекли үй.
Айдарлы құл—екиилли құл.
Әлик—арабша. «Әлайқә» деген сөздеп. Мәниси—сағағ, Қарақалпақша
«әлия алды» — «жүйәп берди» деген сөз.
Барға—орда.
Бәддиуә—қарғыс (бәд—жамаң)
Биймәлел—зәлелсиз, аүйрсынбай.
Баяр—хожайын.
Бәлент—бийик.
Байтерек—теректің бир түри.
Байбәтше—бай баласы.
Буұрышын ат — ҳасыл ат.
Жандар—жаныбар, тири жан.
Жуп жыра—ханның тажысы.
Жайық—дәріяның аты, русша—Урал.
Жылқышы ата—жылқышылардың пири.
Жалаү—туў, байрақ.
Жәми—гулләни, барлығы.
Дәндан—тис.
Дақыл етти—хәзиллести, ойнады.
Далбай—құс шақырыў.
Датқашы—арыз етиўши.
Датқы жай—арыз сорайтуғын жай.
Даты жетпес—куши жетпес.
Дийұанбеги — ханның бириші үәзири.
Дәрге—орда.
Дәске—устахана.
Едил—дәріяның аты, русша—Волга.
Ерик—ханның қорғаны.

Ерөнгөр—сүйнелар, жетискенлер.
 Гәрдиш—тәғдидиң айланысы.
 Фуба—гүмбез.
 Файра—дауыр.
 Фулам—бала хыметкер, құл.
 Файра—жат бөтен.
 Файдан—шөп, от.
 Хамиле—жүккі.
 Испахан қылыш—Иранның Испахан қаласынан келген қылыш.
 Инам—сыйлық.
 Кәмар—белбей, белбау.
 Кеүсен—қырманнан берилетуғын жәрдем.
 Кебеже—санық.
 Кустанат—жаман ат.
 Кустагылық—әдетсизлик, тил тийгизиү, сегиү.
 Қәдик—қәүіп.
 Қос мاشақат—әбден аўыр.
 Қаралашын—қара қаршыға.
 Қыраж—алым, салық.
 Қалас—құтылыш.
 Қәтирижам—қайғысыз, тыныш.
 Қулуз—пайғазы, сыйлық.
 Лаш—өлик.
 Лалау—дауыс.
 Мәрдикар—жумыскер, талапкер,
 Мәлле—сары шапан.
 Мустажап болды—орнына келди,
 Мәдар—қуяут күш.
 Манман—талтан.
 Мәрамик—периште.
 Пинхам—жасырын.
 Пәреп—дүркес «фәрәңк» (франк сөзинен шыққап, европалы мәнисінде)
 Паный дүнья—жалған дүнья,
 Пыраж—ат.
 Садақ—сары жай.
 Сәрүан—түйе бағыұшы
 Сазыұар—ылайық
 Сарытау—Саратов (қала аты)
 Саұмал—сауын мал.
 Сона—үйрек
 Шарайна—айна
 Шапқаг—белги
 Шурегі—жырау
 Шәндан—сонша.
 Тасадық болсын—құрбан болсын
 Тәслим—бериү, тансырыү.
 Таркетиү—таслақ кетиү.
 Үсир—оннан бир үлес, қырманнан алынатуғын салым.
 Уажып, үажыбат—миннет,
 Уазетти—үгін айтты.
 Зәртән—зәбергөн—тез.
 Заманасын қуұрырды—зәрресин алды.
 Запыран—хасылы «заграфан» (русша—шафран)
 Зауал—питнү, өлнү айып, мин.

«ЕДИГЕ»—ХАЛҚЫМЫЗҒА ҚӘДИРЛІ ДӘСТАН

КПСС Орайлық Комитетиниң Сиясий бюросы 1988-жылы 20-октябрьде ВКП(б) Орайлық Комитетиниң 1946-жылы 14-августтағы «Звезда» ҳәм «Ленинград» журналлары ҳақында» қарапын бийкарлау турулалы қәўли қабыл етти. Бул социаллық әдилдікти қайта тиклеүдин айқын көрнекиси болып нахақтан жазалауға ушыраған искуство ҳәм әдебият ғайраткерлериниң творчестволық ҳызыметтери турулалы әдил пикир жүргизиүимиз ушын толық жағдай дүзип берди. Мийнеткешлердиң партия ҳәм совет органларына, массалық информация қуаларына жоллаған көп санлы өтиниш ҳәм тилемдерин үйренип шығып, КПСС Орайлық Комитети 30—40-жылларда ҳешқандай айбыы жоқ совет азаматларын массалық түрде жазалауды шөлкемлестириүшилердин бири болған «А. А. Ждановтың естелигин мәнгилік етиғе байланыслы ҳуқық актларын бийкарлау ҳақында» тағы да бир әхмийетли қарап қабыл етти. («Совет Қарақалпақстаны», 1989-жылы, 19-январь, №94 (15183), «КПСС Орайлық Комитетинде»). Бул еки жаңа қарап 30—40-жылларда А.А.Ждановтың ВКП(б) Орайлық Комитетиниң секретары болып ислеп түрған үақытта қол қойып тастырықлаған пәтиүасыз қарапларын пассыққа шығарды. Усының нәтийжесинде ғана бизлер репрессияга ушырап, төрьмада қайтыс болған қарақалпақ халық жырауы Ерполат Рамберди улының аянышлы тәғдиди турулалы ашықтан-ашық пикир жазыў ҳәм оның репертуарына кирген «Едиге» дәстанын ярым әсирден көбірек үақыттан кейин қайта жәриялау имканиятына ийе болып отырмыз.

Филология илимлериниң докторы Қ.Айымбетовтың анықлауы бойынша «Ерполат 1861-жылы туүйлған. Экеси Рамберди (Раманберди), оның экеси Есемурат. Есемураттың экеси Байсейит. Оның экеси Қурбанияз, Қурбанияздың экеси Темир.

Ерполатқа жыраушылықты үйреткен устазлары: Турымбет жырау, Нурабылла жырау, Қоныраттың қәндекли урығынан Қаражан деген жырау. Ерполат жырау—он төрт урығ арысы.

кепе—шериүши көшесинен. Отрымы: Қарақалпақстан республикасы, Шымбай районы, 8-нши аўыл» («Едиге», Москва, 1937-жыл, 11—12-бетлер).

Биз Ерполат жыраудың аўыллас ағайинлери менен сөйлесип, қосымша мағлыұматтар жыйнадық. Дәме Ийбадуллаев, Жолдасбай Халмуратов, Балтабай Қаллыбековлардың айтыуына қараганда, Ерполат жыраў бурынғы Шымбай районы 8-аўыл Кепе жап бойында жасаған, соң бул жерлер Қегейли районының территориясына қосылған (Хәзир «Қызыл Әскер» совхозының «Қызыл әскер» бөлими, төртінши бригадасы). 30-жыллардың басларында бул аўылда «Бирлесик» атты колхоз дүзилип, Ерполат жыраў оған ағза болып киреди. Жаз айларында колхоз атызында ислеп, дийханшылық пенен шуғыланса, қыс күндеринде өзиниң жыраушылық кәсибин даўам етеди.

—«Ерполат атамды көп жерлер тойға шақыратуғын еди, — деп еске түсіреди Жолдасбай Халмуратов. — Ол Шымбай, Қоңырат, Хожели жақларға барып, дәстан айтатуғын еди. Жыраў атамның Сары жал деген аты бизде аўылға бир шақырым жердеги «Құрама қыпшақ» деген аўылға келгенде киснейтуғын еди. Аўылдың балаларының барлығы жууырып Ерполат атамның алдынан шығатуғын едик. Себеби ол бизге тойға сойылған қой-жанлықлардың асықларын жыйнап әкелип үlestirер, жиіде, ерик берер еди. Тойға түскен ақша, қәрежетлерин аўыл адамлары менен бөлісип жетуғын еди. 1937-жылы Баймырза деген мұғәллим «Ерполат жыраў елге садақа тарқатты», — деп мағлыұмат берип, оны қаматып жиберди» (Нөкис қаласы, Красноармейская проезді, 14 жай).

Солай етип, қарақалпақ халық жырауы Ерполат Рамбердинұлы шуғыл аўылласының кесириңен 76 жасында «Халық душпаны» сыйпатында нахақтан қамаққа алынады ҳәм 1938-жылы төрьмада қайтыс болады. Ерполат жыраудан бир ул, бир қыз бар еди. Улы—Тәжимурат Уллы Ұатандарлық урыста қаҳарманларша құрбан болады, қызы Дәмегүл «XXVII партсъезд» совхозының Чапаев атындағы бөлімінде жасайды.

Ерполат жыраудың ақлық-шауылыштары Нөкис қаласында, Қегейли ҳәм Ленинабад районларында турады. Тууықсанларының айтыуына қараганда, Ерполат жыраў келте бойлы, семизшік киси болып, күтә әлпайым, қарапайым минез-құлқы менен айрылып турады. Ол ески мектепте оқып, хат таныған. Халқымыздың тарихын, мәдений миyrасын жетик билген. Қоңылас халықлардың, соның ишинде Европа халықларының мәденияты менен де жақсы таныс болған.

Бул тууралы К. Айымбетов төмөндегише еске түсіреди: «Дәс-

танды («Едиге»—К. Б.) жазып атырган ўақлардың арасында экспедиция баслығы Александр Лаврентьевич Мелковқа Ерполат жыраў:

—Мынау қасыныздағы орыс төресине орысша нама шалып берейин,—деп қарақалпақларда «дөрөз намасы» деп аталатуғын «Бахча сарай фонтаны» балетиндеги «Арап маршы» музикасын қобызға салып, нама шалып жибергенде А. А. Мелков Ерполат жыраудың бул талантына таң қалды ҳәм екеўимизди сол ўақта сүретке тусирди» (Айымбетов. Өткен күндерден елеслер. Нөкис, 1972-жыл, 193-бет).

Ерполат жыраў «Алламыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер Шора», «Шәръяр», «Мәспатша» дәстанларын, қарақалпақ халқының терме-толғауларын шебер атқарған. Ұсылардың ишинен тек «Едиге» ғана жыраудың аўынан еки мәртебе (1929, 1934-жылдары) К. Айымбетов тәрепинен жазып алынып, 1937-жылы Москвада өз алдына китап болып басылып шығады.

Ерполат жыраудың атқарыушылық шеберлігі тууралы ел аўында елге шекем аңыз сөзлер сақланып киятыр. «Едиге» дәстанын Ерполат атам дәрет алып жырлағанда, жапжақсы болып ашылып турған күн бирден бузылысып, жаўып кететуғын еди,— деп еске түсіреди Дәме Ийбадуллаева. —Ол дәстанды күтә берилип айтады, (Нөкис қаласы, Маяковский көшеси, 68-жай). Бул пикирди басқа адамлар да тастықлайды:

—«Едиге» дәстанын мен бир ирет тыңладым. 1937-жылы Арапбай деген елде той болып, үлкен сейисханаға сабан төсөлди. Сонда Ерполат жыраў «Едиге» дәстанын жырлаған ўақытта күнниң жағынан өз көзим менен көрдім» (Жолдасбай Халмуратов).

Бул гәплер аўыллас ағайинлеринің Ерполат жырауды мақтаў ушын ҳәзирги ўақытта ойлап тапқан әңгимелери емес. Ал бундай аңыз сөзлер өзиниң терең тарихий тамырларына ийе. 1903-жылы «Едиге» дәстанын Шымбайлы Бекмухамед (Бекимбет) жыраудан жазып алған рус илімпазы И. А. Беляев бул эпостың ҳәммे жастағы адамларға тендей үнайтуғының характерлы мысаллар менен көрсетеди ҳәм ол «—Едиге» поэмасында сулыў поэтикалық орынлар оғада көп, соның ушын да бул поэма қарақалпақ халқына күтә қәдирли». —деген жуўмақта келеди (Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, Выпуск 3, 1917 г. Асхабад. стр III.). Қарақалпақларда «Едиге» дәстаның көбінше жасы қайтқан ғаррыйлар тұнлайды,—деп ескертеди фольклорист К. Айымбетов. —«Едиге» дәстаны қарақалпақлар арасында үлкен ұрметтеге ийе: бул ҳаққында толып атырган

аңызлар бар: «Жыраў «Едиге» дәстанын жырласа, қайғылы болғандықтан күн де қайғырып жаўады екен»,—дейди (Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөхис, 1968-жыл. 108-бет).

«Едиге» дәстанының басқа қарақалпақ дәстанларынан тийкарғы айырмашылығы, бунда тарийхта бар адамлардың бағыттары болып қатнасыуынан ибарат. Сол себепли «Едиге» дәстанында ески қыялый ўақыялар менен халқымыздың тарийхында орын алған реаль ўақыялар араласып келеди. Бул поэмадағы усындағы өзгешеликтерди атақты рус илимпазы П.М.Мелиоранский өз мәденинде былайынша белгилеп берген еди: «Жыраўлар ҳәм шежирешилер Едиге қақында жырлағанды ямаса әпсана дәреткенде тек аўызыша дәстурлерге тийкарлардың қоймaston, олардың жазба дәреклерден де пайдаланғанлығы бизлерге күтә мәлім болып отыр». (Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии, Спб, 1905., том XXIX. стр. 9—10. Сказание об Едиге и Тохтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч. Ч. Валиханову, издал профессор Мелиоранский. Предисловие). П.М. Мелиоранскийдиң бул пикирлериниң дұрыс екенлегин биз Ерполат жыраўдың төмендеги түснік сөзлериңен де анық билиүимизге болады: «Шежирешилерден еситиўим бойынша, Едигениң дәўран сүрген ўағына быйыл 1934-жылы 558 жыл болады. Усы бизиң жұрттымыз Сатемирдин жұрты есапланады. Едил—Жайықтан көшип келген. Нураддиниң баласы Мұса (ямаса Ийса). Мұсаның баласы Орақ және Мамай. Мамай улсыз. Орақтан еки бала бар: Қарасай ҳәм Қазый. «Едиге»ниң дауамын «Қарасай-Қазый» деп, қазақ жыршылары жырлайды»,—дейди («Едиге». Москва, 1937-жыл, 12-бет). Бул мағлұмматлар атақты совет илимпазлары В.В. Бартольд, Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский, В.М. Жирмунскийдиң мийнетлеринде дұрыс деп тастығыланады. Солай да болса, «Едиге» дәстаны тарийхий ўақыяларды сол турысында көрсететуғын шежире емес, ал ол көркем шығарма болып есапланады. Сол себепли Ерполат жыраў «Едиге» дәстанын елли жыл дауамында атқарып, оны қайта ислеп жетилистирип жырлаған. Дәстанға соңғы дәүирдеги ўақыяларды қосып, қаҳарманлардың образын басқа дәстанлардың персонажларына үкласлау қылып жасап шыққан. Соныңтан «Едиге» дәстанындағы гейпара адамлардың аттары (Едиге, Нураддин, Тоқтамыс, Сатемир, Қаныкеі, Қәдирберdi ҳәм т. б.) XIV—XV дәүирдеги Алтын Орданың тарийхында ушырасса да, эпоста қатнасышылар болады. Адамлардың кеширмеси емес, көркем образ деретиў дәстүрлерине тийкарлардың жасалған әпикалық қаҳарманлар болып есапланады.

Тилемекке қарсы, 40-жылларда гейпара илимпазлар менен жазыуышылар дәстандағы Едиге пенен тарийхтағы Едигени бир адам деп қарап, татар ҳәм башқорт халықларында сақланып киятырған «Едиге» дәстанын—«Алтын Орда дәўирин бояп көрсететуғын, хан ҳәм феодалларды тәрийиплейтуғын эпос», деп дағағазалады және бул дәстанды басып шығарыуды қадаған етти (КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК. том.VI. Москва, 1971г. Издательство политической литературы, стр. 113—120, 130—134). «Едиге» дәстанын халық аўзынан жазып алып, баспаға таярлаған және «Едиге ҳәм Нураддин» атты тарийхий драманы дөреткен атақты башқорт шешени Мухаметша Боранқуловты «буржуазияшыл мильтшил» деп атады және оны нақақтан қуўдалады. Партиямыздың XX съездинен кейин М. Боранқулов толық ақланды және оның тууылғанына 100 жыл толыў мерекеси кең түрде белгиленип, бул юбилейге қарақалпақ илимпазы С. Бақадырова қатнасып қайтты. («Литературная газета» 18-январь 1984 г. № 3 (5225). Нур Зарипов. «Хранитель» атты мақаланы қараңыз).

Оқыушылар жәмийетшилиги алдағы ўақытларда XIV әсирдин ақыры XV әсирдиң басындағы Алтын Орда әмир болған Едиге менен «Едиге» дәстанындағы әпикалық қаҳарманды бир адам деп тағы да алжастырмағы ушын еки Едиге арасындағы төмөндегидей айырмашылықтарды нәзәрде тутқанымыз мақул. Тарийхтағы Едиге 1340-жылы тууылған, 1420-жыллар шамасында қайтыс болады ҳәм Алтын Орда ханлығында қырық жыл дауамында әмир болып басқарып турған. Ерполат жыраўдың есабы бойынша да, рус совет илимпазларының анықлаулары бойынша да Едиге Алтын Орда тарийхында 1376-жылдан баслаган ҳәрекет етеди. Мәселең, академик В. В. Бартольд «Едиге-нин әкеси» деген мийнетинде бул тууралы былайынша жазады: «Тимурдың тарийхында Едиге бириңи мәртебе 1376-жылан жылы атап өтиледи, бул дәўирде Тоқтамыс Тимурдың жәрдемине сүйенеди ҳәм оның қоллауы менен душпан устинен жәнис ке ерискенге шекем оларға қарсы бирнеше мәртебе топылысқа өтеди.. Усы ўақытта Маңғыт урығынан шыққан, Жошы улсы әмирлериниң бири Орыс ханнан қашып келген Едиге Орысханың жақынласып киятырғанлығы қақында Тоқтамысқа хабарды жеткереди» (Бартольд, В. В. Мийнетлер, Том II, I Бөлім, Москва, 1963-жыл, 800-бет). П. М. Мелиоранскийдиң мийнетлериңде Едигениң урығы тууралы басқаша мағлұмматларды оқымыз: «Едиге Тоқтамыстың сол тәрепиндеги баслы әмириңиң бири болып, ол Қоңырат урығынан шыққан» (Жоқарыда аталаған мийнет, 6—7 бет). Едигениң бабасы Қутлықия ақманытты урығынан, оның бир қызы Темирбек уғланға тұрмысқа

шығады ҳәм олардан Едиге туўылады. Демек, П. М. Мелиоранскийдиң көрсетиүи бойынша, Едиге манғыттың жийени болып шығады (Сол мийнет, II-бет). Ал, рус жылнамалары Едигениң урыйын маңғыт деп көрсетеди (Жирмунский В.М., П. М. Мелиоранский и изучение эпоса «Едиге», —Тюркологический сборник. Москва, «Наука», 1973, стр.170). Солай етип, барлық тарийхый дәреклерде Едиге Шығыс әўлады ямаса Монгол қәўимлеринен емес, ал туркий қәўимлерден шыққанлығы қаэлим болады.

В.В. Бартольд Едигениң әкеси Құтлықыя бурын Орысханың інекери болған ҳәм ол Тоқтамысқа тутынға түскен. Тоқтамыс оған «Маган бағын» —дегенде Құтлықыя «Мениң басымды кеспесец, мен сениң алдында бас иймеймен»—деген. Соныңтан Тоқтамыс оны шаўып өлтирткен, деп мағлышмат береди (Бартольд В. В. Мийнетлер, томII, I бөлім. 802—804-беттер). Ал Едиге басқаша минез-құлықтағы адам болып, онда бундай мәртлик жетиспейді. Ол Тоқтамыс ханға інекер болып хызмет етеди. Сонынан Тоқтамыс тәрепинен Едиге қуудаланаңды ҳәм ол Самарқанд әмири Темирләнге келип бас паналайды және Темирләнди Тоқтамысқа қарсы сауашқа баслас келеди. «1391-жылы 19-январьда Тимур Тоқтамыс ханға қарсы атланысқа шыққан ўақытта ол жолды билиүши әмирлерге ўазыппаны бөлип берди. Тимурдин өзи баслас киятырган әскерлердин ортасында бундай жол баслаушы (қылаўыз) сыпатында Тимур-Құтлық-үғлан, Құнчे үғлан ҳәм Едиге—өзбек тайынланды. 1391-жылғы атланыстың барлық мәхәлинде бул ақ ордалы үш әмир Тимурдың хызметинде болып, оның тапсырмаларын орынлады» (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падение. Москва—1950—Ленинград. стр. 279). Тоқтамыс хан қыйратылғаннан кейин Едиге «елимди, мал-мұлкимди жыйнап болып, Сизге қайтып келемен», — деп Темирләнди алда кетеди ҳәм Алтын орда ханлығында бийлиktи өз қолына алыша ҳәрекет етеди. Рус жылнамаларында Едиге Алтын орданың өз жаўыз ҳәм ҳийлекер әмири сыпатында баҳаланаңды. Енди ол Тоқтамыс ханнан өш алыша кириседи. 1399-жылы Едиге Ворскла дәръясының жағасында болған сауашта Тоқтамыс хан менен литва Князи Витовттиң бирлескен әскерлерин қыйратады ҳәм Киев щәхәрин ўайран етеди (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Жоқарыдағы мийнет. 382—283-беттер). Буннан кейин Тоқтамыс хан өз қәддин қайта тиклей алмайды ҳәм 1405-жылы Тюменде Едиге тәрепинен өлтирилген. Едиге, бириниши жағынан, рус князълерин қоңсылас мәмлекәтлерге қарсы қойса, әкинчи жағынан, өзи русларға қарсы астыртын атланысқа таярланады және 1403-жылы Москванды жаўлап ала-

ды (Лихачев Д. С. Мир Киликова Поля.—«Литературная газета», 9-июля 1980, №28 (4782)). 1405-жылы Темурләң Отырада қаласында қайтыс болады. Маўераннахрдағы болып өткен топаланлардан пайдаланып, Едиге 1406-жылы Хорезмди жаўлап алады. Орта Азия менен Шығыс Европаның халықтарының қырық жыл даўамында бүлгиншиликке ушыратқан тарийхтағы Едигениң келбети қысқаша айтқанда мине усындаиды «Қылыш услаған адамның әжелі қылыштан», —деген халық нақылы бар. Едиге 1420-жылы (шама менен) Тоқтамыс ханның кишикене улы Қәдирберди тәрепинен өлтириледи.

Едигениң тоғызы ҳаялынан 30 ул бала туўылған. Олардан Нураддин ғана «Едиге» дәстанында баслы қаҳарман сыпатында тәрийплениди. Едигеден өрбиген әүләдлар 250 жыл даўамында Астрахан, Қазақ, Қырым ханлықтарында үстемлік етип түрған және олар туўралы көп санлы әпсаналар, дәстанлар дөретилген. (Тюркологический сборник. Москва. «Науки», 1973-стр. 170—172). Бирақ бул тарийхый ўақыяларды ҳәrbir шежиreshи өзиниң халқының, классының, дәүирииң талапларына муўапық түрлише формада баянлаган. Ал жыраўлар бул ўақыяларды өзлериң творчестволық лабораториясында қайта исел шығып, қаҳарманлардың образын ески дәўирлерден сақланып киятырған дәстүрлөр бойынша жасай билген. Сол себепли «Едиге» дәстанының ҳәрқайыллы вариантылары арасында улыўмалық уқсас мотивлер болыў менен бирге ҳәrbir нусқа өзине тән гейпара айырмашылықтарға ийе. Соныңтан биз бул мийнетимизде «Едиге» дәстанының Ерполат жыраўдан К. Айымбетов тәрепинен 1934-жылы жазып алынып, 1937-жылы Москва да өз алдына бөлек китап болып басылып шыққан нусқасын сөз етиў менен.

«Баба Тұкли Әзиз «Құбыр» деген әўлийеде денесине түк шығып, жүретуғын еди. Соңда бир булақ суýы бар еди. Сол булақта үш кептер жыл он екі айда бир келетуғын еди. Ол кептер емес еди, пери еди. Бир күни сол перилер кептер болып келип, суýға шомылып атырғанда Тұкли Әзиз олардың кийимлерин урлап алды. Перилер: — «бизиң кийимлеримизди бер», —деди.

— «Яқшы, берейин, егер екеўиңиздиң кептер липасыцызы берсем, биреўиңди берип кетесиз бе маған?», — деди. Олар: — «Мақул», — деди. Сейтіп биреўин ҳаяллықта алды». «Едиге», Москва, 1937-жыл. 13-бет).

Дәстанда тәрийпленийи бойынша, Едиге усы пери ҳаялдан туўылады. Әкеси Тұкли Әзиз ўде еткен шәртлерин бузғаны ушын пери туған баласын таслап кетеди, оны Туман хожаның щорысы таўып алады. Ақырында олжа бала Тохтамыс

ханға саұға етиледи де, хан өз нәүбетінде оған Едиге деп атын қояды (сонда, 14-бет).

Ал Г. Н. Потаниннің жынап изертлеген нусқаларында да Едиге периоден тууылады, бирақ оны падашы таұып алады. Ер-полат жырау вариантында Едиге Тоқтамыстың жылқысын бақса, Г. Н. Потаниннің нусқаларында ол мал бағады. Еки нусқада да Едиге күтә ақыллы бала болып, халықта ертеден таңылады. Мәселен, еки ҳаял бир баланы «Мениң туған улым», — деп таласады. Усы даў менен олар ханның алдына келеди. Бирақ Тоқтамыс оларға туұры төрелик берсе алмайды. Сонда Едиге ҳаялларға: —«Баланы қылыш пенен шаўып, екеўицизге тен бөлип беремен», — деди. Баланын туған анасы көз жасын көл қылып төгип, Едигеге «баланы өлтирме», — деп жалынады. Сөйтіп, Едиге баланы өзинин ҳақыйқат анасына береди. Арадан бир қанша үақыт өткенин кейин дана падашы Едиге ҳаққындағы әпсанға Тоқтамыс ханға жетип, хан оны шақырып алады ҳэм жылқысын бақтырады». (Потанин Г. Н. Тюркская сказка об Идыге. —журнал «Живая страна», выпуск IV. Спб. 1877. отдельный оттиск, стр. 302). Егер Г. Н. Потанин Едиге ҳаққында усындаи ертеклерди монгол, еврей әпсаналарын салыстырып изертлеп, олар арасындағы үқасалықтарды сөз еткен болса, П. М. Мелиоранский өз нәүбетінде Едигениң еки ҳаялдың дауын шешиүдеги тапқырлығын «Саломонның белгилі судының қырғыз (туркий) липасында тиккелей сәүлеленийи», деп баҳалады. (Атап өтилген мийнет, 14-бет). Ҳақыйқатында «Едиге» дәстанында ертеклик, әпсаналық мотивлер оғада көп. Мәселен, Едигениң өзи жалғыз көзли дәў Қара Тийин Элип бабаны қолтырынан атып өлтире, Нураддин Рум елин қараш қылып атырган айдарханы қылыш пенен шаўып өлтиреди ҳэм сол елдин патшасының қызына үйленеди. «Едиге» дәстанындағы дәў әййемғи грек мифологиясындағы Циклопты ериксиз еске түсірсе, айдарханы Фердаўсийдің «Шаҳнама» дәстанындағы ҳәр күни бар адамды жұтып турған еки баслы жыланға усады.

«Едиге» дәстанындағы басқа тарихта болып өткен адамдарда қыялый, әпсаналық персонажлар менен (дәў, пери, айдархан, Қызыл Ильяс ҳэм Тұкли Әзиз баба ҳэм т. б.) араласып жүреди. Сатемир образына XIV әсирдеги Самарқанд Әмири Тимур прототип етип алған болсада ол —дүнияны тити-реткен жаўыз патша Жаһангир ақсақ Темир (Темирлән) емес, ал жалғыз қызы Ақ билекті дәў Қара Тийин зорлап тутқынга алып кетип, перзент дағынан күйип жанған жәбиркеш бир инсан. Сондай-ақ Сатемирдің Алтын Орданы қыяратыудағы тутқан әхмийетли роли дәстанда анық сәүлеленбейди. Ол Едигени

Тоқтамысқа қарсы атланысқа баслаң келген болса да, шешиүші сауашларда Едиге менен Нураддиннің жекке ерлиги бириңши планға қойып жыранады. Бул жағынан алып қараганда да Едиге ҳэм Нураддин XIV әсирдин ақыры және XV әсирдин басларында өмир сүрген Ақ орданың әмирлерине усамайды, ал олар басқа қаҳарманлық дәстанлардың баслы персонажларын (Алпамыс, Қоблан, Мәспатша, Ғұлайым ҳәм т. б.) еске түсіреди. Едиге менен Нураддиннің таҳт ушын таласып, бири-бири менен аразласып жүргени тарихтан мәлим (Жирмунский В. М., П. М. Мелиоранский и изучение эпоса «Едигей». — Тюркологический сборник. Москва, «Наука», 1973, стр. 171-177) Бирақ дәстанда бул үақыя сиясий мәнніде емес, романтикалық характерде сүретленеди. Едиге де, Қара Тийин де периоден тууылған, тууысқан бөлелер болып, Едиге дәўди алдап, ҳийлекерлик пенен өлтиреди. Бул сырды Қаратайин ақырында сезип қойып, —«жалғыз улың Нураддин менен урысып, он көзің шыққай», — деп Едигени қарғайды («Едиге», Москва, 1937-жыл. 39-бет). Едигениң соқыр болып қалыўының бириңи себеби усы қарғыстың келиүінен деп түсіндірілсе, екіншіден, биреүге биз, биреүге пышақ берип, жүрген шуғыл Кенжембай:—«Едиге тууысқан келини Тыныкейге жақынлық етти», деп өсек таратады. Сол себепли Нураддин елинен шығып кетиүгем мәжбүр болады ҳэм әкесине өкпелеп, атына қамшы урған үақытта булдирғиси үзилип кетип, Едигениң оң көзине тиједи (Сонда, 125-128—бетлер), деп дәлілләйді.

Дәстанда мийнеткеш халықтың симпатиясы Едиге, Нураддин, олардың дослары Аңғысын менен Тыңғысын тәрепинде болса, Алтын Орданың ханы Тоқтамыс, оның бийлери Ағай ҳәм Тағай. Керим ҳәм Өмір, дайынбеги Қосназар, шуғыл Кенжембай, дәў Қара Тийин Элип баба, айдархалар унамсыз қәҳарманлар сыйнатында сүретленеди. Бул персонажларға тынлаушылар жеккөриүшлик пенен қарайды. Әйткени, Тоқтамыс — Азия менен Шығыс Европаны жаўлап алған жаўыз Шынғыс ханның әүлады ҳәм бабасының талаушылық сиясатын дауам етип киятырган ҳұкимдарлардың бири. Оның қасындағы жақын ҳәмелдарларына мийнеткеш халық жеркениш пенен қарап, оларды «құл» ямаса «бәдирек», деп атайды. (Едиге, Москва, 1937-жыл, 61-бет). Сыпра жыраудың тишинен айтылған бул сөзлер арқалы халық массасы «Қызыл бас» ямаса «Иранлы» деген мәннін түсінеди. Демек, бириң ата-бабала-рымыз сырт ел басып алғышыларына ҳеш үақытта исенбеген. Олар өз ишимизден, өң тәменги класс ўәкилиниң басшы шықса, сол ғана елиミзді әдил турде басқарар еди деп әсирлер бойы әрман еткен. Халық массасының усы әдиүли әрманы,

ушқыр фантазиясы дәстандағы Едиге ҳәм Нураддин образла-
рын дөреткен.

Жоқарыда атап өткенимиздей, Едиге ең тәменги қатламның ўәкили. Әкеси Түкли Әзийиз баба—ярым жабайы адам, анасы — пери. Демек, қам сут емген бендеге тән болған гүнаштарды олар ислемейди. Олардан туұылған бала Едиге де барлық үақытта ҳадаллық қақыңатлық ушын ғүреседи. Бирақ қоршап турған орталық Едигени де, баласы Нураддинди де түрли қызыншылықтарға дуўшакер етеди. Басына өлим қәўпі туұғанлықтан Едиге Сатемирдин елине қашып кетиүге мәжбүр болады. Тоқтамыс хан ҳәм оның ҳәммелдарлары Едигениң баласын өлтириў ушын Нураддинди «уш айлық жолдағы Соппаслы Сыпыра жырауды алыш кел», — деп жибереди. Олар тұрмыстан тарықан үақытта исенимли дослары Аңғысын ҳәм Тынысын, мийнеткеш халық тийисли жәрдем береди. Қызыр Ильяс ҳәм Баба Түкли Әзийиз пирлер қоллайды. Ұсылардың қуұатлауы нәтийжесинде ғана олар душпанлар үстинен жениске ериседи. «Едиге» дәстаны халқымыздың неше әсирлик тұрмыстық, көркемлик тәжирийбеси нәтийжесинде дөретилип, онда ҳәрқыйлы дәўирдин үрп-әдети, инанымлары жәмленген. Сонлықтан биз Едигениң базыбир ҳәрекетлерине қозимиз бенен қарауымыз керек. Мәселен, Едигениң көп қатын алыуы, өтирик сөйлеүи, төреликти гейде туұры бермеүи, бириши жағынан, улыұма адамгершиликтке жат нәрсе болса, екиншиден, коммунистлик моралымыза қайшы келеди.

Едигениң минез-құлқына тән болған бундай унамсыз қәсийетлерди Нураддин тәқириламайды. Керисинше, ол өз әкесиниң жиберген қәте-кемшиликлеринен дұрыслы жуұмақ шығарғаның ҳәм халқына туұры төрелик бергенин тәмендеги мысалдан анық көриүимизге болады. «Едигениң дәўиринде бир кемпирдин үш баласы бар еди. Үшесінде белгилі ғана шор еди. Кемпир, үш бала төртеүиниң ортасында бир ешкиси бар еди.. Ешкini гезек салып бағар еди. Құнларде бир күн кемпир айтады:

— Ноғайлының қырманына барып, қорығын алайық, ақ құла дермиз, үсир дермиз, ҳақы дермиз. Сөйтеп қыс-напақаны сол қырманнан табамыз.

Бир күни балаларының ашыўы келип, ешкиге таяқты тасап еди, ешкiniң аяғы сынды, ол аяқ кемпирдин пайына тийген аяғы еди. Ол аяғын түтінлікке басып алыш, орап қойған шүберекке от тииди. Қай жерде томпайған қырман болса, сүйкенип, ҳәммесине от берди. Қырманның ийелери келип, кемпирди, балаларын Едиге ханға алыш барды. Балалар: — Сол күни кемпирдин гезекли күни еди,—деп жуұап береди. Ұсы-

ған қарап Едиге өртенген бийдайдың қуын кемпирдин майына салады. Бул қорлықта шыдамай, кемпир өзин суға тасап өлейин деп атырғанда Нураддин жетип келеди ҳәм Едигеге айт, деп оған мынадай туұры төрелик береди:

«Сынық аяқ — өли аяқ,

Сүреп барған саў аяқ,

Ендигисин өзиң бил,

Журыт ийеси патшайым».

(«Едиге», 130—134-бетлер).

Бул жуұапты еситип, Едиге кемпирди өлим жазасынан қутқарады ҳәм қырман ийелерине мәмлекет қазнасынан өртенген бийдайдың қуын төлеп, оларды да разы қылады.

«Едиге» дәстаның усындаиди идеялық-көркемлик қәсийетлерин нәзерде тутып, рус илимпазы И. А. Беляев тәмендеги жуұмақта келген еди: «Бул поэмада ҳәрекет етиүши баслы адамлар—Едиге ҳәм оның улы Нураддин—қарақалпақлар ушын бурынғы қаҳарманлық күштин қәдирли идеялары болып есапланады. Бул қаҳарманлар—ел басқаруышыларының халықтық идеалы болып, Азияның жаўыз құқимдар патшалары тәрепиңен аяұзыз езилгенлердин ҳәм жарлылардың ғамхор қорғауышы болып хымет етиүи тийис» (Жоқарыда аталған мийнет, III-бет).

Усындаиди халықтық идеаллар Ерполат жыраў тәрепиңен терең мәнінде нақыл-мақаллар, аталар сөзлери, терме-толғаулар арқалы күтә шебер баянланады.

«Көшершилиқ болғанда,

Катардағы нарга күш.

Жаўгершилиқ болғанда,

Оң жақтағы қызыға күш», (Едиге», 102-бет).

Ямаса:

«Едилдин қара суұлары,

Толықсырма екен тымықта,

Кешеги кеткен жалғызым

Отырмысаң ана деп,

Айланарма екел жуұықта,

Жылқышы құстың баласы,

Жылғада болар уясы,

Жылға тубин суў алса,

Жылап шығар енеси,

Бир әрмалым жалғанышда

Барсакелмес жүртана

Сазыўар болды-аў баласы,—деп,

Сәхәр үақта жылай берди анасы». («Едиге» 58-бет).

Бул — тек Тоқтамыстың ҳаялы Қарақаштың еки қызы Қаныкейдиң аянышлы тәгдійрине жаңы ашының ямаса Едигениң ҳаялы Қарақаштың жалғыз улы Нураддинди сағынғанда айтқан қосығы ғана емес, ал өзлериңин сүйикли перзентлеринен жуда болған миллионлаған аналарымыздың колективлик мұңзары. Өйткени, қарақалпақ халқы өзиң тарийхында бирнеше мәртебе жаўгершилікке ушырап, туўып-өсken мәканынан айрылды, улы жаў қолына әсир болып түсти. қызы жат жүртқа олжа болып сатыл...

Атам күйеў болған жер,
Енем келип болған жер,
Ийилип сөлем берген жер,
Сазандайын тиркесип,
Сап азamat өскен жер.
Киңидик қаным тамған жер,
Китап алып қолыма,
Мектепке ойнап баған жер.
Сен не болдың менен соң?
Мен не болдың сенинен соң?
«Едиге», 120—121-бетлер).

Әлбетте, буидай қәдирили ата мәканынан айрылып қарақалпақ халқы ушын орны толмас аўыр жоғалтың болып жыраýлар алты әсир даўамында үзликсиз зарланып киятыр:

Едил қайдада, ел қайдада?
Елге жетер күн қайдада?
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайдада? (Сонда, 35—бет).

Бул қайғылы ўақыялар халқымыздың туўып өсken ана же-риен жуда болып посыўына, аналардың сүйикли қызларынан, әкелдердин жалғыз улынан айра тусиүине себепши болды:

Едил менен Жайықтан,
Бөктергili адырдан,
Нураның қара құмынан,
Нсғайдың тоғы жүртүнән
Жоқ қыдырып келемен. (Сонда, 80-бет).

Анасының қарнында алты айлық ҳәмле болып қалған Нураддин өсип, үлкейип камалға жеткеннен соң Сатемирдин елине әкесин излеп келеди. Бирақ ол да Алламыс сыйқылды кимди, не-ни излеп келгенин бийтанис ел болғанлықтан дәслепқи ўақытта ашық айтпайды, тымсаллап түсндиреди.

«Мен жоқшыман, жоқшыман,
Жоқ қыдырыған жоқшыман...

Ойыл менен Қыйылдан,
Қарғалы, Елек бойынан
Күмкент деген қаладан.
Сары таўды жайланаң,
Кекире басын керк отлар,
Кеткен қүйрық қойынан.
Мүйизлери шығырышық,
Құйрықлары дигиршик,
Қойыма қасқыр шалтырмас,
Сүйинши айтып қыдырдым,
Дәреки маған талтырмас.
Қошантайым атасы
Ай мүйизли қара қошқар жойыттым.
Буны излеп шыбын ем,
(Сонда, 80, 81-бетлер).

Едиге «мен сениң әкенмен, деп бирден айтсам, баламның қуўянғанынан журеги жарылып, өлип қалар», — деп қорқып, ол Нураддинге былайынша жуўап қайтарады:

— Едил деген аўзынан,
Жайықты айтқан тилицнен,
Ногайды көрген көзинен,
Мендей атан айлансын,
Жалғызым, айтып келгеп сезиңен..
Ойыл менен Қыйылдан,
Қарғалы, Елек бойынан,
Күмкент деген далада,
Сары таўды жайланаң.
Кекире басын керк отлар,
Кеткен қүйрық қойынан,
Қойына қасқыр шалтырмас,
Тири болса, жалғызым,
Дәреки, теги талтырмас,
Қошантайдың атасы,
Ақ мүйизли қара қошқар жойылтсан,
Жойылтқан жоғың меп,—деди.
Жалғызлықтың дәртнен,
Жеккелитин жәбиринен,
Қой жамырап келгендे,
Сорлы атаңды таба алмай,
Хәр саўлықты бир түрткін,
Маңырап жүрген қошантайым сен бе един?
Мен қаршыға, сен лашын,
Бизлер қошқар, сен қозым.
Мен қара нар, сен бота,
Тири бенде көрісер,
Бозлашмалы, жалғызым,
(«Едиге» 81-82-бетлер).

Бул аўыр психологиялық кеширмелерди күтө шебер баянлаушы көркем мәнили қатарлар тыңлаушыларға күшли тәсир жақад, олардың көзлеринен жас алғына қозғаў салған. Ер-

полат жыраў атқарған «Едиге» дәстанының бундай артықмашлықтарын заманласары ҳәзирги күнге дейин мақтаныш сезими менен еске түсіреди: «Ерполат жыраў мениң әкемниң тууысқан қызы апасының күйеўи, — деп мағлұммат береди Ҳәбийип Ҳаниназар улы.—Сол себепли оның үйинде көп болғанман және соңынан жыраудың қызы Дәмегулғе үйленгенмен. Жәздем үйине, адамларды жыйнап алып. «Едиге» дәстанын, термек-толғауларды айтатуғын еди. Соңда күнниң бирден жаўып кеткенин көрдім. Күнниң жаўыұы тарийхта болған үақыяларды дұрыс жылағанынан ҳәм оған халықтың қайғыранынан болса керек. Ол ашыұы жоқ, киси менен әлпайым түрде сөйлесетуғын минез-құлқы жақсы адам еди. Оны диншил деп жала жаўып қамап жиберди, Жәздемниң қай жерде қамалғанын ҳәм қайтыс болғанын бизлерге айтпады.

Ол «Едиге» дең басқа «Ер Шора», «Шаръяр» дәстанларын, толғаў-термелерди. қобыз намаларын атқаратуғын еди. Ерполат жәздеме Өтенияз Ийимбетов, Жаниназар жыраў, Султамурат деген жигит шәкирт болып жүрди. Өтенияз жыраў «Устазымның қызын көрейин, — деп жақында үйге келип, бир күн қонақ болды. Ерполат жырауды Шымбай, Хожели, Қаллықөл әтирапыған емес, ҳәтте Түркменстаннан тойларға шақыратуғын еди. Ол жақлардан жәздем күтә қәрежетли болып келип, тапқанын яр-досларына аямай беретуғын-сақый адам еди» (Нөкис, «ХХVII партсьезд» совхозы, Чапаев атындағы бөлім, № 2-бригада).

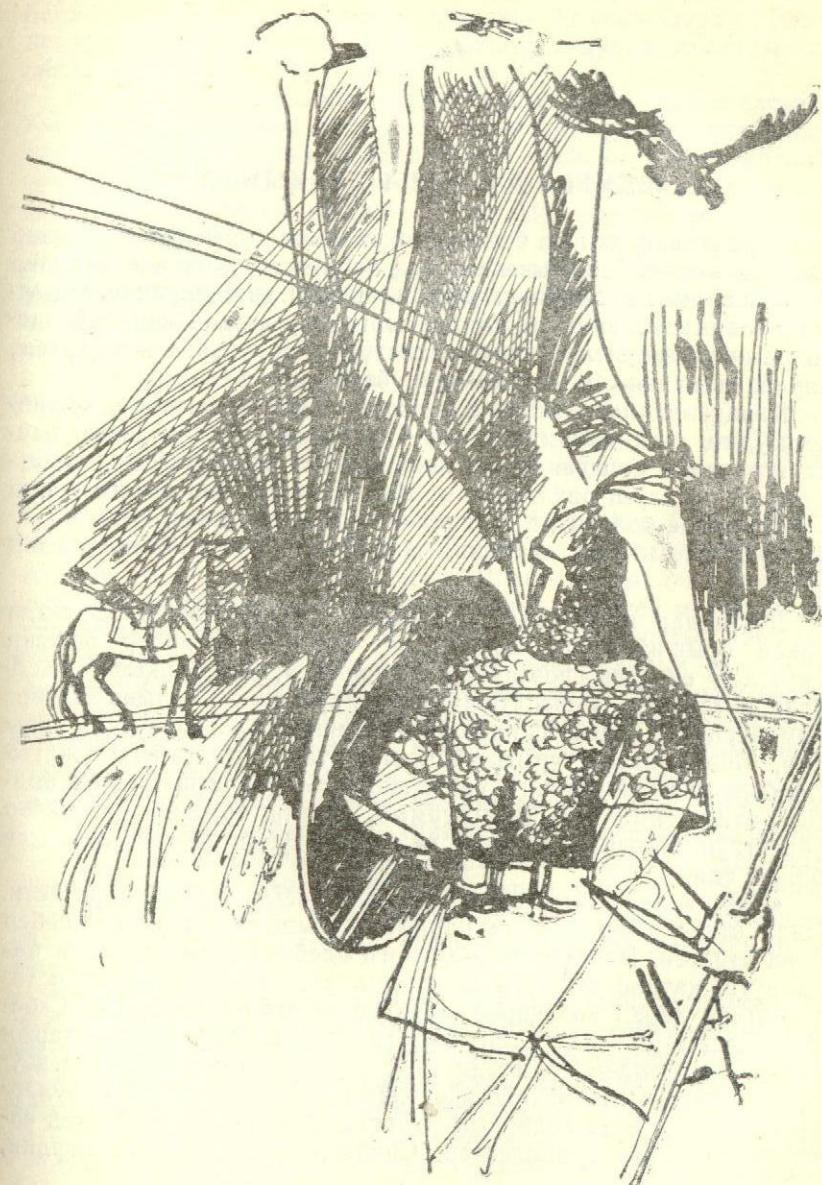
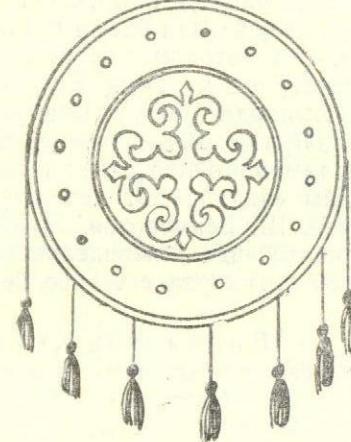
И. А. Беляев усы әсирдин басларында «Едиге» дәстанының халқымызға қәдирли нұсқа екенligin нәзерде тутып, төмөндеғише болжай айтқан еди: — «Едигениң өмир тарийхы Арап төннин жағаларында ҳәм саҳраларда көшип жүрген. Европа мәдениятинан пүткіллей ажыралып қалған, бирақ өзлеринин ески ата мийрасын жан-тәни менен күтә жақсы көретуғын қарақалпақтар арасында еле де узақ үақыттар дауамында жырланады» (Жоқарыда аталған мийнет, IV-бет). Ҳақыйқатында да «Едиге» дәстанына халқымыздың қызығыўшылығы бүгинги күнге шекем кемиген жоқ. Ерполат Рамберди улы репрессияға ушырағаннан кейин бул дәстанды оның шәкиртлері Өтенияз, Ҳаниназар Жумабай ҳәм басқа да жыраўлар атқарды. Ҳәзирги үақытта Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиал китапханасының қолжазба фондларында «Едиге» дәстанының алты варианты сақлаулы түр. Усылардың ишинен Ерполат жыраудың нұсқасыған 1937-жылы өз алдына китап болып басылып шығып, совет фольклористика илимминде күтә жоқары баға алыўға ылайықлы болды. (Жирмунский В. М. Түркский героический

эпос. Ленинград, «Наука», 1974, стр. 553). Соныңтандың 1980-жылы Москва қаласындағы В. И. Ленин атындағы мәмлекеттік китапханада испел, «Едиге» дәстанын фотосүйретке түсірттік және оны латын ҳәрибинен рус алфавитіне қолдан көширип жаздық. Китапты баспаға таярлаған үақтымызда Ерполат жыраудың атқарған нұсқасын сол тұрысында сақлады қалыуды мақул көрдік. Өйткени бүгинги күн сөйлеў тилемизде қоллана бермейтуғын базыбир сөзлер ҳәм сөз дізбеклері, бириңи жағынан, Ерполат жыраудың жекке творчестволық өзгешеліктерин анықлауға жәрдемиң тиғизисе, екинши жағынан, қарақалпақ халқының әдебий тилинин қәлиплесіү ҳәм рауажланыу нызамалылықтарын изертлеў ушын характеристикалы мысаллар сипатында үлкен әхмийетке ийе.

КПСС Орайлық Комитетиниң соңғы дәйүрлөрде қабыл етилген қараарларын басшылықта алып, совет түркология комитети ««Едиге» дәстаның қайтадан басып шығарыуға болады», деген шешимге келди. Биз автономиялы республика жәмийет-шилигинин талап-тилеклерине муýалық Ерполат жыраў атқарған нұсқаны оқыушылардың дыққатына усынып отырмыз. Өткен жылы Қарақалпақстан АССР телевидение ҳәм радио-еситтирий комитеттине тамашагейлер атынан «Едиге» дәстанын айттырып бериў туурали өтиниш—хат келип түскен еди. Алдағы үақытта Ж. Базаров, Ш. Бекмуратов, Ж. Сырымбетов усаған жыраўлардың атқарыуында телевидение ҳәм радио арқалы «Едиге» дәстанынан улгилерди еситтире бериүине болады. деп есаплаймыз.

Байназов Қырықбай,
Филология илимдериниң кандидаты, Беруний атындағы Өзбекстан ССР мәмлекеттік сыйлығының лауреаты.

ЕДИГЕ

«ЕДИГЕ» ДӘСТАНЫ ҲАҚҚЫНДА

Қарақалпақ халқы басқа да қоңылас түүшікән халықтар сыйқылғының бай аўызеки халық творчествосына ийе. Әсирлер бойына халықтың дәреткен дәстанларында, ертеклеринде, нақым-мақалларында, айтысларында, толғаулырында өткен дәүирдеги оның күн-көрнеки, тұрмысы, дәстүрлери, дүньяға көз-қарасы, тарийхының көркем сәүлеленийи бериледи.

Қарақалпақтар өзиниң тарийхий айырмашылығына, көшип-қоныудың узақ даўам етийнен байланыслы искусствоның басқа турлерине қарағанда аўызеки халық творчествосы дәретпелерин сақлауы, раўажаландырыуы бойынша анағурлым жоқары дәрежеде болған. Ч. Валихановтың қарақалпақларды «Сахра бұлбіллери» деп атауында жан бар, онда айрықша мәни бар.

Дәстанлар қарақалпақ аўызеки халық творчествосында үлкен орын ийелейди. Қарақалпақ халқының әсирлер бойына дәреткен ең ұсақ поэзиясын «Алпамыс», «Қырық қызы», «Қоблан», «Шарьяр», «Мәспатша» дәстанларысыз көз алдыңа келтире алмайсан. Солардың ишинде «Едиге»нин өз алдына тутқан орны бар. Мазмұнының тұрмысыйлылығы, тарийхыйлылығы жағынан болсын, көркемлилігі, сөзлеринин тәсирлилігі жағынан болсын, өткен заманың қайғы-ғамын, дәртін, әрманларын шебер көрсетиүи жағынан «Едиге» ге тенделесетуғын дәстан жоқ десе болар еди.

«Едиге» халқымыздың сулыұ ҳәм ұсақ көркем дәретпеси. Оnda өткен әмир барлық қарама-қарсылықтары менен шебер баян етилген. Әлбетте, оны ҳәзирги әдебият көз-қарасынан бағалауға, қатнас жасауға болмайды, халқымыздың ҳәзирги тарийхынан қарал көз қарас жүрітиү де оған келиспейді. Себеби, «Едиге» XIV-XV әсирлердеги Алтын Орда ұақыяларын өзинше көркемлеп сез етеди. Бул дәретпес тийкарынан сол дәүиридин жемиси, XV әсирдеги ноғайлы дәүириндеги жыраулардың творчествосы, солардың дүньяға көз-қарасы, шеберлік өзгешелигі менен қәлиплескен. Соныңтан дәстандағы мифлик,

диний, феодаллық т. б. түсніклердин ҳәммесин сол дәүир көз-қарасынан шығып бағалау керек. Ҳәзирги дүнья илиминен хабардар китап оқыушы орта әсирде дөрекен фольклорлық дәретпелердеги спецификалық өзгешеликлерди дұрыс үғынады деп ойлаймыз.

«Едиге» халқымыздың сүйип тыңлайтуғын дәстанларының бири. Оның қайғылы мазмұны тыңлаушылардың көзлеринен ериксиз жас төккизген. Душпанлықта ушырап, елинен айырлыған Едигениң жат жерлерде жүріп айралық дағына күйиү, ҳәмиледар анасының ишинде қалған Нурадинниң тири жетимилиги, жалғызылығы, атасын излеүі—бул үақыялардың ҳәм меси қосылып адам өмириндеги оғада аүыр ҳәм өткір, естен шықпас трагедияны аңлатып тұрады. Өзиниң ҳәсиретке толы, адам тыңлағанда ғамға шүмдиретуғын әпізодлары менен ҳайран қалдыратуғын бул дәстанды дүнья әпосларының ишиндеги құдирет трагедия десе болар еди. Халық арасында «Едиге»ни бурында зор жыраулар айтқанда күн бултласып, жаўған жаўған деген аңызлар бар. Бул ешейин айтылған гәп емес, бунда жан бар, себеби дәстандағы қайғы-ҳәсиреттиң басымлығы буған дерек болса керек.

Жеке адамға сыйынышылық ҳәм тубалау дәүириниң ақыбетлерине байланыслы «Едиге» дәстаның изертлеү мәселесине жетерли кеүіл бөлинбеди. Деген менен қарақалпақ фольклористлері дәстанды жыныау ҳәм изертлеү мәселеси менен де шуғылланыуды умытқан жоқ. Мысалы И. Сагытотовтың 1963-жылды басылған «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық әпосы» китабында «Едиге» дәстанының әхмийеті, оның тарийхий қатнасы ҳәм фольклорлық дәретпе сыйнында тарийхтан өзгешелиги жөнинде бағалы пикірлер келтиреди. Қ. Айымбетов өзинин 1968-жылды басылған «Халық даналығы» китабында Ерполат жырауға, ол айтқан «Едиге» дәстанына тоқтап жоқары баға берген, 1979-жылды басылып, университет студентлерине арналған «Қарақалпақ фольклоры» атты сабактың «тарийхий дәстанлар» деген бөлимінде «Едиге»ниң дөрекен дәүирине, мазмұнына тоқталып, оның тарийхий қатнасы ҳәм өзгешелиги, жыналығы ҳәм басылып шығыуы ҳаққында мағлұым берилген.

Бундай жұмыслардың пайда болыуына атақлы, пүткіл дүньяға мәлім әпос изертлеүши СССР Илимлер Академиясының академиги Виктор Максимович Жирмунскийдиң 1958-жылы Москвада басылған «Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии», 1963-жылды Москва-Ленинградта басылған «Народный героический эпос», 1974-жылды Ленинградта басылған «Тюркский героический эпос» китаплары оғада үлкен дерек береди. Әсиресе ол «Тюркский героический

«Эпос» китабының үлкен бир бөлегин «Едиге» эпосына арнады, ол бул эпосқа илимий көз-қарастан дұрыс ҳәм объектив баға берди. «Едиге»ни изертлеуде оның пикирлерин толық басшылықта алышуға болады. «Едиге» дәстаны қарақалпақтарда, қазақтарда, башқорттарда, өзбеклерде, ногайларда, татарларда, қырым татарларында т. б. халықтарда бар. Ҳәр бир халықта «Едиге» дәстаны өзине тән міллій өзгешеликке ийе ҳәм өз алдына халықтың көркем дәретпеси болып саналады. Олар бир-бири менен қандай да бир сюжеттік уқасалықта ийе болған менен ҳәр қайсысы өз алдына пүтиң бир дәретпесе сипаттында көринеди. Ҳәтте бир халықта бар вариантларының өзи де ҳәр қайлы айырмашылықтар менен бериледи. Бириңши мәртебе илимде «Едиге» дәстанының қарақалпақша версиясының тилге алыныўы Т. Валихановтың аты менен байланыслы. 1913-жылы Петербург университетиниң студенти И. А. Беляев Шымбайда туратуғын Бекимбет жыраудан «Едиге» дәстанын жазып алып, 1917-жылы Ашхабадта шығатуғын «Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока» деген топламының 3-4 томында қарақалпақша ҳәм өзинин аудармасында русша бастырып шығарды. К. Айымбетов 1934-жылы Ерполат жыраудан «Едиге» дәстанының бир вариантын жазып алып, ол 1937-жылы басылып шықты. Қарақалпақ фольклористтери тәрепинен 60 — 70 жыллары «Едиге» дәстанының Өтенияз жырау, Қыяс жырау, Жанназар жырау, Есемурат жырау, Жумабай жырау, вариантылары жазылып алынды. Бул қолжазбалар Өз ССР Илимдер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазба фондында сақланады. Ҳәр бир жырау «Едиге» дәстанын өзинше өзгешеліктер менен жырлайды. Ерполат жырау варианты бойынша дәстанның мазмұны тәмендегише:

Кұбыр деген әүлийеде Баба Түкли Азиз деген киси жасайды. Перилер үш көптер болып, ҳәр жылы усы жердеги булақта келип шомылатуғын еди. Баба Түкли Азиз олардың кийимлерин урлап, биреүіндегі маган таслап кетсөң кийимиңизди беремен,— урлап, — деп шешімде алты айлық балаң бар, сол баланды пәлен күни пәлен деген дарақтың түбінен тауып ал» — деп ушып кетеди. Бул баланды Туман хожа деген кисинин шорысы тауып алады. Баланды атын Тоқтамыс ханға қойдырыуға барғанда «Ғайып бала хандики» деген баланы хан алып қалып, атын Едиге қояды. Едиге камалға келип, хан жылқысын бағып жүргенде Тоқтамыстың ҳаялдары менен мәлеллесип, үәзірлердин сөзлерин тынламай Сатемирдин елине шығып кетеди. Сатемир Едигени жақсы қабыл етеди. Оны Ақ билек атты қызын зорлап алып кеткен

Әлип дәўге қарсы жибереди. Едиге дәўди өлтиреди. Ақ билек-ти ҳаяллықта алады. Әлип дәў Едигениң бөлеси болып шығады. Тоқтамыстың жұртындағы Едигениң ҳаялынан Нурадин атты үл туýлады. Тоқтамыс үәзірлердин сөзине өрип, Нурадин өлсін деген мақсет пенен узақ жолдағы Соппаслы Сыпра жырауды әкелінгө жумсайды. Нурадин аман-есен жырауды хан сарайына әкеледи. Нурадиннен қәүіпленін хан зыяратында өлтиремекши болады. Бирақ Едигениң Аңғысын, Тыңғысын деген жораларының жәрдемі менен Нурадин өлмей қалады. Ол Сатемирдин жұртына, атасы Едиге тәрепке қашырылады. Сатемир хан, Едиге менен Нурадин қосылып, олар Тоқтамыс ханға қарсы атланыс жасайды. Дәстанда Нурадин Тоқтамыс ханды өлтиреди. Едиге менен Нурадин мәлеллесип, Қаратайин Әлиптиң қарғысы менен Нурадиннің қамшысының бауын үзилип кетип Едигениң оң көзін шығарады. Өзин айыпты еспалаган Нурадин атасына бара алмай, шет-шебірлерде жүреди. Қенжебай үәзір Едиге менен Нурадинди жарастырады. Бир мүшеси кем болса да хан бола алмайды деген китаптың раýяты бойынша Едиге тақтты Нурадинге тапсырады. Дәстан усылай тамам болады.

Дәстанның баслы қағарманлары Едиге, Нурадин фольклорлық планда сүүретленген қағарманлар түрмис ҳақыйқаттылығы менен де беккем байланысын атыр. Едигениң периіден туýлығы, Нурадиннің кишкентайдан ержүрек, батыр болып же тилисіүи, Едигениң Қаратайин Әлип дәўди өлтириүи қусаған әпізодлар, сондай-ақ Едигениң жылқының пійри дәрежесінен көтерілуи, ямаса үәзірлердин ортасына туспан қалған Нурадинди бабасы Түкли Әзіздің қарақус болып үйдін шаңарагынан алып шығыуға қусаған әпізодлар фольклордағы фантазия ҳәм гиперболизм усылы менен дөретілген.

Ал Едигениң Тоқтамыс ханның үйіндегі конфликтлери, Сатемир ханға барыуы, Нурадиннің хан хызметтің орынлауы, атасын излеүін, атасы менен мәлеллесиүи, кейнинен жарасыуы т. б. бул түрмислық әпізодлар.

Солай етіп дәстанда халық фантазиясы менен түрмис ҳақыйқаттылығы ушласып, шийеленисип кетеди. Биз түрмис ҳақыйқаттылығы дегенимизде бул ҳақыйқаттықты тарих ҳақыйқаттылығы менен тендестириүләп айлақпиз. Дәстанның дәретиүшилери бул ҳақыйқаттықты өзлериңшіңе қурастырағаның байқауға болады. Дәстанның сюжеттік құрылышында да, композициясы менен образларында да, сондай-ақ оның оғада көркем тилинде шын мәнисінде халықтың классикалық фольклорының үлгисін берилген. «Едиге» тарихый дерсклерге сүйенилип дөретілген дәстан болған менен оны тарихый хроника деп айтыуға болмайды. Тарихый дәўір, тарихый үақыялар, тарихый адам-

лар дөретиүшилердин фантазиясында соншама қайта исленип, соншама басқа бояйда берилген, солардың көширмеси дәү пүткіллей ҳақықатлықта туура келмейди. Мысалы, тарийхый ҳужжетлер бойынша Едигениң атасы—Әмир Балтычақ деген Тоқтамыстан бурынғы Темир Малик деген ханның мәҳреми. Ал дәстанда Едигениң атасы Баба Түкли Әзиз деген әүлийе, атасы перий қызы т. б.

Дәстанда тарийхый үақыялар, тарийхый адамлар дәстанды дөретиүшилердин көз-қарасына байланыслы сүүртленеди. Олардың дүньяга көз-қарасында биринши гезекте жақсылық пenen жаманлық, ақ пenen қара, адамгершилик пenen бузылық, сақыйлық пenen сыймарлық, даналық пenen ақмақлық, күшлилік пenen әззилик, тапқырлық пenen топаслық, қысқасы ҳәр бир нәрсениң де тарийхый дәллик, тарийхый избе-излик сақланбайды.

Мысалы, XIV әсирдин ақыры XV әсирдин басында өмир сүрген Тоқтамыс, Едиге, Нурадин, Темиргө байланыслы тарийхый үақыялар дизгини былай қойылып, дәстанда Тоқтамыс пenen Едиге, Нурадинге қатнасы Едиге менен Темир қатнасылары, Едиге, Нурадин, Темирдин Тоқтамысқа атланыслары, Едиге менен Нурадин арасындағы конфликт, оның шешимиүи—булардың ҳәммеси дөреткен шайыр-жыраўлардың ойлап табыуынан, көркем құрастырыуынан тууған.

Деген менен сол дәүирдин тарийхы, Тоқтамыс, Едиге, Темир, Нурадинге қатнасы бар үақыялар, Алтын Орда ханларына, мырзаларына характерлы болған феодаллық талас-тарыслар, Алтын Орданың қулаў дәүиринде қарапайым халықтың аўхалы, хан сарайындағы ала аўызлықтар, ҳәтте ханлыққа ата-баба тарыслары—булардың ҳәммеси тарийхтан да жанлы ҳәм көркем етип сүүртленеди.

«Едиге» дәстанының басқа қарақалпақ дәстанларынан айрықшалығы бар. Мысалы, «Қырқ қызы», «Қоблан», «Алпамыс» дәстанларында тийкарғы гүрес сыртқы жаўларға, басып алышыларға қаратылған, ал «Едиге» де тийкарғы гүрес тек ел ишиндеги зулым патша менен, әдил батыр арасында барады, сыртқы жаў ҳақында гәп болмайды. Дәстанның қарақалпақ версиясында Едигениң басқа еллereге атланысы жөнинде бир айыз сөз жоқ.

«Едиге» өзинин мазмуны ҳәм жанрлық өзгешелиги бойынша тарийхый дәстан, соның менен бирге оны тарийхый-қаҳарманлық дәстан деп те атаў мүмкин. Ол XIV әсирдин басындағы үақыяларды жыраўлар көз-қарасынан көркем баянлайды. Дәстанның дөрөген дәүирин XV әсирге жатқарыуға болады. Бул тарийх көз-қарасынан туура келеди. Бирақ халық дәстанларында сондай бир өзгешелик бар. Соңғы дәүирде дөрөген дә-

танларда да ертедеги мифлердин қосылып сүүртленийи ушырасады. Мысалы, буган гүмансыз XV әсирде дөрөген дәстанларда да ертедеги мифлердин қосылып сүүртленийи ушырасады. Мысалы, буган гүмансыз XV әсирде дөрөген «Едиге» дәстанинда әүлийелердин, пирлердин, перилердин, дәүлөрдин сез етилийиң ҳәм олардың тарийхта болған адамлар менен байланыстырылып сүүртленийиң көрсетиүгө болады.

Академик В. М. Жирмунскийдиң көрсетиүи бойынша «Едиге» дәстанының тарийхый дереклери XIV әсирдин ақыры XV әсирдин басындағы феодаллық талас-тарыслар болған. Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Орта Азия ҳүкимдары Темир менен таласы, усы таласта Темир тәрепине Едигениң ҳәм Кутлық-Темирдин қосылыбы бол дәүирдеги үақыяға өзиншелек береди. 1395-жылы Тоқтамыс құлатылғаннан кейин Едиге майда Алтын Орда ханлықтарының басында турып, Алтын Орданың ғайығайтыүға, оның құдиретин күшетиүге ҳәрекет қылады. Тоқтамыс 1406-жылы Сибирде Тюмень қаласында өлтириледи. 1412-жылы Сарайға Тоқтамыстың балалары басып киргеннен кейин Едиге ҳүким етиү мүмкиншилигинен айрылады. Сарайды таслап кетип, өз ногай улусларының арасына барып, балаларының душпанларына қарсы урысқа қатнасады. Едиге 1420-жылы Кадирбердиге қарсы урыста қазаланады.¹

Соның менен бирге В. М. Жирмунский халықтың ядында Едиге басқарған сыртқы сияsat бойынша үақыялардың сақланбағанлығын, мысалы, 1399-жылы Ворскле дәръясынин бойында Едигениң уллы Литва князи Витовт үстинен жениске ерисиүи, 1408-1409-жыллары оның Москваға ислеген қолайсыз ҳәм нәтийжесиз жүрислери т. б. Сондай-ақ эпос ишкисият бойынша Алтын Орда ханы менен Темир ортасында жәнжеллерди билмейтуғынын көрсетеди. Эпос Тоқтамыс пenen Едиге арасындағы қатнасты зулым хан менен әдил батыр ортасындағы жеке конфликт баян етилетуғынын, эпоста баян етилген тарийхый үақыялар фольклорлық планда берилгенин атап етеди.²

XV әсирде дөретилип, 500 жыл шамасында ҳалықлардың рухый дүньясында беккем орын алған «Едиге» дәстаны XIV-XV әсирлер тарийхын, улыўма усы дәүирдеги мәденияттың үйренийде оғада әхмийетли. Дәстанда феодаллық дәүирдин қарама-қарсылықтары қосынтыссыз тәбиий ҳалында көркем баян етилген.

Әлбетте, «Едиге» дәстанының пайда болуы ҳәм қәлиплес-

¹ Вопросы изучения эпоса народов СССР. Изд. АН СССР. Москва, 1958.
² Сонда, 50 бет.

сүйінде 500 жыл дауамында көп ғана атақты жыраўлардың үлеси болғанлығы гүмансызы. Қарақалпақ версиясының топланыўында бизге белгилі әсиресе Нурабылла жыраўдың, оның шәкиртлериниң роли айрықша. Бул жерде баспаға усынылып отырған «Едиге»нің Ерполат жыраў, Қыяс жыраў вариантында айрықша қызығышылық туұдырады.

Ерполат жыраў Рамберди улы 1861-жылы бурынғы Шымбай, ҳәзірги Кегейли районы территориясында тууылған. Ерполаттың тийкарғы устазы қарақалпақтардың атақты жыраўы Нурабылла болған. Ерполат оннан «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Шора», «Шаръяр» дәстанларын үйрепген. Солардың ишинен ең жақсы көріп айтатуғын дәстаны «Едиге» болған. Себеби оның устазы Нурабылла да бул дәстанды оғада сүйіп айтқан. «Едиге» дәстанының ҳәзірги қолда бар нусқасының топланыўында Нурабылла жыраўдың роли, оның шәкиртлериниң айтыўына қараганда оғада уллы болған. Нурабылла «Едиге»ні айтқанда «күн бултласып жаўын жаўған» деген аңызлар да оның бул дәстанды айрықша айтқаны менен байланыслы болса керек. «Едиге» дәстанының ҳәзірги қолда бар вариантында Ерполат жыраў варианты ең бағылалырынан есапланады. Ұақыяның анықтығы, композициясының тутаслығы, көркем сүүретлеудің шебер қурастырылыўы бойынша Ерполат айтқан «Едиге» дәстаны қарақалпақ фольклорының классикалық дөретпеси болып есапланады.

Ерполат жыраў қарақалпақ дәстанларының шебер атқаруышысы сыйнатында кең мийнеткеш халық массасына таңылды. Оның дәстанларын халық сүйіп тыңдайтуғын еди. Жеке адамға сыйынышылық дәүиринде орынсыз айыплаулар менен азапланды қамалды да. Ол 1938-жылы дүньядан өтти. Жыраұдын аты, ол айтып қалдырган дәстан халық жүргегинде мәнги сақланады.

«Едиге» көркемлік өзгешелігі жағынан қарақалпақ дәстанларының ишинdegі ең сулыларының бири болып есапланады. Әсиресе оның көркемлік жақтан ең бағалы вариантынан дөретилийнде ҳәм қағаз бетине түсіриліп, китап болып басылғында атақты қарақалпақ халық жыраўы Ерполат Рамберди улышың творчестволық хызмети оғада уллы.

Ҳәзірги заман қарақалпақ жыраўларының ең атақтысынан барлық қалыптардың оғада бай ҳәм рәнбәрен усыллар менен жырлайтуғынан дерек береди, ҳәр бир жыраўдың өзине тән индивидуаллық өзгешелігінің көрсетіп турады.

«Едиге» дәстанында толып атырған образлар галереясының байқаймыз. Ели, халқы, туған жерин сүйетуғын, ҳәр қандай тәсизлікке, зұлымлыққа қарсы туратуғын, ҳадаллыққа, адамгершилікке бас ийетуғын, мәртлікке, батырлыққа басын байлаған Едиге ҳәм оның улы Нурадин дәстанда тийкарғы орын ийелейді.

Хан тахтында отырған, өзинин тахтын сақладап қалыпты ушын барлық нәрсени ислеўге ҳәрекет еткен, өзи қәүипленген батырларды шетлетиүге урынған, гейде әдил болғысы келип, гейде отирик есекке де берилген Ағай бий, Тағай бий ҳәм басқа байлерине исенип, кеўлине не келсе соны ислеўге ҳәрекет еткен Тоқтамыс хан әділлікке умтылған батырлардың бас жаўы болып келді.

Кыяс жыраұдың баспаға жибериліп отырған «Едиге» дәстаны қарақалпақ дәстанларын толық ҳәм көркем атқаруышың ең айқын мысалларынан есапланады. Оқыушы Кыяс жыраў торлаған «Едиге» дәстанының вариантын оқып отырып, ҳәр бир традициялық әпізодтың, ҳәр бир дәстанның деталының толық ҳәм көркем сүүретленийн байқайды. Кыяс жыраўға тән болған көркем сөзге шеберлік ол берген варианттан бастап ақырына сезиледи. Фольклорда характерлы болған көп вариантлылық, көркем сүүретлеу қуарллары менен жыраұдың индивидуальлық күши ҳәм импровизациясының көриниси Кыяс жыраў вариантында көзге тасланады.

Баспаға жибериліп отырған дәстанның бул еki варианты «Едиге» дәстанын, басқа дәстанларды да қарақалпақ жыраўлары оғада бай ҳәм рәнбәрен усыллар менен жырлайтуғынан дерек береди, ҳәр бир жыраўдың өзине тән индивидуаллық өзгешелігінің барлығын көрсетіп турады.

«Едиге» дәстанында толып атырған образлар галереясының байқаймыз. Ели, халқы, туған жерин сүйетуғын, ҳәр қандай тәсизлікке, зұлымлыққа қарсы туратуғын, ҳадаллыққа, адамгершилікке бас ийетуғын, мәртлікке, батырлыққа басын байлаған Едиге ҳәм оның улы Нурадин дәстанда тийкарғы орын ийелейді.

Хан тахтында отырған, өзинин тахтын сақладап қалыпты ушын барлық нәрсени ислеўге ҳәрекет еткен, өзи қәүипленген батырларды шетлетиүге урынған, гейде әдил болғысы келип, гейде отирик есекке де берилген Ағай бий, Тағай бий ҳәм басқа байлерине исенип, кеўлине не келсе соны ислеўге ҳәрекет еткен Тоқтамыс хан әділлікке умтылған батырлардың бас жаўы болып келді.

Қарақалпақстан Халық жырауы Қыяс X

лады, Еки жұзли, еки сөзли үәзірлердин образы дәстанда Кенжембай арқалы оғада айқын бериледи.

Едигениң ҳаяллары Қарашаш, Ақ билек қарақалпақ ҳалық поэзиясы материалында орта әсир ҳаял қыздарының ең жарқын образларын береди. Ал Едигениң жан дослары Аңғысын менен Тыңғысын шын мәнисинде дослықтың мысалларын көрсетеди.

Дәстанда Сатемир образы да өз алдына сүүретленийин тапқан. Бир жағынан перзентинен айрылған ата, Әлип дәүден жә бир көрген адам болып сүүретленсе, екиншиден уллы патша, Едигениң қайын атасы, оған Тоқтамысқа қарсы гуресте жәрдем берген адам болып сүүретленеди.

«Едиге» дәстанында мифлик образлар, перийлер, Баба Түк-ли шашлы Әзиз, Қаратийин Әлип ұақыяға қатнасы менен үлкен қызығыұшылық туұдырады. Едиге тәрепинен өлтирилген Әлип дәү Едигениң бөлеси еди деп сүүретленеди. Ал перийлер болса олардың туған аналары болады.

Дәстандағы бир ешкиниң төрт аяғын бөліспін алатуғын бир кемпір ҳәм оның үш баласы арқалы жетим-жесирлердин образының берилийі де дыққат аўдарады ҳәм дәстанның қызықлы ҳәм мазмұнлы орынларынан еспаланады.

«Едиге» дәстанында орайлық образлардың биреүі—Сопаслы Сыпира жырау образы. Хан алдында өз сезин тартынбай айтатуғын даналықтың, жыраұлықтың символы болған бул образ көркем күшиниң ҳеш нәрсе менен тең келмейтуғын салтанатын көрсетип турады, ханды да, қараны да тоқтатқан көркем сез күшин ардақлады.

Дәстаниң өмир шынылығын реаль сүүретлеүгө бағдарланған ҳайран қаларлық жері сонда унамлы қаҳарманларда гейпара унамсыз қәсийетлерди, унамсыз қаҳарманларда да унамлы моментлерди сезесен, адам характеристикиң қоспалылығын көресен.

Дәстан көркемлік өзгешелігі бойынша жоқары турады. Дәстаниң композициясы, сюжет құрылышы белгіли архитектуралық ансамбльди еске түсіреді. Оnda бир артық орын, артық сез гезлеспейді. Көркем сезлер пал ҳәрресинин уясымдай дизилискең, олардан пал тамып турады.

Қосықта да, қара сезде де көркемлеү қурагалларын пайдаланыў жағынан «Едиге» дәстаның да бир қарақалпақ аўызеки ҳалық деретпелериниң өз алдына бир жыйынтығы, топламы десе болады. Оnda толып атырған ҳалық қосықлары, термелериниң үлгилери, төрелик сезлер, нақыл-мақаллар, жұмбақлар, ақылдар т. б. итибарлы сезлер дизбеги бар. Төрелик етиүши сезлер «Едиге» дәстанина өз алдына түс берип турады. Мысалы, ҳалық даналығының қонымлылығы, етқирилигі дәстандағы Нурадиннин тилинен айтылған, жыраулар ойлап тапқан төреликтен айрықша көринип турады. Үш баласы бар кемпірдин ешкиниң аяқларын бөлісійи, сынық аяқ кемпірге тийисли болып, оның байлан қойылғанлығы, шуберек оралған аяғы түтінлікти басып алып, ногайлылардың қырманының өртенип кетиүин, патшага даўласып барғанда ешкиниң сынған аяғы айыппы болып, айыптың кемпірге шеккени, ол өлимге гриптар болғанда Нурадиннин айтқан «сынық аяқ өли аяқ, сүйреп барған саў аяқ»—деген төрелигі менен гүнадан азат етилийи буған дәліл болады.

Дәстанда шәбер қурылған конфликтлик жағдайлар көп. Со-лардың бири әзелий душпан Кенжембайдың үйретиүі Менен

Тоқтамыстың Нурадинге аталған қызы Тыныкейдің Едигеге айтқан «Ә жезде, бир уяда еки палапан ғаз едик, бири мизди аттың, бири мизди ата алмадың, я оқты туғестин бе, я болмаса қартайдың ба?»—деген сөзлери менен Едигениң құдай урығ алжасыўы, бул шермендешілікке шыдамай Нурадиннің елден шығып кетійи, әсиресе ашыўланып кетип баратырып, атқа урған қамшысының үзилип кетип Едигениң оң көзин шығарыўы, Қаратийиң Әлип дәўдің ғарғысының келийи қыйыстырылған ойлар.

Дәстанда «Едиге»нің тек өзине тән нақыл-мақаллар менен афоризмлерди көремиз. Мысалы, «кисиниң тоны киршилди, кисиниң аты тершилди.» «ашыған екен шелегин, қаңсыған екен шашпағың», «танымаган жерде бой сыйлы», «тағшанның туған бутасы ысық көринер козине», «хәр ким елинен айрылса, қандай арыслан болса да жеккелик келер өзине», «барапына жері жоқ, батарына көли жоқ». «Буйрықсыз тикен кирмес, бийәжел адам өлмес», «Қәдигим бар, қәүпим зор», «Узын жолдың ушы едим, қыспашықлы қысқа өлим, айланыш емес төте өлим, кеште емес ерте өлим, ҳаўлық па кеўлим, ҳаўлық па, шоршын ба шийрин жаным», «Еки аяқында бөле татыў, төрт аяқында бота татыў», «Азығы бар ма бериниң, парталы бар ма бериниң, бөри азығы, ер азығы», «Қырық күн баққан арықты, бир күн урындырган өлтириер», «Тойға барсан бурын бар, бурын барда бурын қайт, урыс болар соңғысы, урлық етсең жекке ет, айғақ болар бириси, кешіў кешсең бурын кеш, ылай болар изгиси», «Күни питкен күнликши көнегин сырттан сорайды, киси есиги тоң тезек, еритпеге ер керек».

«Едиге» дәстанына эпиграф болатуғын мына қатарларда қанша терең мәни, қанша көркемлік бар дейсиз.

Едил қайда, ел қайда,
Елге жетер күн қайда,
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайда.

XIV XV әсирлердеги күнликшиниң күни дәстан сошама
байқын. сошама көркем сүүретлегенине сер салыңыз:

Күнликшиниң күни питпей,
Көнегин қолдан береме,
Баяры хызмет буйырса,
Бармайман деп айтпага
Ерик өзинде болар ма.

«Едиге» дәстанының терең тамыр урып кеткен халықтың бәринен де сол дәўирдеги тарийхий ҳақықатлықты өзиниме көркем сүүретлегенинде ғана емес, ал сол дәўирдеги адам тур-

мысын, адам тәғдириң, оның бай, рухый дүньясын қалай болса солай, оның әрманлары, тилеклери менен қоса жырлай алғыўында. Халық өз дәстаны «Едиге»де өз турмысын, өз тәғдириң, өз ойын көрген. Соныңтан да оны сақлаған, жырлаған, көздин қараашығындаң қәдирлеген.

«Едиге» дәстанында әсирлер бойына қәлиплескен ҳасыл ой-пикирлер, елди, халықты сүйнү, туған жерди таберик ылышы, әдиллік тәрепинде болыў, зулымлыққа қарсы тұрыў, батырылқыты, мәртлікти, төреликти жырлаў, ҳұрметлеў, халықты қара күшке қойыў, даналыққа бас ийиў—булардың ҳәммеси бизин күнимизде де өз актуаллығын жойылтқан емес.

Халқымыздың рухый дүньясының ҳасыл сөз ғазийнеси болған «Едиге» дәстаны халық арасында нешше әсирлерден бери қалай қәдирленип сақланған болса, мәдений миyrасқа жаңаша қатнас пайда болған бизин дәўиримизде, халықтың ен суйикли көркем дөретпеси сыпатында өзиниң жасаўын биротала мәңгилестириеди.

Қабыл МАҚСЕТОВ.
Профессор

Ерте әйілем заманда,
 Дин мұсылман халқында,
 Аз ногайлы елінде,
 Тоқтамыс ханның халқында,
 Ақ маңғыт деген урыуда,
 Ақылы бар, еси жоқ,
 Түрі адам, миши жоқ,
 Бала-шага, үйн жоқ.
 Кийим кийер ҳұйышы жоқ,
 Адам менен иси жоқ,
 Құндизи жоқ, кеші жоқ,
 Атап қойған аты жоқ,
 Келе бойын түк басқан,
 Шашы аш беліне түскен,
 Ҳешниәсеге қызықпайды,
 Дүнья десе жырақ қашқан,
 Бир атақты сайыл болынты.

Бұның лақабын: «Түкли Әзиз»,—деди. Ҳаял халқы: «Түкли баба»,—деди екен. Сол баба, адам дарымайтуғын шөлиү-баябанда булағы бар, Құбырлы деген бай теректиң түбинде мәкан етип жатыр еди. Сол булақты мәкан еткен үш кептер бар еди. Олар көп келе бермейди. Бир жылда үш мәртебе ғана келер еди. Булар сол булаққа шомылып кететуғын еди. Булардың ҳаслы кептер емес, перийзат еди.

Бир күни баба жатырса, үш кептер келип, кебенегин шешип таслап, бабаны алламай, булаққа шомыла баслады. Саяда жатқан баба перийзатқа көзи қызып, шәбиклик қылып, биреүнин кебенегин услады алды. Перийзатлар уркіп кетип, екеўи кебенегин кийип ушып кетти. Бабанын услап алған перийзаты: — Кебенегимди бер?— деп бабаға налыс қылды. Баба бермедин. Перийзат:—Бермегендеги мәқсетин не?— деп сорады. Баба айтты:—Маған тәннинде бағыш етесен!— деди. Перийзат айтты: — Сен адамзат, мен перийзат, екеўимиздин әлпимиз алыспайды рой. Мени әүерелеп кесапатыма жолығып, өмириң зая болып

журмесин. Сен менен не мәқсетиң болса сора, питкерейин, бирақ мени әүере қылма,—деди. Баба оның айтқаны қылмады

Перийзат айтты:—Енди болмады, Баба, мен сениң алдыңа алты шәрт қояман. Сен сол алты шәртимди орынласан ғана мен саған жупты боламан,—деди. Баба:— орынлайман,—деди. Перийзат айтты; —Орынласаң мынау мениң бириниші шәртим:— Сен мениң өмир бойы изимнен нәзер салып қарамайсаң—деди. Баба:—Мақул болады деди. Екинши шәртим:—Бирге жатқанда жаўырынымды сыйпамағайсан!—деди. Баба:—Мақул болады,—деди. Ушинши шәртим:—Жұма күни суұға шомыламан, сонда сен мениң сыртынан сыралап қара ма?—деди. Баба:— Мақул болады,—деди. Төртінши шәртим:—Мениң қолтығыма қол тиідирме? деди. Баба:—Мақул болады,—деди. Бесинши шәртим:—Шашымды тарап атырғанда үстіме кирме?—деди. Баба:—Мақул болады,—деди. Алтынши шәртим:—Пери дәстүринде еки сөз болмайды, Үәдесинен табылмаган адам, бир-бирине ҳарам есапланады. Бириниці бири жүзин көриў—надурыс болады. Мине, мениң усы алты шәртимди тутсаң, сиз би-зин менен қостар боласыз. Егер, усы айтылғанлардың биреүине қылаптық етсең, мен саған жоқ, сен маған жоқ. Сен қайыл болсан, ўәдели сөзинди айтып, маған шәрт ет,—деди. Баба:— Айтқан шәртлериди орынлауға қайылман,—деп үш мәртебе ықырап етти. Перийзат бабаның ықырапын алып, оған тәнин бағыш етти. Баба перийзатқа қосылып, оның менен алты ай опалы дәүрөн сурди. Арадан алты ай өтти. Перийзаттың бойына ҳәмле питти. Баба мәқсетине жетти, кейді өсип кетти, айтқан шәртлерин умытты. Өзин туға алмай асқынлап кетти. Пери үйден шығып баратырғанда, изинен нәзер салды. Қараса перинин үш тыриғы бар екен, қустың жеппесіндегі аяғы бар екен, өкшеси жоқ екен. Баба буларды көрди. Бабаның көргенligин перийзат та билди. Жұма күни перийзат қараңғы жайда суұға шомылатуғын еди. Периниң шомылып атырғанында сыртынан баба сыралап қарады. Қараса периниң он еки ағзасын бөлек-бөлек қылып, қайта қурап атырғанын көрди. Бабаның көргенligин перийзат та билди.

Бир күни пери менен бирге шашырап үйкілап атырғанда, баба оның жаўырнына қол урды. Сонда, баба, қаўынды бир тилип алғандай жарықтың бар екенligин көрди. Бабаның көргенни перийзат билди. Тағы бир күни пери үйкілап атырғанда, баба оның қолтығының астына нәзер салса, кесениң аўызын-дай тесиктен елпилдеп шығып қайтып турған еки қанатты көрди. Перийзат буны да билди. Бир күни пери түңлігін бастырып шашын тарап атыр еди, Баба тыңламай үйнене басып кирди. Келсе пери басын қолына алып, шашын тарап, кейин басып

орынға кийдирил атырғаның көрді. Перийзаттың соңаша қәхе-
ри келсе де, бабаға билдирмеди. Арадан уш ай өтти. Перийзат
бабаға налыс қылады:—Адамзат, сениң менен жұпты болдым.
Етим енисип, қаным қарысты. Бойыма ҳәмле пайда болды
Хәркимниң ҳалы мәлим болды. Мениң ата-анам бар еди. Ту-
ұысқан апам бар еди. Көрмегели бирқанша ұақыт өтти. Аナン-
ды сағынып, қанама сыймай барағырман. Кебенегимди берсөн
ушып барып, туұысқанларымды бир көріп, бир жеделимди
басып қайтпасам ҳалым қыын болып тур, кебенегимди бер?
—деп жылады перийзат. Баба ойланып тұрып, өзине-өзи қыял
етти. Етим еристи, бойында ҳәмле пайда болды. Енди қайда
барап дейсөн, тәүекел кебенегин берейин деп, жасырып қойған
перийзаттың кептер кебин шығарды да қолына берди. Перий-
зат қуұанышы қойнына сыймай кептер кебин кийип, көк кеп-
тер болып, дүр етип ушып дарақтын басына қонды. Қоның
отырып, жердеги бабаға қарап, кеүлиндеги өклемесин айтып, пе-
рийзат бир зат айтып тұрыпты.

Еттің өмириңди зая,
Ишкыстаў болдым уда,
Не себел шәртнинди буздын,
Үәде айтсықан сез қайдай?

Талақ еттің мен бул жанды,
Исенген ўәденден танды.
Қоз көре ўәденди буздын,
Бизде еки сез болмайды.

Қайыл болдың шәртнинди алдым
Кеүіл қостың сөзине инандым
Периде еки сез болмайды,
Не себел ўәденди шайдың?

Саған бақышладым денем,
Нақыл сез бар: «Ериң—пирин»,
Қатты тийин жүрмесин деп,
Жаўырынынан алдым демим.

Шығалдан шықсан ер едим,
Сен адамзат, мен пери едим,
Адам қорқар сырларым бар,
Көрмей-ақ журсии деп едим.

Әйледиң мениң эшкара,
Бизге ҳарамдур булқара.
Ҳаслың адам, ўәден ялған,
Ашылды сениң менен ара.

Тепи емес, биз жәхілдин
Бес күн өмириң зая қылдам,

Бүннан былай мен саган жоқ,
Бүгін басласа сен айрылдың.

Ашылды бىзден араңыз,
Сөзлерим тәңлап қараныз,
Дүйнан хабардар бол,
Менде кетти ул баланыз.

Хабардар бол, алты айдан,
Сен табарсан гезін майдан,
Соралы деген саҳарадан,
Бай теректин тұбинде,
Мен баланды туғарман.

Ядыңа соңы салғайсан,
Шыннан қәүендер болғайсан,
Алты ай, ои күн толғанда,
Тайни дәрья бойында,
Балана ийе болгайсан?

Кетти ишнімде намыс-ар,
Арага салдың гүйнакар.
Бир-біреуді көрмек жоқ,
Хош болың бизден аллияр!

Сол сөзлерди баянлап, перийзат ушып алып өтә кетти. Ба-
баға түрли әрман нийет етти. Құнларден құнлар өтти. Арадаң
алты ай өтти. Периниң айы питти. Тайни дәрья бойында, Со-
ралы деген ойында, құслы деген дарақтың түбиндеperi бала-
ны туұып, құндақлап таслап қоя берди. Пери халқында сұт,
мийрим, тәрбияшы болмаса керек. Периниң балаға беретуғын
сүти жоқ, дарақтың басында сыртынан қарап отыра берди.

Ал сол заманда Тоқтамыс ханның заманы еди. Күбыры
деген саҳара соңын сорамағы еди. Тоқтамыс ханның панайын-
да Томан хожа деген бар еди, бир тырнаққа зар еди. Бес қа-
тыны бар еди, өзи сондай бай еди. Қуты қызы деген шорысы
бар еди. Ол мудамы дүзде тезек теріп жүретуғын еди. Қаңғып
жүріп байтерекtiң түбине барды. Байтерекtiң түбинде шырлап
жылап атырған баланы көрди. Шоры баланы көтерип алып
еди. Қатып қалған еки емшеги парлап ийе берди. Құйыны
баланы бауырлап емізді. Аш болып қалған бала шорының ем-
шегін сарқып емди. Шоры баланың бойын сыйпап көрсө тута-
сып кийиздей кене жабысып қалыпты. Шоры шыдамай кене-
ниң бирди-жарымын жулып алды. Аўырсынып бала шарлаң
жылады. Сол ұақта аспаннан шорының қулағына мынадай
саза келди:

—Кулақ сал, сөзге адамзат,
Жақсыдан жуғысар шарапат.
Баламың жанын аўыртпа,
Беремен саған дәремат.

Қыннат қылма бий орын,
Асқынлап қарама қырын,
Ийесиз деп сен қорлама,
Байқаңыз бийнесин, түрин!

Ықлас пenen салың нәзер,
Қақхаримнен ҳәрким тозар,
Ықлас пenen тәрбия бер,
Балама бермениз қазар!

Жеркепп жаманат таппа,
Хабардарман мен ҳәрўакта.
Шыбын жанын шоршындырып,
Кенелерин қатты тартпа?

Кеўлиңди ашып, бол туўғандай,
Дуўшар болды, бундай-мундай.
Мақсетине жеткеремен,
Сыртынан хабардарман удаі.

Душпанластың келип жандар,
Билсең түрли қәсийети бар.
Балама душпанлық қылсан,
Боласаң бизиң менен қандар.

Тұп атасы күшли уран,
Хасыл тегис саҳып қыран,
Жеткеремен мәқсетиңе,
Шынтың мепен бол меҳирибан?

Түрли бийнесинен таның,
Қәсийети көпдур аның,
Бұған душпан болғанлардың,
Сол мәхәл аламан жанын.

Қәқхарленсия мүшкіл ҳалың,
Қорқытып жүргегин жар ма?
Кенелерин кесип алың,
Кан шығарып жара салма?

Ықлас пenen қулақ салың,
Атасы ҳәммеге мәлім.
Қол тидирип жулып тартпа,
Кенелерин кесип алың!

Әлқысса, қулағына сондай саза келди. Шоры жайынан шоршып турды. Еситип динкеси қурыды. Жан-жаққа мойнын бурды. Қөрингип турған ҳешінәрсө жоқ. Шоры ҳайран қалды. Оным ба, түсім бе, не екенин билмедім. Айтқан сөзлер янында тур, қашнәрсени көрмеді. Тағы қайтып саза берер ме екен деп, қулақ салып тыңлады. «Кенелерин кесип ал»,—деген саза

ядында тур. Балаға кеўли толды. Өсип жүрген тырнағы меней баланың кенесин уш күнде кесип болды. Бала жыламады.

Көрекестиң түп анасы Қуты қызы шоры дейди. Ол анасындай мекирийбан болды. Баўырына басып, өзи туўғандай болып, жүйшып-жортып, қызара бөртип, Қуты қызы шоры баланы алып үйине барды. Томан хожаның бәйбаше қатыны:— Баланы қайдан алдың?—деди. Сонда шоры: Апа, бойымда ҳәмләм бар еди, күним питип, дүзде туя қойдым,—деди. Бәйбаше сыншыл адам еди. Баланың түр-түсін көріп, оны шорыга мегзетпейди.— Бала сен түүе, маған да мегзейтуғын бала емес, жалған сөзді айтпа, расынды айт, баланы қайдан алдың?—деп оған әбай-сияsat қылды. Қорыққан шоры:— Өйбей апа, бир қасық қанымнан кешсөң айтайын,—деп болған ўақыялар ҳаққында бир зат айтады:

—Қызық болар ҳәркимниң кеўил бергені,
Ашық болып заўқы-сапа сүргени,
Биз мұндыңда гә жарылқа, гә гарга,
Бастан-аяқ баянлайын көргеним.

Адамзат бармаған жерлерге дарып,
Нешше күндиз хызметинде тақ тұрып,
Шөлистанда тезек теріп жүр едим,
Зыр жууырып шөлистанды ақтаратып.

Себил болып жүр едим, қыя шөлде,
Көзиме көрінбей бир жанлы бенде,
Ийнімде шуғалым жууырып жүрсем,
Ушырастым байтеректиң түбине.

Аңладым бина болғанын қайдан,
Жатқан жан дарымас кеш майдан,
Көзим көрді қундақлаұлы баланы,
Таўып алдым Құслы деген бир жайдан.

Нәзер етип түр бийнесин аңладым,
Үстіндеги қундағына таңландым.
Байтерекten таўып алдым баланы,
Ата-анасы ким екени нәмәлім.

Жатқан жерим көріп мириим келди,
Катып қалған емшегиме сүт өнді,
Жойтып жүрген оның ата-анасы жоқ,
Ишнелла басына дәйлет құс қонды.

Жарылқаның азабынан, қастынан,
Адам билмес, оның теги ҳаслынан.
Жойтып жүрген бенде ата-анасы жоқ,
Таўып алдым байтеректиң астынан,

Усыпдай жан апа тыңласаң сөзим,
Батыл булағының ашылғай көзи,
Бул баланың белли ата-анасы жоқ,
Басқасын нетесен ийеси өзин.

Бул сөзді еситип, бәйбише ишинен қуўанды. Шорының қоркытып оны ҳешкимге айтпайтуғын етти. Бәйбише баланы өзим туұым деп жасырын сақлай берdi. «Отыз тистен шыққан сөз отыз урыұға жайылады» деген, кешикпей ақ хожаның шорысы бала таұып алдын деген дабыл әлемге асты, толы жүртты жайлайды. Түклю баба Ақ маңғыт деген урыұдың пири ҳәм еркеси екен. Ақ маңғытлар көтерилис жасап, Томан хожаның үйине ат айдал барады. Олар: «Бала бизики»—деп тартып алады. Арада үлкен даў болады.

Бул Тоқтамыс ханның заманы еди. Томан хожа бир перзентке зар еди. Ақ маңғытлар баланы даўласып алды, Тоқтамыс ханның алдына барады. Хан баланы қолына алды, анықладап көреди. Көре баланың қундағы үстине бирге питипти. Хан балада қасиеттін бар екенин билди. Хан:—Хай қараашалар, мына баланың өз гүәсі өзинде екен. Қәне, инанбасанызлар мына баланың үстіндегі қундақтай қундақ жасап келиң?—деди. Адамлар қундақ жасап келиў ушын тарқасты. Адамлар қундақ жасап алды келди. Хан адамлардың қолынан жасап алды келген қундағы менен баланың қундағын салыстырып көрди. Екеўинің түри келген менен қолдан жасалған қундақ ийне менен тигилген. Баланың қундағы оның денеси менен бирге питипти. Бул айырмашылықты айтқан хан былай деди:

— Қараашалар, бала сизлердин екеўиниздикі де емес. Ол ғайыптан пайда болған «ғайыбы». Соңықтанды бала хандықи болады,— деп баланы тартып алды. Ханның ҳаялы бар еди. Оның атын Қараашаш айым—деп атайтуғын еди. Бул ҳаял балага бийиңін сүтін берип сақлай берди. Хан балаға кейіл болмейди. Балам еди деп оған жаңы ашымайды. Шаң, патас, боқылқтарда аўнап жатып, жалаңаш-жалпы майданда қалып жүрди. Уш-төрт жылда өсіп, алты жасына келди. Белгili шақыратуғын аты да жоқ еди. Қараашаш бала жоқта: «Едиге бала қайда кетти?»—деп сорайтуғын еди. Қараашаштың айтыўы менен бала «Едиге» атанды. Бала жети жасларына келгенде Қараашаш ханға айтты:— Мына бир бала себеп пenen қолына тусти. Адамның әүләдү. Жақсы-жаман болсын сенин улың атанды. Буған ат қой!—деди. Хан уламаларды жыйнап, балаға ат қоймақшы болды. Уламалар былай деди:— Өзи ғайыбы болса, аты да Едиге атанған екен. Енди өзгертиүге болжайды. Аты «Едиге тере бола қойсын!»—деди. Уламалар баланың атын Едиге қойып тарқасты.

Бир күни хан мойнымдағы парызынан құтылайын деп Едигени жети жасына келгенде мектепке берди. Ол он жыл өкіп сауатхан болды. Катта қазирант устазынан пәтия алды. Жасы да онсегизге толды. Тоқтамыс хан хожа урыұының ишинен сайлап, Қарақас айым деген қызды алдып берди. Баласына ариап ақ отаў тикти. Хан жети парызынан құтылды. Ханның Қарақел деген жерде бир мың жылқысы бар еди. Ол арадан он жыл өтсе де, саны мыңнан аспайды. Кемисе кемиди, көбеймейди.

Бир күни хан, баласы Едигеге айтты:—Ха балам, мениң отарда жылқым бар еди. Соны он алты жылдан бери жалшылар бағады. Жылқыларым өсип көбеймей атыр. Ендиги жағында сен сол жерге көшип бар. Жылқыларыңа өз қолынан ие-лик ет!—деди. Хан атасының Едигени ҳеш жерге жайғастыра алмай Қаракөлдеги жылқыларын бағыға жибережақ болған сөзлөrine Едиге:—Әжеп, болады,—деп келисім берди. Едиге Қаракөлге көшип барды. Едиге өз жылқыларын өз қолына алды, жақсылап бақты. Едиге барыудан жылқыларға берекет дарыл баслады. Жылда еки есе көбейе берди. Едиге қолына қурығын алды, тәбениң басына минип, бир қышқырса жылқылардың өзи топарласып келетугын болды. Жылқылардың кейинлеп қалғанына Едиге жеделленип қараса, қырлыдан ушқандай тас төбеден жығылады. Едигени айналып, ийрилип тұра қалады.

Едиге барғалы жылқыларда сондай қасиет пайда болады. Жылқының пири «жылқышы ата»—Едиге еди. Тайдай туұлаған жылқыны Едигениң мазары деп жерден торпақ үйип айландырыў ырымы—соннан қалады. Сонда асаў жылқылар тез қолға үйренип кетеди.

Ал Едигениң қасында хызметкер баласы бар еди. Ол азаннан кешке шекем аң аўлайды. Ал Едиге қай жерде даў бар десе, өзи барып төрелик айтады. Бир күни Едиге киятыреди, еки адамның жағаласып атырғаның үстинен шықты. Едиге не ушын екеўинин төбелесіп атырғанлығының себебін сорады. Сонда биреўи Едигеге арзы етти:—Мен бир аты шыққан мерген едим. Қөлде бир үйрек жайылып атыр екен. Соны атып алды ислеп жейин деп отырем, мына биреў қанталдан келип, сунқарына илдирип алды. Мен оған көнбеймен. Екеўимиздин төбелесимиздин мәниси сол,—деди.

Сонда Едиге айтты:—Ой Мерген, сениң сөзин қурысын. Сүңқар турғанда, сениң негайбыл оғына жол жоқ. Оның бер үйрени!,—деди. Буған мерген көнбеди. Едиге айтты:—Ха мерген, мениң төрелигиме турмадың ба заңғар. Онда мен көз ушында мына баланы отыргызаман, басына нышана қояман. Соны ата-

сан, егер оғың тиймей кетсе, я балаға зиян етсөн, гунаң не болсын занғар!—деди. Мерген айтты:—Гұнам өлім болсын!—деди. Едиге көз ушына баланы отырғызы. Қалтасында бир алма бар еди. Оны баланың басына қойды.—Қәне, ат мерген!—деди. Мерген атып еди. Оқ алманы қақ жарып өтип кетти. Бұған Едиге тәсійин етти. Үйректи алып Мергенге берди. Мерген:—Үйрек саған байлағаным болсын жора,—деп Едигеге берди, және ол;—Мен үйрек арқалы өз өнеримди көрсетиў мақсединде иследим,—деди.

Едиге үйректи алып кетип баратырса, үйректиң бир көзинең қан ағады, бир көзинен жас ағады. Едиге рейими келип, үйрекке қарап:—Хай жаныўар, атамды көргеним жоқ, анам қандай билгеним жоқ, жети жасыма шекем балалық дәўран сүргеним жоқ, жатқаным боқлық болды, жутқаным шаңғыт болды, балам деп жаны ашыған адам көргеним жоқ, сол мусапыштышылғы сениң де басына туўып тұрып па, адам болсан астыңа ат миндерер-ем, ийнице сарпай жабар-ем, сарпайым усы болсын!—деп үйректиң өнірін үш мөртебе сыйпалаштырып жиберди. Қарағанында үйректиң бауыры қызыл-жасылланып турады. Сол Едигениң үйрекке жапқан сарпайы. Алманың екі жағы шуқыр болады. Бул Едигениң аттырган оғының тесіп өткен орны еди.

Ал және бир күн Едиге киятырса, еки адам жағаласып атыр. Едиге:—Бул төбелестің аты не?—деп олардан саўал сорады. Сонда биреўи айтады:—Мен бир аңшы едим, жора. Бир тұлкіни азаннан кешке шекем қуўып шаршаттым. Тап усы жерге келгенде ол инге кирип кетти. Қазып алайын десем мына адам мениң бағып жүрген тұлким деп алдырмайды. Төрелигин болса бер жора?—деди. Едиге айтты:—Ерек тұлки қыстаў тапса инге киреди. Қаншық тұлки ин сақтайды. Иниң өтирапынан кетпейди. Қазың! Егер, ерек тұлки болса, сеники, ал қуўып жүрген тұлкін қаншық болса, бағып жүрген сеники, —деди. Қазып көрип еди, тұлки қаншық екен. Едиге тұлкіни бағып жүргенге алып берди.

Едиге жайында отырса, бир баланың еки қолынан услаган еки қатын алдына келди. Едиге оларға:—Арзыңды айтың?—деди. Сонда бир қатын айтады:—Тоғыз ай болды. Мениң үш жасар балам адасып кетти. Сол баламды мына адам басқа бир жүрттән таўып алып асырап отыр екен. Мен усы хабарды басқа биреўлерден еситип, излеп бардым. Барсам бала мениң балам, таныдым. Таныған менен мына ҳаял баламды бермейди. Ол өзим туўым дейди. Биреўлер Едиге төреге бар. Ол әдил төрелик береди деп еди. Усы хабарында еситип, алдына келип турыппан. Әдил жолың менен баламды өзиме алып бер?—деди,

Едиге сорастырып қараса, екеўи де «өзим туўым»,—дейді. Едиге еки қатынға баланың еки қолын услатты.—Олай болса екеўине тен бөлип беремен,—деп баланың тас төбесинен қылыш пенен шаппақшы болды. Сонда Едигеге биреўи:—«Жарты баладан бала болмас, алмасты шаппай қайтып салса, қынабына сыймас»,—деген нақыл бар. Шабың тақсыр, өмирине қайылман,—дейді. Баласын излеп жүрген екинши қатын айтады:—Мениң көз алдымда баламды шапқанша, өзимді шап,—деп, баланың үстине жығылып, алмасқа мойнын усынады. Сол ўакта Едиге «үақ, бала мынаңыки екен-аў» деп, баланың үстине жығылған қатынға баланы тапсырады. Соннан «туўмаганның түби шийки» деген нақыл қалды. Эне, буннан былай еки аўыз даўы бар адам болса, Едигеге баратуғын болып, аўып кетти. Едиге жылаганларға әдиллик, төрелик берди. Даўагерлер Едигеге келе берди. Тоқтамыс ханың есигине адам бармады. Жүрттың бәри Едигеге аўды.

Эне, сол заманында Тоқтамыс ханың қасында қанат-құйрығы болған Ағайбай, Тағайбай, Кенжембай түнгей, Қосназар дийүән, алансасар Байназар, Өмирбай, Керим бий сыйақлы атақлы ақылы дана бийлери бар еди. Булардың бәри жыйналып, Кенжембай түнгей бас болып Тоқтамыс ханың қасына келеди. Булардың басшысы:—Тақсыр ханым, арзымыз бар?—деди. Жыйналғанлар тум-тусынан,—Дад!—деди. Тоқтамыс хан буларға:—Арзың болса айт!?!—деди. Сонда Кенжембай жыраў ханға шайырлық пенен не жуўап айтып түр екен.

—Келмесин жедел қәхәриң,
Қолдан кетти ғамыс-арын.
Қулақ сал тақсыр айтайын,
Тұрлы қызықтың хабарын.

Бир неше жыл болдық ҳәмдам,
Ҳазары өтилсін кем-кем
Айтайын бир қызық хабар,
Қулақ қойсаң хан ийем.

Душпан алмасын оқайың,
Душпанларға болым қайым,
Табағың толып шайпалды,
Аңламай турсаң хан ийем.

Тайсалды қолдан дәсніңз,
Байқар жолыңды ашыңыз.
Аңламай турған хан ийем
Пәске қайтты дәўлетиңз.

Расын айтып сөйлесем,
Едиге сениң жалышыңыз,

Жұртыңды бүйлөп баратыр.
Жылқыңды баққан малшын.

Анламай турсан патшайым,
Майданда қалды басыныз.
Жалшың елге жаранып,
Халқына даңқын тардатты.
Алты айлық аўыр жұрттың.
Әдиллігін жаратты.
Сыртыңнан бүйлөп Едиге,
Халықты ағызына қаратты.
Сени көзге илмеди,
Қәдириңди ҳешким билмеди
Табылған соң шын тенлик,
Арзы ахұалын айттыға,
Қасына адам келмеди.

Анлайсан ба хан иилем,
Едиге алты жалшыныз,
Сыртыңдан бүйледи.
Тели менен тентегинди,
Тезге салып Едиге.
Қамыр яцлы ийледи,
Анлайсан ба хан иилем,
Әдил теңлік тапқан соң,
Халқың сеннең жийрени.
Өшер болды, уллы дабыл,
Гузар жолын болды батыл.
Едигеге аўды халқын,
Адам келмей есигине,
Шөп шықпаға келди жақын.

Басынан дәўраның өтти,
Жалшың жағаныздан тутты,
Алты айлық аўыр жұрттың,
Алдын алмасаң патшайым,
Едигеге аўып кетти.

Әлқыssa, бул сөзді еситтіл, зәрре жаны қалмады, неқыларын билмеди, гә қызарды, гә бозарды, тымсалы жүргегин жарды.—Бәрекелла, көп күн болды, арзагей алдыма келмейди-ай. ондай болса сыр билдиirmейин. Едигени қасыма көширип ала-йын. Халық онда мени таслап, соган барса, онда бир илажын қылайын,—деп, жылқының басына басқа жалшы қойып, Еди-гени өзиниң қапталына қойдырыдь. Оннан соң ханға арзаман-лар келе баслады. Едигениң күндеги әдetti азан менен ханға сәлем берип шығар еди. Хан саламын түргелип алады. Түрге-лип алғаның өзи де билмей қалады. Буны Едиге би-леди. Ханиң қатыны Қараашаш айым биледи. Ханиң түрин

жаман көрип, хаялы Қараашаш жүзине қол салды. Аўлағын алып, Қараашаш айым ханиң алдында сыңсыз жылап, биң сөз айтты:

— Қара көзинди жасладын,
Бурынғы жолды тасладын,
Сырынды алдырып душпанға,
Ғанымның кеүлин хошладын.

Түрніңди жаман көремен,
Сағат жолларға басладын.
Таралған жүртқа тармағын,
Ортада гүжим дарақ-ен,
Қәдигим бар, қәўпим зор,
Сен құлыңын тасынан
Жецил келди салмағын.

Гиреўге тошың жағасы,
Алты айлық аўыр жұрттыңын
Сен едиң лайдер тулағасы
Пейлинди жаман көремен,
Сен един халықтың тутқасы.

Асқан ақыл данасан,
Ойлан турсам қайтейнн,
Толы жүртқа атасан,
Мен жыламай қәйтейнн,
Сәлем берсе Едиге,
Неге түргелип аласан?

Аяңлайман, жортаман,
Әңгімеге шорқаман,
Әдстиди жек көрип,
Қалтырап қатты қорқаман.

Бағымның гүли солғаны,
Ойлан-ойлан қарасам,
Ақылымды душпан алғаны,
Қәдигим бар, кеўлим зор,
Алты айлық аўыр жұрттыңын
Сен едиң беккем қорғаны.
Жандар келе алмас қасына,
Айтып айтпай қәйтейнн,
Жаманы өз басына,
Асыранды құлыңын,
Жецил келдин тасына
Қара шашым өремен,
Дәртиңнен жанып күйемен.
Едигениң солемин,
Орныңнан тұрып алатуғын
Әдстиди жаман көремен.

Әлқысса, Тоқтамыс хан бул сөзге ҳайран болды. Сөзиң күрсынын, отырып аламан,—деп хан айтты.—Пейлин жаман, Едигениң сәлемин орнынан турып аласан,—деп қатын айтты. Қарашаш ханды аңлып, көзин алыш, Едиге келер алдында, хан абайсыз отырганда, ханың ояқ-буяғына шығып билдirmей, ханың ҳасыл тонын астындағы паласқа ийне менен илип таслады. Хан алламай қалды. Қейнинен Едиге сәлем берип келди. Үәлейкүм ассалам! деп хан орнынан турып баратыр еди, астындағы илип қойған тоны паласты қоса тартады. Хан сол үақта байқады. Едиге кеткеннен соң, хан ҳаялы Қарашашты шақырып алды.—Қарашаш, сениң айтқанын рас еken. Сен расында ақыллы екенсең, шыны ақмақ мен екенмен. Едигениң саұлаты мени басып жүр еken. Дұрыс, тасына женил келип жүр екенмен,—деди. Жүйернемек үйге кирип келип еди. Қаптауы үстінде құлап киятыргандай болды. Жүйермекте үлкен қәсийет бар еken, жана байқадым. Адам сезип жүрмесин, бул жаман аұхал болды,—деп Тоқтамыс хан қатты сарсылды. Хан Қарашашқа:—Ойланши, буның не илажы болар еken?—деди. Қарашаш турып:—Оның ушын қайғылан ба жаным. Адамға билдirmей табағынан жазғырып өлтиремен,—деди. Едигениң ишетуғын тамағы қатық пенен пал еди. Бир табақ пал, бир қаўсырмалы қатықты азадалап үйтып, бир мысқал зәхәрди себелеп қойып еди. Едиге сәлемгеге келди. Қатын еки табақ қатықты Едигениң алдына қойды. Кеүлиnde ҳеш нәрсе жоқ Едиге қатықты алыш ишнейн деп еди, зәхәр мурнына урды. Қатықта бәле барын билди. Қалтасында жаўхар бар еди. Оны алыш қатықта тийгизип еди. Жаўхар уйға тийген соң, қарысып уста полат шығарғандай үажылдан түтін әлемди алды. Нағыз бәлениң барын билип, мыйығын тартып күлди. Орнынан өрре турды. Қатықты қолына алды. Қараса, хан көріп отыр. Едигениң синап отыр. Едиге Қарашаштын бетине туұры қарап, жаўхар алмасы қатыққа урып жиберип, төрт бөлди. Айрандайын атап, қымыздайын писти, қәхәрленип сарқып исти. Гәп мәнисин таңлап шешти. Қарашаштын душпанлығы ядына түсти. Қарашашқа туұры қарап:—Ұақ, сени анам деп жүр едим. Жоқ, душпан екенсөн. Мен жаңа билдім. Бул ис маған ислейтуғын исин емес еди. Маған уй бергендей ийнедей гүнам жоқ еди. Пейлин буннан былай ийшалла тамаша болар. Анық болса бул сырың ойран болар, кейиннин тартыс болар, пейилиң жаманлық қылады деген жоқ едим. Мениң гүманым—болар исти аңладым. Илди жана зейним, жаманлыққа бет бурып, өлтиремек-педи пейилиң. Айныған еken сүтициз, қансып кетип шапшағыныз, бузылған еken ыдысыңыз. Ертең азанда келгенше тазалап пысықлаپ, қатығынды үйтып қой,—деп табақты жерге тартып

урып, Едиге үйден шығып кетти. Едиге кеткеннен соң шына-сында Қарашаш Едигениң сөзлеринен бир қатар тымсал алышында Қарашаш Едигениң сөзлеринен бир қатар тымсал алышында қалған еди. Тоқтамыс ханға қатықты төрт бөлгенин, айранда-жынын атлағанынын мәнисин түсіндірип, Қарашаш айым не жуујап айтты тур еken:

— Ҳа қостарым, қостарым,
Құлақ салып байқасам,
Жүдә үстем душпанын,
Қанама сыймай түршпан,
Ишиме сыймай пушманым.
Сай-сайынан сегилип,
Ашылар болды жапсарым.
Ататуғын таным жоқ,
Таллап шешин қарасам,
Әңгимениң тымсалын,
Шайқалар болды толыңыз,
Қазықтаң кетти қолыңыз
Батылға айналып жолыңыз,
Қатық толы жүртүңыз,
Алтың бөлек қыларман деп,
Айтып кетти билдиң бе?
Едиге атлы улыңыз.
Пайтақ жатқан жүртүңди,
Айрандайын атларман,
Тенлестирип тақларман,
Қарсыларын қыйратып,
Табанымды тапларман.
Қылған қыянетинди
Дәлійил қылып сақларман,—деп,
Айтып кетти билдиң бе?
Асыранды құлыңыз.
Таллап исинди шешермен,
Жуп-жуғалы келленди,
Ақыры бир күн кесермен,
Аққан қызыл қаныңды,
Жалап-жулап ишермен,—деп,
Айтып кетти билдиң бе?
Едиге атлы улыңыз,
Айтар саған сезимиз,
Керип турған көзимиз.
Шапшақ деген әдиүли,
Қаныкей менен Тыныкей қызыныз
Тегин олжа қыларман,
Ат саўрысына саларман,
Тал шыбықтай буралтып,
Қатынлыққа алаарман,—деп,
Айтып кетти, билдиң бе?
Асыранды құлыңыз.
Хайранлық басқа салғаны,
Ишиме дәртлер толғаны,

Түүмәғаның түбі шийки,
Түүмәғанлық қылғаны,
Аўызы жаман демесен,
Ақыр заман болғаны.
Алғаның айтып болғаны.

Бул сөзге Тоқтамыс хан нанды, Едигеден қатты қорқып састь. Сиясаты басты, ханның әрўағы қашты, не қыларын биле алмай хан жолынан адасты. Ол заманда хан деген қыйын-қыстаў жумыс болса, ҳәмелдарларын шақырып топ атады екен. Оның мәниси топтың дауысын еситкенлер хан қасына келиүге мәжбүр болады екен. Онеки артыўға миндирип, дәрини көп үйдирип, хан қара тобын урды. Жетер жердеги ҳәмелдарлар хан қасына жәм болды. Бастаң жагымлы жаз өтти. Тоқтамыстай толы хан өз ҳәмелдарларының алдында сөзин ўз етти.—Халайықтар, көп сөз керек емес, кешиктирмей, халықта жария қылмай, Едиге деген жүүрнемекти өлтирип бериндер!—деди. Бул сөзді еситкен ҳәмелдарлар топар-топар болып, өз-ара мәслеҳат етти. Қосназар дийшан тұрып айтты:—Тақсыр, Едигени аңсатлық пenen өлтириў қыйын. Сиз боз орданды ерекке құрын, ақылгөй сәрдарларыңды толық жыйын, бир ақшам зияпат берин, ортада жыраў жырлатып. Едигени хошаметлеп, көпшиликтек кесседар етип қойып, мереке қызған ўақта «шайдың сарқыты, ишиң балам» деп, бир кесе шарап усынын. Ҳәмириди тәрк қылалмас. Едиге шарапты ишер, мәс болар, сол ўақта сиз тоныңды құтлы болсын болсын, ийниңдеги ҳасыл түтінде құтлы болсын балам деп, Едигеге жабын. Сол ўақытта түм-тустан қашжар урып өлтиремиз,—деди.

Бул сөз ханға мақул болды. «Сезик табар, өзи түн иши, ол жүүрмек үйден шығып қашып кетпесин»,—деди. Сонда бир сәрдар айтты:—Оның да илажы бар. Қолыныңда қулагы герен, тили сақаў, алансар ессерсоқ азаматлар жүдә көп. Солардың отыз-қыркын жыйнап, қолына өткір қанжар берип, майданда усластырып қараўыл қоямыз. Жатардан соң майданға шыққан адам болса, өлтирип түсіндірип тапсырма беремиз. Бизден құтылып майданға шықса, солар тутып өлтиреди,—деди. Бул сөз ханға мақул түсти.—Жарайды,—деди. Иттиғағы сол болды. Ерекке орданы құрды, тоғыз төре, тоқсан бий тола кирди. Едигени хан шақырып алды.—Балам, Едиге, сен кемалға келгели ұрмет еткеним жоқ.—деди. Сенин қуўанышына бир ақшам зияпат беремен. Бүгін ҳәмелдарлардың алдында қайғыны шашып, көкирегиңди ашып бир заман хызмет ет. Бойларайып көрип, мурадыма жетейин,—деди хан. «Батыр анқаў, ер ладан» дегендегей ақ Едиге:—Әжеп болады, ата!»—деп қуллайық айтты. Едиге зияппатта қаршығадай ушып-қонып, ярым ақшам болғанша хызмет қылды. Эйнә сәхәр аўғанда Тоқта-

мыстай долы хан атаңнан саған сыйлық деп ҳасыл кисе қаратонды Едигеге жапты. Ҳәмелдарлар бир каса шараптан «балам шайдың сарқыты» деп түмлү-тустан усынды. Құллық айтып Едиге кеселерин алады. Қуўаныш пенен Едиге билдиримей қағып салады. Сол ўақында сәрдарлар бир-бирине қарады. Белгіндеги қанжарға билдиримей қолын салады. Ескериңиз яранлар, ендиги сез Едигеден болады.

Едигедей батырдың аз ногайлы елинде тоқсан досты бар еди. Қараашаш айым қатықça зәхәр салып бергели қәдиси-қәүпі бар еди. Сүмбықтан хабардар еди. Тоқсан достын Едиге жыйнап алып, аўлақта ишки сырын баянлап:—Ха, досларым-досларым, алдында мениң ағам жоқ, я кейнимде иним жоқ, сизлерден басқа сүйенетуғын туўым жоқ, мениң ногайда жасамағым қәүпі болды. Сен еки адам гәплессе, гәп мәнисин аңгарып, дос-дүшпанның ким екенлигинен маған хабар бер, мен қыйын-қыстаў жерде қалсам, дослық сырымды аңлатып гәп сөйле, атың Аңғысын болсын жора,—деп, бир достының атын Аңғысын қойды. Екинши биреүине:—Жасырының гәптыңла, дос-дүшпаниң қәүп таўып, қулағынды түрип жүр. Мен қыйын жерде қала гойсам, ығлам берип қашагөр жора, мен достын Тыңғысынман деп айтартсан,—деди. Бул достының атын Тыңғысын қойды. Усы еки досты Едигени күндиз үш ўақ, түнде үш ўақ, мудамы бағып жүреди. Еки досты сәхәр ўақта боз орданың артына тайын болды. Жабықтан сығалап қарады. Ханның Едигеге тон жаўып атырғанын көрип, оның өлөтуғынына көзи жетти. Сондағы еки достының Едигеге тез ығлам берип, тымсал айттып, турған жери:

— Едиге атлы төремиз,
Алты айлық жүрттан серемиз,
Бул ислердин мәнисин,
Бұны кимнен көремиз?
Хуўышын болса геллеңде,
Қулақ салып қуп тынла,
Дослық ығлам беремиз.
Тойға барсан, бурын бар,
Бурын барсан орын бар,
Бурын барын орын ал
Бурын барда, бурын қайт,
Жанжал болады соңғысы.
Кеүил қойып қулақ сал,
Сөзден мәни таллап шеш.
Алдың бийик жар болмасын,
Соңғағынды таўып түс.
Ылай болар соңғысы,
Кешіү кешшең бурын кеш,
Аңлаймысан Едиге.
Алар болсан бурын ал,
Соңына қалмас ириси.
Урлық етсең жекке ет.

Айғақ болар бириسى.
 Жанын болса, тез ғамлан,
 Әңгімениң дұрысы.
 Аналаймысаң Едиге?
 Сөзлерине ҳәргиз наң ба,
 Абайсызда отқа жанба.
 Ала-ала Едиге жан,
 Тон кийдим деп қуұанба?
 Абайлы бол, болма қарап,
 Шай деп усынганы шарап,
 Сарғайна қуұан ба,
 Шийрин жаның саў болса.
 Шекпен сол саған жақсырақ
 Тон кийдим деп қуұан ба,
 Қара тоны құрысын,
 Аналаймысаң Едиге?
 Кимлер душпан, кимлер досын,
 Жаныңдағы турғанлардын,
 Аналаймысаң түртүсін?
 Душпанлар қанжар салғанда.
 Хан атаң жапқан қара тои.
 Қара қанға былғанып,
 Шахмақтаңған қуұлыққа.
 Жетиспей қалар байқаўым,
 Алдыңда ағаң жоқ еди
 Кейнинде иниң жоқ еди,
 Абайсызда душпаннан,
 Бійажал кеттиң байғусым,
 Айтып-әткен сөзлердин,
 Айлайсан ба мәнисин.
 Бас ғамыңды ете гөр.
 Айттым гәптин соғысын.
 Мени ким деп сорасаң.
 Достың едим Аңғысын.
 Өзиң түсін, өзин шеш,
 Қалған-қутқан кемисин,
 Катты қәўпі бар еди
 Бир сұмбықтан Едиге
 Өзи де хабардар еди.
 Шарап ишкен жоқ еди,
 Еси өзинде бар еди,
 Еситиң сөзді Едиге.
 Мәнислерин аңлады.
 Ушып турып орнынан
 Жап-жағына қарады.
 Тогыз төре, тоқсан биң,
 Түм-тусынан қанжарын,
 Салайып деп онлады.
 Қаст еткени қардар еди.
 Қарсылассан қандар еди,
 Шыны перійзат атасы,
 Сыртынан хабардар еди,
 Ақсары бас қуў болып,
 Қанаты сел-сел суў болып,
 Бийлер қолайлласқанда,

Пәри сайын тәспи айтып,
 Сыртынан қалын туў болып,
 Отыр еди тұңликтек.
 Шарапатын түсириди,
 Ұақтын хош ұақ кеширди,
 Адамзатқа сездирмей,
 Шыраларды өшириди.
 Арқасы жамаң қозады,
 Қуши бершеден озады,
 Іғлам берип баласына,
 Он қанатын созады.
 Адамзатқа билдиримей,
 Қанжарларын тийдирмей,
 Душпаннан қазар келтирмей,
 Өзине қазар жетирмей,
 Асмұлдырып қанатына,
 Жетип мәккес мұрадына,
 Боз орданың артына,
 Едигедей баласын,
 Шанарактан шығарып,
 Ол майданға түсири.
 Едигени тутыұға,
 Ҳәммे бирден топылды,
 Кими есикке жуұырды.
 Кимлер төртө жуұырды.
 Есиктеги думалар,
 Үйдөн шықкан жанлардын,
 Заманастын куұырды.
 Бир нешшеси онында,
 Бир нешшеси соңында,
 Қанжарлары қолында.
 Тоқтамыс ханның ҳәмири деп,
 Едиге қашан шығар деп,
 Отыр еди, сап тартып,
 Едигениң жолында.
 Үйдөн шықкан жанлардын,
 Ким бүректен салады.
 Ким жүректен салады
 Оңайын сейтіп алады,
 Қәрематқа жолығын,
 Едигеге қаст еткенлер,
 Боз орданың есигінде,
 Қырынлар болып қалады.
 Аман шығып Едиге,
 Майданда қашып барады.
 — Каражас атлы алғаным,
 Да॑ртиме дәрман болғаным,
 Ҳабарсыз бедин ярынын,
 Ақшам жұзы солғанын.
 Буўыршын ат, жаў-жарагым,
 Тайын етсек не болды?
 Ҳожадан сайлап алғаным,— деп
 Алдына қашып баратыр.
 Әйне онтөрт жасында,
 Журын-жорқа кийгени.

Жұмыры торы басында,
Костар болсан сондай бол,
Әйне түннің жарында,
Басыла күн туғанда,
Карақас атлы алғаны
Хабардар екен қасында.
Карақас атлы алғаны,
Бүйіршын атын жетелеп,
Кәринген жанды кеселеп,
Айналыш жолды төтелеп,
Жаў-жарагын қушақлад,
Қаздең жасы моншақлад
Ярының тилегин тилеп,
Яратқан дед зар жылап.
Боз орданы алыста.
Айланып сыңсып жүр еди.
Анла ж'аным, аңла деп,
Тәнде жаның барма деп.
Алғаның құрсыы мында деп.
Тағынып тилла тұмарын,
Қөп қайғырып қәдірданын,
Едигенин алғаны,
Курбан қылып шыбын жанын.
Кеселеп тартты алдына,
Буўыршын деген тұлпарын.
Тилек тилем соғер яры,
Атбасындай болып әрманы,
Қанжарларды көрген сон.
Едигедей батырдың,
Құрыған екен дәрманы.
Түсип ҳәр мүшкіл ядина,
Қулақ салар, ким дадына.
Ұш умтылды, Едиге,
Мине алмады атына.
Виреў келди, анталап,
Қолтығынан көтерди,
Биреў келди, сыйырланып,
Зәңгилерин басады.
Мәртти атқа миндирип,
Жаў-жарагын бәктерип,
Тум-тусына қашады.
Карақас атлы алғаны,
Аяғына бас урып,
Он зәңгиге асылып.
Ботадай бозлап барады,
Мәртти атқа миндирип,
Жаў-жарагын бәктерип,
Қутыларға жол берип,
Тум-тусына қашады.
Карақас атлы алғаны,
Аяғына бас урып,
Он зәңгиге асылып:
— Қалдырмай мени алып кет.
Егер алып кетпесең,
Өз қолынан шаўып кет.

Хайранлық салма барыма
Мен өлімге ырзаман.
Белгіли жайын таўып кет,—деп.
Асылып жылап баратыр.
Еситип оны Едиге
Ағының басын тартады.
Алғанына Едиге,
Тынбай нәсият айтады.
— Ха, алғаным, алғаным.
Аңлап билмей турсаң ба,
Пәйманамың толғанин,
Мениң дейин дүньяда.
Ұғын зиндан болғанын
Аңламайсаң, билмейсөн,
Токтамыстай залым хан,
Қызық қөзин салғанын.
Жалғыз едим атадан,
Мине, мениң болғаным.
Алдымы мениң алла ашқай,
Барап жерим нәмәлім.
Тәрт тулиғим сай болып,
Жетилмеді кемалым,
Ақыл болсан қулақ сал.
Тынла мениң пәсиятим,
Ишинде қалды ҳәмилен,
Ұш жыл өтти арадан.
Ақылымды дүшпән алғалы,
Зұлымлық қылса залым хан,
Болмас истиң болғаны.
Ақ жарылқап күн туўсан,
Шырагымды ул туўсан,
Таза сақла алғаным!
Халық әйлекен көрген дадың,
Ахұалым өзине мәлім,
Талан болды дүнья малым,
Қызы туўсан өзин қоя бер.
Шырагымды ул туўсан,
Атын қойғайсаң Нурадин.
Жаман атлар тақтырма,
Қисиниң отын жақтырма.
Қанаатлыға қақтырма,
Тұмсықлыға шоқытпа,
Таза сақла алғаным,
Бедеў сайлап жеремен,
Әжелім жесте өлермен,
Аман болса тенде жаным,
Айналып бир күн келермен,
Перзентим қалды бойында,
Түрли мақсет бар, ойымда,
Бекем байла белинди,
Тилеклес бол жолымда.
Хан ҳәмирине көнеди,
Қатты сасып көпшиликтен.
Бет аған жаққа дөнеди,
Алғаны менен хошласып,

Өйнө таңың алдында.
Едигедей қайсарын,
Қаладан шығып жонеди.

Әлкүсса, Едиге Қарақас алғаны менен хошласып, әйне сәхәр үақтында қаладан қашып шықты. Едиге бул кетистен кете берсин, Ендиги сөз Тоқтамыстан басланады.

Азанда Тоқтамыс хан Едигени ҳеш жерден табалмай, барлық ҳемелдарларын шақырып алды, мәсләхәт салды. —Менің Едиге баламды қаяқтан болсада таўып алдым ақелип, көзин-көзиме, жүзин-жүзиме түсиретуғын ким бар?!,—деп ақырды. Мен бараман деп бир адам шықпады. Ҳәммеси тәмен қарады. Ханның ашыўы келди. Қосназар дийўанды шақырып алды. Ол: —Керим батыр қайда? —деп сорады. —Көмип келдим, —деп жуўап берди. Әмир бий қайда?—Суўға ендирип атыр.—деп жуўап берди. —Есимбий, Досымбийлер қайда?—Қотерип баратыр, тақсыр адам табылмай атыр. Откен ақшам есиктеги гүц, саңыраўлар ханның ҳәмири деп, үйден шыққаның бәрин қырып таслаған. Соларды көмип, таўыса алмай атырмыз,—деп жуўап берди. Буларды хан еситип, қатты қапа болып, жан-жағына қарап тур еди. Кенжембай Шүгей деген бар еди. Шүгей деген жыраў деген сөз еди. Аты халықта мәлим еди. Сол Кенжембай жыраў ханның алдынан өтип баратыр еди. Хан оны, шақырып алды. —Ха Кенжембай, тилиңңа яғы бар, сөзге шебер, күлкіге уста, ханың белгili сәрдәре един, Едиге қаламнан қашты. Едиге балам ер еди, қыйын-қыстаў жерлерде қайтпайтуғын нар еди. Қайда болса да, ногайдың бир жеринде болмаса, бир шетинде барды, сен изин қуўып кет, қайда болса да таўып ал, мениң саламнамамды шайырлық пенен баян ет, жақсы сөз айтып ерит, ақелип менин алдым Едигени көзиме көрсетпектиң ғамын ет! —деди.

Кенжембай жыраў жанышан қорықанынан: —Әжеп болады тақсыр, —деп жолға атланды. Ол сегиз шәкиртнің изине ертип, Едигениң изин қуўып, ногайдан шығып кете берди. Кенжембай изинен ат дөндири, қыйынға өзин көндири. Жети кешше, жети түн тынбай жол жүрди. Әне, Едиге де кетеринде ногайдан шығып, елдиң шетинде туўып-өскен, киндик қаны тамған жерди көзи қыймай, кетпейин десе елге сыймай, Тоқтамыс хан изине түсип қоймай, Мәйленниң ақ төбесинң басына минип, жан-жағына көз салып, Едиге қыял етеди: «Мен усы жerde үш күн отырайын, Тоқтамыс хан мени жоқлармекен, я тым-тырыс отырармекен, изимнен адам жибермеспекен, жаманлының кейнинен қулдан жасаўыл келсе, ол адамға—әлим лазым болғаны деп еситиўим бар еди. Ақ сүйектен жасаўыл келсе, әлимнен азат болғаны деп еситиўим

бар еди. Ақсүйектен адам келсе, тәўекел қосылып қайтайын. Хан ашыўы тарқағаны, мени азат қылғаны, барып құллық айтайын. Қулдан жасаўыл келсе, бизге әлим лазым болғаны. Ноғай бизден қалғаны, Сатемир патшаның журтын излеп, ноғайдан шығып кетейин,-деп мәртликке белин байлады, зығырданы қайнады. Әңгимениң түйинин усы жерге байлады. Ақ төбениң басында отыра берди Едиге.

Әне, Кенжембай ақ төбениң басында отырған Едигени көр rip, Буўыршын атты алыстан танып, жанына бармаға баталмай, даўыс жетим барып, қол қаўсырып, узақтан салам берип, Едигени жақсы сөз бенен жанып, Кенжембай шайырлық пенен қайт кейнине Едиге деп, не жуўап айтып тур екен:

— Едиге атлы төремиз,
Алты айлық жүрттап көремиз.
Аманбысан, саўмысан,
Бул ислердин болғанын.
Буларды кимпен көремиз?
Тулпар сайлап желемиз,
Атқан оқпан, Едиге
Изинди қуўып келемиз.
Сөзлериме қулақ сал,
Дослық ығым беремиз.
Көрмеге иштазармысан,
Дослық сөзге қарыйдарымсан,
Тоқтамыс атап жиберди.
Бул ногайды бармысан,
Ашыўлыға мегзейсен.
Мен түрице қарасам,
Халық ишинде айрықша,
Аскан ақыл данасан,
Қай шәхәрге Едиге.
Сапар тартып шығысан,
Хабарласпай, гәплеспей,
Қайларда жүріп барасан?
Ашилған бағда гүл терди,
Опат қылды гунакерди,
Едиге атлы балама,
Барып кел деп жиберди.
Тезден қайтсын кейнине,
Ийе болсын елиме—деп
Хан атап мени жиберди.
Қашқанға қуўып жеткендей,
Қуўсан басып өткендей,
Ишинин әрман кеткендей,
Мәқсет-муратың питкендей,
Тулпар береди хан атап.
Қайт кейнине Едиге.
Босағасын борлатқан,
Керегесин сырлатқан,
Шанарагы сап алтын,
Үүықлары данданнан,
Маңлайшасы сом алтын,

Мақпал үзик жаптырған,
Тұұрылғы ушыгадан,
Тұрлы жасыл тақтырған,
Отау сайлап береди,
Қайт кейнине Едиге.
Басшы қылып алдында,
Кейнине ереди,
Туұмасанда қолында,
Туұғаннан зият көреди,
Аўзынды бағып удайы,
Айтқаның менен жүреди,
Каныкей менен Тыныкей,
Еки бирдей қызы бар,
Қәлелениңди береди,
Қайт кейнине Едиге,
Соратар саған пайтағын,
Жер теселдірер айбатын,
Тоқтамыстай хан атан,
Бағыш етер алтын тағын.
Қайт кейнине Едиге
Жақашпа даңқын таратар,
Халиқты аўзына қаратар.
Тулға қылып жүртүна.
Алты айлық елин соратар,
Қайт кейнине Едиге.
Тулпар сайлап желесен,
Боз ордага киресен,
Хан арыұын сүйесен,
Құллышқ айтып атана,
Алтын тахқа минесен,
Аўыр жүртүн сорасаң
Шалқып дәўран сурсено,
Ақ төбеден түссено.
Кейніме ерсено,
Тамам еттім сөзимди,
Жүрсено төрем, жүрсено.

Әлқысса, Кенжембайдың қапқа отыр, ламға секин жери бар еді. Едигениң қатты ашыўы келип, Тоқтамыс ханың белгилі қас екенин аңлат, қайтып елге қуұыса алмайтуғынын билип, бир жаман ушын толы халықты байранлап, қалай обалына қалайын деп, сүйегинди мын пара қылсам болар еди, нәмәртлик болады деп Кенжембайға қатты ашыўы келип, Едиге буған қарал толғады.

— Атан қара киси еди,
Ас бергенниң құлы еди,
Енен жаман шоры еди,
Нан бергенниң құни еди,
Атана нәлет ақылсыз,
Маган иесінде айтқандай,
Хаслың сениң ким еди?
Шығыпсаң қаладан ерек,

Байқас етсем енеғар,
Бизден саған сөз керек.
Туұры берман қарапы
Ханды мақтап сөз айттып,
Кимди алдайсаң бәдирек,
Кимди алдайсаң бәдирек,
Ханың қақәрін салды ма?
Тоқтамыс ханың халқында.
Сөйлерге адам қапылып,
Шешенелік саған қалды ма?
Кисиниң аты тершилди,
Кисиниң кийими киршилди,
Истиң түриң байқадым.
Жасырын сырлар ышылды.
Босағасын борлатқан,
Керегесин сырлатқан,
Жарасықлы ишлерин,
Жиңек пенен торлатқан.
Ақ үйине кирмеймен.
Тәңірим өзімे бермесе,
Сениң менен бармайман.
Ушыратқан бизди бул ҳалға,
Салғаи бизди қыйыңк жолға,
Не себеп қызын бермекши,
Тоқтамыстай ханыңыз,
Мениндегін гәдайға.
Сөзине қулақ салмайман,
Нәсиятынды алмайман,
Ақтөбеден түспеймен.
Сениң менен қосылып,
Хан алдыңа бармайман,
Құллышқ айтып жалынып
Хызаметиде турмайман.
Айтып бар, муны ханыңа.
Кенениң улы Кенжембай.
Алдайман деп бізлерди,
Сандырақлама Кенжембай
Зейин берип қулақ сал.
Сөз айтаман усында.
Тартыұыма жолығы.
Болып журмесин басың ғай,
Айтқан сөздің барлығын,
Баян әйле ханыңа.
Сөз айтқаның алдындагы,
Ким екенин сен аңла.
Кеүіл болип сөзімне,
Қулақ салып қуп тыңла.
Тыңламасаң енеғар.
Қамшы тиісер мойнына.
Хан сорғалар қойнына.
Төбеден мени түсірсөн,
Шыдамассаң ойныма.
Бул кеткешен кетермен,
Жолларда сегбір егермен,
Азғана емес, мол жүрип,

Сатемир ханға жетермен,
 Бизди сыйлап қол берсе,
 Хызметин сонын етермен
 Ақшам кеткен Қуланнан,
 Таңды атырып өтермен
 Ҳаслым мениң жолаұшы,
 Таұларда гия төрмен,
 Жекке ушқан сұнқарман
 Дус келген сайға қонарман.
 Сатемирдей патшаның,
 Силтейі менен боларман.
 Әжел жетсе өлермен.
 Мийнетим болса бүлермен,
 Қолдан келе билгенше
 Бес күн ойнап қүлермен.
 Бизди сыйлап қол берсе
 Аўыр лашкер көп пenen,
 Бир неше қара топ пenen.
 Жер қайысқан қол менен.
 Эскер айдал жол менен,
 Бул ногайга келермен.
 Толысын шайқап төгермен,
 Тоқтамыс ханың қуба ингес.
 Мысалы биз қара нар.
 Қара нардай гүркире,
 Ақыры бир күн келермен.
 Тоқтамыстай ханыңа,
 Жеткен жerde шөгермен.
 Қарсыласса ишалла.
 Сай сайынан сөгермен.
 Айтып бар, муны ханыңа,
 Қарсы турған пешшениң.
 Басына сауда саларман.
 Откен исти ядқа салып,
 Өшшлиден өшім аларман.
 Қаныкей менен Тыныкей,
 Ат саурына саларман.
 Тар көшеде жығлатып.
 Тегин олжа қыларман.
 Тал шыбықтай таұлантып,
 Хызметимде қоярман.
 Айтын муны ханыңа.
 Хожадан сыйлап алғаным,
 Жолымда құрбан болғаным,
 Қолында қалып баратыр,
 Қарақас атлы аманым.
 Хабардар болсын ҳалынан.
 Айтып бар буны ханыңа.
 Хабардар болсын хан залым,
 Улы—қызы нәмәлім.
 Әрманда қалып баратыр.
 Алғанымның бойында
 Алты айлық ҳәмилем
 Шырағымды ул туұса.
 Азадалап бақтырысын,

Айтып бар, буны ханына,
 Алып түрсын ойна,
 Баламды наңақ өлтирип,
 Жүклемесин мойнына.
 Өлтире егер залымхан,
 Ақыры бир күн айланып,
 Өлтиремен орнына.
 Айтып бар, буны ханына,
 Кеппесе қолдан намыс ар
 Ноғайлы болды бізге тар.
 Қөрнекенше күндер яқшы,
 Қалдыңыз ногай аллияр.

Әлқысса, Кенжембайға сол сөзлерди тапсырып, Едиге Ақ гөбеден түседи. Еки көзин сүзеди. Тоқтамыстай ханынан анық гүдер үзеди. Қублаға басын қаратып, Буұрышын атын минеди. Тәнірге тәүекел етип, Сатемир ханың жұртын излеп, ноғайдан шығып жөнеди. Құнларден күндер өтти. Айлардан айлар өтти. Салқын менен жол жүрди. Сағым менен өңдиди. Қыйынға өзин қондирди. Қызыл жүзин солдырды, минген аты болдырды. Сол заманда жол менен, бул заманда сөз бенен, уш ай он күн жол жүрди. Аттың жалы жатқанда, қабақлары қатқанда, атқа салған тиллалы ер, ат қанталға батқанда, ат жиберген көләтқа, сыр билдірмей адамзатқа, шыдай алмай кек-азапқа, келди дейди Едиге Сатемирдей уллы хан сорап жатқан елатқа. Ашылды бағдың лаласы, жәрдем берип бир алласы, жақын болып ой саласы, тайын бол мәнзілханасы, байдақ-сайдақ қөринди. Сатемирдей патшаның бәлентке салған қаласы. Қаланың қарасын көріп, көрмеген ел, журмеген жол, сыр билмеген жер, қайдан қайда баарын билмей, «таўшанның туған путасы ысық қөринер көзине, ҳәркім елинең айрылса, қандай арыслан болсада, жеккелик келеди өзине—деген сөз бар. Бурыннан жеккелик басына келип, сырны билмеген патшаның нәзериңе бармаға сессенип, не қыларын биле алмай күн ярым күн өткери, демин алды, өзине келди.

Едиге турып ойлады. Ат басында жүргеги сарайында туүлады. Мен қайғыны қояйын. «Таныған жерде бой сыйлы, танымаган жерде тон сыйлы», «Тентекке айбат, душпанға сиясат», —деген сөз бар. Буннан ҳасыл тонымды күйейин, жаў қуралын асынып, Буұрышын атқа минейин. Айбат етип ойланбай, сол қалаға кирейин, тар көшесин аралап, адамларын көрейин. Булардың иси болмаса, оннан да әрман өтейин. Сатемирдей патшаның бәргасына барайын. Сәлем берип алдында бул басымды ийейин, мениң жол болсын сораса, арзы-аўжалымды айтайып. Хош келдин деп қабыл алса, хызметинде болайын.

Хешкимниң иси болмаса, арзы аўжалым сорамаса, қырын қарап қорласа қайлардан қайда кетейин. Ел аралап журт гезип, масқапшы болып суу тасып, арба айдап, қос айдап аўқатымды етейин деп, әңгимениң түйинин усы жерге байлады. Қарың кернеп тулғасын қуұаныш жайлады. Қекирегиниң жедели қазанлы астай қайнады. Қарғып минил тулларына Едигедей қайсаң қалаға атты айдады.

Соған тақлап Едиге.
Сөздин түйинин жәмлел,
Өз кеўлине жайлады.
Жүргегиниң әрманы.
Қазанлы астай қайнады.
Ат басында жүргеги.
Сарайында туўлады.
Астына минген туллары,
Орлан жерде ойнады.
Нар текедей керилип,
Полаттан сүўлық шайнады.
Құла майдан далада,
Куба үйректей қалқады.
Шөлистанда елеслеп.
Сарыбай қуудай сарқады.
Қыя шөлде шалыбып,
Аттың басын тартады.
Тебингиге тер қатып,
Мийнети кем-кем артады.
Сегбир тартып майданда.
Күн ярым күн толады.
Күн ярым күн толғанда
Дәрўазаның алдында,
Едиге тайын болады.
Метерлерден жуўап алып.
Сол қалаға киреди.
Бәлент көшө, пәс көшө,
Бек отырган тар көшө.
Аралап батыр келеди.
Едигени көргенлер
Болсаң тере атадан деп,
Бөрше қайыл қалады.
Тар көшени аралап.
Едиге нәзер салады.
Қазы отыр бир жерде,
Ағалық отыр ҳәр жерде.
Найып отыр бир жерде.
Дийүән отыр бир жерде,
Нәзер етти, Едиге,
Баслары ашақ.
Талайы төмен көринди.
Егленбеди Едиге.
Оннанда арман өтеди.
Кантали, кантали,
Қөрмеген шай.

Табылмас оған тени тай,
Жасаўыллар турған удай,
Түри келиске сайма-сай,
Хан отырган датқа жай,
Тар қапылы кен сарай.
Хайран болды Едиге,
Түм-тусына қарай қарай.
Улды сәске ўактында,
Дәўлети ылайық бахтына,
Хан отырган таҳтында,
Жетис барды, Едиге,
Сатемирдей патшаның,
Ертеңги арзы ўақтында.

Әлқысса, Едигениң пешенесин көргенлер ақыл есін алдырыды. Болсаң ғөрге атадан деп, бәршени қайыл қалдырыды. Ҳауа-засы халықты тындырыды. Есикте турған қос дийүән ишкериғе кирип. Сатемирдин алдына барып, ханың ядина салып бир әжайып мийман келди, хабарлас деп бес-алты аўыз хош хабар аттып турған усайды.

— Қайсы жүрттан келген адам
Таўып аттып ада болмас.
Түри әжайып ғайыптан,
Қапыца бир мийман келди.

Түрин көрсөн патшалықта ылайық,
Жарасыққа ақ қалқанын жамылған,
Батыр нышанасын асып тағынған.
Ханына ғайыптан бир мийман келди.

Сендейлерге шын кеўилдең қәдирдан,
Астында ылайық Буўыршын аты.
Бир мынга барабар айбаты пәти,
Ғайыптан әжайып бир мийман келди.

Әлийден жокары сыны-сымбаты,
Қөринген жанларды ериксиз қаратар,
Келбетине жаңың еріп баратыр.
Атынды сорағлап келди қапыца.

Қөрген жанлар таң қалғандай бир батыр,
Қайда туўып, қандай жерде жасаған,
Кайда шығып, қаяққа жол баслаған,
Пешенеси ақыл есін алады.

Мысырда өткен Жұсип пепен усаған
Елине сыймаған дәртли палұанды,
Қапыцызга келди, атынды сорап
Құтип алып, излеп келген мийманды?

Әлқысса, бул дабылға шыдамай Сатемир патша: «Мақтаған жеткерер, шаққанды өлтирер», қапа болып отырган хан орны-

нан ушып турғанын билмей қалды. Қийимлерине қарамай, арнамысты ойламай, ҳешнәрсени байқамай, телпеги жоқ, тақыяшаң, етиги жоқ геүишшөң, майданға жуұрып шыққанын билмей ақ қалды. Жәнжагына хан нәзәр салды. Ат үстіндеги Едигени көзи шалды. Едиге ханаға сәлем берди. Жасауыллардың мақтағанынан ханның көзіне жети есе зият көринди. Едигениң көриниси, Буўыршын аты астында, қоңыраулы найза дәстинде. Жолдасы жоқ қасында, онтоғыздың шамасында, қандай мәрттиң қастында атланған екен енеғар. Түртүсіне қарасаң, арбадай кең көкирекли, арыстай жүйән билекли, таудан қайтпас жүрекли, ушқыр бийдайық келбетли, хошминайым құс суўретли, бойлары бар сырғауылдай, еки ийни қапыдай, ҳәр көзлери пияладай, мысалы алғыр сунқардай, айдары бар аш белине шоласқан, алтын арайлы жүзлеринен нур шашқан, саўлатыны көргенлер ақылынан адасқан, менменсиген батырың түриң көрсө тұра қашқан. Жайына қайтып қуұыспас, буның менен қарсыласқан, ашық болып сыртынан, талай қызлар таласқан, сол тарийқа жигитти көрип, хан ақылын алдырды. Алдығанын соннан бил, Едигениң қасына жуұрып барғанын билмей ақ қалды. Патша Едигениң жылауын тұтып, аты жеңин, шыққан жұртын, жүрген хызыметин сорап, патша бир зат айтып тур:

— Эмийше шамымды таллап орайман,
Мүшкіл исім ансан келтей қолайдаи,
Айып көрмөң әдалатлы мийманым,
Беш алты аўыз саўалым бар, сорайман.

Елинен адасқан сергизден файып,
Ақша жүзиң запырандай сарғайып,
Астында әреби ат, белинде қурад
Не себептен кемлік тарттың мұцайып?

Минип бедеў Дағыстанда жесесен,
Жеккелік дағынан күйіп өлесен,
Астында әреби ат, белинде қалқан,
Жигербентім қайсы жұрттан келессі?

Шеше алмадым балам, мәксет ойынды,
Батыр құсатаман жигер сойынды.
Хаслыңыз ким, атаңыз ким, атың ким,
Көрип мен қуұандым, қәдди бойынды.

Қарсы душпан айбынғандай патынан,
Хабар бер жан балам, ҳаслы затынан,
Астында әреби ат, бойында қурад,
Не мәксетте киятырсаң жұртынан,

Бәхәрде ашылған бағдың гүлесен,
Бир азада баққан ай ма күнбисен,
Астында әреби ат, белинде қурад,
Қайсы жұртта ким дегенин, улысан?

Несийбе айдан дүйшар болдың панама,
Айтармысаң құлақ салсам налаца,
Бизге баян әйле, аты жөнинди,
Не мәксет пенен кирип келдин қалама?

Ат кекилин бештеп таллап өрмедин,
Қайғысыз онбес күн, дәүран сүрмедин.
Тезден баян етиң аты жөнинди,
Әмир сүрип, бул этирапта көрмедин.

Нәнеске түскен ис бәрә шишилетти,
Елге ел қосылса, ханға дәўлетти.
Мийман балам атынды айт та, жөнинди айт,
Бизиң халықта ат сорамақ сүннетти:

Қулақ салып еситетин дадынды,
Пәлек будзы, мениң көнли шадымды,
Халқымызда ат сорамақ сүннетти,
Мийман балам, кимлер дейди атынды?

Әлқысса, патша сезин адалады. Едигеге тұрып қарады. Едиге ханның сезине мири қанды. Ханның кеүлин таныды. Сөзлеринен тымсал алды. Әдебий әүләдән, ҳаслы затын, исми-атын, шыққан жұртын, ели-халқын, жүрген хызыметин, жети пуштын, душпан-достын ханға баян етип, Едиге батыр не жуғауап айтқан екен:

— Адастың туған жеримнен,
Сегбір тартым көп шөлимиен,
Киятырман сапар тартып,
Ногайдың толы елинен.

Сорамай ҳешкім дадымнан,
Сүйендім дабыл даңқынан,
Киятырман сапар тартып,
Тоқтамыс ханның халқынан.

Құйдим залымның дәртінен,
Ат салып шәхәр кантинен,
Киятырман сапар тартып,
Тоқтамыс ханның жұртынан.

Сақлаган қазар пәндінен,
Ат салып жолдың бәнтинен,
Киятырман сапар тартып,
Тоқтаулы ханның шәхәрінен.
Едил-Жайық бойынан,

Бәктериلى адырдан,
Киятырман сапар тартып,
Каргалы елат бойынан.
Шыңғыс хандай бабамның,
Сүңгәр салган көлинен,
Айырылған көлден сонаман,
Га тутасып, га жанаман.
Алтайлық аўыр жүртінан,
Тенлик таппай келемен,
Мен адамды билмедин,
Ата дийдарын көрмедин,
Екки бирдей мәхірбанның,
Дийдарына тоймадым.
Мійримине қанбадым.

Ата-анамның алдында,
Балалық дәўран сүрмедин.
Қастын тикти бизге залым,
Тыңламады арзы-халым.
Атын Едиге жылқыман,
Ата-анам нәмәлим.
Ашылған гүлдей соламан,
Қайғы-хәсиретке қанаман.
Ата дийдарын көрмеген,
Енесин еркін ембекен,
Едиге жалғыз боламан,
Отын болса жагаман,
Малың болса бағаман
Сизге хызмет қылмаға
Мен талапкер баламан,
Қулақ салып тыңласан,
Айттын сөздің дұрысын,
Расында хан ата,
Ариап келген бул кисиң
Сен хорласаң жан ата,
Кім тұтады, аты исмим.
Халқынан тецлик таппаған,
Хаслы кәрим-күниликиши,
Ашылған бағда гүлзарым,
Таңласаң усы айттарым,
Гә жарылқа, гә ғарға,
Жүрт ийеси—патшайым!

Бұл сөзди Сатемир хан еситип, елден асқан ер екенин сөзинен аңлап, қапа болып отырган хан кеүлин шад етти. Төрт мәхремин шақырып алды.—Мына бала алыс жолдан ҳарып-шаршап, узақ жолдан ат шаўып талып келген мійман екен. «Мійман атаннан уллы»,—деген мійманың керегин таўып беріў, кемалына келтириў бизге парыздур. Мійманды майқанаға апарып, онтөрт күн мійман алып, ҳарыған-шаршағаны шықсын, не керегин тайын етип кемалына келтириц. Он төрт күн өткенде алдыма алып келин, саўал сорайман,—деди хан.—Әжеп, —деп еки мәхрем Едигени мійманханаға алып кетти.

Еки жасаўыл атын тәблеге алып кетти. Не керегин тайын етип, он төрт күн бақты. Он төрт күнде Едигениң қапа кеўли хош болды. Төрт айдағы ҳарыған-шаршағаны шығып, аш жолбарайстай ыңыранып, халқындағы қаддине келди. Ел-елаты ядына түсип, Едиге қанасына сыймады. Мұддетли күни ханнан қос жасаўыл тайын болды. —Мійманым, сизди хан шақырып атыр, жүресиз!—деди. Едиге қаршығадай ушып турып, алдына түсе берди. Қос жасаўыл Едигени ортаға алып ханың алдына алып кетти.

Едиге ханға сәлем берди. Қол қаўсырып, нәзеринде турды. Сатемир қыял етти: «Бул занғарды аўлаққа алайын, алдына саўал қояйын, ақыллы ма екен, я ақмақ па екен, батыр ма екен, қорқақ па екен, сынап көрейиң, тахтыма мин деп ми्रәтте салайын, қорықпай тахтыма мінсе, қолынан түрли ис келер, елине жайраспаған аса кеткен ақыл шығар, буны бүйерден таныйын. Егер ҳәмиримди тәрк етсе, тахтыма мінбеге жүрексизленсе, хеш ис келмес қолынан, адастан туұры жолынан, я ярынан қашқан, туұра жолдан адастан, баярынан ҳаққы өнбекен, қысыўметке қөнбекен, қалама қашып келип жүрген-қаңғымай шопан шығар. Бул исин бүйеринен таныйын деп, мәхремлерди майданға шығарып, Едигени аўлаққа алып, хан тағынан:—Қәне, балам, «Мійман атаннан уллы», «Мійманың кеүлин алы-парыз» деген, сиз мениң тахтыма мінин!—деп ишарат қылды. Едиге ойланып турмады. Қаршығадай силкінип, ханың тахтына ырғып мінди. Кейин Едиге:—Әне ата, «хан ҳәмири ўажып,—деген сөз бар, —Хәмириңіз питти. Тахтыңыз өзицизге құтты болсын,—деп қайтып түсти. Сатемир ақылышынан састы. Буның ҳәр дәртіне дәрман болатуғынын билди. Патшаның жүдә кеүли толды. Хан тахтына мінди.

Хан Едигеге қарап:—Балам, Едиге, сен мени сына, айтқан сөзимди айып көрме, саған айтатуғын бес-алты аўыз сөзим бар,—деди. Едиге құллық айтты. —Ата, сиз патша, биз пухара, зейин етип ойлан қара, өзинен бир жас уллының алдында сөйлесен өмірге кес, сөз мәнисин ақламас ладан інекас, патшасы пухараға арзын айтты қатаң әбес. Сиз тақсыр ханым, ойланып қара, тахта отырып, едәндегиге арзы етиў, еки аяқлыға дұрыс емес. Мәселен, сиз көзбенең көріп байқап билиң. Сиз тахтыңыздан түсип, тахты бизге берин. Биз тахқа минейик, сиз төменде турың, арзыңыз болса айтың. Қолдан келгенше шешип жуўап берейин,—деди. Патша дәлійлден утылып, тахтынан түсти, Едиге тахқа мінди. Сатемир төменде турды. Сатемирдин көз жасы бағырында Едигеге әрманын айттын хан бес алты аўыз сөз айттып тур:

— Бенделіктен ақылым болды менин лал,
Фапыллықта талан болды дүнья мал.
Бес-алты аўыз сөзимиз бар, айтайық,
Едиге атлы шамшырағым қулақ сал.

Шәхәримде жатыр едим арқайын,
Фапыллықта алды заңғар оңайын,
Алданышым жалғыз қызым бар еди,
Даңқы халыққа белли, Ақбилек айым.

Жук көтерген қатарымда нар еди,
Панайма бирнешшелер зар еди.
Журер еди, айбатынан баталмай,
Файыбана бир душпаным бар еди.

Мәканы Шылпықтың Қаратайы,
Адамы ҳайұнның белгили жауы.
Бир жұз адам тай келе алмас күшине,
Атын айтсам, ол Қаратийин Әлип дәү.

Рахышын минниң тауда желгенді,
Айбатынан жүргеги жарылып өлгенді,
Мен қаламда жатыр едим, арқайып,
Фапыллықта Қаратийин дәү келгенді.

Ойлап турсам өткен өмирим ялғанды,
Зардабынан қызыл гүлім солғанды,
Әрманлы отыз күн өтти арадан,
Қара дәү қалама талан салғанды,
Фапыллықта жұртим ойран болғанды.

Айтыўлы қас батырым,
Атқан оғы өтпеди,
Аты шыққан палұанымын,
Айқасса күши жетпеди.
Аш-арығым шуұласты,
Айтқан арзы пітпеди.
Менмен деген ерлерим,
Жизия берип жалынды.
Айтқанын сирә өтпеди,
Ели-халқым шуұласты.
Мәккестин қылмай кетпеди,
Кімди атадан айырды.
Кімди ботадан айырды.
Жесир қатын, жетим улды,
Жеткеншектен майырды,
Карсыласқан нешшени,
Қанатынан қайырды.
Ақсақ майып, мүсәпір,
Ғарип пenen қәсеримнин
Жүреклері жарылды.
Қабыл етпеди қаламды.
Қанға былгады даламды.
Ойран етти, сай саламды.
Ишке толтырды жарамды,

От берди шәхәр-қалама
Алып кетти, шырқыратып,
Ақбилек атлы баламды.
Бағымың гүли солғалы,
Ақылымды душпан алғалы,
Ишиме дәртлер толғалы,
Қаратийндей бир бәле,
Қалама талан салғалы.
Жалғыз қызым Ақ билек.
Жаға олжа болғалы,
Жұртим мениң бузылды,
Отызеки күн толғаны.
Алыста болса сорарым,
Жақында болса баарым,
Барсам, келсем базарым,
Улымда сол, қызымда сол,
Мийримм еди, қанаарым,
Басыма ис түскенде,
Жылап ҳалымнан сорарым,
Жалғызынан айырылып,
Өшти мениң шамшырағым.
Қостар таппай зар жылап,
Ишлериме толды дагым,
Нышан таппай ҳеш жерден,
Қаңырылды еки жатым.
Алып кетти, зорлық қылып,
Қаратийин дәү деген залым,
Әрманда жаўдың қолында,
Жылап кетти, нашарым,
Хеш иләжын табалмай,
Шыдамай тур қаарым.
Душпанымың қолында,
Кетер болды, намыс-арым.
Бир гайратын салғандай,
Табылмай тур қаарым,
Сондай мәрттин жолында,
Тасадық дур шиширин жаным,
Малы баҳтый, тажы тахтый жолында
Сол душпанның кейнинен
Баарымысац мийманым!

Әлқысса, Сатемир патшаның ул перзенти жоқ, дүнья мал-
ға кеўли тоқ, зиириү—забар, ақылы дана, өзи мударис же-
тик молла, өзи алым, сөзи өткір минайым, толы жұртқа аты
мөлім, жалғыз қызы бар еди. Аты Ақбилек айым еди. Сол қы-
зының лақабына Қаратайдағы Қаратийин деген дәү ашық бо-
лады. Қызды алыў ушын жети жыл урыс салады. Фапыллық-
та Сатемирдин қолайын таўып, қаласына топылыс жасап, қа-
ласын бузып жол етип, қақпасын құлатып, жаўларын туұла-
тып, аш-арығын шуұлатып, Ақбилектей жалғыз қызын көз ал-
дында жылатып, Қаратийин дәү басып алып кеткенине Едиге
бармастан отыз еки күн бурын болған екен.

Едиге дәслеп Сатемирдиң қаласына киргендे қазы отыр ҳәр жерде, аталақ отыр ҳәр жерде, талайы төмен, жүзлери солғын көрінді. Кім атадан, кім ботадан айырылып, ҳайуанлықты азалаپ отырганлары екен. Сатемир қызын азалаپ, отызеки күннен бері майданға шықпай сарайында жатыр еди. Едиге тап сол ўақыяның устине барғаны еди. Едиге патшаның ўақыясына анықладап түсінди. Қостар таппай албырап отырганың сезди. Едигениң дуньяға шыққандагы мәқсеті жәнжел менен гауға еди. Мәқсетін құдай берди. Едигениң қуёнанышы қойнына сыймады. Патшаның сеззине ылайықладап, батырлық сиястың билдирип, Едиге не жүўап айтып тур екен:

— Алтын тахта хан ата,
Мен арыымды айтайын.
Әдиллик етиң жан ата,
Әпіү етін кешириң.
Сөзлерімде кетсе қәте.
Минген атым қаражал,
Басыма тұсти, ғалма-ғал,
Арыымды тақсыр айтайын,
Сөзлерімне қулақ сал.
Тәңлік тапқан жұртынан,
Атынды сорал келе ме?
Еси бар қул басында
Қиси тезегин тере ме?
Күнлікшинин күни піттей,
Көнегін қолдан бере ме?
Хан қорлаган бендениң,
Жазасын алла өтер ме?
Хан сыйламай бир ердің
Мәқсетіне жетер ме?
Тәңлік тапқан жұртынан,
Басқа жүртқа кетер ме?
Жөнсиз кеткен жаманлық,
Қекейинен кетер мә?
Жағдай айтқан ерлердин,
Хешжерге дады жетер ме?
Сілтеген жерге бармаса,
Жас үлкенді мұңайтып,
Хазар берген оцар ма?
Қендір қақпай, гүз болмай,
Ділханың күни толар ма?
Баяры хымет буйыра,
Бармайман деп айтпаға,
Малайдың ерки болар ма?
Анладым исинин жайын,
Ойласам келипти пайым,
Хыметтің болса айта бер,
Қайда буйыраң мен тайын.
Еркін сениң қолында,
Лайдағанда өремен.
Не салғанын алдында

Талайымнан көрермен.
Қашып ҳешким құтылмас,
Ұақтам жетсе өлемен.
Хызметиң болса айта бер,
Тасқа айдасан бараман.
Қорқып жолдан қайтпайман,
Сырынды жанаға айтпайман,
Қайдан-қайда буйырсан,
Сениң ушын хан ата,
Жаўынан басым тартпайман.
Қарыұп қайтып тозғаны,
Гөнерип жоғи азғаны,
Жаўынан қорқып саспайман,
От ишинде жүрсендे,
Болар тағдирдин жазғаны.
Сенлер хызмет буйырсан,
Сілтеген жерден таймайман,
Ұәде берсем хан ата,
Мен сөзимди шаймайман,
Сенлер хызмет буйырсаң
Тәnde тұрса шыбын жаи,
Орынламай қоймайман.
Жолында ғүлдей соламан
Қызыныздың жолында
Өлгенимше талабан.
Қайларда, қайда буйырсан,
Бармайман деп айтпайман.
Тәүекелши боламан,
Лайтып болдым, сөзимди,
Жұрт ийесін атажан.
Ашылды бағда ғұлзарым,
Өнер душпанин арын,
Гә жарылқа, гә гарға,
Сол дур сизге айтарым.

Едиге ханға сондай ўәдесин берди. Қостар таппай күйип отырган Сатемирдин абыроиды жабылды, мінген аты шабылды, дәртке дәрман табылды. Қалада дабыл қафылды. Иси айналып оцина, қуёнанып кеўли шад болды. Қуёнаны соншелли, гәптиң астарына қарамай дийүәнларын шақырды: «Едиге атлы баламның әреби атын, жаў-жарагын, тез келтириң!», — деп ақырды. Ханнан ҳәмір болған соң жасаўыллар Едигениң Буўыршын атын, жаў-жарагын, дуўлығасы бес құралын мустаҳемлап, сәремжанлап, хан алдына тайын ети. Едиге әреби атын көрген сон, зығырданы қайнап, тәүекелге бел байлан, Қаратайинды қуўмаға, өзин-өзи қолайлап, Буўыршын атын бослап, еки көзин уүқалап, жаўырынларын сыйпалап, абиришинин арқалап, үзенгисин узайтып, қүйисқанын қуїмалап сауаш ерин салады. Еки жерден айыллап, беккем ертлеп алады. Мәрт қабағын үйеди. Қанырқаған бүркиттей, батыр мушын түйеди, бадана көзли жебесин оң ийиннен күйеди. Баңасы

жоқтур қымбат адақ, баўлары өрмели додақ, оғы түўел бек садақ, ер қасына иледи. Таярлаған бес құралын құрсанып белгө орады. Қурышланып Едиге төрт тәрепке қарады. Қублаға басын қаратып, ат жалына қол тийгизбей, Едигедей қайсаң атқа қарғып минеди. Аттың басын оңғарып, оны жолға салады. Бирақ батыр Едиге Сатемирдегі патшадан рухсатын алмады. Кеўіл бөлип патшадан ақыл-кенес сорамады. Хош болыңыз ата деп ырзашылығын алмады. Буўыршын атын ойнатып, Едигедей қайсаң жолға раўана болады. Мына қылған исине Сатемир ҳайран қалды. Ашыўлапын ханының иши дәртке толады. Мына қылған исине ханың қыял ойлады. Қелген адам сәлем беріў, кеткен адам хош айтсысыў, пайғамбардың жолы еди. Қелер күнди айтып кетпей, я хош айтсып келмеймен демей, бул кетиүйн не деп тусинемиз. Оның қайда кеткенин қайдан билемиз. Сапар шыққан адамның кейнинен шақырыў надурыс еди. Мен неде болса қарап қалмайын, «гәпти келгенде айтпай, өлгенде айтасаң ба», —деген, төўекел кейнинен шақырып алайын, қайда кеткенин билип қалайын, хан Едигеңин кейнинен шақырып, бир зат деп айттып баратыр:

— Бул ис қайсы топқа жатар,
Хазары жаңыма батар.
Зэрре тоқта Едиге жан,
Бир лазым кетип баратыр.
Атаңнан көүлиң қалдымы,
Қыйылыш ҳал түстімне ядыца.
Бул ис қайсы топқа жатар,
Үйлақтың сен бет алдыңа.
Дийдар файып, несип файып,
Ислериц жүдә әжайып,
Рухсат жоқ, я ўәдең жоқ,
Бул кетисин қатаң айып,
Биреўди-биреў қыяма,
Үрип-әдетьте жояма
Бул кетисин қалай кетис
Бул исиң нырққа сыйма?
Халықтан асқан айрықша мәрт,
Сондай ма халқында әдет,
Айланып қашан келесен,
Балам ўәденди айта кет?
Алдында жоқ, бир сөрдарын,
Көрмеген, жүрмеген жерин,
Сораўың лазым емес не,
Қаратийн дәў алыптың
Қалай кеткен бағдарын,
Ашылғай балам талағын,
Қолымнан келе билгенші
Алғыс берин қалайын,
Изиме ер Едиге,

Қаратийнин келген изин,
Көткен изин көрсетип,
Сени жолға салайын.

Элқысса, Ханның сөзинен Едиге утылып, кейин атының басын бурып, қайрылып турып, Сатемир ханға қарап, баратуғын жерин, қайтып келетуғын күнин айтып, ханға қарап Едиге не деп баратыр:

— Ҳа, хан ата, хан ата,
Қулақ салың ҳан ата.
Сөзлерине мен жуўапты айтайын,
Қулақ қойып сөзлеримди сиз тыңла,
Бизди жолға салмақты,
Ойласан аўыр салмақты.
Ханды бийлеп жүрт алмақ,
Рухсат емес бизлөргө.
Жалғыз баслы зым-зыя,
Барар жерим бир қыя,
Көрсетпегей миллетли исти,
Керек емес пәтия.
Арыслан туўған жыгиттиң,
Жети атасын сараған ийт,
Астында жалы аты бар,
Жол салар үйирип сорған ийт,
Мүшеси түўел, дени саў,
Жийдеге мүтәж болған ийт,
Көрининг турған нөрсеге,
Кисиге мүтәж болған ийт,
Басына күн туўғанда,
Еки аяқын ерден қорықкан ийт,
Майданда бедеў шабылар,
Жолында мәртлер тақ турар,
Бес күн, он күн излесем,
Қаланды бузған душпаның,
Бир шәхәрден болмаса,
Бир қыядан табылар.
Узаққа атлар шабарман,
Жанымды отқа жагарман,
Бес күн, он күн излесем,
Қаланды бузған душпаның,
Бир шәхәрден болмаса
Бир қыядан табарман.
Бедеўдин жалын тараарман,
Талқан етип таў шөлдин,
Бир шетинен дарырман,
Арқайын бол, хан ата,
Онеки айлық жолларды,
Шарлап тиитип қараарман
Ақша жүзин солдырып
Пайманасын толтырып,
Таўып алып ийшалла
Әлип дәўди өлтирип,
Душпаннан арым аларман.

Буұрышын атым ойнатып,
 Қоңыма қылыш жайнатып,
 Менмен деген ерлерин,
 Өзлерине байлатып,
 Басшы қылып қызынды,
 Дәүлдердің малын айдатып,
 Гұзар жолға саларман,
 Буұрышын атым желермен,
 Сөзлериңди қәдирлеп,
 Мен алтынга бөлермен,
 Есаплан жүр, хан ата.
 Отыз алты күн толғанда,
 Қызынды алып келермен
 Сөзимнин шықпас ялғаны,
 Отыз алты кунде келмесем,
 Пайманамың толғаны,
 Халық әйлегей балаңнан,
 Аманатын алғаны,
 Тиізе берсін айта бер,
 Бул дүнья бізден қалғаны.
 Шамшырақтың сөнгенин,
 Ислер насырга дөнгени,
 Ҳақ ҳәмирине көнгеним,
 Отыз алты кунде келмесем,
 Ыразы бол, хан ата,
 Жаў қолында өлгеним,
 Исене бер, жан ата,
 Усы айтқан сөзиме,
 Жақсылық бар, жаманлық бар,
 Ыразы бол хан ата,
 Онтөрт күн берген дұзына.
 Отыз алты күн толғанда,
 Үміт етиң хан ата,
 Ақбileк алты қызынан,
 Ҳалыннан өзім қәдирдан,
 Себебинең тұс болдым.
 Тилемекте бол, ата жан,
 Жүрт сеники, жол менини
 Кош болыңыз ата деп,
 Буұрышын атын ойнатып,
 Едигедей қайсарын,
 Шыға берди қаладан.
 Қарағай наиза қалтырап,
 Даулығасы жалтырап,
 Мәрттин ушқыр қыялы,
 Толы жүртты талқылап,
 Ҳаллас урып кеүили,
 Дәрья киби талқылап.
 Айбатынан тулпарының
 Қара таслар солқылдан,
 Раұан болды жолларға,
 Буұрышын атын қамшылап,
 Сегбір тартып майданда,
 Манлайдан тери тамшылап,
 Ілғал етип баратып,

Қуба үйректей қалқылап,
 Құлагын тигип таңланып,
 Алғыр қустай жалтаңлап,
 Қаршыға менен қарасып,
 Ұлашын менен жарасып,
 Ұлғал етти, бедеў ат,
 Айланыш жолды төтелеп,
 Ири жоллардан кеселеп,
 Из кесип батыр киятыр.
 Еспе құмлардан өрмелеп,
 Алдынаң гүйлек жел есть,
 Не сүргин басына түсти.
 Онда, мунда көз таслап,
 Едиге батыр из кесті.
 Жеккелік әқылын алады.
 Жүрген жері батырдың,
 Қыя майдан далады,
 Атланғалы қаладан,
 Үш күн жүзи толады,
 Әйне сөске ұақтында,
 Едигедей қайсарын,
 Тум-тусқа көзин салады,
 Күннин батар астында,
 Ушан бийик бир таұды,
 Батырдың көзи шалады.
 Минип бедеў желеди
 Таұға қарал Едиге,
 Сегбір тартып келеди,
 Әне мише дегенше,
 Сол көринген таұларға,
 Ат ойнатып минеди,
 Қыялап келип қосылған,
 Партай жерлер осылған,
 Баўыры қулаш созылған,
 Омыраўы жазылған.
 Жалғыз аттың изи бар,
 Күншығарға кетінти,
 Белбейліктен қазылған,
 Изди көріп Едиге,
 Жүргегі қатаң сүўлады,
 Тәбе шашы тиқ турып,
 Қуйқалары жуўлады.
 Түрнін жаман жек көріп,
 Қеўлин қорқыныш аўлады,
 Тәўекел етип Едиге.
 Сол излерди қуұады.
 Қөзім көрген сол аўхалды,
 Сатемирдин қаласы.
 Бес күншилик жол қалды,
 Тәўекел етип қайсарың,
 Сол излерге ат салды.
 Тұрды шамал онынан,
 Қамшылап аттың онынан.
 Тәўекел етип, сол издин,
 Қуўғыншы болды сонынан.

Ат қулақтан тер алды.
 Секиргенде тулпары,
 Тарап жарым жол алды.
 Сол излерден айырылмай,
 Едиге батыр ат салды.
 Дағыстанда қорқып саспай,
 Қыйыншылық жерден қашпай,—
 Хешбир жerde сырын ашпай,—
 Жаздырмай қуұып баратыр,
 Басқа жолға адаспай.
 Жол жүрип мири қанады,
 Атланғалы Едиге,
 Жети күн тамам болады.
 Әйне құптан болғанда,
 Сексеүилли бир төбе,
 Алдынаң пайда болады.
 Атынан түсеп Едиге,
 Сол жерде мийман болады,
 Таң уйқы демии алады.
 Әйне намаз ўағында,
 Батыр жайдан турады.
 Жердин ҳәддинин байқап,
 Төрт тәрепке қарады.
 Құнниң шығар астында,
 Ушан бийик бир таұды,
 Батырдың көзи шалады.
 Қарғып минни атына,
 Жолға раұан болады.
 Атланған жери батырдын,
 Хожа көл деген жер еди.
 Жолға түсти жонеди,
 Жалғызылышқа конеди,
 Едигедей қайсаңын,
 Алдына қарай дәнеди,
 Көзи шалған бөлек таў,
 Бес төбениң таұы еди.
 Минниң бедеү желеди,
 кем-кем шөлге енеди.
 Кия-кем шөлге енеди.
 Киятырган жерлери,
 Шанлы деген жер еди.
 Эне-мине дегенше,
 Бес төбениң таұына,
 Ат ойнатып минеди.
 Аттың жалын тарады,
 Жеккелик ақылын алады.
 Бес төбениң басында,
 Құнниң шығар астында,
 Нәзәр етил қарады.
 Балентли пәс ой-сала,
 Этирапы кен дала.
 Қырық артыўлы қырқыя,
 Аялап батыр қараса,
 Құнниң шығар астында,
 Үстине дәнип тұрыты,

Минарланған бир қала.
 Қем-кемиен қыйырға енди,
 Құс уша алмас кесе белди,
 Қаланы көріп Едиге,
 Шийрин жаны сескенді,
 Денеден ықтыхыры кетти.
 Бир көзинен жас алды,
 Бир көзинен қан төкти,
 Ерден ердин қәўпи бар,
 Қаласын көріп қәўип етти.
 Қаны қашып қалтырап,
 Өз езинен дағдарып,
 Жеккелик келип албырап,
 Мұның айтып, ақ урып,
 Едиге толғай береди.
 Алдыңда ағам жоқ еди,
 Кейнимде иним жоқ еди.
 Ҳасылым сүттен ақ еди,
 Иште қалған балам да,
 Кеүилимнин тобы еди,
 Жылап жүрсе жалғызып,
 Васларынан сыйнарга,
 Менде қостар жоқ еди.
 Дәүден пайманамыз толар,
 Менде ҳәктың бендерсі.
 Мүмкін болмас ис болар,
 Әле кетсем, бул жақта,
 Иште қалған баламның,
 Қәүендери ким болар?
 Зұлымынан патшаның,
 Қөзлөргине жас толар.
 Қетпегей душпанда арым,
 Оц болғай мениң сапарым,
 Жеккелигімди анламай,
 Бул ислерди баслаң ем,
 Жарылғағай қадирданым,
 Ҳалық еткен өзин бергіл қол.
 Қадаган болды, он менен сол,
 Жеккелигімди анламай,
 Шығып едім, бул жолға,
 Мәдет бергей, я Расул.
 Қетпегей қолда намыс ар,
 Ҳалым мұшқил жолым тар,
 Дуушар қылма бәлеге,
 Ҳалымнан болғай хабардар
 Сыйынып алла-талаға,
 Яд етип комбиль панаға,
 Сондай сөзді яд етип,
 Буўыршын атын ойнатып,
 Едигедей қайсаңын,
 Жетиң келди, қалаға,
 Нәзәр салып қарады,
 Ол қаланын ишлери,
 Қола менен қуйылған,
 Сыртына оның қараса,

Қара тас пенен көмилген.
Дарғазасы арайыслы,
Лалы тастан ойылғаи,
Зулпы бәнт болып илинген,
Онеки ханының суүрети,
Дәрәүәзға шекилген.
Узаққа атлар шаппады.
Тұнерген тау қанталы,
Шы айналды қаланы,
Сорағандай жөн-жосақ,
Жанлы-жанлар таппады.
Кәхәрлі қыслар етиши,
Кеклемнин үақты жетипти.
Қаланы құлплас, бәнт етиш,
Алты тұлук мал айдан,
Сары суў деген булаққа,
Жайлайға көшип кетипти.
Ерден асқан, ер еди.
Қасарысқан жерине
Мысал арыслан шер еди.
Ашылданып Едиге,
Қублаға қарап жүреди.
Ағар суудын бойында.
Онсегиз қанат орданын.
Конған жерин көреди.
Жұрттың көрип Едиге,
Шийрин жаны сескенді.
Ақылы ҳайран болады.
Жеккелик ақылын алады
Қай төрепке кетти деп.
Бәлент таудың басында.
Төрт төрепке қарады.
Ашилған гүллөр лалазар,
Писте бадам, әнжир, анар,
Күннің батар астында,
Сағымланып көринди.
Қозы гүзар, бағы бар
Бағды көзи шалады.

Әлқыссса, Едиге бағды көрип, Шаяд бағда шығар деп, ат¹ ойнатып, бағына келди. Бағды аралап, эсте басып анлап, қу-
лағын салып тынлап, наз етип қараса, тоты құслар сайрап,
турли жәнликлер тараңып, турли құслар дем щегип, бүлбіл-
лөр сайрап, уүақ құслар тәспи айтып, кекилли құслар салланы-
сып, құмырылар дем шегисип, пөпек құслар ҳаўаз етиш, жа-
рымлы самаллар есип, көрген инсан жаннан кешип, әнжир,
алмалар писип, турли мийәлер жетилип, ғозалар маржан ки-
би дизилип, томпа-томпа жерге түсип, өзин-өзи тәрип етиш,
батылы барып, ҳешким болмас жантасып, саўлатынан дурлар
шашып, турған бағы-бостанды көрди. Едиге ҳайран болып
бағды аралап жүрсе, бағдың төринде қурдай көзи қызарған,
қуудай басы шала ағарған, гаррылық ҳалына барған, пешин

белине шалған, кепшесин қолына алған, қарықтарға суў аш-
қан, бағқа тәрбия қылған бир мүсәпир бабаны көрди. Баба
хайран болды. Едиге ат үстинде он аяғын зәңгиден шығарып,
бабаны сыйлап, оған тәңир саламын берип, Баба саламын ал-
ды. Баба адам әүләдән көрмеген ҳәм пияда келе алмайтуғын-
жерге атлы келген баланы көрип, қатты таңырқап, гә қуўан-
тып, гә қуўартып, өлимнен хабар айтып баба бир зат айттып-
тур:

— Ашық оты лалазар.
Себептен болдын дуўшакер,
Хабарласпай, гәплеспей,
Қаяқтан келгенсөн жанлар?
Шығыс қайда, барыс қайда,
Жан дарымас қәүипли жайға,
Хабарласпай, гәплеспей,
Қаяқтан болдын сен пайдада?!
Саўғага жанында бермейди,
Тәплесип сениң мепен журмейди.
Түсे қойсаң көзине,
Өлиминди Әлип дәў,
Шыбын шелли көрмейди.
Турған жерин нақ өлім жай,
Өз жаның өзиң ойламай,
Құс кире алмас бағыма,
Атың менен ойранлап,
Қаяқтан келген қанғымай?!

Сорамас сениң дадынан,
Сескенбедің бе атынан,
Өлим жайға атлы келип,
Корықпаймысаң жанынан?
Қалма ҳайранлық дағына,
Тез кет, мәқсетли шағына.
Жаның барда тезден жоғал,
Түспе көзине бағында,
Сырсыпетти аңлайсан,
Ғапыллықта енегар,
Өз басынды өзиң жалмайсан,
Құс кире алмас жерлерди,
Атлы неге аралайсан?!

Қарама онлы солына,
Хәм де пандиў нәсиятым,
Түспе залымның қолына.
Жан өзинде турғанда,
Ертеректен қаш жолыца,

Мына сөзді еситип, Едиге сонда сөйледи:

—Әтирапың таулы бақ,
Сөзлериме жуўап бер.
Сескенбе баба ҳаўлық па,
Телеген арба жүрмestей,
Тенсельмемеди елиниз,

Фодалақ арба жүрмestей,
Қопалықпеди қөлициз,
Жекке жарым жүрмestей
Корқынышлымеди жерициз,
Аш-әптада жүрмestей,
Қадағанбеди елнииз.
Ғәрип-қәсир тоймастай,
Кайырсызбеди бағыңыз.
Адам көрсөн тәт берип,
Барма сондай пейлинiz.
Белиме садақ орайман,
Сен болсаң белли сарайман,
Білсең таймай жуўап бер,
Сизден саўал сорайман:
Әтирапын кең дала,
Бәлентли пәс, ой сала,
Тезден бізге баян ет,
Кімге дөрек бул қала?

Жер тийисли қайсы ханға,
Гәп мәнисин сен аңда,
Тили қандай, дини қандай,
Кім ҳәкимдур бул манға?

Ушырастым дәргайыңа,
Қарсы келдім, тар қапыңа,
Аты кимдур, лақабы не,
Кім саркардар бул бағыңа?

Едигениң мына сөзин еситип баба сөйлей берди.

Адамзат пешен қандарын,
Қарсыласаң дүнья тарын,
Қайда өскен мақлуқатсан,
Елеге шекем еситпеген
Қаратийин Әліптиң хабарын!

Әтирапқа дарығанның,
Күни қарап, қарағанның,
Қайда өскен мақлуқатсан,
Дабыл сырын еситпеген,
Қаратийин Әліп, арысланиң,

Атсаң мылтық өтпейди,
Шапсаң қылыш кеспейди,
Бул әтирапқа дарыған,
Инсан тири кетпейди.

Алды, арты булақ еди,
Жердин ҳәлдин сорасаң.
Қақпанлы деген тар еди,
Лақабын сорасаң Хожакөл
Қаратийинң бағы еди.

Жантаспайды билген адам,
Дүс болады, сендей ладан,

Өзинен басқа кирмейді,
Бағы қамал, жери қадаған.

Мына сөзді еситип,
Едиге турып сөйлемі.
Мен аспаннан тилем өм,
Жерден берди құдайым,
Не екенин биле алмай,
Айрылмай бастан уйайым
Сатемирдей патшаға,
Жоқ өкен менин гүнайым,
Жақын өкен маканы,
Тутыра қойса ол залым,
Минген атым жуўырды,
Жер танабын қуўырды,
Тап үстинен шығыптан
Талабым мениң он болды,
Бедеү атым шабылды,
Абырайым жабылды,
Излеген дәүдиң дәреги,
Бул жерден маган табылды,
Қаласын көрдім, аңда,
Жүртyn көрдім жолда,
Бағын таптым мында,
Өзи қайда, сол дәүйін,
Тезден силте хабарын-деп
Дашнам етти Бабаға,

Мына сөзді еситип, Баба журип сөйлемі:

— Мына дәүдиң қылұасы,
Тезек тоңса, гүз болса,
Қонар еди қулага,
Бир жорғаны таұға алып,
Қорғанарға панаға.
Тон ерисе, көк шықса,
Көшер еди әдети
Мал жайыма далаға.
Оны излеп не қыласаң
Жаныңды отка саласаң
Ладан болма жас бала,
Боқлығында қаласаң,
Күнниц багар астында,
Үш мезгиллік жолы бар,
Айтқанымды тыңласаң,
Болмасаң бойма, гриптар?
Әжелине асықсан,
Күнниц батар астында,
Сары сүйді излеп бар.

Әлқыссса, Едиге оны еситип, бағды айланып жол кесті.
Күн батысқа сүрдеү кетти. Соқпаққа түсип, Едиге дәүди изле-
мекке талап етти.

Мингеп аты ҳарыды,
 Көргөп жерге дарыды,
 Неше қыйыр, Неше адыр,
 Ат шабылған майдан тақыр,
 Еллери қалды қулағыр,
 Таба алмады дәреғин,
 Үш күн жүрді майданда,
 Еле жүрип баратыр,
 Таў-таслықты аралап,
 Эйне құлтап үағында,
 Бир булаққа жетеди.
 Ат қағып барған ер жигит,
 Шийрин жанынан кешеди,
 Атынан батыр түседи,
 Аўыр липасын шешеди,
 Тыныш таўып дем алып,
 Булақтан батыр суў ишти.
 Жол азабы батады,
 Аиши-душшы дәмін татады,
 Дараққа атын қантарып,
 Батыр сол жерде жатады,
 Оң жағынан таң атты,
 Шашырап жайдан турады,
 Садағын белге орады.
 Қарғып минин атына
 Қолға раұан болады.
 Ат шапқан жолдын пәстине,
 Құн шығардың алдында,
 Ат ойнатып мипеди,
 Ушан таўдың үстине.
 Бедеўдин жалын тарады,
 Бәлент таўдың басында,
 Мойнын созып тум-тусқа,
 Төрт тәрепке қарады.
 Бәлент таўдың пастинде,
 Қунниң батар астында
 Елес-елес көз ушында,
 Бийик дарақтын қасында,
 Шалқар суудын бойында
 Төрт қәддинен қазған қорған,
 Өзин бәлентке құрган,
 Ұллылығы орданың
 Танап жарым жер алған
 Онсегиз қанат боз орда,
 Шаңарагы сап алтын
 Желеги жерде сызған
 Шанарагы жарқырап,
 Күнлер менен шағылысқан
 Онсегиз қанат боз орда
 Қарсы алдында көринди.

Едиге ат үстинде мойнын созып, өтирапын барлады. Өзи
 азанғы үақыт еди. Боз орданың алдында, танап жарым жерде
 топ-топ, шоқ-шоқ, биье сауып атырған, желиге құлын байла-
 ған, онда-мында ат шапқан, топар-топар әбеший қара қуллар

ды көрди Едиге. Анық керекли адам екенин билди. Едиге аты-
 наң тусти. Жаў-жарағын жасырып, бөктериүге бәнт етип бай-
 лап, әллеқандай заман болады деп испиҳаны қылышын ишинен-
 байлан, қыйын-қыстаў жер болса, пасшапқа өзин қолайлан,
 гаўдан төмен түсип, тулпарын жасырып сексеўилге байлан-
 керине ғойса қара дәўү, не деймен деп албырап, не қыларын би-
 ле алмай сасқалақлан, ерден ердин қәўпи бар, қаны қашып
 қалтырап, қамшысын қолына алып, тәўекелге бел байлан-
 батырлық салтанат тутып, ордағы қарап Едиге адым урды ар-
 дақлан. Боз орданың алдына жетип барды Едиге аш бөридей
 жалақлан, өзи жаздың айы еди. Есик түриұли тур еди. Иркил-
 mesten Едиге кирип барды аңламай. Аңлап қараса төрдө ал-
 тын тахтың үстинде бир бәле отыр.

Жыланин гирим тағынған,
 Алға туўын жамылған,
 Қазаның қара бұлтында
 Қабақлары жабылған,
 Мақсет қылған нәрсеси
 Излеместен табылған,
 Дауышарласқан инсаның
 Заманасы тарылған,
 Көз-көзине түскеннин
 Шоршығ жүреги жарылған,
 Құрылсына қарасаң,
 Таўда турған төбедей,
 Басы таўдагы сеншірдей
 Мурыты бар жебелей,
 Қайнатқан темир рецили,
 Қайтпас батыр жүрекли,
 Сықылы жаман сур бетли,
 Ренқи жаман гер бетли,
 Отрысына қарасаң,
 Жұплы қаблан турнапты,
 Қарсы алдынан қарасаң
 Жараган нардай айбатлы,
 Отрысына қарасаң,
 Гебежедей құрсақлы,
 Айбатынан ер қорықкан,
 Тепсингендे жер қорықкан,
 Қулақлары қалқандай,
 Мурны қысымлатған талқандай,
 Қөзи түскең маңуқат,
 Қорқып естен танғандай,
 Қөргенлерге ырасты,
 Еситкенге жалғанлай,
 Әтирапын байқасаң,
 Гөне жаптай изи бар,
 Есигиниң алдында
 Суў толтырған сазы бар,
 Жұзим турған бағында
 Соналы асыраўғазы бар,

Маңлайында боз аттың
Тостағандай көзи бар,
Төмөн қарал отырган
Жалғыз тана өзи бар.
Түрін көріп Едіге
Зәрре жаны қалмады.
Қыялымна бийшара
Өлимге жақын берилди.
Хаўлыққаны соншелли,
Көзине жаны көрінді,
Тәнде жаны шоршынды.
Геллескен қошқардай,
Турған жерден шегинди.
Батырдың ақылын алады.
Ядина ҳәр ис салады.
Хаўлыққаны соншелли,
Майданға жууырып шыққанын,
Едіге билмей қалады,
Майданға шығып Едіге,
Өзине тәселе береди,
Узын тастың уши өлім,
Қысқа тастың қыры өлім,
Айланыш емес, тәте өлім,
Пуллы емес, мұт өлім,
Қыймылдаған жапларға,
Ақыры келер бир өлім.
Хаўлықпа кеўлим шоршынба?
Бийажал бенде өлмейди,
Бүйрықсыз тикеп кирмейди.
Бенде оны билмейди,
Хүким болмай қудадан,
Бул қара жер қозғалмайды.
Еситиўим бар еди.
Хаўлықпа кеўлим шоршынба!

— деп өзине-өзи тәселе айтып, Едіге боз ордаға қайтып кириди. Әдел көргенинде ҳаўлығып кеткен еди.

Қайтадан кирип барады,
Босагаға асылып,
Дәгерекке қарады.
Орданың оң жағында,
Хасыл шымылдық ишинде,
Дәүдин аяқ ушында,
Қара салған басына,
Сүрме жаққан қасына
Дақ түскен пешенасына
Келген онсегиз жасына,
Алтын гүрсі астында,
Тилла жамы дәстинде,
Кәзі жаста, қоянلى қаста,
Дәртлері ғаўлаған баста,
Көз жасын ғамға толтырып
Боз ордада отырып,

Ақша жүзин солдырган,
Бир нашар көрді Едіге.
Оннан да арман қарады,
Керегеге сүйеўли
Сан мың құйма жайы бар,
Арьы янлы оғы бар,
Мынга татыр тағы бар,
Жаланбас отыр екен дәў,
Желкілдеген басында
Тостағандай шоғы бар,
Отыр екен жайғасын,
Күймалы алтын тағы бар.

Қаратийнди ҳайýан ат көтере алмайды екен. Жан-мақлу-
қатқа көринбейди. Бир заманда жердиң жүзи айланып келеди
екен. Ат болып көринеди, жолбарыс болып көринеди, оның құ-
быры деген бұлты бар еди. Дәўди қайда барса сол апарады
екен.

Әлқысса, Едіге қыял етти. Излегенимниң өзи екен. Мынаў
жылап отырган Сатемир ханның қызы екен. Мынаў отырган
қара дәў хан атамың қаласын қарап еткен Қаратийин дәўдің
өзи екен, деп байқас етип тур еди. Сол ўақта дәў бир дыбысты
аңлап, түм-тусына барлады. Тостағандай толы көзин аўдарып
тасласп қарады. Дәўдің ашқан көзинен есикте турып Едіге, қа-
ра жерге қазықтай кирип кете жазлады. Дәў есикте турған ба-
ланы көрді—Ха бала, нетип жүрген баласан?—деди. Едіге
қорыққаны да сол, аўызына түскени де сол, гәптиң жүйеси де
сол болды, —Ха аға, құнликши дурман, —деди.—Ха, құнликши
болсаң бул жерде нең бар. Ана жылқыманларға бар, хызмет
қыл, жылқы айда, құлын байла, көптиң бири боларсан. Хызметиң
жарап баратырса, оннан соң хабарласарсан,—деди дәў.
Қорқып турған Едіге:—Әжеп болыр,—деп турған жерден жу-
үйрды. Жер танабын қууырды. Жылқыманларға барды. Қолы-
на қурыған алды. Барлық гайратын салды. Бәлент төбениң ба-
сына шығып, Едіге бир қышқырды. Даўысына жер тербенди.
Дәўдің жайылып атырган жылқылары үркіп топ-топар дүркіре-
сип, шабысып, Едигени айналып құрсал тұра қалды. «Ере
алмаған арық қурығына жабықсыр!»—деп қарғаса, жылқылар
қырлыдан ушқандай тас төбесинен түседи. Халық мұны көр-
ип, Едигеге табына берди. Жылқының пири жылқышы ата
болса, екинши пири Едіге еди. Шашыўлаған жылқыны жер-
де топырақты үйил, бақан шаншып, Едигениң мазары деп ай-
налдырыў ырымы соннан қалып еди. Ал Едіге жылқыларды
ериксиз шақырып алып, қолына шапшағын алып, оң келгенин
оннан саўды, сол келгенин солынан саўды, кербаз қүң бир
саба қымыз уйытаман дегенше, Едигениң бир өзи қырқ

Биіле сауып, бир неше саба қымыз ашытты. Жұмысларын бәржайлап, асаў құлынларын шақырып алып, ҳәр қолтығына ғон-онбестен ышқыртып қолтықладап алып барып. Қатар-қатар желилерин толтырып байланап, жылқыларын үркитип, өриске айдал. Едиге аш берідей жалақладап, дәүдин есигине тамам жарым қәдем жақынлап: —Ха аға,—деди, Бийелериңди саудым, қымызынды уйыттым, жылқыларынды айдадым, құлынларынды байладым, барлық хызметинди бәржайладым. Жылқы бақпақ қымыз уйытпақ құлын байламақ өззи адамның жумысы болады. Маған мықырақ жумысын жоқпа аға?—деп алғыр құстай қағына тұра берди есикте, «Ерден ердиң қәүип бар»—деген, сөзин еситип Әлип дәү қалтырап, қатты қәүип етти. Ҳаұлыққаны сошелли, Қаратийин Әлип дәү Ақ билекти шақырды. —Хә Ақ билек нашар, мына баланың өзи хызметке шаққан усайдығой, буны басқадай көрме, буниан еақланбақ керек. Бар ана дараққа байлаұлы турған қымыздан мийрин қандырып жибер. Ертерек, жумысына кетсін заңғар,—деди. Ақ билек секирип жайынан турып, кийиктей мойнын бурып, жас жигитке кеүли кетип қаршығадай қағынып, кем-кем қасына келип жүрек бағырын тилдирип ашықлық мақсет билдирип, жигитке жудә зейини кетип, ҳәр жерден ығлам сездирип, ояқ-буяғына шығып, алтын жамын қолына алып, тал шыбықтай таұланып, беллери сымдай буралып, қалын питкен қарашаш мойнына оралып, ләбин тислеп, қасын қағып:—Уақ ессиз жигит томпайған уртын жоқ, жақын жерде жұртың жоқ, қара көзли, шийрин сөзли, жуқа бийдайық сынлы жас жигит, бул жерде не хызметиң бар еди. Абайсызда шейит болатуғын болдыңыз ғой, әттегене, —деп, Едигени қайғырып, шар-тараптан айланып, кейнине ертип, үйдеги дәүдин көзин алып, мийрманлық қылып дараққа қарап келе берди Ақ билек. Ал дәүдин қымыз дегени жети жыл бойы шамал көрмей ақырып турған шараптың дәл өзи еди. Ишпек түүе оның ығынан өткеннин тири қалары гұман еди. Ерден ердиң қәүипи бар дегендей қәүипсинген адамға сониан бир кесе шайдай берип сыйнайтуғын еди. Сыр билдирмеген жаңаларды белли душпан деп сескенер еди. Өңешинен өткен инсан еки аяқлы бол төрт аяқлы бол, сол жерде тамам еди. Шараптың қасына келди. Ақ билек дәүдин көзин алды. Және бир дараққа асып қойған жылқыманлар шөллел келгенде симирип кететуғын ашы қымыран дегени бар еди. Алтын жамды тайдырып, қымыранға салды, толтырып алды, Едигениң мийрин қандырыды. Оны үйдеги дәү абайламай қалды. «Едиге хош бол» деп мәккарлық пениен Ақ билек дәүдин қасына келди. Едигениң жығылмағанынан қәүип етип, Қаратийин Әлип дәү ақырын жайдан турады.

Кетти ме қолдан намыс ар,
Болдың ба дүнья бизге тар
Ыныранып турды қара дә?
Ерден ердиң қәүни бар.

Ғәпплетте ғұлим солмасын,
Сол пайманам толмасын.
Не себеп шарап жықлады,
Оқ әтпес бәле болмасын.

(Жуұырып шықты қара дәү)
Жығылмады бердим шараи,
Қоюп еткендей қолында,
Көрингейді, жаў-жарәк,

Арыстайын оғыны,
Тоғындайын жайларын,
Шақыр-шуқыр арқалап,
Қайғыға иши толады.

Жығылмады шарапқа деп,
Қатты сәтем алады.
Жуұырып шығып тебеге,
Тәрт тәрепке қарады.

Едигени мен айтсам,
Каратийиндей ерлерден,
Аса асқан ер еди.
Анасы ҳасыл пери еди,
Сексеўілге байлаұлы
Буұыршын атын көрели.
Көркем сиңиң жасырып,
Берекетин қашырып,
Қазақы болып тур еди.
Батыр мингеп әребі ат,
Тийкары оның ҳасыл зат
Кара дәүдин көзине
Қазақы болып көрінді.
Едиге мингеп қана зат.
Едигедей батырдың,
Каратийиндей дәүинин
Сыр-сыпетин биледи.
Едигедей жалғыздың,
Зейни танып иледи.
Қазақыны көргенсон,
Ғарқылдайды қулемди.
Кәүипсинген қорықкан соң,
Кара дәү турып лап урды,
Тамагын кернеп бақырды,
Едигедей баланы
Айбат урып шақырды.
—Ха, құнликшим, құнликшим,
Тезден келиң қасыма,
Қорықла-қорықпа жасқанба,
Ал жаңынды қолына,
Батыр болсаң тайсалма?

Бас қосып азмаз жүрейік,
Бир-біреүдиң ҳәмелин,
Қандай екен билейік.
Мына майдан далада,
Хал сынасып көрейік!
Еситти оны Едиге,
Зэрре жаңы қалмады.
Бармайман десе қорқады.
Барайын десе аллады
Бармасқа илаж болмады.
Тәүекелши болады,
Бир бәлеге қалады.
Сары жайын қушақдан,
Яратқан яр бол деп жылап,
Тәүекелге бел байлан,
Едигедей қайсарын,
Дәү қасына барады.
Қарсы алдына Едиге,
Қөзлер тұтып қарады.
Узақлығы соншелли,
Зорға көзи шалады.
Булдыраган көз ушында,
Үш түп дарақ көреди.
Солдур мақсат мұрады.
Болсаң белли айрықша мәрт,
Көрген үш түп дарақтың,
Биреүин қәне, байлан ат,
Еситип оны Едиге
Зэрре жаңы қалмады.
Дәүге қарап сөйлемеди.
— Сер салың мениң дадымы,
Бизде сендей ҳал қайда?
Атқан оғында маган,
Алып кел деп буйырсан,
Арқалап келсем ол азба,
Бизлер сениң малайын.
Атқан оғынды көріп,
Сениң тәлім алайын
Тәлім алып мен сениңен,
Тәүекелши болайын.
— Эйеле өзин ат,— деди:
Еситип оны Әлип дәү,
— Эжел болыр бала,— деп.
Ишиме жақтың от шала деп.
Тәлім алсаң мениң сен,
Мен атайын, сен қара,— деп,
Онсегиз батпан ири жай,
Адамына дус келсе,
Мын кисиге болар тай,
Каратийиндең алыштын,
Тұлғасына сайма сай.
Едигениң алдында,
Пәнже урды аяnbай,
Оң қолына алады.
Қәхәрленип тартқанда,
Еки басын қосады.

Қалай болса, ол солай.
Едигедей қайсарың,
Нәзәр салып қарады.
Қарадаудың күшине,
Ақылы ҳайран қалады.
Жүргегине айбаты,
Қайғылы шоғын салады.
Онсегиз батпан сары жайын,
Дәү қолына алады.
Кепшे масақ оғының
Биреүин жулып алады.
Оқ гирисин толтырып,
Орап гезге шалады.
Сары жайын көтерді,
Бир тәбеде отырды,
Кез ушында дарақтың,
Биреүин байлан қара дәү,
Ішыраның жайын көширди,
Қара тоңтай гурип ети,
Көргенниң ақылын алады.
Батырды ериксіз қаратты
Күйқа түгін жуўлатты,
Жүреклерин суўлатты,
Едиге атлы батырга,
Өлімнен хабар ацлатты.
Қарап тұраса Едиге,
Үш дарақтың биреүин,
Ішыраның қулатты.
Бирнешесин сулатты,
Аржағынан шашлатты.
Оқ шыгарған шашынан,
Үшжұз алпыс құс үrikти.
— Болсаң асқан мәрт, — деди,
— Саған айтқан гәп, — деди.
— Мендей қылып күпликши,
Қалған еки дарақтың,
Биреүин сен де ат,— деди,
Еситип оны Едиге,
Қалтырап қатты қорқады.
Айтқан сөзин еситип,
Қара қанлар жутады.
Өлерин батыр аңлады,
Яратқан деп жылады,
— Шектирдиң жәбири жапаны,
Катты кетсем тоба деп.
Қоллар күнин бүгін деп,
Түп бабамыз ногай деп,
Қалай болды, ҳал жай деп,
Биз мунда пәзэр сал,
Исимди келтир оңай деп,
Бир тәүекел қылады.
Жанына жедел толады,
Бир дарақты атпага

Бул да таламан болады.
 Испаңанлы сары жай,
 Тартып атқан ерлерге,
 Шегими қатты полатта,
 Қолына батыр алады.
 Жебелигин толтырып,
 Орап гезге шалады.
 Ақша жүзин солдырып,
 Кеүілге жедел қондырып.
 Сары жайын көтерип,
 Тап қолтыққа миндири,
 Өткенлерди яд етип,
 Бир төбеде отырды.
 Биригин байлап дарақтың
 Ыңыранып жайын тартады,
 Мийнети мәрттиң артады,
 Сарқыраған сестине,
 Жаплы—жайлар қорқады,
 Қарал тұрса қара дәү,
 Едигенин атқан оғы,
 Қөз ушында дарақты,
 Ыңырантып қулатты
 Аржагынаң шашлатты,
 Қара тасқа гарық болып,
 Пәрлігіне батады.
 Атқан оғыны бир көріп,
 Қаратайндей Әлип дәү,
 Баладан қадик етеди.
 Баланы ертип изине,
 Ардақлады жуўырды,
 Жер танағын қуўырды,
 Атқан оққа келеди,
 Теннип нәзер салады.
 Дәўдің атқан оқлары,
 Ол дарақты қулатып,
 Қаратасқа гарық болып,
 Қамырдайын батыпты.
 Үш бармақ ғана гези бар,
 Мынаў атқан оғынан,
 Қаратайндей алыптың
 Қәүіпспиң айтқан сөзи бар,
 —Алыстан келген құлликши.
 Басыма қыйын ис түсти,
 Мынаў атқан оғынан,
 Шыбын жаным сескенди.
 Таў сақлайды қалың қар,
 Қен дүнъя болды бизге тар,
 Мынаў атқан оғынан
 Қадигим зор, қәўпим бар,
 Жиңектен нәзік торқаман,
 Шамалайман жортаман,
 Мынаў атқан оғынан
 Қалтырап қатты қорқаман,
 Қуйқа тұғимди жуўлатты.
 Атқан сениң оқларын,
 Жүреклеримди суўлатты

Ҳаслың қайдан құлликши.
 Ойлап жорып қарасам,
 Бир нышанды анлаттың,
 Ерлерден асқан ер еди.
 Дүнъяны гелен шер еди.
 Атам менниң нағымам,
 Түйән анам пери еди,
 Эйне жети жасымда,
 Бир мәккетті ойлап ем.
 Таныў ушын анамды,
 Пешенесин бардап ем,
 Қошласып ушар үағында,
 Әжелім кимнен ана деп,
 Мен анамнаң сорап ем.
 Айтып еди, бир сөзді,
 Сөз мәнисин аңлаң ем,
 Атқаның оғы стпейди.
 Асылғаның сизлерге,
 Ҳәргиз дады жетпейди,
 Ҳалық еткеннен басқаның,
 Қарғысы кәр етпейди.
 Әүләдымын болмаса,
 Тұқымынан болмаса,
 Басқадан эжел жетпейди,—дек,
 Айтқан еди, сол ғәпти.
 Әүләдымыз ким болар,
 Ата-теги ким олар,
 Әүләдыман мен оннан,
 Әтирашына ким жолар.
 Қөре алмасам әүләдымды.
 Бизиң ұллар не болар дег,
 Тұртұснан айтқыл ана деп,
 Бийнесин айт ана деп,
 Излес мени келерме.
 Қәүендерим қайты жеп,
 Тәқиарлап сорап ем.
 Айтқан еди, бир ғәпти.
 Ноғайдың толы жүртүнда,
 Қубырлы деген саҳарада,
 Соралы деген далада.
 Өзим менен туұыскан,
 Бир ғана сицим бар еди,
 Сол сиңлимниң баласын,
 Едиге жалызы дер еди.
 Әжелиң соннан болмаса,
 Мен басқасып билмедім деп
 Айтып ушты, сол анам
 Қай түрінен анлайман,
 Мен бөлемді қыдырсам,
 Қайманынан таныйман,
 Несип айдан дус болсам,
 Қай белгисин сорайман деп
 Мен анамнаң сорап ем,
 Айтқан еди, сорлы анам,
 Сен бөлөнді танымассаң,
 Белең сени танымас

Қайсы бирин айтайын,
Бийнелери ада болмас.
Билгенимди айтайын
Еситсең ядыңан қалмас,
Қыйын жерде дус боларсаң,
Таный алмай қас боларсаң.
Ойласаң солдур саған бәс,
Ядыңа соны түйтейсен,
Ойлап соларды билгейсен,
Несип айдал дус болсан,
Оқ атысып көргейсен,
Оқ атысып сынасан,
Бир нышана билерсей.
Және бир сырын айтайып,
Соган серли бол, — деди.
Кушиңиң күш құйаты,
Ығбалыңиң ығбалы,
Жети есе мол деди.
Пәнді, пәнді нәсиятим.
Несийнпай айдал дус болсан,
Оқ атысып көр деди
Атқан оғы оғынан,
Жети есе зият кетсе,
Едиге белен сол, деди.
Және бир айтар нышаным,
Бир майдан жолдас боларсан,
Айбатына, өзине.
Қайғы кеүлін толарсан,
Бир белисин сынарсан,
Шарап беріп сынарсан,
Ише гойса шаралы,
Әбизамзам суұйнадай,
Көр етпейди деп еди.
Едиге атлы бөлеңиң,
Бир нышаны сол деди,
Алыстан келген құлликши,
Едиге болма, сен деди.
Шын Едиге сен болсан,
Кубырлыдай салада,
Байтеректин түбинде,
Сен анаңиң туғансан,
Шын Едиге сен болсан,
Күмгент деген далада,
Кубырлы деген салада,
Бай теректиң түбинде,
Сен анаңиң туғансан,
Жаң ашыр қостар табылмай,
Жалғыз өзин қалғансан,
Өзегин талып турганда,
Тезек терген шорыны,
Бир күн жатып емгenseн,
Хасылып бурганы,
Кесапат саған урганы.
Шорының қарам сүтинин,
Атқан сениң оғына,
Кесепат қылып турганы.

Гездиң нешше жыл қыяда,
Бир әрманым жасымнан,
Әспедик бир уяда.
Хадал батыр күшине,
Хадал сүтлер емгендес,
Аткан оғын оғымнан
Жети есе шырағым,
Кетер еди зияда.
Еситкениң сол деди,
Шын Едиге сен болсан,
Шаралатым мол, деди,
Расыңды айта бер,
Қолынды маған бер, — деди,
Алыстан келген құлликши
Едиге бол ма сен?» — деди.

Әлқыссса, Едиге бул сөзді еситип, ақылы ҳайран болды, таңытарын да билмеди, айтпасын да билмеди. Едигениң анасы, Әлип дәүдін анасы, бир туұысқан пери еди. Қайда журсе де бириңиң ҳалынан, бири хабардар еди. Бир таудың басында отырып, апалы-сицили екеўи сыр айтқан екен. Қаратийиниң анасы Едигениң анасына айтқан екен. «Шырағым, дүньяның төрт бурышына ушып барып, қонбаған таўым жоқ. Гезбеген жолым жоқ. Дүньяның жүзинде мендей дәў туған пери көрдін бе? деп саўал қойған екен. — «Апажан, балам дәў деп мақтанба. Ногайлының халқында бай, теректиң түбинде, меннен бир жетим бала қалды. Қемалына жетиссе, сениң дәүиңди арқалап кетеди», — деп мақтанған екен. Оны еситип, дәүиңди апасы айтады: «Балашын мениң де хабарым бар, баляң сениң туғып жетим қалды. Қәүендер табылмай қанғырып жүрген бир шорының ҳарам сүтин емди. Ҳарам ҳәрүақ баляңды жарады. Ҳарам ишип жүрген баляңың қәйерин мақтайсан?» — деп жууап берген екен.

Сонда Едигениң анасы:

— Ҳай апа, ҳарам-ҳадалың гәп қылма? Екеўимиз ушайық, баллардың устинен нәзәр салайық, өмир жасына, талабына сын берейік. Мен бир сапар сынап ҳәм көріп едим. Баламның устинен нәзәр салдым. Талабы он көринди, алды-арты көп жерге дейин жақты көринди. Сениң баланың устине қарап едим. Баляңың басында зулметтиң қаранғыры қөринде. Талабы солға айналды. Алды арты тастай қараңғы көринди» — деп жууап берди.

Ал мәнислери белгили, епди сөзді дәүден баслайық. Дәў Едигеге айтты: — Ҳа құлликши, Едиге деген сен болсан, әжелім сениң келетуғының мен аңладым. Бирақ, бул турыста Едиге болмақтың әкеси болсаңда, жаңыңды алыў шеп қолымнан келеди. Ашыўым келсе керилip пәнже уарман, көк етине

тақарман да жайыма кетермен. Жаңың өзинде турғанда Едигесін, басқамысаң, расыңды тезден айт?! — деди. Едиге оны еситип, шийрин жаңы шоршынды. Төбе шашы тикке турды. Жаңы құргыр татлы. Қорыққанынан жалған сөйледи. — Хаңға, Едиге дегенди, нәғай дегенди сенниң еситип турман. Ол айтқан Едиген, мен емес, ҳасылым испаһаны боламан. Жүртүшан наң таппаган жалаң аяқ боламан, күн көре алмай қаңғырып сениң жүртүңа келдим. Аты шыққан ким бар деп сораў салдым. Қаратады жайлаган, тоғыз тулик мал айдаған, кемшиликті саплаган Қаратийин деген бай бар деп даңқыңды еситтім. Атсызға ат, жалаңашқа тон береди, сақый гана бай деп еситтім. Лақабыца құуанып, сол байдың есигіне барайын, хызметин қылайын, хызметине жарансам атын минип, тонын кийип дәўран ғүрәйін, — деп есигіне келген құллукшімен аға. Тилице түсінбеймен, хызметим жақпаса кетейін аға, — деди. Дәў Едигениң кетемен деген сөзин еситип, жүреги жарылып кетти. Едиге дәўден қорықты. Дәў Едигеден қорықты. Дәў айтты ҳа бала, илайм хызметин құргай, бәршеси жайына турғай, кеше есиктен кирип келтеде, еки көзиң маған еки оқ болып шашылды. Адамзаттың әжели неден себеп болса, сол нәрседен уш жыл бурын сескеншек болады, — деген сөз бар. Сен келгели бери, етіме бир қалтыратпа пайда болды. Илайя хызметин құргай, өзин ҳәм құргай. Сен өлгөн менен жер толмас, бир адамнан душпан болмас. Қағып салса болар еди, жаңыңды алыў бизге ылайық болмас. Ертерек көз алдынан жоқ бол, жүйернемек! — деди.

Арашаға зар болып турған Едиге: —«Әжеп болар аға деп, турған жерде жуўырды, жер танабын қуўырды. Жасырып тасалап қойған Буўыршын атына қарғын минип, сай-сай менен көринбей қашты, жети қырды асты, Едиге көкирегии басты. Қулақ салып тынласа қуўып киятырған жан жоқ, қурсап киятырған әскер жоқ, паraphatшылық, ғаррұ сексеўилди панарап, жасырынып турды. Ал енді, қара дәў Едигениң узақ кеткенин билип, бир төбениң басына минип, күнниң батар астына қарап бир ақырды, топ атқандай гүркиреп, жети қырдың астына сицди, бул дәўдин шопанларын шақырған қорқынышлы хабары екен. Эйне песин, үағында күнниң батар астынан қойды баққан шопан, малды баққан падашы, түйе баққан сәрўан, жылқы баққан жылқыман, ҳәрким баққанын қуўып келе берди. Ақ орданың әтирапы ала шаңға тола берди. Бирқаншасы келип атыр, бир қаншасы зорға-зорға жетип атыр. Ақ орданы жығыўға пурсат болмай, нарларды қатар-қатар шөгирип, малайларына гәзеп етип, жылқыман, падашыларын қорқытып, түм-тустан қолдасып, боз орданы көтерип, таптараўашың үстине қойып, па-

дашы малайларын қырып жойып, малларын дүркіретип айдал, кейни шаңға толып, Едигеден қатты қорқып, Қаратийин әлип қаласына қайтты.

Бул ўақыя қашан болды дегенде Калама шаззаттың үағы еди. Бул ўақыяның болған жері Қақпақты Қара таў еди. Қаратадың қатары дәрбент деген жер еди. Лақабын сорасан Хожакөл Қаратийинин бағы еди. Қарасуұлы деген жер Жұмырлы деген таў еди, көк шықса көшер еди, кең жайлаўға қонар еди. Силпи тусип, тезек тоңғанша қымызы үйтар еди. Едиге келмestен үш күн бурын жайлаўға келип дәў қонған еди. Көшип келген маканы бағы бостан жер еди.

Ендиги сөзди Едигеден еситиң. Едиге көш ушында турып дәўдің қыйқанын көрип тур. Дәўдің көшкенин билип, Едиге ат ойнатып көшкен жүртқа келди. Дәўдің сескенгендегін анық билди. Көшкен жүртүн талқанлап, Ақбилектиң баяғы пармана болып, шараптың орнына қымызы берген дарагына келип, Ақбилектиң изин көрип, қымызы берген дарагы қозине оттай басылып, жеккелик келип басына Едиге толғай береди.

Едигедей батырын,
Қашқан жүртқа барады,
Жаң жағына қарады.
Ақ билектей нашардын,
Қымызы берген дарагы,
Ақыл есни алады.
Кеүілден дүрлер шашылып,
Қызды қөрген жерлері,
Көзине оттай басылып,
Едиге толғай береди,
Сол дарақта асылып,
Ушқыр лашын таза түлек.
Көз-көзине түскенде,
Шәйкілден урган жас жүрек,
Ғапыл турған сунқарсаң,
Аш күшиген қамтыған,
Зая болған Ақбилек.
Көпдүр әрманым, шерлерим,
Табылмай тур тәцлерим,
Анлайсан ба Ақбилек.
Мен қәдирдан шын ерлерин,
Ессиз гана Ақбилек,
Өз қолынан қандырып,
Қымыраў берген жерлерин,
Арнап келип ем соңынан,
Шыққанмандығы оңынан,
Өз қолынан қандырып,
Қымызы берген жерлерин,
Писте яңлы қолынан,
Деп Едиге толғай береди,
Жетик молла, перијат,

Батырдан тилеп шарапат
 Ақ орданы жыққанша,
 Ханның қызы Ақбілек,
 Едигеге бағышлан.
 Жазған екен сөлем хат.
 Диңдарына миңри қанып,
 Кеүіл берін қуұанып,
 Боз орданы жыққанша
 Хатлар жазып кетнота
 Пайда етил моллалық,
 Қошкен жүрттап Едиге,
 Хатты таұып алады.
 Дәртке толған кеүили,
 Әтиранты шолады.
 Оқып көрсө ядына.
 Түрлі хабар салады.
 Салған ҳәр сөзді ядына.
 Тақ тұратуғын дадына,
 Оқып көрсө Едиге,
 Ақ билектей перийзат,
 Не депти жазған хатында,
 Ерден асқан ер болсан,
 Жаныңнан безген шер болсаң,
 Сөз еситин бизлерден
 Едиге батыр сен болсан,
 Эрман менен болжым жуда,
 Аңсан әйлекен бир қуда,
 Едиге батыр сен болсаң,
 Жолында болжым мей пидә.
 Жалғызбан деп қайғы жеме,
 Шыгарсаң ийшиалла кенде,
 Едиге батыр сен болсаң
 Жеткөремен мақсетине.
 Эрманым көп болжым, жуда,
 Аңсан әйлекей бир қуда,
 Кеше күндиз ғамынды жеп.
 Тайын турыппав жолында,
 Қара шашымды тарадым,
 Едиге батыр сен болсан,
 Турли дәртіне жарадым,
 Мәккарлығым күштейти,
 Даұдін сырын барладым.
 Алдын алып исинин,
 Душпанды суўырмай орадың
 Жыллы жумсақ сөз айтып,
 Жүргегін дәўдін дағладым.
 Қылып хызмет назбенен,
 Даұли қосып қармадым.
 Мәйлелет сорал кемли күн,
 Жолына өзимди арнадым.
 Жан ендіріп жалған сезге,
 Өтирик дәлнійіл торладым.
 Еркін сенин қолында леп,
 Алададым да, арбадым.
 Ишине әрман шер салып,
 Сөздің жубын байладым.

Гүрли жилұа наз бенен,
 Даудиң кеүлив жәмледім,
 Қарсы турып душпанына,
 Мыңға өзин тайлажды.
 Иinanғандағ сөз айтЫп,
 Дауди жипсиз байлажды.
 Испедирип өзимди,
 Оқ өтер жерин сорадым.
 Еркин алып құлдиріп,
 Айтқаныма көндіріп,
 Өлдер жерин байқалым.
 Еркин алдым қолыма.
 Келестирип жайлажды,
 Тынласаңыз сезимди,
 Елеле саган қарадым,
 Сөз еситсөн сен бизлерден,
 Болар истин барлығын,
 Мен өткердім көзлерден.
 Тәүекеле бел байлан,
 Барап болсан излерден,
 Едиге батыр сен болсан.
 Каratийндей әлип дәү,
 Қатты қорықты сизлерден.
 Бул кеткенин кетеди,
 Әдира қалған бағы бостан,
 Сол қалға жетеди,
 Қаласынын алдында,
 Ақ орданың жүртү бар
 Ақ ордасын қурады,
 Жарасыққа төрт әддине,
 Алтынлы шек тақтырады.
 Ири қара құлларына,
 Газеп етил бақтырады.
 Ашыұна тийгенді,
 Қара жерге қақтырады.
 Дүнья малын тақлайды.
 Камал етил қаласын,
 Әтирапын бақлайды.
 Қорғанына тыбылып,
 Шыбын жапын сақлайды.
 Мына дәүдін қылұасы
 Ҳәр айында еки рет,
 Жети күн жатып үйқұлайды.
 Үйқысынын нышаны,
 Шамалы жерди шақлайды.
 Қаласынын алдына
 Ақ ордасын қурады.
 Таңға жуұық сәрсенбі,
 Сәрсенбі күн саҳәрде,
 Ол үйқысын урады.
 Ҳеш иске кеүіл бурмайды.
 Жанында жанлар болмайды.
 Кире ғойса үйқыға,
 Жети күндер толғанша,
 Өлтирсе де турмайды.

Гүниренип қур-қур атады.
 Әптен сileси қатады.
 Қире ғойса үйқыға,
 Жети күн үдай жатады.
 Гүркірген дыбысы,
 Тұрлι жаққа дарыйды.
 Денесинин қәхәри,
 Шоқтан бетер қарыйды.
 Темирдейин қатты тән,
 Қорғасындай балқыйлы.
 Ата қойсаң сол ўакта
 Масақшасыз қамыс оқ,
 Қай жеринен болмасын,
 Қамырдайын батады.
 Пәндиў-пәндиў ңесиятим,
 Сол ўақтында атасан.
 Сол ўақтында болмаса,
 Қара даўдигү тенеси,
 Шойыннан бетер қатады.
 Ояўына дуслассан,
 Сендейлердин онбесин,
 Сәрлінин жутады.
 Дусласпасан сол ўакта,
 Айтқаныңды етпейди.
 Налыс-налаң питпейди.
 Әтирапына жолаған,
 Иисан тири кетпейди.
 Атсан оғың өтпейди.
 Қарсыласып шабыссан,
 Гәўхар алмас кеспейли.
 Ҳүким жасап умтылсан,
 Мынның дады жетпейди.
 Қандай батыр болсаң да,
 Мәнетиниз артады.
 Құтқармайды ушсаң да,
 Аяғыннан тартады.
 Жерге кирсен егерде,
 Төбе шашынан тартады.
 Ыңыранып атлар шабарсан,
 Қеўлиндеги табылса,
 Алғыр кустай қабарсан.
 Қалған-қутқан кемисин.
 Өзин ойлап табарсан.
 Айтқан сөзлер саған тәмби,
 Минип шықсаң қойдым зәңги,
 Фапыл қалма Едиге,
 Сәрсенбі күн сәхәрде.
 Қалага жақын барғайсаң.
 Қулақ салып күн тынлап,
 Ордаға нәзер салғайсан,
 Үйқылатсам мениң сол дәўді,
 Ақ жабықты түрермен.
 Шар тәрепке көз салып,
 Айланып сыртта жүрермен.
 Қара орамал қолға алып,

үрли тымсал толғанып,
 Эзим ығлам берермен.
 Ақ жабықты көтерип,
 Ақ билегим шығарып,
 Төрөм деп шақырып,
 Бир ишарат қыларман.
 Қалага жақын барғанда,
 Түспесе көзин қара ма,
 Пәндиў-пәндиў ңесиятим,
 Жантасып жүрме қамалға,
 Даўге жемтік боларсан,
 Әтирапыма жола ма.
 Ұсы сөзге наңбасан,
 Мениң үшын пидә боп,
 Бар ғайратың салмасан.
 Ұсы дәўди өлтирип
 Азат қылып алмасан,
 Ханин қызы Ақбилекпен,
 Еки қолым жаганды, — деп,
 Хатлар жазып кетипти.

Әлқыssa, Едиге қағазды оқып еситип, ҳәси्रетинен қанлар жүтты. Хатты оқып қуұанды. Қуўансада «Хаял рас сөйлеймә екен?»—деп те суўалды. Едигедей батырдың минип Буўыршын атына, жер тебирентип саўлатына, көшкен дәўдің изин қуўып, кете берди артынан. Мәрттин көўли тасады, изин көрип сол дәўдің ақылынан сасады. Қулақ салып құп тыңлап, бир мәнзиллік жол асады. Намазлыгер ўағында кеўлине толды қыйлы қал, қалың питкен қубатал, терең сайға ушырады. Бир белгили мәкан екен, Қара дәў көшкен екен, кесе сайға жеткен екен.. Керек затларының бирқаншасын сол жерге таслап, малларына жол баслап, қара дәў көшип кеткен екен. Едиге жанжағына көз салып турса, сол жағында бир дарақтың шақасында бир қос орамалды көрди. Едиге жақын барып, орамалды қолына алды. Қеўил бөлип нәзер салды. Ушында үш түйиншикти көрди. Биреўин шешсе бир түйир көмир көрди. Екинши биреўин шешти. Бир алтын жұзикти көрди. Ушинши биреўин шешти. Бир тислем наң екен. Едиге үшәүин тендей жорып мынадай дәлийл тапты.

Ақбилек бизге ұақыйқаттан шын ашық екен. Хаттагы жазған сөзлерин оқыдым. Көмирди байқасам, Ақбилек мениң кеўлим дәўгө көмирден де қара деп оған душпанлығын билдирген екен. Түйилген орамалға қарасам сары екен. Бунда ол мен көп уйайым менен сарғайып, әрманда кетип баратырман деп, мұның айтқан екен. Екинши алтын жұзикке қарасам, алтыннан баҳалы нәрсе жоқ, аянбай ғайрат салсаң мениң душпанымнан азат қылсаң. Алтын жұзиктей билегим оралып, саған бағыш боларман. Айтқан сөзинди алтын зер бараққа қаплайман. Еки

Дүнъяда қәдирданың инициарың боларман деген екен. Жазған сөлемі хаттың ылайық, қудақы ортага салып, бізге тапсырған адамгершилік шарты екен. Орамалдың тымсағы сол екен. Үшинши нанның тымсалын алсам усы сөзин әлған болса мени нан урсын деп ескерткен сөзи екен.

Орамалың тымсал алып,
Айтқан долийнине қанып,
Тәүекел батыр жол тартты,
Көшкен суриұди алып.
Бағда гүллери шайқалып,
Хәртүрли мәқсет ойланып,
Жолға түсти, жөнеди.
Көрмеген жерлерге дарып,
Қайлардан атын онгарып.
Сегбір тартып баратыр
Қыйыр-қыяны ақтарып,
Колында оның сарыжай,
Журеги тасқын, кеүли бай,
Сапар тартып баратыр
Тәүекел етип аянбай.
Қелтиргей исимди қайым,
Дәүдеп алып бағай айым,
Сегбір тартып баратыр
Тапқайман деп дәүдің қолайын.
Хатына кеүли питеди.
Жанлы жанға көринбей,
Майданда сегбір етеди,
Изин қуўып қара дәүдің
Сол кеткеннен кетеди.
Бир күн үдай жол жүрип,
Сол қалага жетеди.
Хаслы ногайлының мәрти.
Жанын алды қыздың шәрти¹
Нэзер салса алдына,
Үстине дөнин түрыпты,
Қақнақлы Қара дәрбенти,
Артын барлап, алдын таңлап,
Таұдың жыраларын аңлап,
Келе берді қалага,
Қулағын салып, қуп тыңлап,
Қәүпли жерлерден жүрмей,
Бойын жазып, бир көринбей,
Жақынлап келди қалага.
Жаплы жаңга сыр бермей.

Әлқыссаса, Едиге сегбір тартып таңың алдында, сәрсенбі күни сәхәр ўағында дәүдің бағы бостан қаласына жетип жақын келеди. Қалын бүклерді панарап, үш мезгил таман жол жүрип, Әлип дәүдің қаласына билдірмей жақын барады. Хәркимге керек намыс ар. Ерден-ердин қәүпли бар, айналарға жери тар, күни-туни үйқұламай, қайғылы зарын тартады.

Бир жыраны панарап, азмаз батыр жатады. Эне-мине дегенше сарғайып таңлар атады. Намаз ўақта Едиге түм-тусына қаралғаның дәрүазасының алдында әжайып заттан қураған, бир танаң жерден оралған, көргеннин зэрресин алған, желеқлери жер сыйған, гүллөр менен шағылысқан баяғы көрген боз орда қарсы алдында көринди. Жеккелик ақылын алады. Ядина ҳәр ис салады. Қулағын салып тыңлады. Сәрсенбі күни сәхәрде үйқұлаған екен қара дәүү, қарқыраған дыбысы, қулағын жарып барады. Топ атқан яңлы гүрілдеп қулағының жарады. Дәүдің сестин еситип, ушып-ушып қуяңды. Сәлем хаттың сөзине сол ўақта батыр инанды. Астындағы Буұрышын дәүдің сестин аңлады. Аяқ баспай алдына қашпаға қайым болады. Айдаса да журмейди, батырды көзге илмейди, Едиге ҳайран болады. Ханың қызы Ақбилек дәүди арбап үйқұлатып, ашықтық қайғыға батып, Едигениң жолында үйқұламай түн қатып, еки көзи жән-жақта, қара орамал қолға алып, мәккарлық стил Ақбилек дәүди шыр-пыр айналып, күнитүни үйқұламай, әтирапқа көз салып, ақ жабықты қөтерип, ақ билегин шығарып, түрли муқам сөз қатып, тал шыбықтай таұланып, үш күн бойы үйқұламай, қуяңыш кирип жубанып, көзи түсти үзақтан, Едиге батырды танып. Үйқыға батыл болды дәүү, мәккарлық сөзлерге қанып, Едигени шақырып не айтты нашар толғанып:

Сары орамал басымда,
Жанып шықты, көмирим
Әлип дәүдің қасында,
Исициди жолға басладым,
Едиге батыр сен болсан,
Еглеңбей келиң қасыма,
Қара орамал қолымда,
Қарайдым сениң жолында,
Едиге батыр тез жетис,
Исициди айландырдың онға.
Ырлам аңладын ба бурын,
Шештиң бе сөздің ҳәр түрін,
Тойынды күтип түрыппан,
Берер болсан бізге қолын.
Айтылған сөзге қаңдың ба,
Мәнислерин анладың ба,
Едиге батыр сен болсан,
Күтип турман мен алдыңда.
Келди онынан сизиң дәс,
Қорқып саспа, дәрьядай тас
Шын ашығың Ақбилекпен.
Едиге болсан тез жақынлас,
Ақбилекти көрген соң,
Батырдың кеүли толады.
Дәртке толған кеүили,
Әтирапты шолады.

Сәлем хаттың мәнисин,
 Анықлап таұып алады.
 Кеүіл беріп арыұға,
 Иши оттай жанады.
 Ақбileктиң жолында,
 Белли қурбан болады,
 Еситилген хош қауаз,
 Кеүілге қатты урады.
 Жаны қызып батырын,
 Тасқын суудай қулады.
 Үркіп тұрган тұлпардың
 Мойнына шылбыр салады,
 Қыздың айтқан сөзине,
 Жүдә мири қанады.
 Март қабагын үйеди.
 Ақбileктиң назына
 Иши жанын күнеди.
 Аш жолбарыстай ыңыранып,
 Ат қүйрыйн түйеди.
 Буұрышында тұлпарды.
 Боз ордага бир қарал,
 Кемеші ялы сүйреди.
 Сол ўақтында Ақбileк,
 Алыстан қарал тур еди.
 Тымсал менен Ақbilek,
 Ат үrikкенин биледи.
 Оны-соңын барлады,
 Ат үrikкенин аңлады.
 Жуўырын шығып майданға,
 Батырга туұры қарады.
 Едигенин тұлпары
 Сәтем алып таңлады.
 Адамзатты таныйды.
 Шашыраи тұрып орныпай,
 Қос қулагын гиреди.
 Қайшилап тигип қулагын,
 Тарқатып қорқыныштың дагын,
 Адамзатты ғанығаң соң,
 Алға урды тұяғын.
 Адамзатты көреди.
 Әсте-әсте жүреди,
 Ат ойнатып Едиге,
 Каратайндей алыптын,
 Ордасына келеди.
 Батыр минен қаназат,
 Ҳаслы ҳайұан демесен,
 Ақылы адамнан зыят.
 Жабықта түріп қараса,
 Кереге менен тен болып,
 Жатыр екен ордада,
 Тунеүги көрген азamat.
 Тогыз қабат берік корған,
 Қамал қылып жан-жағын,
 Ат басында құлып урган,
 Ат сескенип журмеди,
 Ордадағы қор-қордан.

Жабықта батыр қараса,
 Кереге менен тен болып,
 Жатыр екен ордада,
 Түнәүги көрген арыслан,
 Тацланып батыр қараса,
 Еки мұртын қайтарып,
 Тас төбеге байлаған,
 Көң темирдей денеси
 Корғасында қайнаған,
 Үстине кийін линасын,
 Әйдарда менен жыланын,
 Сүүретин салып торлаган.
 Уллалығы соншелли,
 Геүдесинң жартысы,
 Шығып атыр ордадан.
 Түри-түсін аңлады,
 Атаян деп онлады,
 Беленмен деген сөзлери,
 Ядынан сира қалмады,
 Қөз қымай бөлесин,
 Оққа қолы бармады.
 Ханнын қызы Ақbilek,
 Едигенин кослады.
 Сыпайыдан дос болмас,
 Яманның ўақты хош болмас
 Душшапына адамзат,
 Бундай ғана дус болмас.
 Түрли нәсият торлады,
 Я жүркeten, я қолтықтан,
 Тез атып деп қолтықтан,
 Асықтырып қоймады.
 Ақbilekтиң айтқанын,
 Едиге батыр қылмады.
 Қапа болып Ақbilek,
 Қөзиниң жасын тыймады,
 Өлтиргеге бөлесин,
 Едиге көзи қымады.
 Не қыларын биле алмай,
 Қанаасына сыймады.
 Аттын басын қайтарып,
 Едиге кетти, бир сайға.
 Ҳасыл тонын кийгизип,
 Телиегин қойлы бир сайға,
 Не боларым на мәлім.
 Ушыраттын алла мұндайға.
 Бийдайық сынлы жас жигит,
 Кенес салды ойларға.
 Сөз кестесин қурады.
 Ҳайран болып турады.
 Еп айлаққа шығарып,
 Телпектен ақыл сорады.
 Ақыргын гәптин түйини,
 Нашарга кеүіл бурады.
 Әткенлердин нақылы,
 Әлбетте сөздің мақулы,
 Едиге атлы батырга,

Телпектиң берген ақылы.
 «Жалғыз атлы саяқаң,
 Қосшың жоқ, алдында басша.
 Аталан алтау туғсаңда.
 Ҳарким өзи болғаны жақсы.
 Құйып жүрген душшанинан,
 Келтирерме сондай дәсти.
 Халық әйлеңен дус қылар ма?
 Аұлақтагы еки жасты
 Ойлан ойлан Едиге,
 Сыздың қәте жерин тапшы,
 Абырай жақсы Едиге,
 Әлбетте атқаның жақсы,
 Едил қайда, ел қайда,
 Елине жетер күн қайда,
 Жайық қайда, жай қайда,
 Жайылып жатқан мал қайда?»
 Қанғалаган сорлыға,
 Хан қасынан жай қайда
 Жалан аяқ сорлыға,
 Тикенексиз жол қайда
 Ийни келип тур екен,
 Сеннен ғали бай қайда,
 Жалғыз атлы саяқа,
 Бундай қайым қол қайда?
 Душпаның зор Едиге,
 Қөп ойланып абалла
 Ҳәмме ҳақтың бендең,
 Қорқып-сасып айбын ба
 Ойлан оны атпасаң,
 Неге келдин, бул манга
 Ийни келип тур екен,
 Айбынбастан тез айда
 Оянса күни қарапты,
 Жақынлап кел, тез байла
 Мингениң кисипин аты,
 Жүргениң киси хызамети,
 Тәүекелге бел байла,
 Оянбасып мына дәў,
 Исин айланды оға.
 Үәде бердин шәрт айтып,
 Келип един Сатемир ханга,
 Егер оны атпасаң,
 Кете алмайсан аманда.
 Хабарлассан тирилей,
 Қутылмагын гүманда.
 Магызы усы айтқаның,
 Абырай жақсы ҳәммеге,
 Жүдә мақұл атқаның,
 Қайым екен көрдинбे
 Душпаныңың жатқаны,
 Ал Едиге, ат!» — деди.

Әлқыссса, Едиге телпегине ойласып, сондай ақыл табады.
 Өңгімениң түйинин усы жерге баслады. Ондай-мундай ис бол-

са, белин беккем байлады. Тәүекел етип усынып, өлимге өзин сайдады. Гапыл жатқан бөлесин атайын деп онланды. Аттың басын қайтарып, боз ордага келеди. Ақ жабықты түреди. Жақсылық пенен жаманлық, бир қудадан көреди. Жақын келип ордага ақ жабықты түреди. Қара дәүдиң жатысын анықлада батыр көреди. Жүргеги тасқын кеүли бай, төрт тулиги сайма-сай тартып атқан ерлерге, мың кисинге болар тай, талма гирис сары жай, сол қолына алады. Масақшасы сом алмас, дарыған жерде жан қалмас, ҳазар берип қол талмас, қозы жағырын оғының жубын сүйүрып алады. Бириң тислеп аүйзына, бириң орап гезге шалады, қос табанлап Едиге бар ғайратын салады. Тар қолтықтың тузы деп, жан шығарың усы деп, өзелли душпан белли қас, келди ондайынан дәс, қосылғанышы еки бас, ыныранып жайын тартады. Мийнети дәүдиң артады. Ийттей қансып оқ алмас, түүрьлаң жөд тартады.

Жақыннан атқан селпи оқ,
 Қос өкпени кесип өтип,
 Қаратасқа қамырдай батады.
 Турмай ағып өтеди,
 Гапыл жатқан дәүиңиң,
 Жүргегин қырқа кетеди.
 Әжелдин сусы басады.
 Әдира қалған қаланың,
 Бүргелери шақты деп
 Тостагандай толы көз,
 Аұдарып таслас ашады.
 Дәүдиң ашқан көзинен,
 Едигениң тулпары
 Жалт үркіп кетип қашады.
 Аұзындағы тайын оқ пен
 Қиқ манзайдың тузы деп,
 Қайтадан байлан атады.
 Асыстың атқан оқ.
 Геллесине гарқ болып,
 Зорға шықты масағы.
 Сол ўақтында атқан оқ,
 Дағүге тәсир етеди.
 Ыныранып жайдан турады.
 Жаўған қардай борады.
 Әдира қалған үйим деп,
 Отқа жанғыр мүлким деп,
 Есиклерин табалмай,
 Үстине курған орданы
 Ылақтырып таслады.
 Мұшқил болдын ҳалым деп,
 Себил қалдың малым деп,
 Құллукшинин қолында,
 Әрманлы кеткен жаным деп,
 Қара дәў көзин жаслады.
 Қозы жерди көрмедин,
 Едигедей батырга,

Алла абырай бермеди.
 Ат жөнлигип қашқанна,
 Батыр қамшы басқанша,
 Жан-жаққа қолын сермеди.
 Састьы мәрттиң жүйриң.
 Ҳешбір әмел таптырмас,
 Ҳалық еткениң буйрығы,
 Карадәүдин қолына,
 Буұрышында тулпардын.
 Үсес қалды қүйрығы.
 Ғарқ болды, әрман-шерлерге,
 Баҳасы барма яранлар,
 Сондай батыр ерлерге,
 Қамшы шелли көрмеди.
 Айландырып басынан,
 Едигениң тулшарын,
 Былғал урды жерлерге.
 Нардай бели бүгилди,
 Қанлы жас көзден төгилди.
 Едигеде жығылды,
 Арысланға оқ тийгени
 Сол ўакта анық билинди.
 Қози жерди көрмеди.
 Турыйға шама келмеди.
 Кара дәў жатып сойледи:
 — Алыстан келген күлликши,
 Ойламадың кейници
 Басыңа қыйын ис тусти.
 Қорықпай маған оқ атып,
 Қайдан алдың бул күшти?
 Қашып көшкен жүртта қалып,
 Қалдым гапылда алданып,
 Не себеп маған оқ атың,
 Саў басыңа саўда әалып,
 Аңламай аттың сен деди,
 Қандай мәртлерге табынып,
 Қандай қастың бар еди,
 Бүншама мени анылып,
 Бул дүньяның жүзинде,
 Ҳешким маған баталмайды,
 Атқан болма, сен жаңылыш.
 Енбекли жалғыз, ер егиз,
 Егиз едим, мен деди.
 Өлтирип мени дүньяда,
 Күтыла алмайсаң дүньяда
 Күтыла алмайсаң сен деди.
 Алыстан интизар еди,
 Сыртынан қәүендер еди,
 Ногайлының жүртүнда,
 Тоқтамыс ханың ҳалқында,
 Бир сыңарым бар еди.
 Еллере асан ер еди,
 Дүньяны гезген шер еди.
 Ығбалымнан ығбалың.
 Жети есе зор еди.
 Сыңарымның лақабын,

Едиге жалғыз дер еди.
 Бул дүньяда арқа берген,
 Қәүендерим сол еди
 Бир көрсем деп дийдарын,
 Ишим дәртке толы еди.
 Қарай гойса бет алды,
 Шарапаты мол еди.
 Аңламай аттың сен дейди.
 Бул хабарым жетиссе,
 Жалғыз бөлең өлди деп,
 Мұлқи ойран болды деп,
 Қулағына жетиссе,
 Тулпар сайлап жемес пе.
 Талқан қылып жаўларын
 Мени излеп келмес пе?
 Қанын талап қылмаспа?
 Мени үйқыда атыпсан.
 Сени услап, Едиге жаным,
 Тиғицнен жерге қақпаспа?
 Аспанға ушсан аяғынан.
 Жерге кирсен ол тобеннен,
 Услап алып тартпас па,
 Услап алып Едиге,
 Тирилей отқа жақпаспа,
 Мени үйқыда атыпсан,
 Ермек қылып Едиге.
 Майдалап сени шашас па?
 Аңламай аттың күлликши.
 Әрманлы кеттим, мен деди.
 Еле де айтшы шыныңды,
 Едиге болма сен деди.
 Еситип оны Едиге,
 Не болғанын билмеди,
 Өткен иске өкінди.
 Орина қайтып келмеди.
 Қара жер қақ жарылып,
 Батыр сүңгип кирмеди.
 Бул болеси менен танысып,
 Алла абырай бермеди.
 — Едиге болсам не дер ең, деп
 Дәүдин басың қушақлад,
 — Шып Едиген мен,— деди.
 Мына сөздө еситин,
 Қаратийндей Элип дәү,
 Баяғы еңиреў, еңиреўме
 Таслады жерге лашыны,
 Ағызды көзден жасыны.
 Көтерип урды басыны
 Әрманы тасып өрледи.
 Турыйға шама келмеди.
 Қөзлері жерди көрмеди.
 Қаратийндей Элип дәү,
 Әрманын айтып сойледи.
 — Таўап қылайын бойынан,
 Шықпадың айтқан ойымнан,
 Қолында бер, Едиге,

Мени атқан қолынпай.
Он қолын берди Едиге.
Едигенин он қолын
Кезине басып енереди.
— Шын Едиге сен болсаң,
Мен қәхәрден қайтайын,
Әңгімемді молайтайын,
Қулақ салың Едиге,
Тилим барда сөйлейин,
Есім барда Едиге,
Әрмашымды айтайын.
Екеўимиздин анамыз,
Бир туұысқан пери еди,
Өскен жері олардың.
Құбырлы деген шөл еди,
Дүньяның төрт бурышында,
Бармаган жері жок еди.
Бир бириңин аўчалың,
Күнде үш ўақ көреди.
Екеўимиздин анамыз,
Билгишликкө жарысқан,
Ушың жүріп екеўи.
Әңгімеге тарысқан.
Мениң анам утылып,
Ұсы жүртқа аўысқан
Анаң менен шырағым,
Мениң анам туұысқан.
Айланайын Едиге.
Жоқ еди сениң ядында,
Мен апаның баласы,
Сен синлиниң баласы.
Егіз едік, озалда,
Бир биреўди көрмедик.
Сен ногайда, мен бунда,
Сен де туұдың периден.
Мен де туұдым периден,
Сыртызыдан сыйынып,
Шын қәүендер едім мен,
Төрт аяқлыда бота татыў,
Еки аяқлыда беле татыў,
Сөз бар еди бурыннан,
Арнал излеп баарман,
Сыңарым таұып аларман,
Не мәқсетин орынлап,
Туұысқанлық қыларман деп
Мәқсет қылып жүр едім.
Ол айтқаным болмады,
Әрманлы кеттим мен,—деди.
Анламай аттың сен деди.
Ортадагы гүзарды,
Батыл еттиң сен,—деди.
Сен дүньяга келгенде,
Қыйынлық өтти басыннан,
Қашық болды, арамыз,
Көре алмадым жасыннан,

Сен анаңды көрмедин,
Қанып сүтін ембедин,
Анаңды қанып емгенде,
Болар едің мәхірман,
Шорының сүтін емип ең,
Харам жайлап дененди,
Бийреқим бопсаң Едиге жан,
Хабарыңда жыныстың,
Шыбын жынымыды қынадым,
Саған зыян келер деп,
Онбир ханды мен алдым.
Лақабыңа семирип,
Жолыңа сениң арнадым,
Арнал сениң жолына,
Рақыш тулпар бақтырдым,
Кеўіл беріп сүйенип,
Аты — исмің ядладым.
Онбир ханың дүньясын,
Жолыңа сениң арнадым.
Сүйеў биліп нешше жыл,
Жолыңа сениң қарадым.
Ағынды атап ҳәр жүртқа,
Тәртип қылып, лап урдым,
Арнал сениң жолыңа,
Рақыш тулпар бақтырдым.
Едиге жыным келер деп,
Жолларыңда тақ турдым.
Дабылыңа қуұанып,
Гайратымды тастырдым
Келер деп жолыңа қарап,
Сақылығым астырдым.
Онбир ханың дүньясын,
Арнал сениң жолыңа,
Аўзына бәнт бастырдым,
Өскен жерим бир қыя,
Екеўимиздин тен шыққан,
Өскен жерим бир уя.
Азғыртан екен енегар,
Сәтемирдей сырғыя,
Абайызыда Едиге,
Дәўраныңды еттиң зая,
Басына күн туұғанда,
Әжелге белиң бүўғанда,
Тоғтамыс хандай хан атана,
Жүргінан сени қуұғанда,
Қостар таптай халқыннан,
Берман қарап аўғанда,
Сатемир ханды нетесен,
Тулпар сайлап желгенде,
Сораў салып ҳәр жерге,
Лақабымды билгенде,
Басқа қаққа аўыспай,
Туұры өзиме келгенде,
Нәр жүзінде даңқым бар,
Себіл қалған жылқымда,
Нешше мың тулпар атым бар,

Сайлаұлы тулпар миндирип.
Сан мың иокер айдарем.
Алдыма сени салар ем,
Ногайлының халқына,
Арнап сапар тартар ем,
Әйне гузлер атласам,
Келеси боях барар ем.
Ашырықап барған пәнен,
Тоқтамыстай атаңды,
Биргелең нәхәр қылар ем,
Қақпасын жығып құлатып,
Қаласын бузып жол етип,
Татыұлысын мол етип,
Қарсыласқан зорының,
Басына сауда салар ем,
Тоқтамыстай атаңың,
Немене жұрты бар еди,
Шырұаны менен әрманы
Үңғыш, шуршыт, қалмагы
Шүғаш пәнен сарт ногайы,
Шешени менен торгайы.
Донайы менен Алтайы
Ногайы менен адайы,
Алты санлы алашы.
Алатау мепен қырызы
Беркин менен толысы.
Қаласы менен қонысы,
Аржағында жақында,
Аўызы туғылғырысы,
Барлық жерин таңталап.
Асаўларын нөкталап,
Бағындырып бағында
Барлығының әдестін,
Көширер едим атыңа,
Жеткеріп сенин дадына,
Өз қолымнан миндирип.
Тоқтамыс ханның тақтына,
Алты ай жатып ат бағып,
Алдыңа түсип аралап,
Барлық елге танытып,
Бағындырып алты жұртты
Атыңа тенге қақтырып,
Қайтар едим ишшалла.
Жете алмадым, мәқсетке,
Әрманлы жеттим мәқсетке,
Әрманлы кеттим мен деди.
Аңламай еттиң сен деди.
Айбатынан айрылып,
Жалғыз қалдың сен деди.
Бул дүньяда ойлаган,
Мәқсетиме жетпедім.
Басы болып алдыңа,
Ғайратымды көрсөтпедім.
Ағалығым орынлап,
Жақынлық көрсөтпедім.
Аңламай аттың Едиге,

Сол ўақтында қара дәүдин,
Жаны алқымға жетеди.
Соның менен дәүицнин,
Әрманды сөзи питеди.
Кеүлиндеги мәқсетин
Айтып тамам етеди.
Қәхәр менен гарғасам,
Қара тастан өтеди.
Болар ислер болған соң,
Гарғал сени петейин,
Жалғыз қалдың дүньяда,
Гарғамай-ақ кетейни,
Инанбасан сезиме,
Жаным шығып баратыр,
Бир белгилі етейин,
Душпан гұли солсын деп,
Өз тәциңнен болсын деп,
Зая кетер қайырым деп.
Тұқымынан майрыл деп,
Орта жасқа барғанда,
Он көзиңнен айрыл деп,
Айтып қалдың соны зордан,
Жуда болды, тәни жаннан,
Қайтып үни шықпады.
Жан тәслим болды сол заман.

Әл қысса, сол хабарды айтып, дәү жан тәслим қылды, Едиге кеүіл бөлмеди. Айтқан сөзге инанбады. Анық кеүіл бермеди. Дәү менен иси болмады. Падашысын, шопанын, шорысы менен құл-қутаның ғазеп етип жыйннatty. Айбатлысын аттырды, қайғы-зарын тарттырды, ғәзийнениң қорғанын, тәблеси менен майқанаасының гилтлерин таптырды. Айбат урып аштырды. Қуұыс қолтығын тиңтип жайлап майхананы талқан етип қарады. Сарайлардың төринен адам бармас жерлерин қола өзинен қүйған екен. Онбир ханның дүньясын онбир жайға жыйған екен. Қапыларын да беккемлеп, қола менен қүйдірган. Қапыларын беккемлеп, тилсім құлпын урдырган. Едигеге бағышлап алтын сана ойдырган, айтып ада болмайды ҳәртүрли ҳұрмет қылған екен. Едигениң жолына деп, бәнт басып қойған екен. Едиге жақынлап келип, сәнени оқып көріп айтылған сөзге инанды. Не болғанын билмеди, өткен иске өқинди, орнына қайтып келмеди. Қара жер қақ жарылып, батыр сұнғип кирмеди. Басын шайқап ләбин тислеп, өзин тири отқа ислеп, мың пушайман қылып бөлеси екенин жаңа билди. Дәүдиң ықласы жүргегине түсип, қайранлық бағырын тилди, анық туýсқан екенин билди. Қөзи жерди көрмеди. Өз-өзинен уялып жарылып текте өлмеди. Қайыл болды қәр иске, туýрылап әжел келмеди. Иши жанып, жер тырнап, нардай бели бүгилди. Қанлы жас көзден төгилди. Бөлесини қайғырып, жер құшақлап жығылды. Ақбилек басын сүйеп, Едигеге нәсият айтты. —«Хә ер жигит, сынған

сынды, күйген күйди, болар ис болды. Нәмәрт болмаң, өлім ушын қайғыланбаң, өлім қуданын досты. Өз-өзиңизди алдырман, себеп бізден, әжел алладан ҳақ исине қарсы болмаң, оның ушын жолыңыздан қалмаң», —деди. Нашардың бул сөзи Едигениң белине пота буғандай болды.

Едиге қыял қылды. Душпан деп атып едим. Бул қаналас тууысқаным болып шықты. Буның сүйегин қәстерлеў бізге үашып болды. «Султан сүйегин қорламас» деген, буны қарғаға шоқытпайын, ақ жаўып, арыў кепинлеп, маканын белгилеп, өз қолымнан қойып билген дүйамды օқып тиie берсін айтып қайтайын деп, тум-тусқа ат шантырды. Қалада дабыл қақтырды. Файратлы қырқ адам таптырды. Бөлесиниң қасына барды. Аўдарып-төңкерип көрейин десе, бөлесинин өлимтигин қырқ адам қозғай алмады. Аламанға ғәзеп етип, өлимтиктин қапталынан узыны қырқ адым, ени жигирма адым, теренліги он адым, ақым ойды. Басқа ҳұрметті қойды. Аламанға шаўқым салып, мысал қара буўра жумалатқандай қылып, ақымға жумалатып салды. Бийиклиги соншелли, жер бетинен зордан қарасын жойды. Бөлесин сондай етип қойды, үстине тасты қәбір қылып, үйди. Уш құлпыўғалланың саўабын баышшап, ҳақына тиie берсін айтып парыз, сүннетті бәржай қылып, Едиге батыр атқа минди.

Қалада атлар ойнатты, шыбын жанын қыйнatty. Падашы менен шопанын, жылқыман менен сәрўанын, шорысы менен малайын, бас қурап бир талайын, ҳәркәм өзи баққанларын, өз-өзине айдатты. Қамал қылып қойғанын, алтын гәүдәр ойғанын, тилсім құлпын урғанын, Қаратийндегі алыптың жеги атадан жыйғанын бөлек-бөлек топлатты. Писентинде барын топлап нарға арттырды. Аўмасын деп жолларда танап пенен тарттырды. Хабарсыз жатқан жер еди, шопанын ериксиз айдатты. Бөлинген қойдай шуўлатты. Қаласын тиитп жайлагаты. Сатемирдин жұртына Едиге көшип жол тартты. Алды малға толды, арты шаңға толды, аңламай бөлесин атып, Сатемир ханға абырайлы болды. Мийрас қалып, бөлесинин затына, Едиге батыр ийе болды. Қашып жүрген сорлы еди, басына баҳыт қонды. Оны көрер адам жок, аңсат арыўға ийе болды. Сулыў менен қосылып, ышқылы дәўранлар сүрди. Дәўраны шадлықта дөнди. Ақбилекті жылжыған жорғаға мингизип, қасына алды. Себеп Ақбилектен болды. Құсларын салып майданда, жетип түрли мәқсетине, минип Буўыршын атына, арыўды ертип қасына, дәўлет құс қонып басына, дүнья малға бас болып, сапар тартты Едиге, Сатемир ханның халқына. Жүретуғын жолды қысқартайық. Азғана емес отыз еки күн еди. Сатемир патшага ўәдели отыз алты күн толғанда көштиң алды келеди.

Сатемирдин сорамына көле берсін Едиге. Сатемир хан Едигениң киятырғанынан хабарланды. Хан қыял ети: «Едигениң кеўлине мәлел келер, өз жұртымда патшага усы хызметимди көрсеткенде, абыройымды көтерип, даңқымды кекке жеткерип, жолларында тақ турып, сыйбызы-сырнай шерттирип, салтанаңын келтирип, алдынан шығар еди, көрдинбе, мына патшаның тым-тырыс отырғанын деп ойлар», —деди.

Сатемирдей уллы хан ат шаптырды далаға, жар қышқыртты қалада. Едигениң даңқын айтып, қатын менен балаға. Перзентім деп ах урып, бир күншилик жоллардан салтанат пенен шығады Едигениң алдына:

Сатемирдей сәттар хан,
Хабар тапты түм-тустан,
Шоршының жайдан турады,
Қууаныш хабарын айтып,
Питти мәңсет мұрады.
Шындауылды шақырып,
Қалаға жар урады.
Хәмелдарын, найбын,
Құс беги менен метерин,
Жасаўыл менен сәрдарын
Тартыс сөзге қардарын,
Аты шыққанлардың бәрін,
Алдына толық жыйнаптты.
Минил ақша атына,
Жетип мәңсет-мұрадына,
Құуанышы сыймай қойына
Шыдамай кеўил шадына,
Алпys еки ҳәмелдар,
Отызеки мөхірдар,
Сал тартып ертип артына.
Тиллалы маржан тақтырып,
Нақыра сырнай тарттырып,
Шәмен байлап, дәп урып,
Халыңда абырай көз етип,
Тарийхын дәстан сөз етип,
Едигедей батырдын
Нала кеўлин хош етип,
Ақша құм деген жерлерде,
Қарсылап шықты алдына.
Едигедей қайсарың,
Сатемир патшаны танып,
Мәккарлық исине қанып,
Ҳәртүрли қыял ойланып,
Едиге сөйлей береди.
Сатемирдин кеўиллин алып,
Қалайыңың хан сұлтанды,
Сыйлар ҳәрким оны,
Әдебин тут, сүннет дур.
Көрген жерде патшаны.
Сыйламаган жас уллысын,

Қырын қарап, сүйген досың,
 Патша заданы қорлаган,
 Гедей болар соңғысын.
 Еситкеним бар еди деп,
 Аұнап аттан түседи.
 Халқың сондай деседи,
 Сатемир патшаны сыйлап,
 Қәддинен суўлар и shedi.
 Шынасында ер еди,
 Қарсыласқан жерлері,
 Ақшақұм деген жер еди.
 Едиге менен Ақбileкти,
 Анықлап патша көреди.
 Қәдем урып патшаның,
 Алдына жақын келеди.
 Қол қаўсырып патшага,
 Тәңири сәлем береди.
 Сәлемин патша алады,
 Ҳұрметине Едигениң,
 Патшаның кеўили толады.
 Қабыл алып хызметине,
 Жүдә мири қанады.
 Бойын көрниң қызының
 Кеўили жай болады.
 Аттың басын тартады,
 Кеткен дәўлет қайтып келип,
 Ішбалы кем-кем артады.
 Ырза болып Едигеге.
 Тұрлы алғыс айтады.
 — Гайратыңды салдың ба,
 Излең таўып душпанымды,
 Қолайын балам алдын ба?
 Сатемирдей атаңа,
 Аяп ғамхор болдын ба?
 Қырып кеткен душпанымдаң
 Арымды мениң алдын ба?
 Қози жаслы мұнлының
 Жасына себеп болдын ба?
 Азат етип қызымын,
 Шын меҳрійбан болдың ба?
 Опат қылып душпанымды,
 Мұлқин талан қыллын ба?
 Ішқырар берип, шәрт айтып,
 Азamatым, арысланым
 Үдеңде алла оңғарып,
 Сөзине ийе болдын ба?
 Әлип дәўди өлтирип,
 Мәқсетиме жеткерип,
 Қызымын аман көлтирип,
 Абырайлы болдың ба?
 Енди өлсем разыман,
 Әрманды кеткен мұнлымынды,
 Алдыма алып келдің бе?
 Баламның кеўили өссин деп,
 Дәрьядай кеўили тассын деп,

Қалайық оны сезсии деп,
 Тилинен ықырар қылады.
 — Едиге атлы жан балам,
 Абат еттиң қаламды,
 Қабыл алдың лаламды.
 Нейіл үақтам хошладын,
 Бузылған жигер санамды.
 Алдыма тири көлтиридин,
 Әйдарха жутып жоқ болған,
 Ақбилек нашар баламды.
 Шебине кеткен исимди,
 Айландырып оңына,
 Қапа көүлім гарқ қылдың,
 Қуұаныштың жолына.
 Әйдарха алған қызымын,
 Зыян, заһмет жетирмей,
 Әкелип бердиң қолыма.
 Айланайын Едиге,
 Писентимде барымды,
 Бағыш еттим, жолыңа,
 Мады, бахтам сенини,
 Тажы тахтам сенини,
 Пайтақ жұртам сенини,
 Бағышладым жолыңа.
 Ақбилек атлы жалғыз қызым,
 Ол да болсын сенини.

Әлқысса, бул сөзді еситип, хан қасында ҳәмелдарлар гәп мәнисин анлады, бир-бирине қарады. — Жигитлер аңладының мәнисин анлады, бир-бирине қарады. Патша ақылынан састы, мына биреўдің сусы басты, әрбаша? Патша ақылынан састы, мына биреўдің сусы басты, әрбаша? Үағы қашты, жүрер жолынан адасты, айттылмастай сөзді айтты. Бизлерди жүдә мұнайытты, дәўлети қайтты. Патша тириде гахтын кисиге береме, мына биреў жалан аяқ па, жол тосыұшы қашқан саяқ па, бу заңғарға мына патша тажы-тахтын да берди, пайтах жұрттын да берди, жалғыз қызын да берди. Бизлер өмириимиэди хызметинде өткерип едик. Жағасы кирли шапан жапқан жоқ еди. Бул қылғашына бизлер көніп болмас, бул қорлық яддан қалмас, буннан былай бизди адам есабына алмас, бул патшаның жүзин көрп болмас. Ишим жаман ашыды, бул азапқа шыдаған, ол адамның насыды. Буның жүзин көргеннен ал-аулақта өлип өлген яқшыды, — деп ҳәмелдарлар ханның алдынан гүүлеп атлана берди. Едиге аңлат шамасын билди. Ат қойып ҳәмелдарлардың алдына шығып, атын кесе тартып, барлығының басын қурап, бир-еки саўал сорап, Едиге бир зат айтып турыпты:

— Ақылсыз болмаң сен жанлар,
 Тымсал айтайын тәлім ал.
 Сорайтуғын саўалым бар,

Ақылгөйлер құлағың сал.
 Жаңсы-жаман бәри ҳақтан.
 Сырынды сақлаңыз жаттан.
 Ақмақ ладан көп дүньяда,
 Өз тасына ози батпан.
 Өз кеўлине шер қусайсан,
 Хабарың жоқ, ҳеш парықтан,
 Үрсысалаң терген тасадан,
 Алтыр арыслан шер қусаган.
 Базар барса, адасады.
 Ладанлар көп жұз жасаган,
 Ханың қасында төрелер,
 Өз кеўлине бөрисизлер.
 Беримен деген көп болыр,
 Көп бөрнинде ишинде,
 Аң алары бир болыр.
 Аң алары болмаса,
 Ийтегиден ийбинген,
 Қаршығадан қаймыңып,
 Қуладың қусқа жем болыр.
 Жөлип жаҳанды шолмайды,
 Ойлаған мәңсети болмайды.
 Ийни келген жеринде,
 Керилип аўыз салмайды.
 Бәри көп дур дүньяда,
 Шетинен аң алмайды.
 Бәри атағын алады.
 Жапалақ тышқан аўлайды,
 Хан қасында хызметкөр
 Қеўлицизде көп гийнекер,
 Хызмет етип патшаны,
 Қандай жаўын қайтардың,
 Миннетициди айтып бер?!

Әлқысса, бул сөзді Едиге ада етти. Ҳәмелдарлар еситти.
 Бурын атқа мингенлер, гәп мәнисин билгенлер, гәптиң тымса-
 лын алды. Ядларына түрли мәни салды. Дәлийилден жецилип
 хайран қалды.—Паҳ занғардың жалан аяғы, кеўлимизге дәрт
 салды, берdi бизге намыс арды, жария болса бул сырлар, бизиң
 соқпағымыз тарды. Аналдыңба енегарлар, айтқан аўыр-аўыр
 салмағы бар. Жағамыздан тутты, жүйкемизди құртты, бир дем
 жерден утты, ҳәмелдарлар хан жутты, бир-бирине қарады.
 Жанып турған шалады, мына ақыл данады, гәплериниң сал-
 мағы жүйкенди құртып барады. Бизлер сам-сам, өзи дана, бул
 қыран сұңқар, биз құладин, бил ҳарлан, биз тышқан, миннетлик
 сөздің мәнисин, танқаларлық қылған иси; таптың сөздің дуры-
 сын, биз батыр болсақ, бил жалан аяқта абыройды неге қолдан
 бердик, қызын дәү алып кетти, изинен неге қуўмадық, дәүди
 өлтирип, биз неге алып келмедин. Қараматқа кеўли тоқ, барып
 айтар дәлийил жоқ, биз пәсине қайттық,—деп бир-бирине қара-

ды. Дәлийилинен утылып, Едигеге құллық айтып, тум-тусына
 тарады.

Мына сөзді айтқанша,
 Айтып аўызын жұмғанша,
 Ескен шамал тымғанша,
 Бир биреўди көргенше,
 Сатемирдей патша,
 Кемалына келеди.
 Қекиригин басып қызына,
 Жалының кеўлин бөледи.
 Перзент деген шийринди,
 Қызына жаңын келеди.
 Дәл мойнынан қушақлап,
 Қөзде жасы моншақлап,
 Лашын жерге таслады.
 Сатемир патша сейлейди:
 — Келдиме қайтқан дәўлетим,
 Салдымға қуда раҳметин,
 Бул дүньяда бармедин,
 Нигарым жалғыз перзентим.
 Ашылдымға бағда ғұлым.
 Дәртлеринен ошты үним,
 Келдин бе қызым Ақбилек.
 Түүді ма батыл ай қуним!
 Дүньяда тарихы дәстаным.
 Қызым сеннен айрылып,
 Ишиме толды пушманым.
 Тиримедиң дүньяда,
 Боз ордамда бостаным.
 Құтты болған бул көлненің,
 Қызым сеннен айрылғалы,
 Ермек қылды атаңды,
 Толы жұртың тегисі,
 Тенде жаның бармеди,
 Қызыда болса шығағым,
 Боз орданың белгиси.
 Өшер болды мениң атым,
 Қайтты қап тауындай пәтим,
 Келдиңбे тири алдымға,
 Нышаным нашар саўлатым,
 Салтанатым тилла сазым,
 Құрылды жағымлы жазым,
 Атанды излеп келдин бе,
 Улдан зыяп жалғыз қызым.
 Қағайып қаламда дабылды,
 Шүкип әлхәмдилила.
 Әбірейим жабылды.
 Еди елсем разыман,
 Жойтқан жоғым табылды.
 Келди айланып заманым,
 Ашылды қамал думаным,
 Дийдарынды көрдім бүгін,
 Толысты қайтып немарым,
 Кеткен дәўлет тусти қолға,

Кейинимде қалар тулға,
 Жойтқан жоғым табылып,
 Ислерим айланды онға.
 Қар салды қала, далага
 Яд етил көмбіл панаға.
 Отызеки күн толғанда,
 Коштын алды киятыр,
 Сатемир салған қалага.
 Қалага жарлар салдырыды,
 Қөргенди қайың қалдырыды.
 Нешшени естен тандырыды,
 Ели халқын жыйдырып,
 Қуұанышқа мийрин қандырыды
 Тұм-тусқа атлар ойнатты,
 Шийрин жаңын қыннатты,
 Едигениң дабылын,
 Халқына толық жайлattы.
 Ат ойнатты қалага,
 Дағаза қағып далага,
 Елатын тольық жыйнатты,
 Ақбileкке қуұанып,
 Халықта тойлар тойлатты,
 Қапа кеўлин хошлады,
 Дүнья малын баслады,
 Халқына ураң таслады.
 Ғәрпін кеўлин хошлады,
 Халқын тольық жыйдырып,
 Уллы тойды баслады,
 Ашылған бағда лалага,
 Яд етил көмбіл панаға.
 Ыразы болып бир аллаға,
 Той тамаша тарқатты.
 Қала менен далада,
 Жасаўлы табақ қойдырыды,
 Қария менен ата-анага,
 Алысқа атлар шаптырыды,
 Атларға тұмар тақтырыды,
 Қалада дабыл қактырыды,
 Алтын қабақ аттырыды,
 Нақыра сырнай тарттырыды,
 Қуұаты сыймай қойнына,
 Сатемирдей уллы хан,
 Той-тамаша еттириди.
 Халқын тольық жыйдырыды,
 Төрт қырлап ошақ ойдырыды,
 Туұмаган туұлар сойдырыды
 Аты шыңқан ерлерге.
 Дарадан табақ қойдырыды.
 Молла, хожа жыйдырыды,
 Қүйеў қылыш Едигени,
 Ақ сарайга киргизди.
 Шариятқа исин сыйдырыды,
 Ийнине қамқа жаптырып,
 Басына құндыз кийдірип,
 Едигедей батырга,
 Шын дослығын билдириди.

Хызыметине тийдирди.
 Ақбileк атлы жалғызының,
 Ақ некелесин қыйдырыды.
 Бақсы-жыраў айттырып,
 Тұрлы сазлар урдырыды.
 Хызымет етсек ерге ет,
 Ер жеткөрер мәқсетке
 Ерге берсең басынды,
 Ер сыйлайды басынды,
 Ийтке берсең асынды,
 Ийт тартады лашыны.
 Азамат сайлан ас берсең,
 Басына күн туғанда,
 Иззетлейди басынды,
 Деген сөз бар бурынан,
 Сатемирдей уллы хан,
 Едигеге багышлад,
 Боз ордалар құрдырыды.
 Әрбі атлар желдірди
 Едигениң хызыметин,
 Алдына қайтып келтирди.
 Ҳәммелдарлар жәм болып,
 Едигедей батырыды,
 Ақ кийизге салады,
 Шын меҳрийбан болады.
 Онеки адам қолдасып,
 Көтерип жерден алады.
 Айландырып қаланы,
 Алып келип ханның қасына,
 Сатемир ханның орпына,
 Алтын таҳтына минидири.
 Душпанларын жылатып,
 Дос болғанын құлдирди.
 Иши күйген иешшениң,
 Қызыл жұзин солдырыды.
 Шын кеўилден күш берип,
 Басшыларын жыйнап тери,

Едигедей Сатырдын

Ҳәмирине қөндірди.
 Жетисип көүіл шадына,
 Жетип мәқсет мурадына,
 Үәзір қойып әр жағына,
 Едигедей батырып,
 Минди патшаның таҳтына.
 Ийе болған секилли,
 Патшаның дәйлет батына,
 Сатемирдиң жұрттында
 Жетисипти кемалына.
 Таҳқа минип жүрт сорап,
 Жетилти жигер шағына,
 Әділ төрелик берипти,
 Сатемир ханның халқына,
 Душпанның гүли солады,
 Корғенниң ақылын алады,
 Қөргенлер ҳайран қалады,
 Сатемирдиң елаты,

Хәмирине ырза болып,
Тасқын суудай қулады.
Шын меҳрийбан болады.
Кулақ салың халайық,
Еиринши бөлими Едигениң
Усы жерде тамам болады.

ІІ БӨЛІМ

Әлқысса, Едиге ханың хызметине жаранып, тахқа минип, жүрт сорап дабылы әламды орады. Халықтың басын қурады, әлатын әдил сорады, ногайдан файып болғалы онтөрт жыл тамам болады. Қабарып жұзи солмады, халық әйлекен қоллады. Онтөрт жыл өтти арадан ногайдан ҳешбір хабар болмады.

Ендиги сөз Тоқтамыс ханнан басланады. Тоқтамыс ханың халқында Едигениң хожадан сайлап алғаны, ойнап күлер шағында артында тул қалғаны, Қарақас айымның бойында алты айлық ҳәмле қалған еди. Он ай құрсақ көтерди. Саатлы үақты болды, айы—күни толды, ақ жарылқап күн тууды, ат басында үл тууды, бирқанша адамлар жыйналып келген балаңын атын қоймақшы болды. Қарақас айым көпшиликтегі арзы қылды. Қостарымың басына күн туғанда, журтынан ғаўлап қуғанда, маган тапсыраған аманаты бар еди. «Хәмленди ул туусаң атын Нурадин қойғайса!»—деген еди. «Баламның аты — Нурадин болсын!»—деди. Халайықтар еситип, «болса болсын», деп қабыл алды. Атын Нурадин қойды. Қарақас айым ойлады: «Мениң баламды жасырын сақламағым қыйын болар. Ҳәр исти талайымнан көрейин, баламды Тоқтамысханға мәлімлейин, ханың дос я душпанлығын сынайын, баламды абайсыз отырғанда қолымнан жулып алып, өлтирип жүрмесин, ертерек алдын алайын, ақлықлы болдыңыз деп ханнан шүйинши соралын. Шүйинши берсе, ашыўы тарқағаны, биз жетимге миримин салғаны, бизди қудай жарылқағаны, онда жайымда тыныш отыра берейин, барғанға ашыўланса, шүйинши сорағанды жақтырмай, оған зиянын тийгизсе, хан бизге белли душпан болғаны. Онда бул отырысты қояйын, ордамды жығып, қаладан дағалаға шығып, елеспесиз жетим-жесирліктиң жолын дүзеп, қуўыс қолтықта жан сақтайын,—деп ақыллы еки жигитти шашырып ханға буйырды. Еки жигит тоқтаусыз хан алдына барды. Тәнір сәлемин берди. Патша ханым дад!—деди. —Арзың болса айт!—деди.—Тақсыр ханым шүйинши!—деп еки жигит не деп ўарсақы айтып тур екен:

— Баянда ашылды гүллөр лалазар,
Халқына хабарлап салдырыныз жар.
Жақсылыққа келип турман алдына,
Бизден есит, қуўанышлы бир хабар.

Куўанышың тасып, қайғынды қууды,
Перзентсиз пақырдың шеккени уүды,
Күйалтпаға келип турман алдына,
Көлининиз ат басында үл тууды.

Исиң алға басып тасыдың, толдың,
Ұшлығын кордициз әдил кең жолдың,
Хабаршыға келип турман алдына,
Қыркүл үлға барабар бир уллы болдың,

Сүйген досларыңың артылғай күши,
Қаст еткен душпаннан алғайсаң өшти.
Ақлық көрдің, ай кордиң деген сөзлер бар.
Куўанышқа бермейсиз бе сүйинши!

Ұәлнийге мегзеттим, бийнесин, түрін,
Лепеси тегенди ерлердин ердин,
Көлининиз ат басында үл тууды,
Тақсыр, ақлығыңа сүйинши берин?!

Әлқысса, бул сөзді еситкенде Тоқтамыс ханың қатты қәхәри келди:—Ха занғар, ғәпинди түсіндіріп айт, ақлық деген не?!—деди. Жигитлер айтты:—Тақсыр ханым, баяғы Едиге баланыздан алты айлық ҳәмле қалған, Қарақас көлининиз ат басында үл тууды. Ақлық деген оннан зият бола ма!—деди. Бул сөзді еситкен хан жайынан шоршып турды. Едиге деген атын еситип, ҳал-дәрманы құрыды. Қатыўланып қынналып, жүзлери қап-қара болды. Қөзлери жер көрмедин, не болғанын билмедин.—Ха, Қараашаш занғар, сен еле баяғы кеткен Едигеден гүдериди үзбей жүрмедин?—деди. Соңда Қараашаш:— Едигениң маган не паяны болып еди. Соңнан қалған жүйермек мениң басыма шырақ жағар деппедин, оның атын не бетин менен атап турсаң—деди. Хан:—Ха занғарлар, екинши Едигениң атын аўзына алма, тилинин үстине салма, тиллериңди қырқаман, атларыңды жояман, еки көзинди ояман!—деп пашшапларын шақырып алды.—Бар булардың сыбағасын мықлап берин!—деп жәллатларға тапсырды. Жәллатлар буйрық бизден емес, ханнан деп, еки жигитті алдына салып айдал, инам липасларын илдирип, айралық бағырын тилядирип, қандарлығын билдирип, Едигениң атын атамаслыққа тилинен ықрап келтирип, дос болғанды жылатып, душпанларды күлдирип, өткір алмас қолында, кулақ мурнын тужырып, зұлымлығы соншелли, өзлериң қулақ мурнын өзлериңе жедирип, «жиги—жиги» дедири. Ханың кеўлин питирди. «Бар көрген билгеннеринди айтып бар!»—деп екеүин сарайдан шығарып жиберди. Еки бирдей жигитлер ханға барып, шүйинши сорайман деп, сондай сыйлық алды, қулақ-мурнанан айрыллы, сопыларға нақыл қалды. Дүньяда адам баласының онеки мүшесиниң ағласы қулақ-

мурын екен. Бет аўызы тап-тақыр болып, геллеси дәрән бояй түйгөн келсаптай қанады да қалды: Киси көрер бети жоқ, тастай қамал бастырынып, қызыл қанға боялып, еки жигит Қарақастың қасына барды. Қарақас буларды көрип, Тоқтамыс ханың нағыз душпаны екенин анық билди. Қарақас Едигеден қалған боз орданы жығып, қаладан далага шығып, жар басына жарты ылашық тигип, жесир-жетимниң жолына түсип, қостары Едигениң жолына қарал, жетимин бағып зар жылап, мұсәпир-шилил пенен отыра берди.

Нурадин бес жасына шықты, жети жасына шықты. Едигеден хабар болмады. Тоғыз жасына шықты, хабар болмады. Тоғыз жасында Нурадин көшеге ойнап шығады. «Болар бәдша бес, жасында» —деген, тоғыз жаста Нурадин тийгенге тиібеди, тиймегенге кесек атады. Бети қараған жерге дәръядай гүүлеп тасады. Өзи менен қатар балаларын тәжжадай сусы басады. Ойнап атырған көп балалар, Нурадинде қырғый көрғен пошшадай, түм-тусына қашады. Қарсыласқан баланы қанын суудай шашады. Өжеспеге келгендеге ғайраты ғаўлан тасады.

Ал Тоқтамыс ханың қарауында алпыс еки ҳемелдар, отыз еки мөхірдар, тоқсан төре, тоғыз бий—бәри де соннан хабардар еди. Солардың ишинде айрықша мына адамлар: Есім бий, Керим бий, Ақпан бий, Тоқпан бий, Қенжембай жыраў, Қосназар дийға, алаңғасар Байназар, Ағай бий, Тағай бий деген бийлері болады. Қара сүйек ата бабалары намәлім шуғыллар еди. Ағай, Тағай деген ҳаслы шийки құл еди. Бирақ, Тоқтамыс хан олардың ояғын билмейтуғын еди.

Бир күни Нурадинниң ахұйалынан Ағай бий хабардар еди. Ханың алдына күнде бир мәртебе барады. Ол есикте турып:—Ха тақсыр, жаңыца бир жабайы тулки байлан қойыпсан,—деп шығып кете берди. Тоқтамыс хан оның мәнисине түсінбейді. Ол күнде бир айтып кете береди. Бир күни хан Ағай бийди шақырып алды.—Ха занғар, мен түсінбедім. Гәпиди анықлад, маған шешіп бер?—деди. Құллық айтып Ағай бий Нурадинди қаралап, бир зат айтып турыпты:

— Мен айтайын қоюпли истиң аның,
Зиянлы бендеңиң өмір баяның,
Едигениң сырьы бизге қанықты,
Орныңда тазадан шырақ жаңынты,
Едигеден құтылдыңда деп жүрсек,
Таң қалғандай бир жүйермен қалынты.

Көрген қайыл пешанасына,
Шыдамайды түскен бала дәстине,
Тинтинип баратыр тири тұлқидей,
Хәзір толды жети-сегиз жасына.

Қарсылассаң қара жерге қағады.
Басыңызға түрлі сауда салады,
Ержеттирмей жоқ қылышыңға ғамын қыл,
Атасынан жети ессе зыят болады.

Сескенемен айбатына, түрқына,
Тири болса талап етер орныңа,
Атасының қанын қуұып жүйермен,
Ойран салар ақыры бир күн жүртүңа.

Адам дейип иши гыл-тых қайнайды,
Жас басынан бузық мәңсет ойлайды.
Жете қойса онбес жасқа Нураддин,
Халқыңызды бир шыбық пепен айдайды.

Гуман жоқ тартады, ҳасыл затына,
Нұте қойса анық онбес жасына.
Сыры мәлім, ерте бастап жоқ қылың,
Нураддин жан олла жетер басыңа.

Шер қосылар кеүилиңниң дағына,
Қара байлар бир күн ығбал бағына,
Қағыл алып қарқаралы гелленди,
Минбеспекен бир күн алтын тахтыңа.

Үркіп жүрер оны көрген халайық,
Жүйермен өлтірге жудә ылайық,
Атасынан бәлки бетер болады,
Ержеттирмей тақсыр басын алайық.

Әлкыссса, Тоқтамыс хан бул сөзді еситип, ғам-ғум болды. Әңгімениң сонына түсти. Патша жети жасар жетимниң ҳеш гұнасын мойнына қоймай, биреү бир аўыз сөз айтып келди деп, бас салып өлтириүдиң есабын таппады. Бийгүна мойныма нәхақ қанды қалай жүклеймен. Танланың—қыямети бар. Халық өткенге саўалын не деп беремен. Бабам Шыңғыстың орнында отырман, алты айлық жер атымды биледи, ол бийнәтийже бала емес. Өлтирсем дабылы халыққа жайылар, Шыңғыс ҳәм құрыған екен, шаппаттай жетим бала алты айлық жүртүна жайғаспады мекен деп есін билгендер маған нәләт айттар, халықтың насағынан қашып, Ағай, Тағайдың сөзине хан қулақ салмады. Ағай, Тағай күнде діңкілден қаралғанын қоймады. Сол ҳалда Нурадин қаралап жүргенлерди сөзді. Ханға мени өлтиргизсе ишимде ат басыпдай әрман кетестуғын болды аў. Хан мени баласынып, сөзиме пәтиә бермейди аў, болмаса хан алдына барсам, анамның жесирлигин, өзимниң жетимлигимди, атамың нәхақтан жүртүнан қуұылғанының мәнисин ханға түсіндірип бир айтсам, жүртүндағы жети шуғылдың ойқанын ядина салсам Ағай—Тағайдың ламғас екенлигин ханың ядина

салсам, оннан соң хан мени өлтирсе де разы болар едим—
деп Нурадинге бир жедел пайда болады. Барайын десе жасы
майды. Бармайын десе Ағайқул ханға жаманлап өлтиргизеди.
Жаны құрғыр татлы, бир күн Нурадин тәнірге тәүекел қылды.
Анасы Қарақас баласын жасырып, гөне қылқаға, журын-жур-
қаға орап қойып еди.

Бир күни азанда Нурадин ақ қылқасын жамылып, иши от-
тай қамылып, қымыз көтерген аспазларға араласып, Тоқтамыс
ханың баргасына кирип, артын қапыға берип, бетин ханға
қаратып сөлем берип Нурадин жетим өксип-өксип жылады,
көзде жасын булады. Патша есиктеги баланы көрди. Хан ре-
хими келди. —Ха жетим бәтшә, неге жылайсан; кимнен зорлық
көрдин, не кемлигин, не арзың бар, айта бер арзыңды?!—деди.
Еситил оны Нурадин ханға қарап, кемлигин айтып толғады.

— Жүрт сораган ханлардың,
Тарыйхта қалар дәлтери.
Өрнек болар сөнғыға,
Салған ураны ғәппери
Сейлейтуұын шешеппин,
Тилинде болады маккары.
Жортатуғын қайсадың,
Сексен жигит некери
Бийперзент болса ҳәр жерде,
Батылды ақыбетлері.
Ойран болып кейинге,
Тутылmas исми атлары.
Елди абадаң қылар.
Жақсының шарапатлары
Заманың қайсар мәртлери
Қырқ ешек пенен бір ғашырга
Жұқ болышты деген бар,
Бир яманың маккары.
Патша шынталап гарғаса,
Шыгады әптер-тәлтери,
Хешким оны кормейди,
Талықалап шешип сормады
Илас басымнан өртеди.
Бузықлардың дәртлери,
Әпиү етиң хан ата,
Болса сөзимниң шеп жери,
Патшаменен хан болар,
Пайтаң елдиң анасы.
Айттырмай билер сырынды,
Хадал заттың данасы.
Кар менен булақ деседи,
Аққан суұдың сағасы.
Емен менен қайың болар
Өзенли суұдың жағасы.
Қырымнан лашкер атланса,

Баслап жортар сәркәрдасы,
Бири қанат, бири құйрық,
Султан менен ағасы.
Шынасында тулпардың,
Полаттан болар тагасы.
Гәп мәнисин ақлайды,
Адамзаттың ақыллұсы,
Созлериди өлшеп көр,
Алты айлық жүрттың патшасы.
Күйин заң кетпесин,
Мен жетимниң наласы.
Патшалыққа жарасар,
Минарлы қәтта қаласы.
Исиң онға баслайды.
Хәмелдарлар болса ағасы,
Ағайиниң көп болса,
Сыртыңың қорған қаласы.
Хәркимниң болса иниси,
Хәшким сатан баталмас,
Қолындағы айбаластасы.
Уллы байрам жығында,
Толықсый берип сейлесе,
Тели менен тентектен,
Жыныттылмай кетер жағасы.
Жолы дүзиү бендениң,
Қабыл болар тобасы.
Абат болар кейини,
Шеккен жәбир жапасы.
Мәрә жигитлер сүринсе,
Тауады душпаның дауасы.
Аңласаңыз хан ата,
Айтқаным ғәптиң саррасы.
Жеккеліктин дағынан,
Туұысқаның азынан,
Бузықлардың сөзинен,
Айтқан арзы тыңланбай,
Гөпиниң жүйи аңланбай,
Кемшилиги соралмай,
Пайтаң жатқан халықынан,
Жалғыз туғаны атамның,
Кашың кетти арасы.
Тогыз жыл өтти арадан,
Едигедей атамның,
Көрінбей кетти қарасы.
Сорлы атасын бір көрип,
Мендей жетим жесирдиң,
Питеरме кеүіл жарасы
Сыртынан мудам пәрмана,
Бир нешшениң анасы.
Батырларға жарасар,
Ақ гиреүке жебеси.
Ағын суға жарасар,
Ногайдың ушан кемеси.
Харып-шаршап талмайды,
Жүгің жолда қалмайды,

Қайынан соққан кемеси.
Перзенти кимниң көп болса,
Көкке жетер төбеси,
Түрли жерге қол созып,
Айтқан сози тау бузып,
Орын табар ҳәр иси.
Атасы болса ҳәр кимниң,
Перзентине қуұнып,
Уламаны жыйдырып,
Атын сайлап қойдырып,
Орынланар ҳөртүри қәдеси
Түм-тусаға от шалтырып,
Дүнья малын шаштырып,
Азадалап бақтырып,
Жолында бөржә тақ турып,
Билдирер ата белгисин,
Байқас етсем хан ата,
Әділ тыңла жан ата.
Жесир қатын, жетим ул,
Арзы айт келсе сарайға,
Нәзер салар адам жоқ,
Есигиңдеги бузылар
Жолатпайды қалына
Айбат шегип ҳәммеси.
Заманыңда хан ата
Есалқа санға алынбай,
Арзы ахұалы тыңланбай,
Ағай қулдың дәртинен,
Қәсийстім аңланбай
Атасы мендей сорлының,
Атағы өшти белгисиз.
Құлақ салың хан ата,
Келип тур сөздин жүйеси,
Гәп мөнисин аңлады,
Басында толы мийеси.
Мұсәпирмиз бизди қостар жоқ,
Қайырар биди қостар жоқ,
Маңлайдал сыйлар ийеси,
Түсінсениз хан ата,
Жанлы-жанға зиянсыз,
Атам халықтың төреси.
Ядынаи халықтың қалмайды,
Өлиги зая болмайды,
Қыямет қайым болғанша
Сирә батыл болмайды,
Билгенлерден сорап көр,
Мұсәпир болған атамның,
Әдилліги төң еди.
Түсінсениз хан ата,
Файып болған атамның,
Мингени кисиниң аты,
Саўғаны киси бийеси,
Жүргени киси хызмети,
Жеккени киси түйеси
Аңдамадың хан ата,

Гұнасы жоқ атама,
Ағай менен Тағай құлдың,
Жақтырдың қара күйесин,
Байқамадың хан ата,
Көлірданың шын достың,
Нәхақтан жала жаптырып,
Құйып салдың жұртынан,
Тексермей атам гұнасын.
Қостар таптай жұртынан,
Едіге атлы атамның,
Кесилип кетти жүйеси.
Айтып болдым жан ата.
Мениңдейин жетимди.
Атадан иште айырды.
Бир-бирағе зар қылып,
Жүклемдин нәхақ көз-жасын.
Жүрт ийеси хан ата,
Сөзлериме құлақ салың.
Есигиңде турғанлар ким,
Түсін ата, сез тымсалын.
Қарап қылды жұртынды,
Бийлеп алып еки залым.
Шұғыллар алдында тосып,
Жасынан өкпемди осып,
Алынды залымнан айым,
Тымсалы саған мегзейди,
Таллап шешің сез тымсалын,
Хан баласы ханға усар.
Уяды суңдар солға усар,
Бай баласы, байға усар.
Байланбатан тайға усар,
Бий баласы бийге усар,
Бийн-бийн тауға усар.
Шер баласы шерге усар,
Кәспи оның жол тосар.
Құл баласы құлға усар,
Құлағы кесин ийтке усар,
Тымсалы соған мегзейди,
Өз тымсалын өзи ашар.
Елге ойран салып жүр.
Еркинді сениң алып жур,
Гилең жыртқыш қан ишер,
Ата-теги белгисиз
Ялған сөзлерге шебер
Жесир менен жетимниң,
Адам жоқ аўхалын шешер.
Алты айлық елиниң,
Бийлиги қулға жеткен соң
Мендей сорлы жетимниң,
Оңысығы не кешер?
Елди бузды Ағайың.
Жесир менен жетимди,
Жексен қылды, Тағайың,
Қулға берип ықтиярды,
Отырыпсан арқайын,

Ким екенин солардың,
Бир тексерип көрмейсөн,
Жүрт ийеси патшайым.

Әлқысса, баланың сөзи ханның жети жүйресинен өтти, денеден ықтияр кетти. Ақылы ҳайран болып, қатар отырган ұқимдарлар мына сөзге бәри көзден жас төкти. Мен бул ислерди анғармай жүр екемен аў деп, Едигениң баласы екенин патша билди. Ағай, Тағайдың бузық екенин, журтты болғап, ойран салып жүргенин анықтан хан сезди. Баланың айтқан дәлийлине, сыйқы салына жүрек бағры ериди, хан анықладап кеүіл болды.

— Балам, барлық гұна бізде екен. Тогыз жылдан бери сениң ахұалыннан хабар алмай, ийтке талатып қойған қустағылығымың кеппараты болғай, халықтың ийеси аллаталадан кейин патша болады. Мәхшер куни сениң саўалыңды халық еткен инсан еткей деп, патша жан-жагына қарады. Датқа жайдың алдында сом алтыннан ойылған, туби гәүұшардан құйылған, бабасы Шыңғысханның затына үштин бири усайды деп баذا қойылған, жети арқадан бери аты халыққа мәлім болған азадаларға қымыз құйылған алтын көрсөн туратуғын еди.

— Бар балам, сол сенини,—деп Нурадинге инам етти. Патшага Нурадин құллық айттып, қуұанышы молайып, ләгенди сүйреп кетти. Сол ўақта анасы баласын жойытып, ботадай бозлап, шыр-шыр болып зарлап, ҳәр ҳәмелдарлардың есигин бақлап жүр еди. Анасы баласы Нурадиннин ләген сүйреп киятырғаның көріп, жуұрып оның қасына барды. Баласын көріп қуўанды, Ләгенди көріп суўалды.—Ләгенди қайдан алдың балам, маңлайға сыйтуғын зат емес ғой. Залым ханның шарлығы тийип жүрмесин, алған жеринде адам барма-жоқпа, қайдан алдың, расынды айт?—деди.

— Қорықпа ана,—деди Нурадин.—Атама дәлийл айттып, сыйлыққа алдым,—деди. — Ҳа балам, алты айлық аўыр журттың патшасына не дәлийил айттың, буған татығандай бабасы Шыңғыс ханның көзи еди, көзи қыйып нағып берди.

— Нурадин айтты:—Атама жаңа жабылып, арызы таңланбай әрманда журтынан қашып кеткенин түсіндірдім. Сениң жесир ҳалыңды, өзімнің жетимлігімді түсіндіріп айттым. Ағай құл, Тағай құлдың елге салған бузықлығын айттым. Сол ҳабарды тапқаным ушын, хан атам сөзимді жүдә файырлесім көрді. Жәбиirimді билди. Хан атам, маган бул керсенді жәрдемге берди,—деди.

Қарақас оны еситип, ушып-ушып қуўанды.—«Сөз жүйесин тапса мал ийесин табады» деген патша сөз мәнисин аңлаған екен. Ҳақыйқатынан хан бізді жарылқаған екен, «Сыпайы сөксе, тон жабады, қара сөксе, қудадан табады» деген неше жыл

қырын қарап, ғарғап еди, енди анықина шығып, ийшалла, бизге қарап аўнаған екен. Ханның ҳасыл затларының бизиндей жесир жетимнің ылашығына киргениниң алды болғай балам,—деп баласын қушақлап сүйип, Қарақас Айым толғады:

— Халыққа белгіли қардарым,
Дүшпанлардан өңгей арым.
Сен болмасаң ҳаў жалғызы
Кімлер қуўар арзы аўжалым.
Жүрексінбей тартыпбай,
Токтамыстай залымға,
Дәллійл айтқан сәрдарым,
Өмириңе дүшпан анлыды,
Атыңа жала тағылды,
Жаманнан күие жағылды,
Соңын бергей халық еткен,
Жақсылық нышан табылды.
Балам қандай досқа ердин,
Кап тауышдай қуұаныш бердин,
Ақырын бергей халық еткен,
Жақсылықтан нышан көрдім.
Сөнген шырақ қайта жаңар,
Еситкеннің мири қанар,
Колға түсти мына лөгөн
Таза дәўлет бағ айланар.
Коллады мекен ер Сасан,
Мушкилимді өйлем инсан.
Патша берди,—куда берди,
Таптым жақсылықтан нышан,
Қаст еткеннің жузи солғай,
Көзлерине жасы толғай,
Ашларға гезектай айналып,
Хан патшаның дәўлеттінің,
Келгениңің алды болғай.
Тийгей еренлер дүйасы,
Табылғай қақтың гүүасы,
Колға түскең алтып лөгөн,
Ийшалла дәўлеттің басы.
Жақсылықтан таптым үлгі,
Колға түсти аў ханның мүлки,
Узағына құтты болғай,
Дүшпанға қылмағай құлки.

Әлқысса, Қарақас бул сөзлерди адалады. Қуұанышы қойынына сыймай ҳаққа жалбарынып жылады. Халық әйлеген нәзер салғай, мен сорлыдан хабар алғай, ғайып атаң бир жерден аңсатынан ҳәзир болғай, Шыңғыс ханның дүньясы аш-жарлыға миyrас болғай, деп баласын шыр-пыр айланып, манлайынан таўап қылып, еки мунлы қолдасып, тиллә ләгенди ылашығына киргизди. Сол мәхәл, «хан шақырады» деп, жалақлаған қос жасауыл есигине тайын болды. Нурадин жаны қалмай асып-сасып, қорыққанынан қаны қашып, жарылқарын, ғарға-

рын билмей, албырап, жаман тоны жалбырап, жасаўылдың алдына түсे берди зар жылап. Хан алдына жетип барды. Ханға тәнір сәлемин берди. Нурадинниң айтқан сезине ханның кеўли бузылып гәп мәниси ядынан шықпай, хан ғам-гүм болып отыр екен. Хан Ағай, Тағай бийлерин шақырып алған екен. Буларды Нурадин менен жұзлестирмекши болған екен. Нурадин усы ахұлларды сезди. Ишинен құйынып, ханға қарап:—

— Ата, неге шақырдың?—деп хан алдында Нурадин сөйлей береди.

— Күни қурсын есалта жоқ Жаҳилдин,
Өркени ослепайди шуғыл бақыйылдын.
Жақсылық па, жаманлық па хан ата,
Жасаўыл арқалы неге шақырдың?

Жарылқадың бүгін жақсы ат тағылды,
Рахметиннен әбірейім жабылды.
Қос жасаўыл бирден тусти изиме,
Бизге мұтәж не хызметдер табылды.

Атама нәқақтан күнлер туýдырдың,
Нәқақтан өлимге белін буýдырдың,
Жақсылық па, жаманлық па жан ата,
Қос жасаўыл жумсап мени қуýдырдың.

Ишим толған кемлік пенен зар еди,
Жан анам бир тислем нанга зар еди,
Қос жасаўыл жумсап мени қуýдырьып,
Мен жетимниң не гүнайы бар еди?

Қорыңанымнан ата, алынды айым,
Кешириңиз мен жалғыздың гүнайын.
Қорқып турман есіткенше сезинди,
Не жазығым болды екен патшайым?

Әмирим өтти арзы-ахұлым соралмай,
Жайнал-жаснап бир күн еркин жүре алмай,
Жақсылық па, жаманлық па хан ата,
Қорқып турман не екенин биле алмай.

Әрман менен қызыл жұзлер солды ма,
Бұгін бизиң пайманамыз толды ма,
Туýрысынан хызметинди баян ет,
Мен жалғызға өлим лазыл болды ма?

Әлқыссса, Нурадин бул сезди ада етти. Хан Нурадинге қарап: — Балам қорық па? Саған ҳешқандай қыянетим жоқ, Мениң хабарым жоқ еди. Мениң Ағай, Тағай ўәзірлерим құл ма екен, сен олардың құл екенлигин қандай нышанынан билдиң? Сол жағын дәлиллелеп, құл екенлигин мойнына қойып бер,

балам, қорықпа, тартын ба, ырасын айтып бер?—деди. Еситип сезди Нурадин көкирегин басып, құллық айтып, кеўли тасып, Ағай менен Тағайдың құл нышанын айтып бала бир зат айтып турған құсайды.

— Сүйир тебе, бети ат жақ,
Қызық шеке, жузи қырнақ,
Құншил, тар пейилли, қызғаншақ
Аңладым соннан құллығын,

Ала көзли түси сур бет,
Кирпи тұмсық, қарға өдет,
Жантасқаң жері аламат,
Аңлайман соннан құллығын.

Кеўли ушан бийик таýдайды,
Аш арық халықты аўлайды,
Жантасып кетсең қасына,
Бәлеси оттай гаўлайды,
Сеземен соннан құллығын.

Тойымы өлшеў қанаат,
Ноқ дур ийнедей шарапат.
Ағалық белги адапат,
Аңлайман соннан құллығын.

Жақсылық қылмас қолына,
Харамлық ислер оң-солына,
Халық шубырган зорлығына
Аңлайман соннан құллығын.

Айтқан ўәдесинен тапар,
Жантасқаң жала салар.
Бөрік ал десең, гелле алар,
Аңлайман соннан құллығын.

Қаст еткенге қадалған оқ,
Әдалат, инсан, миyrим жоқ,
Мысал қарға тиитеди боқ,
Сеземен соннан құллығын.

Хәр ҳалда миymан келеди,
Арзы етпеге сарайға,
Семиз майдан сойың деп,
Алтын сарпай жабың деп,
Буйырсаң хан ата
Ағай менен Тағайға,
Малың менен мұлкиңнин,
Ықтыйры соларда.
Сыртынан көзинди ояды,
Ере алмай қалған сурдеүге,
Арың майдан сояды.
Геүдеси менен гөшине,
Алды менен ези тояды.

Соннан билдим қуллығын,
Рәзийненди қоргалап,
Өз мұлкіндегі бағады,
Жантасып ақыл қосқанда,
Харлап ийттей қабады.
Жүріп өтсөң қасынан,
Хөр жаманат тағады,
Тоқтаұлы патшадан қалған,
Ширик тонын жабады,
Соннан билдим қуллығын.
Ийеси мұлктиң озим деп,
Хәр қыллаға дөнеди,
Шығын шықса малынан,
Иши жанып өледи,
Шығармайды затынды,
Өз мұлкіндегі көреди,
Қызынады Агайың,
Бақыллық қылар Тағайың
Бизге айттырып нетесен,
Шақырып алып алдына
Ата төгін өз аўызынан
Сорап көриң сиз патшам!

Әлқысса, Тоқтамыс хан бул сөзді еситип, Ағайға қарап:
— Ҳа беглерим, мына жетимниң сизлердің үстиңизден айтып турған сөзиниң мәнисин анладыңыз ба?—деди.

Ағай, Тағай турып,—«Қашаған тарға тығылса, өз-өзинен жаны шығады»,—деген не қыларын биле алмай сасқалақлад, әрүағы қашып:—Куллық тақсыр, бизиң қуллығымыз рас еди—деди.

— Хан қәхреленип:—Ҳа нәлет, қаяқтың қулы едиңдер?—деди.

— Тақсыр, биримиз Испаҳан патшаның туўмасы едик,—деди. — Биримиз Қақман патшаның туўмасы едик,—деди.

— Ҳа заңғарлар, не себепли келип едиңдер ҳалқы ма?—деди хан.

Сонда олар :— Бизлер ханымызға жаманатлы болғанбыз, ҳаслымыз қашқынбыз. Сизиң дәўлетицизге келгели, миңе, он-сегиз жыл болды. Сизиң дәўлетинизде шадлы дәўран сурдик. Ҳызыметинизге жарадық. Сизге сәрдар мәһрем болдық. Ҳаслымызды тексермедин, ат жақсысын миндириң, тон жақсысын кийдириң, арыў сайлап сүйдириң, гәзийненди бийлеттің, ҳалқынды қамырдай ийлеттің. Бизден әрман қалған жоқ. Ақыбети жети жасар жетимге ата-тегимизди ақтартып, шерменде қылдың ҳалықта. Бизлер усы жетимиңди қараңғы жайға апарып, ҳалықта билдиримей тири көмгенде сизге ыразы болар едик. Сизден бир тилек әрманымыз сол. «Кул жыйнаса, хожасында қалады» деген, бизиң гұнамыз—шашпадық, жыйдық; жоймадық,

толтырдық, төкпедик, топлап үйдик асбапларынды бүлдиримдик, малымыз да, жанымыз да, сеники,—деп жыласа берди.

Хан патшаның заманында «құлдан жасаўыл қойса, қарап болады»—деген, Тоқтамыс буны еситип, қатты қәхрі келди. — Барекелла, журттың қарап болмаға келипти. Бул заңғарлар бирден өлмесин, соннан бери қылған қыянатына тәўбе қылсын, өлтирсем өлер де қалар, олар күнде бир өлсин, апар зинданға салың, ендиги өмири қараңғыда өтсін!—деди.

Қос жасаўыл апарып, Ағай, Тағайды зинданға салды, онына ақ сүйектен үәзир қойды. Тоқтамыс хан да абадан болды. Тоқтамыс хан өмир бойы бир мыйығын тартып күлгөн адам емес, айтқан сөзин қайталаган да адам емес, егер ол күле ғойса, өлимдар азат болады; қәхріне жолықан, ҳақ та болса өлимдар болады. Тағай Тоқтамыс ханың усы сырына қанық еди. Ханның Қосназар дийүаны бар еди. Ол Ағайдын жан аямас досты еди. Ағай, Тағай дийүанға пара берип:— достым, сеннен мениң бир тилегім бар, сен Тоқтамыс ханының қас-қабағын аңлы. Құлип отырғанының үстинен шықсан, бизлердин күнниң көзин көргендегі гұнамызды сорап көр жора!»— деп, қараңғы зинданда тың тыңлап жата берди. Қосназар дийүаның Ағай менен Тағайдан алған парасы мықлы болған соң, ол Тоқтамыс ханды қашан күлер екен деп, күнде аңлыды да жүрди. Төрт жыл аңлыды, хан күлмеди.

Тоқтамыс ханың шет жерге буйырған саудегер кәрўаны бар еди. Оның ғайып болғанына онсегиз жыл толып еди. Сол кәрўан сол жылы қалада пайда болды. Тоқтамыс хан кәрўанды шақырып алып, оннан саўал сорады. Кәрўан басы көрген-билгенин ханға баян қылышп, бир зат айттып турған усайды.

— Келмесин бизге қәхрін,
Аңсат еткей урзыў —
Га жарылқа, га гарға,
Еситсениз еткен кәрим.
Сайдалар салдың басыма,
Зеребенди үйрдин,
Қурал-шөүкет күш бердин,
Аң аўламаң көр екен,
Мейлинше жер наны жоқ,
Қаныш ишер ағы жоқ,
Қора толы малы жоқ,
Өткен өмири әрман екен,
Шәхәриңин лақабы,
Бақ шебердан дер екен,
Көгермейди ҳасыл зат,
Таұлы-таслы шөл екен,
Бул миллеттиң патшасын,
Шаҳы Ҳақпан дер екен,
Май батпаны мың тенге,

Нан батпана мың тенге,
Алтын, гүмис, лалынын,
Мерўерт, жәүқар, рақыш,
Он батпана бир тенге,
Жайрап атыр майданда
Қызықпайды бир бенде
Асыранды малы жоқ,
Тойып ишер ишиш жоқ,
Табылмайды бир емге.
Қатнасық жоқ арадан,
Барлық жери қадаған,
Алдырмайды ҳешкимге,
Барарымды барсам да,
Қайтармады кейниме
Ұслап алды қамалап,
Алты жыл бенде болдым мен,
Ақпан патша елинде,
Жаудырды басқа аламат,
Саўал бердим атма-ат,
Алты жыл жұзи толғанда,
Айрылды бастан көрамат.
Аты затым аңланып,
Халқынан кеттим саламат.
Ерким жетпей көп тарықтым.
Зұлымынан жат халықтың,
Басымнан айрылмай дұман,
Көрдім жазғанын тарийхтың.
Ерким тииди қолыма,
Ушлығын көрдім жарықтың.
Қарағайды қақ жарып,
Жолға тусип, жол тарттым.
Шапқан бозым аралап,
Шуршыт пенен аралтың,
Қарқаралы сарайдың,
Кеүіл ушын арқа тәрептиң,
Асып нешше артыұдан,
Көрәнімді құлаттым,
Қыя шөлде қармалап,
Еспе құмды аралап,
Суýларын иштим булақтың.
Ушан таýлардан айланып,
Қыйыр майданды қақ жарып.
Көрмеген жерлерге дарын,
Отыз алты күн шөл астым,
Отыз алты күн толғанда,
Әйне песин болғанда,
Әтирапы ғаýданлы,
Көк тенизге ушырастым.
Көк тенизди жағалап,
Ұш күн тынбай жол жүрип.
Қубла жаққа қарасам,
Төбесин көрдім алыстан,
Есабы жоқ, саны жоқ.
Пайтахт жатқан елattyң.
Ортасына мен келип,

Ҳасыл затым сорастым.
Әтирапы қонған ел екен
Он атага айқасқан.
Адам затқа не дәркар,
Көрек затлар мол екен.
Шәхәриниң лақабы,
Құбырлы бұзар дер екен.
Сол шәхәрдің патшасын,
Аббазы хан дер екен.
Аты шыққан ўәлийи,
Сыпыра жыраў дер екен.
Мушкіл ис болады ансан,
Әдалатлы шын меҳрибан,
Аты шыққан он атадан,
Сол сыпатты сораған,
Лақабы асқан ўәлий хан.
Аш арыққа әдалатты,
Шәхәри сондай абадан.
Көрдім барлығын көзбенен,
Май батпана бир тенге,
Нан батпана бир тенге,
Қырман-қырман ийесиз,
Он батпан шай бир тенге
Ұәлий ханың халқында,
Ушырастым сондай кепге.
Шәхәрлерин аралап,
Ұш жыл жаттым арқайын,
Хал сорамай бир бенде,
ОНбир жыл тамам ел гезип,
Таппадым ондай ҳеш жерди.
Ҳасыл заттың моллығы,
Парша менен мақталды,
Есаплаў жоқ, санаў жоқ,
Қырық мың жарым болса да,
Арттырады бир жерден,
Фалаўыт жоқ, зұлым жоқ,
Жесир мың қой айдаган,
Камқа менен тилладан,
Жиек пенен шайыны
Айтып болмас арзаның
Миллион саýда қылсан да,
Табылады бир сарайдан.
Мұтажимниң барлығын
Алдым тақсыр сол жайдан.
Сондай тақсыр көргенім,
Хабар сорасан бизиң ҳалдан.
Не керегиң табылғандай,
Сеппаслы жыраўдың халқынан,
Он алты жылдың толғаны,
Биз кеткели алдынан,
Бағымның гүли солғалы,
Жол жүрип себіл болғалы,
Аман келдім, алдына,
Гә жарылқа, гә гарға,
Гәпимниң тамам болғаны.

Әлқысса, кәрүаның сөзин еситип өмиринде күлмейтуғын хан:—Ха занғар, бәрбазын жеткердиң, мақтаған жеткөрер, шаққанды өлтирер дегендей, асыра тәрийплендиң,—деп хан гарды. Аңлып жүрген Қосназар дийұан жуўырып келді.—Тақсыр, арзым бар?—деди. Хан: айт!—деди. Қосназар:—Ағай, Тағайының көп мийнети сиңген қолқанатың еди. Ратыңа айтқанда, аса гұнасы жоқ еди. Күллігі алты айлық журссол екеўинің күнниң көзін көргендей тиришилигин сизден сорайман тақсыр,—деди. Еситип хан яқшы етти, төмен қарап ойға кетти.—Пай занғар, жаман жерден туттың, алтайман неше жыл мениң аўызызды құттиң, сениң сөзин сынғанша шайтаның мойны сынын, бирақ сениң маған беретуғын ўәден мынаў болсын: Мениң елимде жесир-жетим көп болады. Соларға қуллардың зияны тиийп жылай берсе, мәхшер куни қудаға саўалын сен бересен!—деди.

— Қүлліқ тақсыр, беремен,—деди.—Бар онда мен еки дос-тыңың гұнасын кештим!—деди. Барып еки құлды шығарып жиберди. —Есаплы ердин бири екен, шын ўәлийдин өзи екен. Откен заманың көзи екен. Шыңғыстың нағыз досы екен. Ерик-се шақырып алып, алдында толғататуғындай Шүйгейи жыраў екен. Құбырлы бузар деген шәхәрде ҳәзирги аят тири екен, —деди. Хабарын еситкен ханың үақты хош болып, кеўли ерип бос болып, кәрүаннан басқа саўал сораганды қойды.—Сол хабарды тапқаның ушын, барлық олжан өзиңдикі!—деп кәрүанды азат қылды.

Ағай,—Тағайдың тилеги де қабыл болды. Зинданнан шығып бурынғы ҳамалын алды. Бәтшәғарлар зинданда тыныш жатып, жүйәпты торлап атыр екен. Ногайға бурынғыдан жети есе қызымет етти. Бул үақыя басланғалы тоғыз жыл өтти.

Нурадин он алты жасына толды. Атасы Едигеден ҳеш хабар болмады. Ағай, Тағай қайтадан күшине минди. Нурадинди Тоқтамыс ханға жаманлап, Ағай бий мынаны айтады екен:

— Жақынлап тур бизиң айтқан баяғы,
Кемалға жетисти тұлки саяғы,
Қосылса бир күн еки аяғы,
Тыймесе басыңа шоңмар таяғы.

Жоқпа тақсыр баяғы айтқан ядында,
Ойраның шығар болды аў ғапылда.
Саяқ тұлки кемалына жетисти,
Халың қыйын ким қарасар дадына.

Душпаның ҳәрқашан үгитке ермес,
Тұлки, сағал ҳәргиз асыраўға қонбес.

Ойлап шешиң қайым соның тымсалын,
Хәккени айдай бер ҳеш қораға кирмес.

Жатқа сырның айтпа, жаманат тағар,
Асыранды өзегине от жағар,
Ойла тақсыр, сөзлеримниң тымсалын
Жылан, шаян мың тәрбияласаң да шағар.

Шыны перзент атасында болады,
Қешиктирмей гелленизді алады.
Қосылса бир күн өз ғайыбына,
Тажы таҳтың астын болады.

Жас қызыларын айтқаныма қөндирсем,
Файыбының ар-намысын өндирсем,
Жетимектиң ой-пикіриң алайман,
Шыны маңсети—Тоқтамысты өлтирсем.

Ғапылда кетпесин қолдан намыс ар,
Тилем тилем, күн-түн санаң құйанар.
Кешиктирмей бир илажын қылмасан,
Геллен лаштан кетер деген қәўпим бар.

Әлқысса, хан мына сөзді еситип, зэрре жаны қалмады, нан-басына болмады. —Сендер маған сол баланы өлтириң деп қайта-қайта қозғап қоймадыңыз, еди сизлердин маңсетиңе жете-йин. Гұнасын көрмей қақ қанды мойныма жүклеў қатаң қыйын. Уш айшылық көли бар, уш айшылық шөли бар, алты айшылық жолы бар, оннан ары откен соң, Бузыра деген ели бар. Құбырлы деген шәхәрде үшкүз алпыс жасаған, откен ўәлийлерден қалған, бабамды көрген бабам, бабам Сопаслы жыраў тири деген хабар бар. Мен баланы соған буйыраман. Алты айшылық жолға барып келин деймен, сонда жолда аты ҳарып жете алмай өлер, өлсе сирә пайдам. Егер өлмей алып келсе, сол баба «алыптығы», я қалыптығы» билип келер, гұнаны соның мойнына аўдарып өлтирейік. Сол бабаның бир аўыз сөзи ҳәр дәртиме дәрман шығар. Мақтап келсе, илаж жоқ; жаманлап келсе, гұнасын мойнына қойып өлтиреміз. Ийшалла аман келмес.—деп Тоқтамыс хан сарайына ҳәмелларларын шақырып, қос жасаўыл буйырып, Нурадинди алдырыды. Нурадинге патша хызмет буйырып, бир зат айтып турған қусайды:

— Едиге улы Нурадин,
Аллан бергей муратын,
Узақ жерде хызмет бар
Барармысан шырагы!

Мәйжирип таўда булағым,
Сен един тутқа турагым,

Узақ жерде хызмет бар,
Баарсыз ба зурядым!

Ашылған бағларда гүлим,
Жигербентим жалғыз улым,
Узақ жерде хызмет бар,
Баарсыз ба құлыным.

Калмасын иште әрманым,
Жетилди қуұт пәрманым,
Узақ жерде хызметим бар,
Баарсан ба? дәрманым!

Үш айшылық көли бар,
Үш айшылық шөли бар.
Алты айшылық жолы бар,
Құбырлы деген шахәрде,
Бабамды көрген бабам бар.
Сопласы Сыпира жырауды
Тири деген хабар бар.
Табылмас исимнен шалам,
Мәдептар болғай бир аллаң,
Нәсиятын сол жыраудың
Еситнеге ҳәүеслен
Алып келсөн жанбалам,
Жолына сени арнайман,
Жолынды қүтил қарайман,
Сопласы Сыпира жырауды,
Әкелип берсең алдым,
Соннан көнес сорайман.
Ат кекилин өресен,
Хәмириме қонесен,
Сағап лазым хызмет сол,
Кұлыным, қалай көресен?
Мына сөзді еситип,
Нурадин ханға арзы етти,
Айтып сөзин ғарқ етти.
Кеүліндегини баяллап,
Айтып Нурадин ўз етти.
— Айланайын жан ата,
Сөзлерінде жоқ қата.
Шуғыл тилине инанбай,
Айтқан сөзин тыцламай,
Өз тилинен буйырсан,
Оннан да арман кетеди
Алты айлық жетим ботаң ай
Ийтлер тояр қаным жоқ,
Ерлер тояр малым жоқ,
Шуғылдың сөзлерин алмай,
Ялған сөзлерге инанбай,
Өзин хызмет буйырсан,
Аяйтуын жаным жоқ,
Алағаданы нетейин,
Хызметиң маған сол болса
Мақсетиңе жетейин,

Өлеғойсам мен жолда,
Мын садағаң кетейин,
Ялған сөзге инанбай,
Құлдың тилегин алмай ақ
Өзин хызмет буйырсан,
Жанған отқа айдасаң да,
Мен тәүекел етейин.
Айтқан сөзинди алайын,
Рас болса айтқаның
Тәэдиргे қайыл болайын,
Мендейин жетимге,
Келтиргей алла қолайын,
Өз тилинен буйырсан,
Өлимде болса барайын.
Тилемгін сол шектим нала,
Жолымды ашқай бир алла.
Өз тилинен буйырсан,
Мен түсейин туұры жолға,
Өлимде болса барайын,—деп
Қайыл болды жас бала.
Жеккелигін аңламай,
Шыбын жанын байқамай,
Есери менен жаслықтың,
Шыбын жанын қайғырмай,
Жолға шықты сайланын,
Қайылап бала талғамай,
Жас баланың сөзлери,
Қатар отырган мәхірдардың,
Әрўанадай белин бүкти.
Жети жүйрессинен өтти.
Кеүлін иркін алалмай
Баршеси көзден жас төкти.

Әлқыssa, Тоқтамыс хан Нурадинниң ықрарын алып, сөз-
лерине мири қанып, ҳәммелдарларға қарап;

— Ел агасы Ағай бий
Нурадинге ат берин.
Жүрт агасы Тағай бий
Нурадинге тон берин!
— Әжел болыр патшайым,
— Өзи батыр, өзи мерген,
Батыларға көп ерген,
Урыс майданына шықса,
Мын кисиге тай келген
Байназардай батырым,
Жаұ-жақақты сиз берин.
— Әжел болыр патшайым,
— Қаламның көркин тастырган,
Қосбайлы пышақ асынған,
Алтын кемар курсанған,
Алты айшылық елатымды,
Бир қәлемнен өткерген,
Хызметим бөржай келтирген,
Алдымда мудам тақ турып,

Мурадыма жеткөргөн,
Қосназардай дийұапым
Ат-абзалды сиз берін,
— Эжең болыр патшайым,
Ертең сәске ўәде етти.
Иттипақ қаўлы сол етти,
Нурадин ханға арзы етти.

— Ата, бир заман мұрса етсөн, ғәріп анам бар еди, алдына барып, ырзаласып, ақ сутине ырзашылық алып қайтар өдим, деп ханнан жуўап сорады. Ханның тәбе шашы тик турды.

— Балам, бар рухсат! Бирақ, барыўыңдан келиүин жылдам болсын, кешиксөң кейнинен жасаўыл барып азаплап жүрмесин, мениң көзим соны көрмесин, тез кел! — деди. Қуллық айтып, жас бала анасын көремен деп қуўанып, ханның алдынан құтылып, жуўырысы менен Қарақас анасының алдына келлип, анасының дал мойнынан қушақлап, көзде жасы моншақ-лап, анасынан ырзалық сорап Нурадин жылап турған қусайды.

— Ақылым болды мениң лал,
Себіл қалды жыйған мал,
Ғәріп анам отырмысац,
Аұхалыма қулақ сал,
Кастын тикти хан атам,
Зеребесин үйрди,
Барар жерім нәмәлим,
Жолы узақ қыйырды.
Шақырып алып алдына,
Тоқтамыстай хан атам,
Ариап хызмет буйырды.
Жаман ис алма ойна,
Көз жасың толып қойнына,
Ханның аўыр хызмети,
Бармаслыққа илаж жоқ,
Жүкленді ана мойныма.
Шер толды көніл шадыма,
Жетпелдім әрманым шағым,
Кетер болдым бий иләждан,
Тоқтамыс хан силтеген,
Барса келмес жұртына.
Анажан ҳорғиз қорлан ба,
Уұйайм шегип ойлан ба,
Ишшалла аман келермен,
Мениң ушын қылана?

Эжелім болса өлермен,
Мийнетим болса бұлермен.
Магар қазам жетпесе.
Айланып аман келермен.
Кім қыланаар бизиң ҳалға,
Жолымды ашқай бир алла,
Узақ жерге баратыран,

Разы болың жан ана!
Илажым барма ҳүкимге,
Шүкир әйле ана демге,
Жақсылық па, жаманлық па,
Узақ жерге баратыран,
Разы бол жан ана,
Жаслықта берген сүтиңе!
Қарақастай анасы,
Нурадинди қушақлап.
Кеңде жасы моншақлап,
Айтқан сөзи баласының
Жүрек бағырыны дағлап,
Қарақас айым сөйлейди
Жалғызын деп зар жылап:
— Жеткениң жоқ той шағыңа,
Жақтырдыңба пырағына,
Нелдерден жазып қалып ем,
Байланды қара бағыма.
Тегиппе өдим толысын,
Шайқаппа өдим ортасын.
Бизлердей жесир-жетимнин,
Көрмедин ме көз жасын,
Жасың жеткен жоқ еди,
Бул не деген қыласын,
Канатынан қайырды ма,
Жер таянып сарсылдым ба,
Атаңың дағы азбеди.
Балам сеннең де айрылым ба?
Ерден қалған бир ер елин
Мақсет пепен ғамың жен өдим
Өзи кетсе изи бар,
Бурынғының сөзи бар
Ақ отауынды сайлап,
Атаңың кеткен жұртына,
Тұлға болар деп өдим.
Мақсетим мениң бузылды,
Шыққаннан алдым тосылды,
Әкпе жүргем осылды.
Балам сеннең де айрылып,
Дәртиме дәртлер қосылды.
Қатарда қара нар еди,
Ишлерим толы ар еди,
Алты айлық жүртларға,
Жас басыңдан қүүғандай,
Тоқтамыстай атана.
Не гүнайың бар еди
Қатарымда нар мекен,
Кудайым бізге яр мекен,
Аман келип шырагым,
Дийдарынды мен сорлыға,
Көрер күнлөр бар мекен?
Қараңыда қырагым,
Қармар қолым ғайратым,
Ақ сутиме разыман,
Мендей ғәріп сорлыңнан,

Бұрза болғыл шырағым.
Хақ жеткөрдегі мұрадынды,
Тұтқай ереңлер атынды.
Илажым барма перзентим,
Даүәгерин қазы болса,
Алла бергей дадынды.
Излерине ергеймен,
Қараңды көріп өлгеймен.
Аман болың перзентим,
Сау-саламат қосылып,
Бул дүньяда жүргеймен,
Сол сездерди бир айтып,
Бириң-бири қыялмай,
Көзинин жасын тыялмай,
Қанаңына съялмай,
Жыласыұ менен тан атты.
Таң шолланы бирге атты.
Илажы бар ма, не шара
Ханың тутымы қатты.
Таң сарғайын атқанда,
Аш бөридей жалақалап,
Қос жасаўыл бул жетти.
Анасынан айырып,
Нурадиндей баланы,
Қуўып айдал бул кетти.
Қулақ салмай пәръядына,
Шер салды кейіл шадына,
Тайын ети баланы,
Тоқтамыс ханиң алдына.
Ел ағасы Ағай бий,
Әмирде құрық тиімеген,
Жолға жүрип бас билмеген,
Адымын атып майданға,
Ярым мезгил жүрмеген
Алты жасы толғаша,
Адам минил көрмеген.
Арықлықтан жанýар,
Үйирге бир күн ермеген,
Адамзатқа әмирде,
Біктыярын бермеген.
Нурадинге тайыналап,
Хан тамғалы сарыала ат,
Шығарып жолға салады
Жаў жарағын, сарпайын,
Тұм-тусынан тайыналады.
Узақ жолға қайымлап,
Кендир жип пенен айыллац,
Алпыс еки ҳәмеддар,
Нурадинниң алдына
Кесе тутты тайыналап.
Көрди соны Нурадин,
Тәғдирге қайыл болады.
Ақша жүзи солады,
Иши дәртке толады,
Тұм-тусынан анталап,

Ишлери ғыж-ғыж қайнап,
Шуғыллар анып алады.
Кайтып берди қылышын,
Шоқмарды белгे иледі,
Көпшиликтің алдында,
Ширик тонды қақ бөліп,
Жарты жағын Нурадин,
Астына бүклем салады.
Гарғып минил сарыала атқа,
Айдал жолға салады.
Кемлік тартып Нурадин,
Жан-жағына қарады.
Устине адам мингенсон,
Фарректей аўзын ашады.
Жан айбатпенен сары ала ат,
Алып ушып қашады.
Иркип тартар жүйен жоқ,
Нәхәр етип Нурадин
Кулақтан беккем басады.
Кеүілиндеги болған соң,
Ағай құл мепен Тағай құл,
Фарқылдайды құледи,
Нурадиндей баланың,
Кетерин анық биледи.
Ялған айтып барада,
Жаны ашып сойлейди.
— Жалғыз един, Нурадин,
Күтлі болсын қуралың
Анладың ба, сездин бе,
Жолы алыс араның
Хан атаңа арза сал,
Жерлері алыс жолың тас,
Азықсыз кетпе айтқаным,
Жол кермеген баласаң,
Азығынды молдан ал,
Алыс жолға барасаң.
Жерлері алыс жолың тас,
Атың арық өзиң жас,
Узақ жерге баратырсан,
Шығарып жолға салмаға,
Хошласып сен менен қалмага,
Жоқпеди сенде қарындас.
Еситип соны Нурадин,
Сары ала аттың басын тартып,
Ақша жүзин қубартып,
Ағайға қарап, не деп тур,
Еки көзиң алартып:
— Жұзинди қарат бермаган,
Ойлайсаң ба тегиң ким,
Жасым, күшим толған жоқ,
Мың парра сени қылар ем.
Патшаның малын бақтырдың,
Түрли суўқан сөз айтып,
Жаныңды отқа жақтырдың,
Ядында барма сен залым,

Ханға мени қаралап,
Хәр жаман ат тақтырдын.
Кастынды тиктиң жасымнан,
Болдын маған таламан,
Қауырсыным қатырмай,
Гұналы құлдың жаладан.
Атамды жүрттап күйдірдың,
Он төрт жыл өтти арадаң,
Еки құл сенин дәртиңнен
Жүрттымнан шығып бараман.
Ядында соны сақтай бер,
Саў болсам бир күн айланып,
Кегимди сеннең аламан.
Ағтың жалын өремен,
Бул ис лазым болғанын,
Мен қудадаң өремен,
Бир әрманым сол еди.
Жас басымнан айдалдым,
Еки құл сенин дәртиңнен.
Гұнасыз кетип бараман,
Бир әрманым сол еди.
Қайғы-қәсиретке кеўлим тоқ,
Әжеллигे тиігер оқ,
Қайғы ҳөсиретке кеўлим тоқ.
Мен ақ сұнқар, сен үйрек,
Тилем аласан өзине,
Қатты аўыр сөз керек.
Ишин күйіп, сыртын жылап,
Етіе маған маккарлық.
Дәртиме тиіппей сейлетең,
Маккарлық етип сөз қатпа?
Мийирман болып сөз айтып,
Зығырданымды қайнатпа.
Өтириктен басынды ийме,
Ишиң күйіп, жорта күлме?
Дос құсан маған сөз қатып,
Дәртлериме менин тийме?
Есик алды бай терек,
Айдаттың алышқа ерек,
Көп ишинде арға тиіп,
Жуўхалық сөзлер айтасаң
Бундай сөзлер неге керек,
Көп ишинде қысынып,
Ағай төмөн қарады.
Жас баланың сөзлері,
Иш-байрып қарпады.
Ағай менен Тағайдың
Жаңын алып барады,
Нақыл болып сөзлері,
Халайықта тарады.
Жұлынынан бир етип,
Жүрекке жара салады.
Ағай менен Тағайға,
Жүргегине еки құлдың,
Оқлар болып қадалды.

— Ҳаслы қәрим төремен,
Хақтап келген ис болса,
Талайымтан қөрермен.
Қолдан келсе тырмасып,
Алға қарай өрлеймен,
Анлайсанба енегар,
Мен бир Қобылан, беримен,
Азық алып кет дейсен,
Азығы бар ма бөриниң,
Партал алыш кет дейсен,
Парталы барма бөриниң
Дүшарласқан бизики,
Қырманлардың өринин,
Хәр жерде мен ийеси,
Боз орданың төринин.
Күш ғайратың болса ҳалда,
Жаў-жарагың болса қолда,
Дүс боларсан молдап-молға.
Бөри азығы ер азығы,
Хәрбир жерде тойып жолда,
Қабыл болтайды бизин тилем,
Керек емес азық, гөрек.
Қөзлериме көрингендер,
Жолды босатың бәдирек.
Қылған жаманлығын малим,
Аяи қөкирегимде ҳалын.
Қылар ислеринди құлдың,
Жолды босат еки залым!
Араларман қыя даш,
Қозлериңнен ийшалла,
Ағызарман қанлы жас
Қөзлериме көрингендер,
Жолды босатың қызыл бас?

Әлқыссаса, Нурадин көп ишинде қөкирегиндеги әрман-шерлерин баянлап, бийгүнадан әрманлы кетип баратырғанын, җеш-жерден қәүендөр таппай, алды артына қарап аяңлад, сыртын пүтиң, иши тутин зар жылап, сөзлерин адам тыңламай, әрман-лап журе берди. Тар көшени аралап, кетип баратырып, жолда бийик-бийик медиреселерди, атлары танылып белгили болған қәүендерлерди, толы-жүртқа тилеми бир халық сыйлаған уллық пирлерди көрди. Булар атасы Едигениң устазлары еди. Нурадин жолында минарланған мешиттиң устинен шықты.

Ол: — Мен пәтия алыў ушын зиярат етип кетип баратырғанымды улықларға билдирсем, Тоқтамыс ханнан гүнамды сорап алып қалмас па екен, — деп мақсет етти. Сол мақсете Нурадин аттан туспип, қол қаўсырып ең уллық ҳәзирет пириңнің алдына жетип барады. Барса ыбырығы қасында, қатар-қатар шар молла, қурсап отырған сап тутып, шағаладай ақ сәлле, уллық пири бас болып ижар баслап түм-тустан отыр екен өдөндө. Буларға қарап Нурадин аўхалын айтып толғайды:

— Басыма түсип тур қыйын аламат,
Жаманлар жақтырады түрли карамат.
Кетер болдым алты айшылық жолларға
Улықларым тилем келдім дәрамат!

Тоқтамыс хан атам етти гүнакар,
Қеүлімде толы әрман болып гүйлекар,
Қостар таппай ҳайран болып бараман,
Көз жасыма нәзер салың улықлар!

Патша ғарғап, жастан ақылым алған,
Бұзықлар басыма ҳөр сауда салған.
Қайғырарға қоюендерден қостар жоқ,
Жетим едім атасынан жас қалған.

Кейнимде иним жоқ, алдында ағам,
Ақланбады ҳешбір жерлерде сағам,
Мәдег тилем келип турман алдыңа,
Гүнакарман патша жастан ғарғаған.

Қыйсықлар изимнен қалмады жастаң,
Қалғандар жоқ бизин саларға бастаң,
Мәдег тилем келип турман алдыңа,
Жетим едім үйиринен адасқан.

Сүйеўім жоқ излеўге қоюендерим,
Қашарға таса жоқ барапта жерим.
Ұзақ жерге сапар тартып турыппаң,
Жетимине устазларым қол берің!

Жолым алыс барап жерлерим қыя,
Табылмайды оған кеткен зым-зыя.
Сыйынып устазым атынды туттым,
Қол көтерип ҳаққыма қыл пәтия.

Әлқысса, Нурадинниң сөзине қатар отырган улықлар жи-
бермеди ықласын, көрмеди нәхәқ көз жасын. Тоқтамыстан ай-
бынып, ойласада атасын, қол көтерип патшадан тилемеди гу-
насын. Еситпеди, көрмеди Нурадинниң наласын, жүзине туұры
қарамай, ҳешнәрсеге жарамай Нурадиндей баланың жай-жаг-
дайын сорамай, қала берди бәршеси. Төмен қарап мұнайып
жер шуқыланып ойланып, Нурадиндей баланың айтқан арзын
тыңламай:

Айтқан арзып тыңламай,
Нурадиндей жетимектиң.
Иши жанып арланып,
Зорлық көріп жас басынан.
Биймезгил багы байланып,
Қоллайтуын бир жан жоқ,
Балам деп басы айланып,

Наразы болып тәғдирге,
Өлим ушып сайданып,
Жолға раұан болады,
Мүшкіл иске таірланып
Ақырын кетип баратыр,
Қаёуендер барма, бізге деп,
Қошеме-көше айланып,
Кемшилігі соралмай,
Ийттен бетер қорланып,
Бекем байлаң беллериң,
Өз өзинен ойланып,
Жәрдем таппай пирлерден
Қайы азабына қанып,
Жеккеліктін дарынан,
Жас басынан күйіп-жанып,
Әйнә сәске үағында,
Гузар жолға салады,
Сары аттың басын қайтарып,
Қаладан шықты түс үақта,
Кемлік тартып мұнайып,
Жолға түсти жөнеди,
Өткенлерге қол жайып,
Түған жерди қыялмай,
Ақша жүзи сарғайып
Нурадин жоллар тартады,
Қызыл жүзleri қарайып.
Барап жери нәмәлім,
Жас басынан зарланып,
Бұны қөрер адам жоқ,
Өзине өзи арланып,
Жүйіріп келер ата жоқ,
Жаны ашып хабарланып
Ядынан шықпай баратыр,
Анасын ядына алып,
Анасының әрманы,
Жүргегине дәрт салып,
Сегір тартып баратыр,
Жоллардың төтесин алып,
Хеш шарапат табалмай,
Ийшаны менен уламадан,
Рұқсатын алмады.
Жолын болсын балам деп,
Алдыма бир келмеди.
Нарыйза болып баратыр,
Тоқтамыстың пілатшадан
Пәтиясын алалмай,
Әрманлы ата-анадан,
Атпай-шалпай майрылып,
Жас басынан айрылып,
Түған мәнзіл қаладан,
Күп ярым күн жол асты.
Шығып Нурадин қаладан,
Жоласы жоқ қасында,
Айрылып жигер санадаи,
Қайғырарға ҳешкім жоқ,

Кашып барап панадан,
Жол басларға сәрдар жоқ,
Баратыр текте шамадан,
Жалғыз өзи майданда,
Жәрдем тилем алладан,
Үш күн тылбай жол журди,
Ушыраспай бир адам.
Халы қыйын жетимнин,
Болмаса себел алладан,
Атланғалы Нурадин,
Бес күн өтті арадан,
Бес күн жұзи болғанда,
Ушырасты алдына
Текшекли деген баябан,
Жол табалмай Нурадин
Қатты қорықты саҳарадан,
Сер салгай алла дадына,
Хәр ислер түсти ядына,
Үстінен түсіп майданда,
Сер салды бала атына,
Назер салып барласа,
Қуңыздай түри онынты,
Кояндай жоны толынты,
Ябы түрні жойынты,
Басына бахыт қонынты,
Таудақ қайтар түри жоқ,
Хан тамғалы сарыала ат,
Шын аргымақ болынты.
Табылды шынның аныры,
Әнгімениң қапыны,
Бала атын таныды.
Ат ийесин таныды,
Қабыл болды көз жасы,
Абырайы жабылды
Кеүлиндеги мақсети,
Ансаттан ғана табылды.
Келді сол күн айланып,
Караңғының жарығы,
Жарығы онын емес пе,
Ашылды бағда лаласы,
Яр болды ата, бабасы,
Қабыл болды тобасы.
Хасыл затын сорасан,
Сүй тулпардан дөрөген,
Шын сұңқардан бина болған,
Буўыршын екен атасы.
Ағай менен Тағай құлдың
Анламайын келтирген,
Бойын жасырып жүрген.
Лайлатырды бес көрген,
Едиге минген ақша аттың
Шын белгилі баласы,
Жүргенді майдан дүзеди
Жойтылмаған көз еди,
Жасырынып журген майданда,

Шын тулпардың өзи еди,
Аңдал соны Нурадин,
Ушып-ушып құұанып,
Делебеси гаўлады.
Оңға айланды талабы,
Алласы исин анлады,
Құұанышы сыймай қойнына
Рәріп кеўли шаглады.
Минип алып сарыала атқа,
Майданын алып жолланды,
Қамшы урды атына,
Қарамай жақын жатына,
Сапар тартты Нурадин,
Аббазы ханың ҳалқына.
Баратырган мәқсети,
Соппаслы сызыра жыраулы,
Тезден алып қайтыұға.
Сегбір тартты тоғыз күп.
Нәзәрин алып батыұға,
Құс ушалмас қыя шөл,
Сегбір тартты он бес күн,
Ушыраспады аўылға.
Кыя шөлде сасқалақлап,
Қайталмады артына
Нурадин шөлде тарықты,
Күши жетпей атына.
Сүй изледи сай-саладан,
Нәзәр салды алды артына,
Кара көзлер жер көрмедин,
Шыдамай аттың пәтине.
Тум-тусына ат шаўып,
Талқан салып изледи.
Тили танлайына қатып.
Тен кабаптай сыйылады
Кыя шөлде тарығып,
Жығылар жерин ғөзледи,
Таңлайға тил тыылды,
Шыбын жаннан түңдиди.
Дәрманы кетип дizesинен,
Нұры кетип көзинен,
Кыя майдан далада,
Сүй табалмай жас бала,
Сарнигун болып жығылды.
Түрли мақсет ойлады,
Өлімге өзин сайдады,
Әзімдей болған мұсәпір,
Көріп буны алар деп,
Сары ала атты Нурадин,
Селеўге беккем байлады.
Тапсырдым ҳаққа аманат,
Қалдың бизден саў-саламат,
Сен бизлерден айрылдын,
Разы болын сарыала ат.
Кетти ишимде әрманлар
Болды бизин үақтымыз тар.

Эрманда сепнен айырлым,
 Разы болың жаныұар деп
 Көзинен қанлар жосылды
 Тил таңлайға тығылып,
 Тенде жаны қысылды,
 Қайыл болып қазага,
 Құн шыгарға көсилди.
 — Кетти бойымнан дарманым,
 Ишімде кетти әрманым,
 Ессиз ғана жан атам,
 Бир көрмедім дийдарын.
 Қадди бойын дүзеди,
 Ырза бол сары ала деп
 Жаннан гүдер үзеди.
 Ҳеш нәрсе көзи илмеди,
 Не болғанын билмеди.
 Тамам етти сол сезди,
 Басқага тили келмеди.
 Қабыл болды көз жасы,
 Аұзында бар алласы,
 Жетисти ұаққа тобасы,
 Тилинде ҳақтың санасы,
 Қызыр баба жолдасы.
 Басында бар ғуласы
 Ийинде бар жәндасы,
 Ҳақтың сүйген бенлеси,
 Хабардар еді ҳалынан
 Тұкلى Әзиз бабасы.
 Аңсат етти қыйын исти,
 Қуданыя құдирети күшли,
 Хабардар екен ғалынан
 Түкли Әзиз атасы,
 Ҳәзір болды алдына
 Түкли Әзиз бабасы.
 — Қорықпа балам, қорық па деп,
 Тәнде жаның барма деп,
 Ақлық көрдім ай көрдім
 Қапталында барман деп
 Аш көзинде балам деп
 Енсин саған дәрман деп,
 Қап тауындан күш кирип,
 Денеге толсын пәрман деп
 Жағырының пәнже урды
 Аш көзинде балам деп,
 Жағырының пәнже урды
 Сүйлар бүркти жүзине
 Әлемлер салды өзине
 Бир мүтире мына сүй
 Отсыз жерде от болсын
 Шөллегендеге сүй болсын,
 Саған қас еткенлердин,
 Қаранды да қармалаң,
 Жанған шырағы соңсиян,
 Ариап барған жериннен,
 Мурад-мақсетиң болсын.

Душпаныңан арың өнсін
 Тарыққан жерде шақырсаң,
 Қөрген бабан ҳәзір болсын,
 Қеп жыладық жан балам,
 Көзине нур пайда болсын
 Мингел атың жуұырсын,
 Жер танағын қуұырсын,
 Жаманалық еткен бенделер,
 Өзине өлимдар болсын.
 Излегенин табылсын,
 Абройың жабылсын.
 Жолың болсын жортқанда,
 Қырық шылтен ғайбы Еренлер,
 Жылауында қарысын деп
 Пәтия берди балаға,
 Енди балам жылама,
 Сор бабаңды қыйнама.
 Хабардарман ҳалыңан
 Өлемен деп ойлама—деп
 Пәтия берди балаға,
 Оң болғай балам санарың,
 Мұтаж исин келгей қайым,
 Душпаның изден қуұғанда,
 Басыңа қүнлөр туғанда,
 Шөлде қөрген бабам деп,
 Сен шақырсаң мен тайын деп,
 Қөзден ғайып болады.
 Сол үақтында Нурадин
 Қезин ашты сол заман.
 Шарапатын салыпты
 Тилеми қабыл болыпты,
 Денеге дәрман толыпты.
 Ҳеш нәрсе жоқ қасында
 Сүйсін қанып қалыпты.
 Баба түкли атасы,
 Шыңтап нәэр салыпты.
 Қетипти қайғылы әрман,
 Еннити бойына дәрманы.
 Ҳалласап тур жүреки,
 Ҳәр жерде жетер пәрманы.
 Қуұапышы сыймай қойына,
 Нурадиндей жас бала,
 Шашырап турды жайынав.
 Ядында тур қөргени.
 Не екенин билмеди.
 Жан-жағына қарады
 Ҳеш нәрсени көрмеди.
 Шешип алып селеуден
 Атына гарғып минеди.
 Қарады оң менен солына,
 Шоқшарын алып қолына,
 Қоллаң гарры бабасы,
 Айланды иси оцына
 Белли гүзар жол таптай
 Жапалақ ушпас жапанда

Тәүекел бала жол тартты.
Батысты алып алдына
Егленбей батыр жолланып
Жүрип кетти жолны
Дәрман берип атасы,
Жөлөға берди Нурадин
Керегенин молына,
Қара құмды қақ жарып,
Сарапун шөлиниң ақтарып
Шолпан майданына дарып
Жигирма бес күн жол асты
Ғайраты кем-кем уласты.
Талқан қылып тақырып,
Отыз бес күн толғанда,
Көп нойға араласты.
Қырық күн тамам болғанда,
Ушы жоқта, қыйры жоқ,
Көк тенизге ушырасты.
Ушырасқан жерлери
Әмет ханның қол асты
Көк тенизди жағалай,
Қүйгелекли көп тогай,
Қарағайды аралай,
Тамашаға ат ойнатты,
Ада болар жол емес,
Күни түни ат шапты,
Түйғын менен ақ сұнқар
Қаршыға менен ылашып,
Хайран қалып жас бала
Көрип құслардың уясын,
Тұм-тусына ат шаўып,
Пай тикти өлимге басып.
Қырық күн жүзи толғанда,
Әйне құптаң болғанда,
Тапты тениздиң арқасын
Сары ала атқа сес берип,
Салды жеделли ықласын,
Атасының қызыметине,
Салды зейин ықласын.
Әйне сәске үагында,
Есабы жоқ елаттын,
Алыстан көрді қарасын,
Не аламат көрді артта,
Ғозеп етти сары ала атқа,
Қырық еки күн жол жүрип,
Жақын келди Нурадин
Шәхәрін бостан елатқа.
Қиятыrsa авайсыз,
Жетпіс-сексен жасы бар,
Шашың көрген жумақтай
Сүүқабақтай басы бар.
Қазаннан қара ренли,
Қөзин жапқан қасы бар,
Қулақ салып тыңласан
Зинкір айтқан сеси бар,

Қатты асығып киятыр,
Билмеймен кимде қасы бар,
Аяғында тыстабап,
Жайлайұдан кеткен жағасы,
Фарры арыслан келбетли,
Дизеге түскен ақ сақалы,
Сексен беске толған жасы,
Ер гашыры астында,
Қолында қара балтасы,
Тан қалғандай бир баба,
Дүшар келди алдынан
Оны көрді Нурадин
Алдына жақын барады.
Турып таңлап қарады.
Қол қаўсырып ат үстинде,
Тәнір сөлем береди.
Жерлеринин баянын,
Ийеси ким қайманын,
Шәхәріне ким ханын,
Нурадинде оннан сорады.
— Ақ сақаллы жап баба,
Әжел бизге дуўшарластың
Жұйық пенен жырақ дашиң,
Хабарын бер атма-атын,
Жүрт мәңгергөп ҳасыл заттың
Ханы кимдур, лақабы не,
Пайтаң жатқан бул елаттың,
Қорықпа мениң сымбатынан
Әүеләх исми атынан,
Айын көрмө ғәплесели
Хабар бер ҳасыл затынан?
Мына сөзді еситип.
Баба турып сөйлейді:
— Түріме ҳайран қаласаң
Қайлардан пайда боласаң,
Мен сөйлейін баянымды,
Қулақ сал сен сарасаң.
Ҳасыл дипимиз мұсылман,
Байлығым мол, жерим орман,
Бул мәқонда өнип есеке,
Он бес атанаңдан берман,
Түп бабамыз мәкән құрган,
Дәүран еткен шадлы құррам,
Еситіүм жетинши атам,
Ұалійніла ол Әмет хан.
Баса қонған қалып елат
Соннан қалған усақ Ұпаш,
Халқымыздың әдалаты,
Он аталақ Абаз хан.
Байлығы мол ярыў достан
Барман бул үлкеде жастан,
Елим пайтахт, жерим тогай,
Шәхәрим Қубыұлы бостан.
Неге мұтажасан өлимнен,
Тарықтың ба бир зұлымнан

Атымды сорасаң Мәрдана,
 Соппаслы сыпыра жыраўдың
 Ақлығының генже туўған
 Мен бир балам улыман
 Қәсби-көрим сорасан
 Бул пайтахтқа белли қорғаи,
 Қорғаўшысы боламан.
 Ац аўламақ бизин көр,
 Қәдитим зор, қоўпим бар,
 Мәңгелитиди айта бер.
 Бизден саган ие даркар?
 Мына сөзді еситтін
 Нурадин сондай сөйлейди:
 — Хабарынды еситтім
 Елин менен қалаңнан
 Сөз сорайман аўзынан
 Қөп жасаған дананнан.
 Өлди ме я тири ме
 Хабарынды тезден айт
 Фарры жыраў бабаңнан.
 Баба сонда сөйлейди:
 — Ағы жети жүртқа мәлім,
 Фарж етер барсан не барын,
 Ҳәзір гезек жеткен жоқ,
 Сорайман күнде аұхалын,
 Жасы жетип қарыған,
 Үш жұз алпыс жасаған,
 Сай сүйеги саўсаған,
 Қызырды жети рет көрген.
 Сүйеги дағып кетер деп,
 Оның он еки мүшесин,
 Жипек пепен шарыған.
 Алтын бесикке бөлел
 Ақлығы менен шаұлығы
 Ол иззетти сақлаган.
 Қыймылдан атқан тени бар,
 Ярым қасық қавы жоқ,
 Тек шықпаған жаны бар.
 Бабамның жайын сорасан,
 Сол бийнеде ҳалы бар.
 Ренкин сондай көргенде,
 Таңлайында бұлбұлдей.
 Сайрап атқан тили бар.
 Керек болса жан балам,
 Бул кеткенин кетесен
 Бир мезгил талап етесен.
 Тул тенизди жағалап,
 Жети сайдан өтесен.
 Минген атың қара жал,
 Айтқан сөзден тымсал ал,
 Қөп орданың сыртында
 Құн шыгарға нәзер сал.
 Аттың жалын өрерсен,
 Бир мезгил жоллар жүрерсен,
 Құнин шыгар астында,

Қатара тиккен қырқ отаў,
 Қырқ отауды көрерсен.
 Қырқ отаудың алдында,
 Туұрылығы ушыға,
 Шаңарагы сал алтын,
 Босаға бәлент боз орда,
 Боз орданы көрерсен.
 Туұрылап соган бар деди,
 Анықладап нәзер сал деди,
 Қарт бабаң сонда жатқанды,
 Жұмысын болса жас бала,
 Соннан барып сора деди
 Гэ жарылқа, гэ ғарға,
 Ол жағын ғазиң бил деди.
 Еситип оны Нураддин,
 Ушып-ушып қуұанды.
 Таптай жүрген жоғының
 Хабарын таұып жубанды.
 Мен аспаннан тилем ем,
 Жерден берди қудайым
 Дәрекеги таптай бабаңың
 Үш ай шектім үйайым,
 Тоқтамыстай атама
 Жоқ екен менин гүнайым
 Жақын екен мынаў ел,
 Жарылқадын қудайым.
 Минген атым жуўырды,
 Жер танабын қуўырды,
 Өлген шығар деп едим,
 Тири шықтыйм үстинен,
 Диңдары маган буйырды,
 Бедеў атым шабылды,
 Гүнайым ханға аз екен,
 Абройым жабылды.
 Абырайлы болды атама,
 Излеген ерим табылды,—деп
 Аттың басын бурады
 Силтеүин алып бабаңы,
 Жолларға раұана болады,
 Бабаңың айтқан сөзлери,
 Қеүилге жамаң қонады.
 Арық атын қамышылап,
 Маңлайдан тер тамшылап,
 Эне-мине дегенше,
 Жетип барды Нураддин.
 Қырқ отауды аралап,
 Нураддин турып ойлады,
 Ат басындаи сом жүрек,
 Сарайында туўлады.
 Ақырынап мен барсам,
 Саламласып қол алсам,
 Аңғарар заңғар туримди.
 Баласы көп дейдигой,
 Алдырарман сырымды,
 Айтқан сөзим жақпаса,

Шыгармас менин үнимди.
 Балалары жәм болып,
 Теренкен қазар гөримди,
 «Душпаныңа сиясат
 Досларына марапат»—
 Деген нақыл бар еди,
 Сиясат құрып барайын.
 Жасауыл тұтынын тұтып,
 Салтанатымды салайын.
 Айбат шексе енегар,
 Бар ғайратты шығарайып,
 Үстинде ат ойнатып,
 Қылышымнан қан тамып,
 Зәребемді үйирип,
 Жасауыл қусал барайын
 Хабарласпай ғоплеспей,
 Жұмысымды айтайын деп
 Сес берил ала жорғаға
 Шаққанлық пenen қорғана
 Сүрен салып ат ойнатып,
 Шауып барды ордага,
 Қырқ отауды аралап,
 Ордага жақын келеди,
 Сүрен салып майданнан
 Үстине атлы дөнеди.
 — Хә азған-аў, азған-аў,
 Алласына жазған-аў,
 Хабарлас маған тезден-аў,
 Арман шауып өтеди,
 Ҳешбір хабар болмады.
 Тұлпар сайлап желди деп,
 Атын тұтып алystan
 Ханин адам келди деп,
 Берман шауып өтеди.
 Күннің шығар астында,
 Алты айшылық жолларда,
 Толы нөгай халқында
 Дин мұсылман патшасы,
 Шығыс ханның әүлады,
 Тоқтамыс атам жиберди.
 Келдім сенин қасына
 Бармайсанба жазғар деп
 Жабықты түрип қарады.
 Бир паракат жай екен,
 Аса кеткен бай екен,
 Өзи қыстын айы екен,
 Сексен көрпе жамылып,
 Тоқсан көрпе төсенин,
 Боз орданын онында,
 Жатыр екен қарт баба,
 Мойның бурып қарады,
 Көзи түсти көзине
 Айтқан сези баланың
 Фаррының қақылын алады.
 Ҳаулыққаны соншелли,

Баба сонда не деди:
 — Айланайын жан балам,
 Көзинди көрдім от шала,
 Мен аңғардым түрні жаман,
 Мийрман болған халқынан
 Қырық шаулығым бар еди,
 Бир ҳошласып қалайын,
 Сабыр барма бир заман,
 Оннаң соң өлсем ырзаман,—деп
 Қөрнелерин көтерип
 Өрре турды жайынан,
 Жатыр еди батылып,
 Қекириғи жаман басылып,
 Зорға турды орнынан
 Керегеге асылып.

Эне, Нураддин сабыр барды баба деп тез қозғалмақтың
 ғамын қыл деп, онда-мунда атын гездирип жүрди. Эне баба
 өңменин көтерип балаларын шақырмаға қолайласты, бул баба-
 ның қақлығы, шаулығы, құйылығы, немереси, шөбереси бир мын-
 да еки жуз адамға толар еди. Балалары да жылдан жылға
 өнип өсер еди, өскенинин белгиси бабасын барлығы қатан сый-
 лар еди, сыйлағаның белгиси үсір, питир, садақа, закатын
 сол бабасына бағышлар еди. Хан сыйлаған жақсылардан дұуа
 алған, жети сапар Қызыр қөрген қәсийетли адам еди, балала-
 рының ҳақына дұуа қылып кеүли қалмаған соң, дуғасы мус-
 тажап болып әүләдларының өрбіп өсіп атырғаны соннан еди.

Баба менен балаларының сыйласығын соннан билиц, баба-
 ны алтын бесикке белеп жаз айында бәлент көшкінің басына
 шығарып самаллатып, отыз шаулығы гезек пenen тербетип жа-
 тыр еди. Қырқ баласына қырқ күннен бир күн гезек келер
 екен. Бабаның отыз шаулығын шақырыўға дәрманы келди,
 қалғанына дәрманы келмеди. Шақырган отыз шаулығы гүү-
 леп жууырысып бабаның қасына келди. Балалары:—Хә баба,
 бүгін дауысын әжел тәүір шығып атыр, аллацанан әжел жа-
 қын келип турма, алпыс еки тамырыңың бәндіне әзирейил-
 пәнжесин салып турма, папи дүньядан көшпеге қайыл болдың
 ба?—деди. Бул сөзлерди еситип баба сөйлейди:—Балларым,
 маған ҳеш нәрсе де болған жоқ, мен үш жуз алпыс жасадым,
 ғаррлық ҳалына барсам да, маған ханның хызмети ўажып
 екен. Күннің шығар астында алты айлық жолларда туратуғын
 Тоқтамыс балам маған жасауыл жиберипти. Алты аўыз нә-
 сиятнамама ашық болыпты. Хан ҳәмири ўажып деген соған ба-
 рып қайтпақ бизге лазым болыпты. Сизлерди шақырганымның
 мәниси, «Түйе қартайса көшегине ереди»,— деген сизлерди сий-
 ласыққа шақырдым, бул жөнинде сизлердің не кеңесициз бар,

соған сизлер ертерек мени апармақтың ғамын жей берин,
— деди.

Сонда балаларының қатты ашыўы келди. — Үай азған, ақылдан адасқан, мийден сапласқан алты айлық жолға сени қалай апарамыз. Сол елден келген шақырыұшы баланың ала-йық жаныны, ишемиз қаныны, сары ала атты соымыз, етине белли тоямыз. Оның етиң жеген ала гарға да Едил, Жайық бойына ушып бара алмайды, — деди.

— Баба балаларының сөзин еситип былай деди: — Ҳа ба-лаларым, жүйерметкің жанына жантаса көрмен, астына мин-ген тулпарының дүбір-дүбір жуўырысы төбемди тесип жатқар-мағанына уш күн болып еди. Бул аўылға узақтан арнап бир ер киятыр, я аўыр ләшкөр қол киятыр, алдынан хабар алып кел деп бир бабаны жибердім. Ол менин қараўылым еди. Кия-тырған жүйернемектің көзим түсип еди, қара көз қан-шымық қанға тояр бәле емес, мындан қайтар ер емес екенли-гін билдім. Бул аұхалды билген баба, балаларына былай деп нәсият айтып турған қусайды:

— Айтаман сөздің баянын,
Тауды тәңсөлткен гайратын,
Ашыўына тийип жүрмең
Пәнди-пәнди нәсиятим!
Сақланың балларым қастынан,
Күтүлмағың болар гұман,
Түсे қойсаныз қолына,
Езилип ундағы боларсан,
Жантасып жүрмең қасына,
Шет-жебирде балаларым,
Өзине исенген адам жүреді.
Жабанда жүрген аш бәри,
Бир мыңға тай келеди.
Қарыс келсен алдына,
Бир жолбарыс мыңды қырады.
Ойласаң саган ел емес,
Аңласаныз балаларым,
Жалынып саған сөйлемес,
Аңлат көрдім шамасын,
Қара көзи қаншымак
Канға тояр бәле емес.
Айтқан сөзлериме панын,
Жаныңыз олжа балларым.
Жүйерметкің ығын шалын,
Қарсыласып қарап болмаң,
Ойлап адамыңды таның:
Бала емести, бәле еди
Жаның турған от шалады.
Жантаса ғөрме бәлеке,
Шымшиқ шелли көрмейди,
Шетиңнен жаныңды алады.
Қанатым сынып қайрылар,

Жасым жетип турғанда,
Ишімде әрман шер салар.
Ашыўына тийсениз,
Сендерди менинен айырап.
Тайын етиң керегин,
Орынлаң мақсет тилегин,
Жантасып жүрмең қасына,
Кезім түсип көзине,
Шоршынып тур жүргегім.
Оның ушын ҳәлек қалма,
Өзің душпаш жолын салма,
Барлығынан айрылмайың,
Өз мұлкінен ойран салма?

Әлқысса, балалары бабаның нәсиятын қулағына алмады. Оны өлтириўге бел байлады. Отыз баласы Нураддиннің отыз жағынан барды. Нураддин онда-мунда тәңсөлди, жүрди. Ба-баның балалары Нураддиннің түм-тусына шоқмар урды. Ну-раддин барлығын урып құлатты. Бириң-бириңе қоспай сулат-ты. Аўылның арасын бөлинген қойдай шүўлалтты. Суўынла-ған пишендей жыйнап-терип, ҳәр жерге үйди, үстине минди. «Таныймысаң ағанды танытайын тобанды, хан атамың ал-дына апаратаса ба бабанды», деп үстине минип, тепсинип тур-ды. Балалар таныды ағасын, билди қожығын. Буннан кейин балалар: —Дүньяны талақ етейик, жанымыз қалатуғын болса, ендиги жасты сениң жолында өткерейик. Бабамызды атаңың ҳызыметине тезден алып барайық, тепсine ғөрме аға! — деп шуў-лады.

— Яқшы босатайын, бағанадан бери усы ақылының қайда еди? Бар, бабаны тезден алып барың, — деп балаларды босат-ты. Өмиринде кисиден атаса нәләт еситип көрмеген беглер, демде өлим тәпсиси урып қалыпты. Қаны қашып, асып-сасып, рәнки ушып басларына саўда түсип, сүйлған елден посып, көрген қорлығы жүргегине түсип, ҳәмиянын алдырған қанқа-лыдай шубырысып, бабасының қасына келди.

— Ҳа азған баба, сени бизлер бөлек дәүләтке сақлап отыр-мыз деўши едик, сен бизге бөлек мәнетке жасап атырған екен-сендің. Сиз ҳәркім атасына азап берсе, атасы ушын балалары дозаққа барады. Ҳәркім атасын сыйласа, жети жәннеттін қа-пысы ашық турады, — деп бизлерге нәсият айтышы един. Ой-ласаң сениң ушын ислеген мәнеттімиз күйди. Ал баба арбада отыра алмайсан, арбада жата алмайсан, гебежеде тақат ете алмайсан. Аттың селкилдисине шыдамайсан, сүйегиң алды-ал-дына дағыды. Жаныңа ҳазар келеди. Бул азапларды көрсөн, сениң айтқан дозағына бизлер бармай, ақырысқан ешеклер бара ма, алты айлық жолға қалай апарамыз. Бизлерден ақыл-

ес кетип тур. Нәсиятын, ақылың болса бизлерге айт баба?» — деди.

Сондағы бабаның айтқан нәсияты:— Балаларым, мен Шыңғыс ханның еки рет шақырығына барған едим. Сонда бир азабына жолықсам, бир рәхәтине жолықсан едим. Рәхәтине жолықсанымда, ол мени күймеге миндириди, ҳасыл парша кийиди, бұл бил ҳауазлы бақсыны бас ушымда айттырды, күн көрмеген арыўдан бесеўин жанымда сақлады. Түслигиме дөнен қой жедирди, сәскелігіме қунан қой жедирди. Алты айшылық елге уйқымды бузбай апарды. Буны бир көрдим.

Азабына жолықсанымда: Қолымды артыма байлаң, ханғазабына жолығып, сорым қайнап, қос жасаўыл кейнимнен қуўып айдал, үш күнде бир сийгизип, күнде шерек наң жегизип, алты айшылық елге барғанша қуўып айдал барды. Буны бир көрген едим. Дұрыс айтасыз балаларым, ҳәзирги барайын деп отырған жеримиз алты айлық жол еди, буны билемен. Ендиги жағында мениң мына айтқанымды ислен. Устиңиздеги үш ай тоқсаның музы екенлигин билин. Соның ушын тоқсан күнлик азық алың, Төрт айлық жәбір көресен. Бул жағын да мойынларыңызға алың. Мени қобызы менен қосып шанаға таңып, тақыр муздың усти менен сүйреп кете берин. Үш айда шанаң барып қырға қабады. Бәхәр айы кирип, күн жылып, муз түседи. Тоқтамыс ханның пүқарасы балықшы болады, Едил дәръясының аяғына бақа шанақтай кемелер толып қалады. Мени шанадан алып, бир кемеге саларсан. Жигирманың арқан тартып, оның кемени дүзетип, Едил дәръясын жағалап, бир айда Тоқтамыс ханның шәхәрине түсесең,—деди.

Ал отыз баласы Бабасының сөзин үғып алды. Бабаға өлшеп алтын күймелеп, қарағайдан шана шапты, табанына полат қақты. Сексен қулаш танап тақты, тоқсан күнлик азық алды, бабаны шанаға танды. Бабасынан дуўа алды. Отыз шаўлығы тақыр муздың усти менен сүйреп алып өтә кетти.

Ал енди, Нураддин балалардың тилинен төрт айға тил хат алды. — Төрт айда алып бара алмасаң не қыласаң? — деди. Бабаның балалары:—Төрт айда Тоқтамыстың барғасында көр, бара алмасақ, ҳәртүрли ғәзебиң болса қыл!—деди. Нураддин сары ала атын ойнатып, келген жолы менен елатына талап қылды. Баба суудан кетти, Нураддин қырдан кетти, Барыўы үш ай, келиўи үш ай, есап етсе, алты айда пайтақ жатқан ноғайға, туўып-өскен жайлайға, алты ай тынбай жол жүрип келди. Эйне құптанда Қарақас атлы анасы жылап қалған сарайға қулақ салып Нураддин анам өлди ме екен деп қулақ салса, ақ үйден не деп дыбыс шығып атыр екен:

Қарақас атлы анасы,
Мұсәпір ғарип кебасы,
Нураддин деп зар жылап,
Жигербенти гүм болып,
Отыр екен мұнайып.
Зиндан боп мәнзилханасы,
Қостарым мениң жойылды,
Барса келмес жұрттыңа,
Сазыўар болды баласы.
Бир көрмеге зар болып,
Ишқыстаў менен жарылды
Жүрекимнин қанасы.

Дәртлеримнен арылып,
Кайтып путин боларма екен,
Кеүилимнин қаласы.
Дийдарыны бир қорип
Бул дүньядан питер мекен,
Ишлеримнин жарасы.
Дийдарына қанар мекен,
Мендей мұнды анасы.
Кеше күндиз баламның,
Атып айтып жыласам,
Кешеги кеткен жалғыздың
Көрермен бе қарасын!
Исім онға айланып,
Қабыл қылар күп барма,
Мен мұндының көз жасын.
Жылқышы қустың баласы,
Жылғада болар уясы.
Жылғаның бойын сүў алса,
Жылауда болар қайыда
Иләжын таппай анасы.
Гайы көлде өлди мекен,
Гайы шөлде өлди мекен,
Мендей ғарип мұндының,
Әрманды кеткен баласы.

Анасының сөзлерин,
Майданда түріп еситти,
Нураддин атлы баласы.
— Бир жәбірге камал бар,
Бир жәбірге саўал бар.
Қемалың көрдім жаң ана,
Келди балаң айланып,
Саў-саламат отырсан ба ордада,
Айланайын ғәріп болған жан ана,
Нәзәр сал келген балаңа,
Келди балаң аман саў
Жылама ана, жылама, — деп
Кирип келди алдына.
— Бала жолда өлсін деп,
Лашы шөлде қалсын деп,
Ағай, Тағай бузықлар
Еткен еди жаманлық.
Алға қарай жуўырды,

Жер танабын құйырды.
Тулпар шықты сары ала ат,
Абыройым жабылды.
Излөген ерим табылды.
Исім онға айланып,
Исім болды абаданлық,
Қайғыдан кеўлім тоқ еди,
Келмек ялта жоқ еди,
Пирлер салды шарапат,
Айланып аман қосылды,
Қарақас атлы аласы,
Құшақлап сүйіп баласын,
Талашы онға айланды.
Баласына мири қанды.
Үрза болды, өткен күнге,
Кудага болды ыразы.

Әне, Нураддин тан атқанша аласы менен болып, отырыпты
кеўли толып, саў-саламат аласына қосылып, маўқын басып,
кеўли дәръядай тасып, ертеңине сәскеде сары ала атты аласы-
на бағышлап тар көшелерди аралап, Тоқтамыс ханның барга-
сына кирип барды жалақлап, Тоқтамыстай толы хан дийұаны
менен молласын, аталақ пенен қазысын, отыр еди жәм болып,
шарап ишип, мәслик қурып, баланы көрген Қосназар дийұан:
—Ха бала, барып келдиң бе, я баба өлген екен деп, жолдан
қайтып келдиңбे?—деди.

— Нураддин: —Әлбетте, барып келдим. Жолдан қайтқан
сендей нәмәрттиң иси,—деди.

Тоқтамыс хан турып: —Барып келсөн жыраўын қайды? —
деп сорады. Нураддин: —Төрт айдан келеди ата,—деди. Тоқта-
мыс хан: —Төрт айдан келмесе, не боласаң? —деп адырайып
қарады. Нураддин: —Ата төрт айдан келмесе, азабының жа-
маны қандай?—деди.

Хан: —Сени өлтирип, етиңди гүржиге тарттыраман,—деди
Нураддин: —Егер төрт айдан жыраў келмесе, сол жазаңзы-
ды бизге ислең ата,—деди.

Тоқтамыс хан айтты: —Жигитлер бәсеки ҳарам, баланың
үәдесин күтиң. Жыраў келсе, ол бир нәрсе айттар, соған қайыл
болың!—деди. Гәп сол жерде қалды. Ағай, Тағай Нураддинниң
тилинен төрт ели тил хат алды. Құннен күн өтти, айдан ай өт-
ти, уш ай жигирма күн арадан өтти. Келетуғын жыраў болма-
ды. Үәденин питиүине де бес күн қалды, келетуғын жыраў бол-
мады. Ханның қәмме жалпылдақлары ҳеш болмаса, бес күнге
шекем жыраў келмесе тәүір болар еди деп тилем тилемди. Үә-
деге бир күн қалғанда Тоқтамыс хан тан алдында майданға
шықса, уллы қыйқыў шықты. Бул не қыйқыў деп хан серлеп
қараса, Едилдин еки бойын қаплада киятырған сестине жер

силкінгөн көп ләшкерлерди көрди. Тоқтамыс хан Байназар ба-
тырды шақырып алды:

— Ҳа батырим, мына қыйқыўға жақынлап хабар алың, ке-
шеги жүйерметкің сөзи ырасқа усайын деп турма? — деди.
Байназар батыр тың-тыңлап, сескениң келди: — Ҳа тақсыр,
көп жығынды тартқан бир ушан кеме киятыр. Кемеге нәзер
салып қарал едим, кемениң ортасында көп көрпениң арасын-
да жаны бар деп те болмас, бир нәхән адам жатыр. Кимсөн?—
деп бақырып сорап едик. Тилине түсіне алмадық,—деди. Бай-
назар дийұанының сөзин еситкен хан, киятырған тап өзи екен,
жети жүрттә талқан еткен ҳәм Шыңғыстың салтанатын көр-
ген бабам, сыншыл бәле шығар отырысма, турысма сын тағар,
оган сыр билдирмейин деп Тоқтамыс хан сарайларға ара берип,
ҳасыл төсеклерди төсетип, не керегин тайын етип, адам сескен-
гендей сияsat қылып: — Паҳ атасы Шыңғыстың орнын жойытқан
жоқ екен дегендей мийман алың!—деди ҳәмелдарларына. Сол
мәдәл шәхәрәзимнин бойына бир кеме тайын болды. Хан кел-
гендерге тақтының оң жағынан жай берди. Отыз шаўлығы ба-
басының түм туынан көтерип әкелип, ханның алдында отыр-
ғызды. Тоқтамыс хан орнын турып, бабаны зияратлап, қо-
лынан алды. Алтын жағалы сарпай жапты. Тиллалы сарайда
керегин тайын етип, үш күн мийман алды. Арадан үш күн өт-
кенде тилладан кәт құрды. Бабаны балалары апарып ортада
отырғызды.

Тоқтамыс хан айтты: —Ҳа баба, сениң гарылық ҳалынды
билмей алты айлық жолдан шақырып алғаным менини куста-
қылық болыпты. Бул ғұнамды кешириң, себеп пенен менин нә-
зериме дуўшар болың, сазынды қолыңа алсан, нәсиятшы гә-
пінен бес-алты аўыз сөйлеп берсөң қалай болады?—деди.

Баба айтты: — Ҳай балам, үш-жұз алпыс жасадым. Бе-
лимде мәдет, диземде құйат, тилимде маңыз қалған жоқ. Бул
ҳалымда меннен не нәсият, не маза табылады,—деди.

Сол үақытта хан: — Қөргеним, еситиўим жудә дүнья пар-
раз, гөрқаў адам деп еситетуғын едим, —деп бир серке қызыл
тулыпты алып келип, алдына қойың; —Қызылды көрер, дәлебеси
жоны қызар, қызылды қорип, кеўли йошланар, қызылдын пүйі
менен бес-алты аўыз сөйлей кеткей, оның бир аўыз сөзи ҳәр
дәртиме дәрман шығар,—деди. Бул сөзди еситкен Қенжембай
жыраў ғәзійнеканға барды. Бир серке тулыпты пулға толты-
рып, үстине қызылды себелеп алып келип, бабаның алдына
қойды.

Баба оны көрип кеўли жай болды. Қызылдын биреўин
алып, көзине суртти. Бабаның қөзинде рәўшан пайда болды.
Алдына әкелип қойған серке тулып қызылды көрди. Қенжем-

байдың ислеп отырған сумлығын билди.

Баба айтты.—Балаларым, жигирма бес жасымда дөнен әркенин терисинен жаптырған, қарағайдан қақлап шаптырған қобызым бар еди. Сол қобызымын менен себил қалғанына бир жұз қырқ жыл болып еди. Қобызымды мениң қолыма алып берин. Егер қолымның күши жетсе, себил қалған қобызымды гүйлеп көрейин. Тилеминң мәдәры жетсе, жан баламның алдында бес-алты аўыз толғып көрейин,—деди.

Балалары қобызын бабаның қолына берди. Эне, баба еки жұз алпыс жасаған, қайынан қақлап шаптырған, сары атанның жақ терисин гарданына тартқан, айғырдың түү қүйрығын тақкан, дөнен әркенин мүйизин тап ортасына талтайтып қақкан, жети қурадалы жәмлеп, отыз еки нама тартқан, бабаныздың иси ҳәм ҳаққа жаққан, баба қолына қобызын алды. Баба толғамаға қолайланды. —«Балам, көргенимнен айтайын ба, еситкенимнен айтайын ба?—деди.

Хан айтты:—Көрген менен еситкениң парқы аспан менен жер шелли, бизге көргениңнен айт!—деди.

Эне, дәслеп Кенжембайдың өтиригин айттып, кейнинен көргенлерин айттып, баба бес-алты аўыз толғап турған қусайды.

Тоқтамыс атлы хан балам,
Кайсы бирин айтайын,
Көргенимді тынласан,
Саған баян етейин.
Атаңа налет Кенжембай,
Атаң қара киси еди,
Бас бергенниң құлы еди;
Енең жаман шоры еди,
Нан бергенниң құци еди.
Шыңғыстан қалған ғозийнеге,
Сен иркілмей барғандай,
Ата-бабан ким еди,
Бай баласы байға усар,
Байланбаған тайға усар,
Бий баласы бийге усар,
Бийик-бийик таўға усар.
Қул баласы қулға усар,
Ойлағаны жаманлық,
Қулағы кесик ийтке усар,
Тоқтамыстың дәўіринде,
Қулға бийлиг тиіген соң.
Жесир қатын, жетим ул
Оның құни не құсар.
Жаўын жаўар себелеп.
Астына қарап пул төбелеп,
Кимди алдайсан геллегар,
Үстине қызыл себелеп.
Жатып ояў жер тынласан,
Түрли қабар курайсан.
Уәләғаның аш арық,

Қууыс пенен қолтықтан,
Тинтип журип аўлайсаң,
Атана налет Кенжембай,
Жети атаннын қалғандай,
Тоқтамыстың дүньясын,
Бунша неге қорғайсан.
Тоқтамыс атлы хан балам,
Кулақ салсаң жан балам,
Атың билген барлық жан,
Толы жүртқа кеспи даң,
Бабаңыз еди Шыңғысхан.
Буны көрген атаман,
Нағашың еди хан Султан,
Соны көрген атаман,
Әрбітпеген келсе қолдаң,
Халықты еткен тас-талақан.
Баласы соның Алтын хан,
Соны көрген атаман.
Жетпеген басына еркі,
Жайғаспаған иске дәрті,
Анаңыз Алмалы Көрикли,
Соны көрген атаман.
Бабаң менен туұысқан,
Тағалы атайды Дағлы атайды,
Халықта белгили шолпандай.
Беденетай, Бергелтай,
Соны көрген атаман.
Олар отти дүпъядан,
Атан еди орнаган.
Тоқтаұлыйдай ўәлий ханды,
Кәзбенен көрген атаман.
Халық сескенді атынан.
Еситиұши едім сыртыңан,
Тоқтамыс атлы хан балам,
Сени де көрген атаман.
Халықты әділ сораган,
Аштын ҳалына көп қараган,
Душпаннан елин қорғаған,
Аббазы хан. Тилла ханды,
Кәзбенен көрген атаман.
Атыраў деген жеринде,
Қыз палұанның елде,
Қыл жалаў деген шәхәрінде,
Қатаралы қара ханды,
Соны да көрген атаман.
Ерлерден аскан ерлери.
Жұмла арабтың сөрдәрі,
Заманың нағыз пирлери,
Әмир-Темир көрекенді,
Буны көрген атаман.
Шынма-шын самның ураны,
Тен қоллаган еки жағы,
Әмет хан менен Тахта ханды.
Соны көрген атаман.
Искендер, Жамшийт, Ер Дарап,
Әдилліктің шын қардары.

Әстемир хан, ўәзир ханды,
Соны көргөн атаңман.
Әмийин сәрдар жеринде,
Шәддәт багы нәзеринде,
Ақсақ улы Сатемири,
Буны көргөн атаңман.
Жаҳанга машқул дур аты,
Адамзаттың ھасыл заты,
Хан төбе деген жайләуда,
Бир сарайга жәм болды,
Он еки жүрттүн патшасы.
Дуўа тийген жер еди,
Арнал адам жиберди.
Шақырып алды, бизлерди
Хан төбе деген жерлерде,
Таң атқанша жан балам,
Он еки ханның алдында,
Шүйгейлик еткен атаңман.
Он еки алтын тон жалты,
Қолынан сарқыт асатты,
Дуўа қылыш ат тақты,
Қолынан сарқыт асадым
Ықырарынан дуўа алдым,
Мустажап болып дуўасы,
Пәтиясы солардын,
Берекет дарып жасыма.
Ұшкүз алпыс жасадым.
Тамам әтил соның менен,
Сөзлеримниң аяғын,
Көргенимди жан балам,
Усы жерде адаладым.
Аўызы жаман демесен,
Және айтайып, бир гөлти,
— Туұры сезге ерийди жан,
Хабар айттың түрли ханнан
Айта бер, баба айта бер.
Хәр сөзин дәртиме дәрман.
— Басынды шатады, бәлеге,
Шақыртыұшыға барған баланы.
Қыргиз гөрме, қалаға,
Көрмесин көзим түспесин,
Шыгарға гөр далага.
Жатыр едим уйықладап,
Бас аяғым туйықладап,
Дубир-дүбір сес келди,
Жер қозғалып тенседи.
Ес, ақылдан айрылып,
Шиғриң жапын сескенді
Киятрығандай жығып қор,
Қырқ мың әскер, сансыз қол.
Мен көргенше қарасын,
Қатаң асықтым, қәўпим зор.
Хешбір хабар болмады
Қарадым онлы-солымға
Ушырастырыдь елимди,
Қайғылы ҳәсирет молына,

Сесскендиди дубири,
Арнал адам жибердім,
Ұш күн бурын жолына.
Астындағы тулпарының
Дүбір-дүбір шабысын,
Әлий минген дүлдүлдин,
Дүбіри мекен деп едим.
Руўым менен қәлийпа,
Тегис басып дүньяны,
Суў ақырдың нышаны,
Жети дәръя толықысын,
Тасты мекен деп едим.
Рақыш тулпарларын желип,
Халықтың шетинен еніп,
Есабы жоқ жығын келип,
Елатымды түм-тустан,
Басты мекен деп едим.
Ақ жалаудан туў алып,
Бир-биринен күш алып,
Жер жүзи тегис қозғалып,
Руўымдағы қәлийпа,
Қозғалды мекен деп едим,
Кыямет қайым құрылып,
Исирапыл үргин үрлип,
Өлтөн адам тирилип,
Жети ашықтың тойында,
Сайланды пырақ дүлдиллер,
Шабылды мекен деп едим.
Сары ала аты астында,
Қамқанлы шоқмар дәстинде,
Гөне тоны үстинде,
Аллалап шаўып барғанда,
Есигимниң алдында,
Тәжжәлдің сырнағы дәби,
Қағылды мекен деп едим,
Жатырмысаң азған деп,
Алласына жазған деп,
Үстимнен шаўып өткенде,
Әзирейли мекен деп едим.
Тоқтамыс атам жиберди,
Бармайсаң ба жазған деп,
Жабықты түрип қарады.
Көзим түсти көзине,
Манлайында еки көзи,
Отлы гүрси мекен деп едим,
Есан алып өткен күннен,
Саýал сорап қызыл тилден,
Махақилден келип бирден,
Маррамлик деп ұалымнан,
Сорады мекен деп едим.
Аўызы жаман демесен,
Ұйып жатқан жүртүнди,
Ұйытқытар ол деймен.
Толып жатқан жүртүнди,
Толықыстар ол деймен.

Алты айлық жұртыңды,
Айрандайын атлар ол,
Кымыздайып писер ол.
Жұп-жұғалы гелленди,
Жүйермек бир күн кесер ол.
Геллеңнен әққан қаныңды.
Анардың татлы суұндаң
Жалап-жуқлаң ишер ол.
Катарапында нар еди.
Нешшелер интизар еди.
Көрмесемде шырагым,
Капыкей менен Тыныкей,
Еки қызын бар екенин
Еситиүім бар еди,
Еки бирдей қызыңды,
Тар көшеде сыңсытып,
Тегин олжа қылар ол.
Ат саұрысына салар ол.
Еркін бермей еңиретип,
Бир мұсәпір қылар ол,
Билсен түрли хийле сал.
Алдан-суұлап қасыца ал,
Егер алдын алмасаң,
Басыңды алар бир күн ол.
Шақырышыға барған баланың,
Хийлелик пепен басып ал.
Я таланда дүнья мал,
Айтылған сөзден тәлім ад.
Тамамладым сөзимди
Жолыңда тәсаттық ширип жан,
Тамам етип сол гәпти,
Жан тәслім қылды сол заман.

Әне, отыз баласы бабасыңың жырлап алған дүньясын алып, өлімтигин салып, асығыс түрде елатына қайтып кетти. Патша ғаррыйның сөзинен қатты шоршынды. Ҳешкимге сыйрын айта алмай бирқанша ўақыт жүрди. Нураддин бол ислерден, жыраудың жаманлаған сөзлеринен хабарсыз еди. Ағай, Тағай айтты: — Бизлер патшага нешше рет жаманлағанда, сөзлеримизге ишанған жоқ еди. Мынаў жыраў баланы бизлерге қарағанда бес бетер жаманлады, — деди. Буннан кейин Ағай құл, Тағай құл Тоқтамыс ханға нағыз әўлийес болып көрінді.

Тоқтамыс хан барлық ҳәммелдарларын алдына шақырып алып;

— Бәрекелла жигитлер, сизлер шыны ақыл екенсиз, мен шын ақмақ екенмен. Сизлер усы баланы өлтирип таслайық деп, маған нешше рет жаманладыңыз. Мен сизлерди душпан биліп, сөзлеринизге қулақ салғаным жоқ еди. Мына бабаның айтыұына қарағанда, бул жүйермек отқа салсан жанбайды, суұға тасласаң батпайды, уүзәхәр оған кәр етпейди, оқ өтпейди,

түбинде бизлердің басларымызға жететуғын усайды, буган қандай кенеслериниз бар? — деди.

Қосназар дийұан ханың сөзин еситип: — Тақсыр ханым адамзаттың отқа жанбайтуғыны, суұға батпайтуғыны болмайды. Зияны жоқ, атасынан әрманда қалып едик, баласынан өшимизді аламыз, — деди. Хан: — Не қыл саныз да сол балаңың еркін сизлерге бердім, — деди. Кейин ҳәммелдарлар топар-топар болып жыналып, өз-ара мәсләхәт қурды. Биреүи атаяқ, — деди. Биреүи—шабайық, — деди. Қөптин аўызы бирикпеди.

Ағай, Тағай ханың алдына барып, «арзым бар тақсыр!» — деди. Хан:

— Қәне, айттын? — деди. Сонда Ағай менен Тағай құл байлай деди: — Ҳұрметли ханым, үстициздеги алтын баслы ақ орданы ерекке қурайық, ишине тоғыз төре, тоқсан бий толы кирайик, ҳәммеге хабарландырып түсіндірсейик. Ҳәрким қонышына бир қанжар салып барсын қойына бир шийшеден шарап алсын бир ақшам бақсы айттырып мәслик етейик. Нураддинди шақырып алып, мерекеге кеседар етиң. Мерекес анық қызған ўақытта, қанжар урын деген сизиң бизлерге нышаныңыз болсын. Сиз жағасы алтын, жеңи зер, ҳасыл кисе қаратонды Нураддинге сыйлық деп жабың. Ханнан жағымлы сөз еситкен баланың кеүли өсер, қайғысы кетер, жас жанның жүргеги тасар, ҳәрким бир кесадан шарапты шай деп Нураддинге усынайық. Ол абайламай шарапты ишер, буўыннаң құрт болып түсер, бала бийхүш болар, сол ўақта түм-түстән қанжарлаймыз, — дейди.

Хан айтты: — Қара үй деген қәүипли болады. Жас бала шашырап қашып кетпесин! — деди. Сол ўақытта Ағай бий менен Тағай бий: — Ханым оның да бир иләжи бар. Ноғайлыда аланғасар, есерсоқ, бәрік ал десе, гелле алатуғын алағайым жигитлер көп болады. Ушқан құсқа жеткермейтуғын қана зат нарымыз да бар. Он-онбас жыйнап, қаңылтақ ертлеп, алағайым жигитлерге мінгизип, жатардан соң бозорданың тұмтусынан телмиртип шықса беккем тұтың деп түсіндіреміз. Бала үйден шығып қаша қойғанда да, сырттағы қараўыллап турған есер жигитлер жаздырмайды, тутып алады, — деди. Бул сөзді Тоқтамыс хан еситкеннен кейин кеүли жубаңды, ерекке ақ орданы тикирди. Үйге тоғыз төре тоқсан бий толы кирди. Жасаўыл арқалы Нураддинди шақырып алып оған хызмет буйырады.

Жалғыз балам Нураддин,
Берdi атан мұрадын.
Қуýанышты сөзим бар,

Кұлақ салың шырагым.
 Сер салып айбат потине,
 Құйандым күш ғайратына,
 Ҳәмәлдарларды жыйдырып,
 Зиянат берер күнимди,
 Жан балам кеүіл шадыңа.
 Балам сени бүйірдым,
 Айланыш төте бурыұға,
 Жол таўып келдіп сол жайдан.
 Хасанат күш пепен қарыға
 Даушар қылдың атанды,
 Соппаслы Сыпыра жыраұға
 Хасанат балам ойныңа,
 Сол елатқа жол тапқан,
 Түрдым балам зейнине,
 Ҳызыметиidi баҳалап,
 Иззетлемек атандын,
 Парыз болды мойнына.
 Айтқаныңа еремен,
 Туұмасам да шырагым,
 Туұғаннан зыят көремен.
 Барымды шашып жолыңа,
 Ҳәмәлдарларым жыйдырып,
 Халайықтың алдында,
 Саған байрақ беремен.
 Жолыңа мallларым талан,
 Қөрмеген жыраұды әкеліп,
 Гүлистан қылдың қаламды.
 Ҳәмәлдарларымды жыйдырып,
 Жолыңа тамаша беремен.
 Өз қолыңшан атқарып,
 Кеседар болып жан балам!

Әлқысса, ханның сөзин еситип, Нураддин батырың ҳошаметке қуўанды. Кеүлинде сумлық жоқ хан атасы айтқан соң кеүіл берди, инанды. Шүкир бүгін хан атам, бизлерге шараптың салды, иләж барма бармаслыққа айтқан сөзин қабыл алды, қөшиликтек сәлем берип, боз ордага кирип барды. Шай дегенге шай тұтты, бир нешшеге шылым тұтты, ҳешнәрсени аңламай өлерин бала байқамай, ҳақ жүректен ҳызымет қылды. Онда-бунда қатнасық ортада кесе журилди, түн жартысы болғанда анықтан мереке қызы, сол үақта турып Тоқтамыс «мине балам сыйлық» деп, жарқырап турған жағасы, алтын тон жапты ханатасы. Қуллық айтып Нураддин қөшиликтің ишинде он ийнинең кийеди. «Патша берди, қуда берди» деген сөз бар, бурынан кеүли тасып, ўәдели айтылған сөз бойынша ҳәмәлдарлар күтилди. Қутлы болсын сарпайын деп, бир кесе шай алың деп, қатар отырган халайық Нураддин балаға алдаш шарап усынды. Егленбей бала алады, ишпеге қайым болады, хабардар еди ҳалынан, Баба түкти атасы, файыптан ҳәзир болады. Тамырдың бәнтін жайлады бәршениң көзин байлады. Сол

үақтында жас бала шарап екенин аңлады. Иштим, ата иштим дәп, қойны менен қонышына билди्रмей төгіп жүреди. Балаңың төгіп турғанын ҳешбір адам көрмейди. Едигениң ногайда жасырынып жүрген жан сақлап, еки досты бар еди. Бириниң аты—Аңғысын, бириниң аты—Тыңғысын, Нураддинниң сыртынан күн-түни бағып жүр еди. Еки мұндағы бийшара мудам хабардар еди. Сәхәр үақта жуўырысы Қарақасқа келеди. Қулақ салып тыңласа, перзентиңен айрылып Қарақас атлы анасы не дәп толғай береди:

— Ашылмады талайым,
 Алынды жасынан айым.
 Еркіме бир күн жүрмедин,
 Халық еткел қәдір қудайым.
 Жас басынан майрылдым,
 Уядан шықпай қәйтейин,
 Қанатынан қайрылдым.
 Ҳа қудайым, не жаздым,
 Жана жеттім дегенде,
 Жеткиншектен айрылдым,
 Мингей атым урынды,
 Басларыма қәйтейин,
 Ақыр заман құрылды.
 Қөретугын бир жан жоқ,
 Қырқ күн баққан арыым,
 Жазасын таўып сүринди.
 Шағына жетип жүрмедин,
 Атасына қәйтейин,
 Бир жалғыз күн ермедин.
 Не гүнайым болды екен,
 Халық әйлекен қудайым,
 Қез жасынды көрмедин.
 Айтқан арзын тыңланбады,
 Патша реҳимин салмады.
 Қастын тиқти жалғызыма,
 Хан изинен қалмады.
 Тыңламады, наламады,
 Бузды кеүіл қаламады.
 Ханин келип қос жасаўыл,
 Алың кетти бозлатып,
 Нураддин жалғыз баламды.
 Қызын болды ҳалларым,
 Төкпестен бурың қапларын,
 Шынтың менен дос болсан,
 Жалғызымын кейиниен,
 Тезирек барың жанларым.
 Тири болса баламның,
 Бир иләжин ойларсыз,
 Шының менен дос болсан,
 Жалғызымын қолларсыз.
 Өлгөн болса не шара,
 Дағ салдырмай тенине,
 Сүйегин алып қашарсыз.
 Шырагымды бир көрип,

Денесинен сүйейин,
Шырағымды баўырлап,
Көзим менен көрэйин.
Өз қолымнан әдиүлеп,
Алдында басым ийейин.
Устиме қара кийейин.
Бары-жоғым бағышлап,
Қәлеген жерге қояйын,
Жолына маллар сойдышып
Курбан болып жолында,
Устине белгі салайын.
Ногайдан еткен арысланым
Келе кетсе бир куни,
Мине, балаң қәбіри деп,
Көзине түұры көрсетип.
Нарымның кеўлии алайын.

Әлқысса, мына сөзді еситип, Аңғысын менен Тыңғысын сарайға қарап жуўырды. Эйне сәхәр ўағында боз ордаға келеди. Адамзатқа сездирмей алтын баслы орданын жабығынан қарады. Нурадин өлген жоқ екен. Өлим саўдасына кирген екен. Екеи қуўанып бир-бирине ойласты. Аңғысын айтады: — Атасына айтқан еки аўыз дослығым бар еди, соны айтып, мен батысқа қашаман, — деди.

Тыңғысын айтады: — Сен қашсаң да, Нураддин қашса да, қуұмақшы болып, қатар-қатар безендірип байлап қойған қаназатлардын мен барып солардын айылын, зәнгисин қыя бөремен. Бир қатарын босатып жиберемен. Нураддин аман-есен қашып шықса, душпанлар айыл, зәнги таўып атларын минемei деғенше Нураддиннин бир көшеден болмаса, екинши бир көшеден қашып құтылыўына болады, — деди. — Ал онда, ендиги жағында иттинақ сол болды, мен айтпақ пенен, сен қыймақ пенен, — деп, сөздің жубын байлап, Аңғысын Нураддинге сәхәр ўақта барып боз орданын артында ким екенligин танытып, ығлам берип тур:

— Ха Нураддин, Нураддин,
Ұажыт өтпесин арадан,
Хабарым бар сыртынан
Болар исти анладым.
Ашылғай бағда гулым,
Аңлайсан ба шырағым,
Мәниси бар бир гүррин,
Тон кийдим деп құйғанба,
Ғамынды же қулыным!
Тынла менин ақылымы,
Айтып турған жақында,
Тойға барсан бурын бар,
Бурын бар да бурын қайт.
Урлық болар соңғысы,
Урлық етсөн жекке ет,
Айғақ болар бириңи.

Кешіү кешісөн бурын кеш,
Ылай болар соңғысы.
Аңлаймысан Нураддин,
Тон кийдим деп құйғанба.
Шыбын жанын саў болса,
Өз шекпенин жақсырақ
Абайлы бол Нураддин,
Касындағы ҳәмеллардын,
Шай деп усынғаны шараң,
Тенде жанын саў болса,
Арба айдан, қой бағып,
Хақлап жүрген жақсырақ,
Аңла-аңла Нураддин
Кимлер душпан, ким досың
Анықлан оған нәзер сал,
Танысаң ба түр-түсин,
Түм-тустан қанжар тийгенде,
Хан атан жапқан қара тоң,
Қызыл қанға былғанып,
Шақмақтайдаң жыртылып,
Жетиспей қалар байқусым.
Аңлайсаңба Нураддин,
Алдында ағаң жоқ еди,
Кейинде иниң жоқ еди,
Абайсызда душпаннан
Бий әжел өлдиң байқусым.
Айтып еткен сөзлердин,
Аңлайсаң ба мәнисин,
Бас ғамынды ете ғөр,
Айттым ғоптиң соңғысын.
Өзиң түсін, өзиң шеш,
Қалған құтқан кемисин
Тамам етип сол сөзді,
Сарайдан шығып қашады.
Еки бірдей байқусын.
Аңлап қалды Нураддин.
Мына гәптиң соңғысын.
Сол ўақтында Нураддин
Қатты қәўпі бар еди,
Бул сумлықтаң өзи де,
Жүдә хабарлар еди.
Шарап ишкен жоқ еди,
Еси өзинде бар еди.
Ушып турды орнынан,
Жап-жағына қарады.
Құлақ салып тыцлады,
Өлесен деген бир ҳаўаз,
Тал-тал келди қулагына,
Нураддин соны анлады.
Жылтылдаған ақ қанжар,
Түмлұ-тустан көрінди,
Зирре жаны қалмады.
Жардем сорап атасынан.
Нураддин турып жылады,
Хаша алмадым, жолым тардан,
Куда болар болдым жанаңа.

Баланыздан хабар алың,
 Тарықтанаң ҳәзири мен деп,
 Үде берген баба жаным,
 Көриүши едің қыр-қыядан,
 Кешер болды жан уядан,
 Шарапатын салар күнин,
 Кетер болдын, бул дуньядан
 Өтти басымнаң заманым,
 Бармекен бизден хабарын,
 Баланыздан хабар алын,
 Шөлде көрген қәдираным.
 Қаст еткенге қандар еди.
 Балам деп ахы́ зар еди
 Баба түкли атасы,
 Сыртынан хабардар еди.
 Ақсары бас қуў болып,
 Қанаты селли суў болып,
 Көзин байлан душпанын
 Сыртынан қалың туў болып.
 Отыр еди түңликтे,
 Тарықпа балам, тарық па?
 Ақлық көрдим ай көрдим.
 Қорықпа балам, ҳеш қорықпа,
 Бул ислердің боларын
 Билдирген едим жасында,
 Халықты жыйнап қарады.
 Ханың сениң қастында,
 Сеп ақ үйге киргели,
 Хабардартман мен қасында.
 Адамзатқа билдирмей,
 Он қанатын созады.
 Жанып турған шыраны,
 Қайраты менен қағады.
 Үй қараңғы болады,
 Шарапатын тусирди,
 Шыраны қағып өшириди,
 Қанжарларын тийдирмей,
 Жаўдан ҳазар келтирмей,
 Адамзатқа билдирмей,
 Найза ушын тийдирмей,
 Белгили ҳазар жетирмей,
 Асылдырып қанатына,
 Жеткерип мәккет мурадына,
 Ол майданға тусирди,
 Шаңарақтаң шығарып,
 Боз орданың артына,
 Ол майданға тусирди,
 Үақтын хош ұақ кешириди.
 Шыраны қағып өшириди,
 Қабыл болды тобасы.
 Үмт болды жапасы.
 Жортсан жолың болсын деп,
 Жолдасың Қызыр болсын деп,
 Қубла сарай Мәдийнеге,
 Сыңсылап ушты бабасы.
 Шарапатын салады.

Боз орданың ишинде,
 Ақыр-заман болады.
 Ким есикке жуўыры,
 Кимлер төрге жуўыры,
 Апыр-топыр болады.
 Майданға аман шыққанлар,
 Атқа қарал жуўыры.
 Яратқаннан ҳәмир болды,
 Салта турған қаназат,
 Бәри бирдей ҳасыл зат,
 Зәңгиге аяқ қойғанда,
 Ақбаслы ерди қушақлап,
 Шалқасына туседи.
 Үйден шыққан азамат
 Қәраматқа жолықты.
 Жетисип бирден шарапат,
 Жараланбай ордадан,
 Нураддин шықты саламат
 Үйден шыққан азамат
 Басқы тапты, соңғысы,
 Табылмай дәртке дәремат.
 Нураддиндегі жетимек
 Аман шығып ордадан,
 Ҳаўлығып сейлем баратыр.
 — Қарақас атлы жан анам,
 Қурылды мениң дәрманым,
 Жеккеліктин дағынаң,
 Мине, мениң болғаным,
 Еле билмей турсан ба,
 Нураддиндегі баланнын,
 Пайманасы толғанын.
 Барарына жер таппай,
 Қызыл жүзим солғанын.
 Аңлайсаң ба жан ана,
 Мениндегин сорлыға,
 Дұның зиндан болғанын.
 Аңламайсаң, билмейсөн,
 Жалғызына Тоқтамыс хан.
 Қыя көзин салғанын.
 Алдымды мениң алла ашқай,
 Барар жерим нәмәлим,
 Алла берді дадымды,
 Еситпединбे пәръядымды,
 Қарақас атлы жан ана.
 Тайын ет сары ала атымды.
 Қарақас атлы анасы,
 Қабардар еди ҳалынан.
 Сары ала атын жетелеп,
 Қөрген жанды кеселеп,
 Бет ажарын көлөгейлеп,
 Адамға түрин танытпай,
 Балам қайдан көринер деп,
 Бәндирги менен сайларда,
 Жолларын күтип жүр еди.
 Анаң құрсып, мында деп.

Кеселеп таррты атыны,
 Уш умтылды атына,
 Нураддин миңе алмады.
 Ҳайраны шығып турғанда,
 Биреў келди зар жылап,
 Қолтығынан көтерди.
 Биреў келди сыйылап,
 Зәңгилерин басады.
 Еки адам миңдирди,
 Дослықты бәржай келтирди.
 Жан базары ишинде,
 Дос болып қостарлық еткен,
 Сары ала атқа миңдирген,
 Еки бирдей меҳрибанлар,
 Атларыңды бир айтың? — деп
 Изинен қалмай баратыр
 Мына сөзин еситип,
 Аңғысын сойлең баратыр
 — Айналайын жалғызы.
 Атымды сорап нетесен
 Еглесе берсең шырағым.)
 Бий ажалдан кетесен.
 Қатарында қара нар.
 Бир көрмеге интизар,
 Атан айтқан нышаным,
 Бир еки аүз сөзим бар,
 — Бола берме сен ладан.
 Құлагың сал жан балам,
 Тойға барсаң бурын бар
 Бурын барда бурын қайт,
 Хан атаса соны айт
 Өзи билер мәнисин,
 Пәнди-пәнди нөсияттым,
 Қоң еглеңбे жалғызы.
 Алдың бийик, артың жар,
 Айналарға жерин тар.
 Жаныңды шейіт қылмаға,
 Сени услап алмаға,
 Жолыңды госқан жаллат бар, — деп.
 Хош аллияр айтысын,
 Қайтты еки байқусын,
 Мына сөзді еситип.
 Нураддиндей жетимек.
 Атты жолға салады.
 Қарақас атлы анасы:
 — Өз қолыңнан шаўып кет
 Белгіли жайын таўып кет,
 Қеүлім мениң жай болсын, — деп,
 Он зәңгиге асылып,
 Енирәй ецирәй баратыр,
 Еситип оны Нураддин
 Аттын басын тартады.
 Мийнети жаман артады
 Анасына Нураддин
 Гынбай нөсият айтады.
 ... Айланайын жан ана

Ораў болып жылаўыма,
 Жолымнан мени қалдырмай?
 Бир кемлике кемал бар,
 Кемалы болар сонында,
 Жылама ана жылама
 Бир жәбирге саўал бар
 Саўалы барды кейнинде,
 Сабыр ет ана жылама.
 Бул кеткеннен кетермен,
 Онға айланса сапарым,
 Мен атама жетермен.
 Еситкеним, көргеним,
 Бир-бир баян етермен.
 Сатемирдей патшадан,
 Аўыр ләшкөр қол алып,
 Атамды алдыма салып,
 Бул ногайға келермен,
 Тоқтамыстай патшаның,
 Басына саўда саларман.
 Азабымды өндирип,
 Маған қылған қаслықтарын
 Өз алдына келтирип,
 Ҳәмириме қөндирип,
 Ногайдан арым аларман.
 Ҳасыл парша кийдирип.
 Жемисинди жедирип,
 Тилла сарайдан жай берип,
 Қәлеген жерине қоярман.
 Ханның айымы жетилип,
 Отыр ана тағында,
 Қаныкей менен Тыныкей,
 Он алтының шағында
 Сениң дәүләт багында,
 Тал шыбықтай буралтып,
 Ханның еки айымы,
 Хызметинде қоярман.
 Жылама ана, жылама
 Ҳәзирише бизлер гүпакар
 Асықпай тур жан ана,
 Ишшалла дәүләт ашылар
 Ирке берме баланды,
 Таңлар атып баратыр.
 Қалың енди, аллияр.
 Еситип оны анасы,
 Ҳәмирине қонеди.
 Хош аллияр айтысын,
 Алдына қарай дөнеди,
 Айтар сөзин адалап,
 Эйне таңын алдында,
 Нураддиндей жетимек.
 Ногайдан шығып жөнеди.

Әлқыссса, сол ўақта қыдырып жүрген жәллатлар Аңғысын
 менен Тыңғысынды жаздырмай тутып алды. Басына саўда сал-
 ды, хан алдына қуўып барды. — Тақсыр усы екеўи жаманлың-

ның зәңгисин басып, атына миндирип, қолынан қашырды. Соның көзім, тутқан өзім, инансаңыз анық сөзім», — деди. Ол заманда патша пүқараны қарашам деп сөйлейді екен.

Хан:—Ха занғар қарашам мениң ханлық айбатымнан қорықладың ба, неге жаманлық қылдың? — деди. Сол ўақытта Аңғысын менен Тыңғысын ушып орынан турып:—Тақсыррас айтсаң, бизлер сизиң патшалығыңыздан қатты қорқып, үйимизден он адым шықпайтуғын едик. Сизден дәўлет тайды, бизден ығбал тайдыма деген қәўіпмін бар. — деди. Булардың сөзине ханың қатты қәхәри келип:

— Ха занғар, бабам Шыңғыстан қалған аўыр дәўлет құс басымда. Алты айлық аўыр жүрттың ықтияры қолымда, мен атамың орнында ханман. Мениң дәўлетим неге қайтты, соның себебін айтың! — деди.

Аңғысын:—Тақсыр ханымыз дурыс айтасаң. Биз айтайық, сиз тыңлаң: — Шәхәриңде халыққа мәлім төрт дәрўазаң бар еди, сонын екеўі бекитиўли болса, екеўі ашық туратуғын еди. Ҳәр жүрттан шәхәрицизге есапсыз кәрүанлар келер еди. Шәхәриң де сауда қылар еди. Барлығының закаты сепсимес-тен ғәзийнене киретуғын еди. Халқың сондай дарқан еди. Ойласаң уллы дәўлет еди.

Ал ҳәзирги ўақытта жүртүнда жермен көбейді. Сизге ықтияр бермейді. Қаланда жесир-жетим, ақсақ-майып жүре алмайды. Құлларға бийлик тииді, қалана баяғыдай кәрүанлар келмейді. Егер келе фойса, оннан өнген дүньяны хан билип атыр ма, билмейді фой деп сизге қарап жибермейді. Ҳәмелдарларың өз-ара үлесип алады. Усы жақларын көре отырып сизден дәўлет тайды ма даймен тақсыр, — деп ханға дуўрылап қарады.

Ал енди, бизлерден ығбал тайғаның мәнисин айтаман:— Бизлер сениң шәхәриңде аш-әптада гедей едик, батпан тарыны басымыздан құйғанда, бир тары басымыздан жумалап жерге түсти деп те айтпайтуғын едик. Нураддин қашты дегенде бизлер еки бүкленип аштан тура алмай жатыр едик. Жарсылар жар салып үстимизден өте берди. Шыдал тура алмадық. Ығбаллы болар ма екенбиз, патшаның қашқынын услап қолына апарып берсек, үстимиздегиден тәүирик шапан жамылармыз ба деген мәқсет пенен екеўимиз еки қанжарды қойнымызға салып, түнде жүре бердик. Қараңғыда асығып атқа ми не алмай атырған Нураддинниң үстинен шықтық. Бизлер оны қамалап атырғанда усы еки жасаўыл албырақлап жетип келди. Булар Нураддинди услაуға бата алмады. Не қыларын билмей, жантаса алмай турды. Ең соңында не қыларын билмей бизлерге асылды. «Еки ғарға урысса, оқшыға он түседи», — дегендегей жетим атқа отырды. Аты тулпар екен, күш

бермеди, қашты. Көзи үйренген жасаўыл бизлерге неге қашырдың деп, бизлерди беккем тутып алды. Қашқан қутылды, бизлер қусаған еки сорылған тутылды. Еки ортада бизлер бийабырой болдық. Онсері басым, сийсери гөшим, урсаң арқам, сөксөн жузим тайын. Бизден ахұл сорасаң сол тақсыр, меннен ығбал тайғаны сол даймен, ялған болса, миң қанжарым деп, екеўі еки қанжардың қонышынан сүйүрпі алып, ханың алдына таслай берди. «Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады», дегендегей патша булардың сөзлерине рейими келип, мұмдай ерип, қорғасындағы балқып, пашишапларына кетиң деп, қуўып жиберди. Сизлердин сөзлериниз ири-ири, мыналардың сөзлері иримшіктей ирип тур деп, Аңғысын менен Тыңғысының ҳәрқайсына еки қызылдан қызыл берип, ийинлерине жағалы сарпай жаўып, екеўін сыйлап қайтарады. Соның менен екинши бөлім тамам болды.

III. БАП

Әне, ендиги сөз Нураддиннен басланады. Нураддин жетим анасы Қарақас пенен хошласып, аман-саў қаладан қашып шығыпты. Ҳеш ким ҳалын сорамай, алды-артына қарамай сары ала атының белине минип, атасы Едигениң кейнинен қуўып, тәңірге тәўекел қылып. Сатемир патшаның жүртүнде қарап ногайдан шығып жөнен берди. Нураддин күннин-туннин бир етти, өзиз жанға зор етти, үйқыға көзин үйретти, салқын менен жол журди. Сағым менен өндирди, қыйынға өзин көндириди, азғана емес мол журди. Ол заманда жол менен, бул заманда сөз бенен, уш ай он күн жол журди. Әйне гүзде атланған баланы жол азабы жүдетти, келеси бәхәр айнанда, беллери тартылған жайдай, мойынлары ырғайдай, келге шыққан қуўрайдай, томаралы қумайдай, аты қара торғайдай, ҳарып-шаршап, көргенлер таңланып ҳайран қалғандай, аттың жалы жатқанда, түяқлары қатқанда, атқа салған тиллалы ер ат жаўырның батқанда, ат жиберип көлатқа, шыдай алмай ғайратқа, бир көрмеген жатжүртқа ғәзеп етип сары ала атқа уш ай он күн толғанда, келди бала жақынлап, Сатемирдегі уллы хан сорап жатқан елаттың ел шетине барады. Төрт тәрепке қарады. Нураддин турып ойлады. Ат басында сом жүрек сарайында туўлады, пайтах елдиң алабы, атасына бир көрмек, мурат-мақсет талабы. Шәхәри пайтах көринди, Сатемирдегі патшаның үлкен бийик серкабы. Ашылған бағдың лаласы, атасына қосылмақ мәқсет пенен мұддәхасы, булдырылған көринди, Сатемирдегі патшаның уллы бийик минарасы. Алдында жақын көринди, Сатемир ханың қаласы. Көрмеген жат жүртүнде сусы басып, Нураддин турып ойлады. Маған қастын тиккен патшаның зу-

Лымлығынан елимнен қашып шыққаннан соң анамнан сорай алмаппан өз атамың түр-түсін. Атамның түр-түсі маған нәмалим, басына қызын ис түскен сон айтамлапты анажаным. Мен атамды көргенін жоқ, атам мени көрген жоқ, сорамаппан тәкирарлап, атамың дийдар жамалын, түркі-түри пешенесин, узын келте ақ денесин, барагойсам сол қалаға не деп сорайман дәрегин. Ала емес, қара емес, тарғыл емес, ақ емес, жорға-жүр-мел дейтуғын төрт аяқлы мал емес, қандай жерге барадан, не-синен тымсал аламан барагойсам сол қалаға не мұсәпір ағамың әрекиң кимнен сорайман деп қайғыланды Нураддин. Мен қайғыны қояйын, барлығын да жояйын, қорқыныш пenen үйаймын барлығын да қуўайын, ат кекилин тарайын, бели-ме қамар орайын, айбынбайын, қорықпайын, тар көшесин ара-лап. Сатемирдегі патшаның нәзерине барайын, тымсал айтып ҳәр жагынан сөзден тымсал құрайын, жоқ қыдырған жоқшы-ман деп көрген-білген адамнан мен атамды сорайын. Малдан, түйеден, жылқыдан тымсал келтирип, хан алдында толғайын, сол жығынның ишиңде егер атам тири болса, бир шетинде бол-маса, бир шетинде бар шыгар, сөз мәнисин аңлар, қулақ са-лып тыңлар, гәплеримди тексерип, ким қасыма жантасса, шы-ны атам сол болғай деп, сөзинің жубын байлады. Тәүекел етил Нураддин қалаға талап әйледи, сары ала атын айдады, қала-ға жақын барады, жән-жағына қарады, қурдай көзи қызарған, қуўдай басы шала ағарған ғаррлық ҳалына барған, пайғам-бар жасына толған, сақалы мәсибурыш болған, балтасын бели-не шалған, бир ғаррлы бабаның кетип баратырғанын көрді. Бир қаша күннен бери адам қарасын көрмеген бала, аўыл адамына көзи түсіп қыял еtti.

Бул баба маған қайрылмады, ҳал-жайымды сорамады, қасына өзим барайын, бирди қуда кеширгей бабадан бул қа-ланың ийесин, үрип-әдетин, бәлент-пәсін, бир-бир қатар со-райын деп, сары ала аттың басын бурып, ат айдал, бабаның алдын кескеслеп, нәзерине жақын келди. Оң аяғын зәңгиден шығарып, тәцир сәлем берип, бабадан жол сорап, Нураддин не зат айтып түрган екен:

— Мәқсет етил мен изледим удая,
Несип айдал келдім көрмеген жая,
Жығының жерлерінде биғатай.
Жөн сорайман, хабар берсөң жан баба.

Несип айдал саган болдын дуўшакар,
Халқының сәрдары бизлөргө дәркар,
Узақ жерден киятырман халқыңа,
Халқыңызға төрелик берген ким болар.

Ел биіллеген дилўарларды танытын,
Лақабын айт, үлкен шәхәр-қаланың,

Арзы етпеге киятырган биз мийман,
Атын айтың үээир менеп ханыңың.

Патшам қуўып салды, мәнзил ханамнан
Айырды жасынан ата-анамнан.
Басына ис түскен бизлер мұсәпір,
Шәхәринизге аўып келген мийманнан.

Жериниздің көби таўлы шөл-адыр,
Бул елге сыя ма қанғымай пақыр.
Кәрініз не, динніз ким, ханың ким,
Ханы гарғап, биз адасқан мұсәпір.

Мен билмеймен аты-затын бул манның,
Неше күп азабын шектім майданың,
Елиңен адасқан бизлер мұсәпір,
Силте шәхәриниң хан менен сұltаның.

Әлқыссаса, бул сөзді баба еситип, баланың сөзине қайыл-қалды. Тек бала емес екенлигин сөзлеринен таныды. Баба ханың ким екенлигин, жердин кимниң жери екенлигин, ханың түр-түсін түсіндірип, бес-алты аўыз ўарсақы айтып түрган қусайды:

— Ишинди күйдирғен ҳәсиретли жалын,
Аўмасқан ба мунда сениң көп малың.
Азап шегіп, пәрій шөлін асыпсан,
Мийман балам, қайыр болсын қәдемин?

Ишиң дәртли қандай қайсадын төли,
Қалдырмай басыпсан Қарынша шөлиш.
Жердин атын балам мениң сорасаң,
Бул үлкелер Трапай патшаны ели.

Өлимдәрга тайын тиллалы дары,
Қаст еткен сорлының шығар хор-зары.
Арзың болса иркүлмestен бара бер,
Сол көринген Трапай ўәлий шәхәри.

Сексен жыл әділлік дәўраның сүрген,
Бай менен жарлыны бир көзде көрген,
Халқына әділлік төрсесін берген,
Данқы асқан Сатемирдегі патша бар.

Сары жагасы басында,
Күсбигилер қасында,
Шадлы елат шоғласында,
Барсан балам көресең,
Арзы сорап отырыпты,
Алтын тахтын үстінде,
Онтарт жыл әтти арадан,
Хаслы-заты ногайдан,

Атын сорасаң Едиге.
 Хызметинен жаранған
 Әдилліктен онын аты,
 Толы жүртқа таралған.
 Талабы алға оралған,
 Тәреси халыққа жараңған.
 Хан қасынан жай алып,
 Ҳәзиригү үақта Едиге,
 Толы жүрткін сораган.
 Барсаң балам көресен,
 Оң жағында жайы бар.
 Хашнан алар пайы бар,
 Ҳәм найбы, ҳәм күйеүи.
 Едиге деген ханы бар.
 Айтқан сөзді тынласаң,
 Сөз мәнисин аңласаң,
 Иркілместен барабер,
 Бизден ақыл сорасаң.
 Бабаның сөзин еситип,
 Нураддин турып ойлады.
 Ат басында сом жүрек,
 Сарайында туўлады.
 Кеўли ҳәргиз бармады.
 — «Жайық қайда, жай қайда,
 Едил қайда, ел қайда,
 Қаңғырың жүрген сорлыға,
 Хан қасынан жай қайда,
 Бир ғана жүртта халайық,
 Еки патша болама,
 Еки қошқардың геллеси,
 Бир қазанға сия ма,
 Еки патша бас қосып,
 Бир жүртқа ийе бола ма»—деди.

Бул баба сүм адам екен. Мениң Едигениң баласы екенлигімди билди. Алдында рухсатсыз сөйлеп едим. Сөзимди айып көріп, күлкіге алды. Маған тийиспе қылып, сөйлеттирип, гәптиң мәнисин аңлады.

Нураддин бабаның айтқан сөзлериниң мәнисине қарай, мениң атам Едиге тири екен, усы жүртта бар екен. Жат елде басына ерки жетпей қатардан орын алалмай, ҳешкім сөзин тыңламай, кеўлине алған мәксети болмай, ҳешкім айтқаның қылмай, жалғыз өзи елге қайта алмай, мениң өли-тиримнен хабар ала алмай, әрман менен мұсәпірлік жолында жүрген екен атам деп гәпти солай шешеди.

Жолға тусти, жөнеди,
 Сол қалага жетеди,
 Метерлерден жол алып,
 Ат ойнатып киреди,
 Бәлент көшө, пәс көшө,
 Бек отырған тар көшө,
 Арапал бала келеди,
 Алтын бурышлы ранай,

Тар қапылы кең сарай,
 Арзашы үлкен дадқа жай,
 Жақынлап бала келеди.
 Нәзер салып қарады,
 Онсегиз қатар құрсаған,
 Халқы толы жыйланған,
 Полаттан дәрүаза қурған,
 Иши кеңнен қурылған,
 Тұрлы сарлар урылған,
 Масқарапаз ойнаған,
 Жасауыллар пош-пошли,
 Парашлар жол сыптыған,
 Мәскапшылар сүү шашқан,
 Бақсы-палұанлар жыйналған,
 Ои жерде гүрес тутылған,
 Ортага алтын тах құрып,
 Ҳәркимнен арза сораган,
 Сегиз салтанатлы сейиддин,
 Устине барып Нураддин,
 Ҳайран болып турады.

Едиге жылда Сатемир ханға өскер, қураган менен елиме қайтар деп арза салады екен. Едигениң хызметиниң жаққанлығы соңшелли, ҳеш жибергиси келмей жаз болса, гүз келсин, гүз келсе, жаз келсин, деп нешше рет хан алдайды екен. Усы быйылғы жылғы ханының ўәдесине, Едиге елине қайтпақшы болып, соның қуёнанышына елатын жыйнап той баслаганына жигирма төрт күн болған екен. Тойын қызықлы саўып, сейиллерин тарқатып, елатына қайтатуғын ўәдесине алты күн қалған екен. Едиге де өз елиндеги Қарақас айымының ишинде қалған алты айлық баласының я өлісін, я тирисин есите алмай, келген-жеткен кәрәнлардан еситермен бе екен деп, көрингенниң ауызын бағып жүретуғын еди.

Эне, Нураддин жылының үш айланды. Адам түүе шөп те, шар да есапқа алмады. Өтейин десе ортага ҳеш жерден жас-қа таппады. Қатты ашыу келди. Билекке күшин топлады.

Қатты ашыу келеди.
 Билекке күшин топлады,
 Қараның қара демеди,
 Бегиң көзге илмеди,
 Сапта турған халайықты,
 Шыбын шелли көрмеди.
 Қайғырмады шыбын жанды,
 Патшалықтан айбынбады.
 Тыңламады беги-ханды,
 Қақ айырып аламанды,
 Сары ала атын кеме қылып,
 Ақ наизанды тайынлады.
 Нураддин қатты ойлады.
 Ат басында сом жүрек,
 Сарайында туўлады,

Салып билекке пәрманды,
 Шығарып иштөн әрманды,
 Көзге илмей беги-ханды,
 Мәнип алып сары ала атты,
 Ақ наизаны қолға алыш,
 Аламанга ат айдал,
 Нураддин сүре тайынды.
 Қараны қара демеди.
 Бегиң көзге илмеди,
 Өлімнін де жас бала,
 Шыбын шелли көрмеди.
 Қайғырмады аламанды,
 Ақылын ҳайран айледи.
 Сапта тұрган аламанды,
 Қайырып басын баратыр.
 Қарсыласқан таламанды,
 Өткенлерди яд етип.
 Қыйратып басын баратыр,
 Өледи деп қыланып,
 Ойламады жазанды.
 Қурыұлы тұрган шатырлар.
 Қатар отырған аңсыздардын.
 Бир шетинең қарады.
 Қараны қара демеди,
 Бегиң көзге илмеди,
 Шеттен салды ойранды,
 Астына басып киятыр,
 Қарсыласып қараганды,
 Асылғанлар жылауына,
 Тирилиғи гуманды.
 Нешшелерди өлтирип
 Нешшелери шала жанды,
 Келе берди қыйратып,
 Көзге илмей ҳеш бир жанды,
 Ағалының ииниси,
 Инилинин ағасы,
 Оны көрген ҳайран қалды.
 Бир нешишелер қашып жур,
 Бир нешишелер жалбарынып.
 Аламаның көплігі,
 Бир шети таппай хабарды.
 Ғайратып көринг баланың,
 Шеттегилер ҳайран қалды,
 Көзи туспи патшаның,
 Қелисіне қарады,
 Бул не сурғын апат деп,
 Бир-бірінен сорады.
 Сары ала аты астында,
 Қонырауың наиза дәстиндө.
 Бийдайық жас баланың,
 Қыласының көреди.
 Қелбетин анық көреплдер,
 Тәсійин қалып турады.
 Арысландай билеги,
 Қабландай екен жүргеги,
 Арбадан кең көкиреги,

Әзи бала болса да,
 Сауаш екен тилеги.
 Бир кәрамат барыны,
 Қорғен сынап биледи.
 Минген атын, жаў жарагын
 Файратлысын көреди.
 Аламанга жар урып,
 Патша сейлей береди:
 — Елге келди бир мийман,
 Қорлаған оны бийманды,
 Сыйламақтық мийманды
 Бурынғыда жол қалған.
 Қарсыласқан мийманға,
 Изайы мәҳмис ҳарамды
 Қөрген ақыл-есин жойды,
 Жасаўыллар сүргин көрди,
 Жол бериниз мийманға,
 Жолы атаныздан уллы,
 Келсин бала ортага.
 Ҳалайық кенеитти жолды,
 Патша ҳәмири орынланды.
 Ҳалайықлар қабыл алды
 Патшадан ҳәмир болғансон,
 Арасынан жол берип,
 Құр сөғилицеп айырылды,
 Салды Нураддин аламат,
 Ортада құрды салтанаат.
 Жәрдемши болып сары ала ат,
 Ағасына берип дыққат,
 Қапалы қеүли болды шад.
 Жетилип ханнан шарапат,
 Сары ала атын ойнатып,
 Шыға келди ортага,
 Бала сағыў саламат.

Элқысса, әне, Нураддин аң-таң болып аламаның артынан
 тирип шарапат сары ала атын ойнатып ортага шықты сала-
 мат. Дөгерекке қарады, қатар-қатар сап тутқан, қас еткенди
 тири жутқан, жәлләтлар тур ортада, оннан да ары қарала ал-
 тын тахтың үстинде, ўәзирлери қасында, қундыз соппас
 басында жигирма сегиз я отыздын шамасында, Рустем киби
 айбатлы, сүймұрықтай сымбатлы, бидайық қустай ардақлы,
 көзин тояр қәдди-даллы, көргенлер ынтық қәдирдаңы, орта бой-
 лы жүзи қанлы, гәўхар киби шам нышанлы, ғәплескенге ми-
 йириманлы, көзин тояр нур шырайлы, алтыннан шын
 дур қуralы, мийрин қанған әдалатты, әжайып ханға кө-
 зи түсти. Нураддин, ханның саўлатына мийри қанды.
 Атасы екенлигин сөйлеспестен таныды. Мұмдай ерип не
 екенин билмеди, бала ақылын алдырыды, садалық бала-
 лығы атасын көріп ҳаұлығып, пияда бармайтуғын жерге
 атын айдал келе берди. Ҳәмелдарлардың ақылы ҳайран болып,

пияда келе алмайтуғын жерге атлы киятырған баланы көрип,
түклері тебендей шашылып, қылышынан қан тамып, абай-
сияsat қылып, не жууап айтып турған қусайды:

— Атқа тақтам тилла сөдеп,
Қайда болған мундай әдет.
Жол билмеген, шөл билмеген,
Қайда ескен сен бийәдеп?

Қайда ескен сизлер жөнсиз,
Қылған ислерин орынсыз,
Жөн билмеген, жол көрмеген,
Қайларда ескен көргенсиз.

Жас толмаган жас баласан,
Жаныңды отқа саласан,
Қайда ескен сен көргенсиз,
Қан төгилип турған жерге,
Атлы неге келесең?
Қараны қара демеген,
Ханды көзге илмеген,
Қайлардан келген сен ладан,
Өлімиди бийшара,
Шыбын шелли көрмеген.
Қайларда ескен сен долы,
Көрмедин ҳеш жerde оны,
Хан алдына атлы келген,
Қай патшаның салған жолы?
Келин едиң қандай жерден,
Бармекен ондайды көргөн,
Қайсы ханның сорамында,
Дадқа жайға атлы киргөн?
Алайын ба жаныңды,
Ағызыайын ба қаныңды,
Көшеде жатқан гүржилерге
Талатайын ба лашыңды,—деп
Абай ети балаға
Еситип оны Нураддин,
Айбынбады, қоркпады.
Қарал сезлер қатпады.
Не айтасан маган деп,
Аттың басын тартпады.
Қарамады жұзине,
Айбынбады өзинең
Тындаламады сөзлерин,
— Сениң менен исим жоқ,
Айтажақ ханға арзым бар
Деп, кете берди жөнине,
Қараны қара демеди,
Бегиң көзге илмеди.
Өлімиди де Нураддин,
Шыбын шелли көрмеди,
Зейни қүшин бөлмеди,
Қайтарып жууап бермеди,
Айбат шегип, пош-пошлип,

Алдына қарай өрледи.
Сан тартып турған жасауыл,
Түрін жаман көреди.
Айрылып жоллар береди,
Кейпин бақлап көреди,
Біқтаярын береди,
Шар жығынды қақ жарып,
Нурадиндей жас бала,
Ханға түүрү келеди.
Ат үстинде Нурадин,
Ханға сәлем береди,
Сәлемин әлік алады,
Хайран болып турады.
Нурадиншін келбетине,
Тах үстинде Едиге,
Нәзәр салып қарады.
Миншен атын, кийген тонын,
Анықлап батыр көреди.
Түрін ногайға мезетин,
Жол болсып сорай береди.
— Қайтылы ҳәсиретке қанасан,
Не себен күйин жанасан,
Хасылың ким, атың ким,
Жас бала, қайдап боласан?
Қайсы бағдың гүлисен,
Кай төрениң султанысан,
Қай шәмениң бұлдыли,
Қай шақага қонасан?
Елиңди айт та, ҳасылыңды айт,
Қай патшаның халқында,
Ким дегениң үлісан?
Тұлпар сайлат желесең,
Тұрлы жәбирге көнесен.
Мәқсетинди, атыңды айт,
Қайсы жүртлардан келесен?

Әлқысса, Нураддин бил сөзлерди еситип сасып, ақылына жадасып, баарын барса да, лақабы уллы патшаның қатты на-
зери абай сиясаты, саўлаты басты. Айбатынан қатты сасып, әр-
үағы қашып, ортада турып, ханнан қатты қорқып ақ найзаға
сүйенип, шықкан жүртүн, жоқшыман деп, ханға қарап, бир еки
аўыз ўарсақы айтып турған қусайды:

— Айрылған көлінен жалғыз сопаман,
Жеккелик дағынан күйип жанаман,
Үш ай он күн болды елден шыққалы,
Жоқ қыдырған мен бир жоқшы боламан.

Жерим жырақ үш айшылық шөл майдан,
Шыққан жерим Қаргалы елек кең сайдан,
Үш ай он күн болды елден шыққалы,
Сапар тартып киятырман ногайдан.

Сегбир тарттым қыя тастан,
Жас басымнан айрылмадым көз жастан.

Усы быйыл онтөрт жылдың толғаны,
Қара айғырым үйиринен адасқан.

Сергизданман сол жоғымның дағынан,
Құғыншыман қостарымның жоғынан,
Үш ай он күн болды елден шыққалы,
Сораў салып кирдим сенин халқына.

Узақты жерлерим мәнзилден жырақ,
Жоғым ушын жапа шектим, жол сорап.
Үш ай он күн болды елден шыққалы,
Дәүлетли ханына келдим сораглан.

Бүйілган беліме тиіла камарым,
Табылмай кеүлімде көр дур әрманым,
Жойтқан жоғымның түрін айтайын,
Айып көрмен әдалатлы патшайым.

Әлқысса, анда патша сөз миізамын көрип, сөз тымсалын ацлап, онын өз баласы екенлигін билди. Жүрек, бауыры ерип турса да бирден өзин танытпады. Хан:—Ха, бала, жоғынның тури нар ма, мая ма, ат па, мал ма, ақ па, қара ма, торы ма, сары ма, тарғыл ма, қызыл ма, түр бийнеси түсіндірип тайсалмай, жасқанбай, қорықпай айта бер?—деді. Сонда Нураддин, патшаның алдында жойытқан жоғының түр бийнесин нардан, айғырдан, малдан тымсаллап түсіндірип, бир зат айтып турған қусайды:

Еділ менен Жайықтың,
Бектергіли адырдан,
Нурапын қара құмыңан,
Қарғылы елек бойынан,
Ногайдың толы елинең,
Жоқ қылышын келемен.
Ман-ман басқан, ман басқан,
Торт аяғын тен басқан
Шуудаларын шаш басқан,
Өркешлерин күм басқан,
Буұрышының атасы,
Қабырғалы қары кен,
Қара нарым жойыттым,
Соны излең келемен.
Адасып кетти атасы,
Сорлы атасын табалмай,
Бозлап қалды кейнинде,
Буұрышын жалғыз ботасы.
Ногайдың толы елинең,
Тобылғы сайлы көлинең
Салалы деген ойынан,
Токыраў сүүдің бойынан,
Толысып жатқан жылқымнан
Жылқыма саяқ ендиремес,
Елиме уры келтирмес,

Құлын тайым атасы,
Тоқпақ жаллы торы айғыр
Торы айғырым жойыттым,
Буны көрген барма екен.
Адасып кетти атасы,
Сорлы атасын табалмай,
Шырқырап қалды кейнинде,
Ол құлынтай баласы.
Көрген, билген бармысан,
Мен жоқшыман, жоқшыман
Ойыл мәнен қыйылдан
Күмкент деген даламнан,
Құбырлы тауды жайлаган,
Есансыз жатқан малимнан,
Душпанына бастырмас,
Қанғымайға қақтырмас,
Малыма жолбарыс шантырмас
Суұындың шытырасқан,
Әз басына күм шашқаң,
Бузашығым атасы,
Қалқанлары қоқандай,
Құра бугам жойыттым,
Аласып кетти атасы,
Сорлы атасын табалмай,
Жалтан болды кейнинде,
Бозлаган жетим баласы,
Буны көрген барма екен.
Ногайдың толы елинең,
Мен жоқшыман, жоқшыман
Ногайдың толы елинең,
Шыңғысхандай бабамың
Сұңқар салған көлинең,
Сарымай елек сайынан
Толықсытың айдаган,
Сары тауды жайлаган,
Толысып құрттай қайнаган,
Қекти басып отлаган,
Кеппен күйрек қойымнан,
Мүйизлери шығыршық,
Құйрықлары дығыршық,
Қойыма қасқыр шантырмас,
Шүйинши айтып қыдырсам,
Хеш жерден дәрек таптырмас.
Қошантайым атасы,
Ақ мүйизли, ақ қошқар,
Ақ қошқарым жойыттым,
Буны излең келемен.
Адасып кетти атасы,
Сорлы атасын табалмай,
Қой қозыға келгенде,
Хәр саұлықты бер тұртип,
Жалтан болды табалмай,
Қошантай жетім балаңы,
Көрген билген бар болса,
Қара басым шүйинши.

Әлқысса, еситип оны Едиге шийрин екен ботасы, мийирман екен атасы, баласы екенлигин сөз тымсалынан билди. Өзин иркіп алалмай баласының сөзи жүрек-баўырын тилди. Орнынан өрре турды. Буның қасына барсам, қушақлап баўырыма басып сүйсем, Нураддинбедиң десем, құуанып кетип биňтақат болып жүрер. Мениң тири екенлигимді билсе, жүргеги жарылып өлөр, өзимді тартайын, шынталап танытпайын, сөзден ығлам аялтайдын деп ҳасыл тонын жамылып, иши оттай қамығып, душпанға сыр билдирмей, ҳазар келтирмей баласына қарап, Едиге батыр айтқан сөзине ылайықлап, мынадай сөз айтады:

— Едил деген тилиннен,
Жайық деген аўызыннан,
Ногайды көрген көзиннен,
Жаным қурбан өзиннен,
Мендей атаң айланын,
Айтып келген сөзиннен.
Маң маң басқан, маң басқан,
Төрі аяғын тәң басқан,
Шүйдаларын шан басқан,
Өркешлерин құм басқан,
Қабырга узын, қарны кең,
Қара нарын меп,—деди.
— Сорлы атаңды табалмай,
Бозлап қалған кейнинде,
Ботам ба едии сен,—деди.
— Айтқаң гәптин тымсалын
Анлаймысан сен,—деди.
Тоқтар деген көлінде,
Тоқыраў суýдын бойында,
Толысып жатқан жылқыниң,
Жылқына саяқ ендирмес.
Елине үрі келтирмес,
Құлыншагың атасы,
Тоқпақ жаллы торы айғыр,
Торы айғырын мен,—деди.
— Сорлы атаңды табалмай,
Шырқырап қалған кейнімде,
Құлынымбысан сен,—деди.
— Кумкент деген далаңнан,
Күбырлы тауды жайланаң,
Қара құрттай қайнаган,
Малыңа жолбарыс шаптырмас,
Сораў салып излесен,
Дәреки неге таптырмас
Суұындаын шуұласқан,
Өз басына құм шашқан,
Бузашығын агасы,
Қалканлары қазандай,
Қара буған мен,—деди.
— Сорлы атаңды табалмай,
Жалтаң болған кейнімде,

Бузаушығым сенбедин?
Сарымай елек бойында,
Қарғалы елек сайында,
Сары атауды жайлаган,
Кекири басып керт отлаган,
Кетпен құйрық қойынан,
Мүйизлери шығырышы,
Қойрықлары дығырышы,
Қойыңа қасқыр шаптырмас.
Сораў салып қыдырсан
Дәреки неге таптырмас.
Кошантайын атасы,
Лай мүйизли ақ қошқар,
Ақ қошқарың мен,—деди.
Хәр саўлықты бир түртпін,
Сорлы атаңды табалмай,
Жалтан болған кейнімде,
Кошантайым сенбисен?
Мен қаршыға, сен лашып,
Мен бир сүңқар, сен түйгын,
Мен қара наր, сен ботаң,
Сен бузаушық мен буғаң,
Сен құлыншақ, мен атын,
Мен ақ қошқар, сен қозым,
Жалғанышда бармедиң,
Бозласалы жалғызым.
Аспқар таўым айбатым,
Хәм құйрығы, қанатым,
Тири бенде көрісер,
Мен кеткенде алты айлық
Иште қалғанда зуръядым.
Иште қойдым өзим атын,
Таўдай толысты гайратым.
Тири бенде көрісер,
Аманбедин алты айлық,
Иште қалған қуұатым.
Салды ма алла рахматын,
Келдіме қайтқан дәўлетим,
Тири бенде көрісер,
Аманбедин алты айлық,
Иште қалған перзентим.
Қарангыда қырагым,
Қармар қолым шырагым,
Тири бенде көрісер,
Аманбедиң алты айлық,
Көзимнің нұры қырагым,
Айланайын андызым,
Аспанда, гәүхар жулдызым,
Тири бенде көрісер,
Аманбедиң жалғызым?
Еситип оны Нурадин,
Гәп тымсалын аңлады,
Құмар көзин жаслады,
Атасын сөзинен танып
Аттан бойын таслады,
Басын жерге жетирмей.

Баласын жерге түсирмей,
 Ҳеш жерине ҳазар келтирмей,
 Қушақлай алды Едиге.
 Бауырына басады,
 Маңлайдал таўап қылады,
 Қолтығына қысады,
 Қуұанышы асады,
 Дәръядай кеўли тасады.
 Я оқым ба, я түсім бе деп,
 Мири қанбай барады,
 Қушақлайды, сүйеди.
 Тәнде бауыры күйеди.
 Шынталап кеўил береди,
 Баласы менен екейи
 Халықта жарлар урады.
 Ҳәмелдарды жыйдырып,
 Мәслөхәтти қурады.
 Мына дарды құлатып,
 Мерекени тарқатып,
 Шүкир әйлеп қудага,
 Разы болып қудага,
 Халқы менен хошласып,
 Ушыратты алла бундаңды,
 Сыйынып қәдир қудайта.
 Әйне геүгим үағында,
 Жетип барды, ақ сарайга.
 Ақшамы менен жатады.
 Қуұанышқа белден батады.
 Мына таңлар ағлады,
 Ұңырысыды, жатады.
 Әйне сәхәр ұанында,
 Ұңыранып жайдан турады.
 Тұрла қыял ойлады.
 Ат басындей сом жүрек,
 Сарайға сыймай туұлады.
 Елатына сол жерден,
 Қайтастын ғамын ойлады.
 Әжелім болса өлермен,
 Мийнетім болса булермен.
 Тағдиrimниң жазғанын,
 Талаймынан көрермен, деп
 Белин беккем байлады.
 Салтанатты нөтейин,
 Жығынсыз ақ кеіейин
 Жалғызыма қосылдым,
 Киндин қаным тамған жерге,
 Бир тәўекел етейин.— деп,
 Сөздің жұбын байлады.
 Ол майданға шығады,
 Ат қаңына барады,
 Тарқатып шийрин қумарды,
 Тағып тиілла тумарды.
 Алып шықты майданға,
 Нешіше жылғы бағыұдағы,
 Буўыршын атлы тулпарды.
 Қурал күшин жылды,

Бадайна көзли ақ сауытты.
 Оң ийнинен киједи,
 Қублаға басын қаратып,
 Әйне сәхәр үағында,
 Едигедей қайсарып,
 Буўыршын атқа минеди.
 Ат әнжамын тайлады,
 Жаў қуралын, бас қуралын
 Бектериүге байлады.
 Аш жолбарыстай ыңыранып,
 Едигедей қайсарып,
 Жолға өзин сайлады.
 Сауыты жетпей тизине,
 Қан толып еки көзине,
 Баласын ертіп изине,
 Жолларға сапар әйледи.
 Баласын ертіп кейнине,
 Тиімей адамнын зейнине,
 Туўып ескен елине,
 Едиге тадап әйледи.
 Жаў-жарагын тағынып,
 Туўтган жерин сағынып
 Елатып деп ах үрып,
 Әйне таңың алдында,
 Аш жолбарыстай ыңыранып,
 Баласына жедел берип,
 Едиге толтай береди,
 Нурадинди шақырып.
 — Асқар таўым айбатым,
 Толисты жигер-гайратым.
 Жүр, қайтайық ногайга,
 Атлан-атлан қуұатым.
 Кемем қырга тийгенде,
 Қырдан, ескен қарагым.
 Салым сайға тийгенде,
 Сырттан ескен шырағым,
 Жүр, қайтайық ногайга,
 Атлан-атлан Нурадин,
 Тауда-таста турмас пәтим.
 Алла салды раҳметин,
 Жүр, қайтайық ногайга,
 Атлан-атлан қанатым,
 Құллық айтып атасына,
 Атлана берди Нурадин.
 Адамзатқа билдирмей,
 Ҳайұанатқа сездирмей,
 Оитерт иқылғы қосласы,
 Ақбилекке билдирмей,
 Едиге тере алдында,
 Нурадинн изнинде,
 Әйне таңың алдында,
 Жолланана берди ногайга.
 Сарайдан шытып еки арыслан,
 Ҳан еслиги датқа жай,
 Тар қапылы кең сарай,
 Сатемир жатқан ақ сарайға,

Жетип келди еки арыслан,
Қутылып әрман-қайғыдан,
Тайынланды жолға мәрдан.
Кетпекши болып ногайға
Сатемир жатқан сарайға,
Жетип келди, еки Арыслан.

Әлқысса, Едиге баласын изине ертип, әйне таңың алдында
Сатемир бийхабар жатқанда, майданнан сурен салып, патша-
дан жуўап сорап, хош аллияр айтысып, патшага өкпесин ай-
тып, Едиге толғай береди:

— Бедеў сүринген қыя тас,
Нешше жыллар әрманда,
Ақты қөзден қанлы жас,
Жатырмысаң ҳан ата,
Шығып биз бенен хабарлас.
Пешенеге жазылған хат,
Қуўып салып қайғыны,
Болды бүгін қейіндім шад.
Түүған елге қайтаман,
Ҳан ата, берің руқсат?
Нұрым келди қозиминци,
Мәдетьим келди диземниң
Аңладың ба, ҳан ата,
Жалғызыым келди изиминен.
Қуýатым келди белімниң,
Ат шаўып қыя шөлициңен.
Аңладың ба ҳан ата,
Нұрадин келди кейінимиң.
Нешше жыл шыңты хор-зарың,
Тайын болды ахыў зарым.
Аңладың ба ҳан ата,
Излен келди Нұрадин жаным.
Айланайын жан ага,
Кешир сөзде болса қата.
Мен елиме қайтаман,
Руқсат етиң ҳан ата?!

Ақ жүзимде барды қал,
Қостар таптай нешше жыл,
Ақылым болды менің лал,
Үстемлигиңди айтайып,
Тыңла ата, қулақ сал.
Онтөрт жыл өтти арадан,
Шәхәрице мен келдім.
Кеүілімек қарамай,
Зеребенди үйирдин
Хал-жағадайымды сорамай,
Қаратийиндеги элип дәў.
Қандарыңа буйырдың.
Асып кеткен ер екен,
Мынға тайлық шер екен,
Анламадым бийғаныл,
Қаратийиндеги қандарың

Мениң менен бөле екен.
Багының гүлін солдырдым,
Болмас ислер болдырдым,
Сениң кеўлициди жыңпай,
Қаратийиндеги бөлемди,
Хайлелик пепен өлтирдим.
Ақбилек атлы қызыңды,
Зыян-зақмет жетирмей,
Дәргайыңа көлтирдим.
Дүнья малын айдатып,
Ғәзійненди толтырдым.
Хеш раҳмет айтпадың.
Түрли мәқсетице жеттим,
Сорар ма аўхалымды деп,
Нешше ижіл аўызыңды күттим.
Қәдіримди билер деп,
Тарыйхылқы қызыметлер еттим,
Аңлайсан ба ҳан ата,
Әскер бер деп арзы еттим,
Жаз болса, гуз болсын,
Гуз болса, жаз болсын деп,
Нешше жыл мени алдадың.
Қызыл тилиң жалладың,
Таллап шешіп сөзлеримниң,
Сағасына ҳеш бармадың.
Оз аўызыңдан тексерип,
Әрманымды аңламадың.
Ат салып сағыў солынман,
Хабар алмадың ҳалымнан,
Елатынан шыққанда,
Не мәңсетте келдин деп,
Сорамадың аўызынман.
Сесеп пепен халқыма,
Сер салмадың көз жасыма,
Хәмириңди тәрк етпей,
Онтөрт жыл болдым алдында,
Киси есиги тоң тезек,
Еритпеге ер керек.
Айып көрмө ҳан ата,
Бизден сағап сез керек.
Ситорт жыл болдым алдында,
Ерите алмай мен жүрдім
Онтөрт жыл алдында болдым,
Түрли тамашаңды көрдім,
Көп дұзыңды мен жедім.
Аз қызыметиди қылдым.
Ерите алмай мен жүрдім.
Құлликшининқүни питпей,
Қонегин қолдан береме,
Көндер қаңпай, гуз болмай,
Дайханың күни пітерме,
Күни питкен күлликші,
Айтқанынды етер ме!
Күни питкен күлликші
Нұзице қырын қарайды.
Буйырган жерге бармайды.

Айып көрме хан ата,
Күни питкен күлликиши,
Көлөгин сирттан сорайды.
Жақсы-жаман сойлесең,
Мен ырзаман сезице,
Разы бол жан ата,
Онтарт жыл берген дүзына.
Керек емес бизлерге,
Ийелик ет хан ата,
Ақбілек атлы қызыца,
Ийтлер тойған жерине,
Ерлер туған жерине,
Ийт емеслен хан ата,
Тойған жерде жүрмеге.
Кейілім далбас етип жур.
Кіндик қаным тамған жерге,
Сыйындың қодир қудайга,
Кейілім далбас етип тур.
Кіндик қаным тамған жерге,
Хош аман бол хан ата,
Бизлер кеттік ногайта,
Жығыныңды нетейин.
Жалғызым келди кейниммен,
Түүп есken жериме,
Енбеклесем де жетейин.
Ада қылды айтар гәпин,
Зыяратлаш хан атасын,
Хош аллаяр айтысын.
Жоллады Буўырлын атын,

Әлқысса, атасы мелен хошласып, артық-кемис айтысып, ата жүртүм ногай деп, атларды жолға салады.

Ногайга раұана болып,
Кейіллери тасалы
Баласы менен қосылып,
Майдандың қайнаш йошады.
Сегбір тартып еки арыслан
Жети қырды асады.
Әйне песин ўағында
Карапсан сайға түседи.
Анық жолға тускен соң.
Кеүіллериң басқан соң.
ел елаты,
Каракас алғаны,
Әүлийе моласы,
Сүүлар аққан дәръясы

ядына түсип, Қара сайдың бойында атларынан түсип, баласын саўал сорап, Едиге толғай береди:

— Айланайын Нураддин,
Аллаң бергей мұрадын.
Бес-алты аўыз саўалым бар.

Жуғап бериц зуръядым.
Алты ай қыслар аман ба,
Алты ай жазлар аман ба,
Қарағым ногай аман ба,
Аққан Едил аман ба,
Аққан Жайық аман ба,
Қатарда есken құрбылар,
Қәдирданлар аман ба?
Дүшпанның тилине нанган,
Ғашылъқта ақылымды алған
Қабагымнан айрып,
Толы жүрттап айырган,
Тоқтамыстай залым хан,
Даргасында аман ба?
Келемулла кетерктен,
Әлиппеден жол салып,
Жастан талым үйреткен,
Модла қылып бизлерди.
Көмалына жетирген,
Қатар-қатар медиреселер,
Қатар-құрбы бег-бәтшелер,
Улкен қазирип уллы пирлер,
Ол устазым аман ба?
— Аман,— деди баласы.
— Шаппай, жедмей майырган,
Жезқанаттаң қайырган,
Жана жеттим дегенде
Жеткеншектен майырган,
Карақас атлы сорлы анаң
Мұсәпір анаң аман ба?
— Аман,— деди баласы.
— Кетти қолымшан памыс ар,
Айра түстік нешше жыллар,
Олиң-тириң нәмәлім.
Бир биреүге болдың зар.
Саўал айттың созиме,
Және бер сорар сезим бар,
Қуўаныш пенен қайнаш йошып,
Қандайларда кетти өшіч.
Аңладың ба Нураддин,
Кимлер душпан, кимлер досын,
Алты айлық жолларда,
Менде қостар жоқ еди.
Жан ашыр ғамхор жоқ еди,
Айланайын жалғызымы,
Нагып кемалға келди?
Айрылмас зулмет жаўды ма?
Басыңа құнлар түүді ма?
Шырагым нағып ержеттін.
Айра түстік онтерт жыл.
Сен Ногайды, мен мунда,
Қаўендер болды ким сенин,
Болды ма хабарың оннан,
Аңладың ба жалғызымы,
Хабардар болды ким қалдан?—
Деп Едиге батыр толғады.

Мына сезди еситип,
Нураддин толгай береди:
— Айланайын, жан ата,
Корқыныштан мийим аўғанды
Залымнан нөлөт жауғанды.
Саган туған жаман күн,
Перзентине жан ата,
Жети есе болып түўғанды
Түўғаны оның емес пе,
Тоқтамыстай хан атам,
Алты айшылыц жолларга,
Жас басымнаи қуўганды.
Алты айшылық жоллардан,
Бедеў атым желдирдим.
Қыямет күнин мен көрдим,
Бир елатты шуўлатып
Хәмириме көндирдим.
Хөлек болдым алты ай,
Саўсал қалган бир сүйек,
Ол сүйекти келтирдим,
Дилўарларын жыйинады.
Еарлығы басын құрады.
Апармады бизлерди,
Қадаған қамал орады.
Мен жетимниң үстиңеи,
Тоқтамыстай залым хан,
Жыраўдан саўал сорады.
Шақырмады, көлмедин,
Сол наймыттан қәўпим бар,
Не дегенин билмедин.
Өлгеннен соң сол жыраў,
Басқа жолды таслады.
Аңлады мени қаслады.
Топар топар ҳәркүни,
Мәсләхэтти баслады.
Ерекке орда сазлады,
Дәртке дәртлер жамалды,
Әңгимениң қысқасы.
Сизди салған ақ үйге,
Шақырып бизди қамады.
Ушираспадым аўыр даққа,
Бәле жоқ ҳәр жерде ҳаққа.
Түн жарпышы аўғанда,
Өлесен деген бир саза,
Тал-тал жетисти қулаққа.
Өлеримди аңладым.
Халық еткей деп жыладым,
Билгенимди яд етип.
Шанараңқа қарадым.
Мушкилім эйледи азат,
Түсті бир жерден шарапат.
Асылагер балам деп,
Үстиме келди бир қанат,
Сол қанатқа асылдым,
Шанараңтан шығарып.

Ол майданға таслады.
Қараңас атлы сорлы анам,
Хабардәр екен ҳалымнан,
Тайын болды он жағымнан,
Сарыала атым жетелеп,
Айланыс жолды төтелеп,
Тайын болды алдымнан,
Күйантып кеүйл шадымды,
Тилел мурат, мәңсетимди,
Минегөр балам тезден, деп,
Кеселеп гарты атымды.
Құрыған екен дәрманным,
Уш умтылып мине алмадым
Сары ала аттай атыма.
Албырап адам турғанда,
Биреў келди зар жылап,
Қолтығынан көтерди,
Еңреў келди сыңсызап,
Зәнгилеримди басқанды.
Екеўел атқа минидири.
Атымның басын тартқанман,
Жан базары жерлерде,
Қостарлық еткен кимсөң деп,
Олардың атын сорадым.
Айтпады маган атларын,
Изинен ерин қалмадым.
Атынды айт деп қоймадым.
Жүрмеге қыйын жоллар тар,
Әперди солар намыс-ар,
Саган солар тапсырган
Менде аманат сезлер бар.
Еситти опы Едиге,
— Не деди балам? — не деди.
Нураддин турып сөйледи.
— Тойға барсан бурын бар,
Бурын барсан орын бар,
Бурын барда, бурын қайт,
Хан атаса соны да айт,
Агаң билер мәнисин,
Енбекимди етпеди ҳеш,
Себеп тур бир иске бир ис
Сол созлердин мәнисин,
Өзиң таўып, өзиң шеш,
Анла ата соңынан,
Мына сезди еситип.
Едиге сейлей береди:
— Қолтығынан көтерген,
Батыр еди Аиғысын,
Сәхәр үаңта қармалап,
Зәңгизди басқан Тыңғысын.
Аңладым бул сөзлердин,
Жана аңладым перзентим.
Сөзлеримниң сагасын
Миндириген екен досларым.
Қатарында нар екен,

Жолымда интизар екен.
Қапталында досларым,
Бәрә хабардар екен.
Миндириген екен досларым,
Аттын жалын өргеймен,
Қосылып дәүран сүргеймен,
Еки бирдей жан достымды,
Бул дүньяда көргеймен.
Сениң, мениң сыртымнаң,
Мийирбан екен досларым.
Аман есен ногай барсам,
Бир яратқан қабыл ойлел,
Тоқтамыстың таҳтын алсам.
Тоқтамысты өлтирип,
Рәзийнеге ийе болсам,
Мұлкіне таразы курсам,
Еки достым еки пай,
Мен болғайман жекке пай.
Мәңсетине жеткериш,
Досларым болғай кеүли шад,
Мийрибан екен досларым.
Салып мұлжерине талау,
Жер-жексен болғай қарсы жау,
Достым атлы, мен жаяу,
Алдында хызмет қылғайман,
Миндириген екен досларым,
Еки достым алдында,
Бирге жүргеймен удай,
Досларыма ертерек,
Қосай мени бир қудай.
Барлық сөзлерди еситип,
Болды батырдың кеүли жай.
Тынып турған козим бе,
Хүрейин бе, өзин бе,
Көргенлигим рас па,
Я оым ба, түсім бе?
Нәти қырлардан асты,
Қуўанышы таўдай тасты.
Сол бийнеде екеўи
Саў-саламат сорасты.

Әлқыssa, эне, Едиге баласы менен сорасып отырганының үстине Сатемир патша келип, Едигениң хызмет еткени сонша, Едигениң дәлийлинерен женилип, оған дәлил таптай, не дерин билмей уялып, қыялыша бирқанша ойлар алып, Едигениң кейнинен атланды. Сатемир патша Едигени жибергиси келмей, хызмети ядынан шықпай, ақша аты астында, сары жағасы басында, жолдасы жоқ қасында, дойыр қамшы дәстинде Едигениң кейнинен жетти.

Сатемир:—Балам Едиге, онтөрт жыл қолымнан дуз иштиң, жұртыйды аbat қылдың. Көп хызметимди испел, азғана дузым-

ды иштиң, билсен кийимли болдың, бул ашыуынды тилеймен, бул исиң надурыс. Атлан балам, қалаға, қайтайық, мәсләхат қурайық, көп дүнья беремен, тон беремен, күш-қурал беремен, алдыңа басшы, кейнине қошшы беремен, абыройлы болып қайт! —деди.

Қап-қара болды жүзлери,
Жер көрмедин көзлери.
Айтқан сөзин қабыл алмады,
Кимге айтып турсан демеди.
Сөзине кеүил бермедин,
Патшаның айтқан сөзлери
Кудагына кирмедин,
Кеүил берип патшага,
Изине қайтып ермедин.
— Айтқаныңды қылмайман,
Кейніме қайтып жүрмеймен,
Сениң мепен қалана,
Тағы қайтып бармайман,
Жығыныңды нетейин,
Сени қыйнап кетейин,
Жалғызын келди кейнімнен,
Туўып өскен жұртұма
Енбеклесем де жетейин,
Тыңламайман сөзиңди,
Қайта бер ата кейнине!

— деп қәхәрленип атлана берди. Патша Едигениң изинаң қалмады. Айтқан арзы тыңланбады. Тоғыз жолдың дәрбентине барды. Патша жолдың дәрбентине атынан бойын таслас, көпірде кесе жатты. Қайғының зарын тартты. Едиге қәхәрлениди, ханның үстине ат айдамаға бес адым жақын келди. Нурадин атасының түрін жаман көрди. Атынан секирип түсип, атасының атының жылауына асылып, Нурадин арзы етти:

— Ата болар шын қәдирдан,
Қулақ сал сөзге меҳрибан,
Ханды атқа бастырып,
Саған келмесин нұқсан!

Патша-ханның аўыр жолы,
Сыйлады толы халық оны,
Патша-ханды қорлаганың
Апат дарыр ақыры соңы.

Түскең ҳақтың шаралаты,
Халықта машқул әдалаты
Ханға қарсы бенделерге.
Жаўар ҳақтың дәраматы.

Нәсиятим, ханға қаст етпе,
 Ушыратар ҳәр апатқа,
 Бурынғыдан қалған сөз бар,
 Патша салған көпир болса,
 Рұқсатсыз басып өтпе,
 Ерки сонда аламанның,
 Уллы жолдур халықта мәлім,
 Бурынғыдан қалған нақыл,
 Бир күп дуз ишкен жерге,
 Лазым болған қырқ күн сәлем
 Хан сыйлаган қалый болмас
 Хан қорлаган бенде онбас,
 Қайтың ата қәхәриңен
 Бул созимде ялған болмас.
 Гарғыслы дуўа қылмасың,
 Хан нарыза болмасың.
 Ханды ата бастырып,
 Алты айлық аўыр жүртқа,
 Кесапаты урмасын.
 Шақырса атаң қайтып бар,
 Жоқ жерлерден таппа мәлел.
 Рұқсат сора патшадан,
 Шарапатлы ду́ясын ал!
 Мына сөзді еситип,
 Едиге сонда не деди:
 — Мақал сөзге не қарыу,
 Айланайын Нураддин,
 Тұрлы нақыл сөз айтып
 Ериттиң баўыр жүрегим,
 Сөзин жерде қалмасын,
 Қабыл болсын тилегиз.
 Көрдим шүкір дийдарың,
 Ақ наизага ҳәр жерде,
 Құйатлы болсын билегин.
 Мен толыстым күшиме,
 Ен жайды тутқа тирегим,—

деп атасы баласының сөзине келисім берди. Өйткени, **баласының** терең мәнили өткір сөzlери атасының жети жүйресінен өтти. Баласының айтқан сөзин қабыл етип, денеден ықтияр кетип, туўры дәлійилден утылып, ашыўын басып, ханың сөзин елестирмеген болып, ханың бетине қарай алмай, «Уялған тек турмас» дегендей, кеўлиндеги өкпесин айтып, Сатемир патшага қарап Едиге бес-алты аўыз ўарсақы айтып тур:

— Берген азап дагыңың
 Қайсы бириң айтайың,
 Райымнан қайтайың,
 Сатемирдеги хан ата,
 Атымың басын тартайың,
 Мен ногайдан келгендे,
 Тийисли ғамым жемедиң,

Мени мийман демедиң,
 Қәдиримди билмедиң.
 Тарихлық хымет қылсам да,
 Мени көзге илмедиң.
 Қәдиримди билмедиң,
 Туўрылаң нәзер салмадың,
 Сөзимді қабыл алмадың.
 Буйырып олим жайына,
 Өлем дең қайтырмадың.
 Ұазыйпамды орынлап,
 Сеннең әскер сорадым,
 Бетиң шыдал уялмай,
 Оңтөр жыл мени алдадың.
 Сатемирдеги Саттархан,
 Өз хыметиң питкен соң,
 Хабар алмадың ҳалымнан,
 Негылайын, қәйтейин,
 Тојар едим қаныңаң,
 Сени патша демес ем,
 Жұзинди сиро көрмесем,
 Нураддин себеп болмаса,
 Қарқаралы басыңды,
 Қараша құрлы көрмесем,
 Елиң сениң сырғыя
 Ялған сөз бенен алдап,
 Еттиң өмириңди зая.
 Аўыр корме хан ата,
 Бул дүнияның жүзинде
 Отпес сеннең сырғыя.
 Бастырып атқа нетейин,
 Бастырмай-ақ кетейин,
 Қандай гұнаң болса да,
 Нураддин жанға өтейин.
 Құтылып өттим дегенде,
 Құтылып иште гайынан.
 Айланып иси озынан,
 Сатемир патша құйанып,
 Едиге атлы торелер,
 Баласының сөзине,
 Қайыл болды ойланып,
 Патшаның кеўли шадланып,
 Құйанышы сыймай қойының,
 Сатемир патша атланып,
 Қөрнин жапы көзине,
 Тәсөлле берип озине.
 Нураддиндеги баласының
 Утылып айтқан сөзинен.
 Әйне песин ўагында,
 Үшөйи теңнен айланып,
 Қайта берди изине.
 Сол ўақтында Едиге,
 Нураддинге сейледи:
 — Қараңғыда қарагым
 Қармар қолым, гайратым,

Дийдарына тояйын,
 Мийримине қанайын,
 Құұанышыңды көрейин,
 Алдымда жүр, шырағым!
 Жүйап берди атасы,
 Алдына шықты ботасы,
 Бойларыны бир корип,
 Минәрдай болған секилли,
 Едиге атлы атасы,
 Сол үақлары болғанда,
 Ханының қызы Ақбileк,
 Нураддинди келди деп,
 Өзинин туған елине
 Атасын алғып кетти деп,
 Еситкен екен сол арыў.
 Қырық кәниси қасында,
 Тилла тажы басында,
 Бир көрмеге ақ урып,
 Киятыр екен жүйрып,
 Нураддинди бир корип,
 Таныспактың қастында,
 Аңлап оны Едиге,
 Көзи тусти соларға,
 Билдирмей Сатемир ханға,
 Нураддиндей баласының
 Қайталап келди қасына,
 Сол керинген анан деп,
 Ишарат қылды балага.
 Узақ болар өмир жасың,
 Алдына тұт әділ басың.
 Нураддиндей жалғызым,
 Қайтарма анаңың ықласын.
 Нешше қыр, нешше алыр,
 Елиミз қалды қулагыр.
 Анаңың зейнин қайтарма,
 Ақбилектей анаңыз
 Кормек ушын киятыр,
 Киятыр алдына қалыс,
 Қалды ерек, шәхәр алыс.
 Анаңыз саған киятыр
 Айланайын Нураддин.
 Алдына шығып қол алыс!
 Туғаннан балам сала ма,
 Анаңың кеүлін қалдырма.
 Туұмағаннан салама,
 Қапа қылма анаңды,
 Қөрісегөр Нураддин,
 Қуллық айтып жалғызым,
 Бар анаңың алдына.
 Қарсы барып, жүзинди сал,
 Салма ишіме қыллы қал,
 Қеүіл әлнәк билсен каба.
 Іқласын менен қолынан ал!
 Сол гөплерди айтқанша,

Айтып аўызын жумғанша,
 Жақын келди аиасы,
 Сол үағында Нураддин,
 Келбетин анық көреди.
 Алдына жақын келеди.
 Кол қаұсырып Нураддин,
 Ақбилектей арыўға,
 Тәнір сәлем береди.
 Сәлемин әлік алады.
 Ақбилек атлы аиасы.
 Куұанып сәйлей береди:
 — Айланайын андызым,
 Мың саўлықта бир қозым.
 Олар апан болғанда,
 Мен де апан боларман,
 Қорисейк жалғызым.
 Нураддиндей баласы
 Бойын таслаپ усынды,
 Парызынан құтылды,
 Қеүіл ашип қол береди,
 Аиасы менен Нураддин.
 Қушақласып көрісти.
 Жаралы қуудай сыйнсты,
 Боталы нардай бозласти,
 Бөлінген қойдай манырасты,
 Аиасы менен танысты.
 Баласына ақ урып
 Ақбилек толғай береди.
 — Асқар таўым, айбатым,
 Питти мақсет-мурадым.
 Атанды излеп келдин бе,
 Жигербентим Нураддин.
 Қатарымда нарма еди,
 Халық еткен бизге яр ма еди,
 Оңым ба я түсім бе,
 Бизлерде пышан бар ма еди.

Алдым бийик, артым жар,
 Айланарға жерим тар.
 Он төрт жыл болды атасыны,
 Усы жүртқа келгени.
 Сен болмасан шырағым,
 Излеп келер кимлер бар.

Нураддинди қушақлаап,
 Қөзде жасы мопшақлаап,
 Еарип кеүили шағылаап,
 Қушақлайды, сүйели,
 Тәнде бағры күбели,
 Сүйген сайын мұнчынын,
 Қурып қалған еки емшек,
 Бұлақ болып ииеди.
 Ақбилек сәйлей береди:

— Дийдарыңды мен көрип,
 Он еки ағзам еріп тур.

Ақ төсімі шырагым,
Мийрим сүти келіп тур.
Мийирміңең жан балам
Құурап қалған еки емшек
Булақ болып ийип тур.

Кеүлім шағлап, тасын-толсын,
Бузақының жұзи солсын,
Тамашамды халқым көрсін,
Муралынды алла берсін,
Бир генә соршы Нураддин,
Анаңың кеүлі жай болсын,
Куўаныш толсын қанама,
Ырза болайын балама,
Емшек сүтін ембесе,
Кеүіл сүтін емгеннің,
Паяны болмас анага,
Деген сөз бар бурыннан,
Жақын келши жানыма.

Ашылды бағымда гүлим,
Мұмдай балқып тур кеүлім,
Құрып қалғап еки емшек
Булақ болып ийип тур
Бир генә соршы құлыным.

Нураддин сонда сейледі:
— Айланайың жан ана,
Сағира емесеп көбійра,
Емшек сүти дұрыс па,
Ана жап мени қыйнама.

Ақбилек сонда сейледі:
— Байыл емген баласы
Жарын да емер апасын,
Қысыр қалған апасын
Хәр жерде емер танасы.
Кеүілі жәм болғаның
Пүтін болады қанасы.
Бир генә соршы балам, — деп,
Ақ мәммессін шығарып,
Усина берди аласы.

Налыс қылып қоймады,
Кеүіл беріп балага,
Шынталап кеүіл қояды,
Анасының Нураддин
Ікіылас кеүлін қыймады.
Бизди қудай кеширгей,
Емсем еме ғозйын деп,
Қайыл болды баласы.

Шынталап кеүіл қояды,
Сарқып еміп аласын,
Шынталап тойып алады.

Нураддин сүтке тояды,
Ырза болып баласына,
Ақбилектей перійзат,
Кеүили жай болады.
Ушып-ушып қуұанып,
Қайрысын әбден жояды,
Еситти оны халайық,
Жаңа болды ылайық,
— Айланайың Нураддин
Жұзлерімді еттін жарық,
Қасымдагы қырық қапицек,
Жолына болсын тасаддық,

Ушып-ушып қуұанды, соны көріп Сатемир мәқсетини
алла береди. «Жалғыз қызым Ақбилек Нураддин атлы ул
түүді, он жағымнан ай түүді, қайғыны қуұаныш қуұды»,
деди. Балалары изине ерди, бир-бирини көз бенен көрди,
мәқсетини алла береди, Сатемир патша бас болып қаласына
қайта береди.

Әлкыssa, Сатемир патша қаласына барады.

Шындауылды шақыртып,
Қалага жар салады.
Нураддинди көргенде,
Халайық қайыл қалады.
Елин толық жыйнады,
Мал семизин сояды,
Дарадан табақ қояды.
Ақындың көрдім, ай көрдім,
Ден Сатемир қаласына
Он бес күн тойын береди,
Нураддиндей балавың
Тамашасын кереди.

* * *

Күндерден күн өтти, арадан алты ай өтти. Сатемирдей
уллы хан бар ғайратын салады, алты айлық аўыр журтына
«Тоқтамыс ханға сапар бар» деп, дағаза-дабыл қағады.

Алты айлық журтына
Алысына хат жоллап,
Жақынша ат жоллап,
Менмен деген ерлерин,
Қайтпай шапқаң шерлерин,
Қарын шыққан бийлерин,
Қаладан қоймай жыйннатты.
Халқына атлар ойнагты.
Аты шыққас ерлерин,
Жасауыл менен шақыртты.
Аш жолбарыстай ақырды,

Күсбеги менен метерге,
 Сәрдәр менен дийұнға
 Сырлатып хатты жаздырыды
 «Алыс жолға сапар бар,
 Әжеллиге қөтер бар,
 Азығынды ғамла» деп
 Халқын хабарландырыды.
 Түтінгө салып бир адам,,
 Жыйнап басын қурады,
 Екеў ара жасаўыл,
 Онаўара қараўыл,
 Жигирмаға бекаўыл,
 Сүргин салып халқына,
 Қырық мың ләшкөр жыйнады.
 Ақ жалаўдан туў алып,
 Мәтиреден суў алып,
 Аўыр ләшкөр көп алып,
 Қырық мыңдай қол алып,
 Сәккіз қара топ алып,
 Ақбілек атлы нашарды
 Ақ күймеге мидирип,
 Қатар-қатар қорғанмен,
 Отыз тиркөў нар менен,
 Усти толы зер менен,
 Ҳызметкер шоры, қул менен,
 Буларды да қоса алып,
 Едигени бас қылып,
 Халқы менен қас болып,
 Баўыры қара тас болып,
 Ақша туллары астында
 Жолға шықты аламан,
 Сатемир патша бас болып,
 Ат шаўып дағдын дәстине,
 Халқы қайыл қалғандай
 Патшалықтын исине,
 Қимлер шыдам береди,
 Патшалықтын күшине.
 Құнин түнин бер етип,
 Қарамай ерте-кепине,
 Қырық мың ләшкөр қол алып,
 Сатемир патша көшеди,
 Тоқтамыс ханның үстине.

* * *

Ат шаўып дағдын дәстине,
 Қайыл қалып яраннлар
 Патшалықтын исине,
 Жасаўыллап айдаўып,
 Оны менен он бесинде,
 Құлай дуўшар қылмагай
 Патшалықтын күшине.
 Аламанның кәплиги
 Сыймады майдан ишине.
 Дағы-таслар гүниренди

Аламанның сестине.
 Сапар тарғы Сатемир хан
 Тоқтамыс ханның үстине.

Қарсыласқаның шуўлатып,
 Ҳашықта бәлесин ғаўлатып,
 Қөшти дейди Сатемир хан
 Аламаның шуўлатып.

Ақ жалаўдан туў алып,
 Мәтиреден суў алып,
 Қөшти дейди Сатемир,
 Халқына салып ғалаўыт.

Аўыр-аўыр таўлардан
 Асып өтип баратыр,
 Еспе-еспе құмлардан,
 Кесип өтип баратыр.
 Қус уша алмас нурдан
 Қурттай басын баратыр.
 Қызыл қия далага
 Сыймай қаплаң баратыр.
 Алды көшкен жерине
 Кейин қоның баратыр.

Сүргинлер басқа түседи,
 Әжелли жаппан кешеди,
 Кубладан самал еседи,
 Аллы көшкен жерине,
 Иңирлери шатырларының
 Кейин зорға түседи.
 Ақша жұзин шаң басты,
 Шаңлар шаңға уласты,
 Майданлы жердин алабы,
 Түсип майданың зардабы,
 Нешшелер шөлде талады
 Тоқтамыс ханды құлатыў
 Мәқсети мепен мурады.

Майданлы жерде ат шаўып,
 Қыйын жерлерден жол таўып,
 Аламанның көз жасынан
 Нешше жерде жаўын-жаўып,
 Жети күн үдай суў таппай,
 Не сүргинлер туўды қаўып.
 Тағдайғе қайыл болады.
 Тынбай сегбір қылады,
 Ишлери дәртке толады.
 Құнин түнин бер етип,
 Он күн сегбір қылады,
 Тилеги қабыл болады,
 Бөлек-бөлек айдаң суў,
 Құрбақалы Қуўлы көл
 Қуўлы көлге қулады.
 Майданың аңын аўлатып,

Сегбир тартты қырық күн удаі,
Жығынларын шүўлатып.
Бөлек-бөлек көллердин,
Балыгын алды туўлатып.

Сүй таппаган жерлерде,
Қыя майдан шөллөрде,
Тұмлы-туска таратар.
Солай етип Сатемир,
Салар тартып баратыр.
Есабы жоқ, саны жоқ
Аламанды алып киятыр.
Қара құрттай ғаўласып,
Бири қалса, бири озып,
Шагалалы шақыл көл,
Сарқып ишип баратыр.
Харып-шаршап талдырмай,
Арығын жолда қалдырмай,
Еки айдың жузи толғанда
Жекенили көл Желли көл,
Желли көлге келеди.
Салқын менен жол жүрди,
Зұлымына көндирди,
Сиясатын дөндірди,
Еки ай тынбай жол журип,
Жекенили көл желли көл,
Желли көлге келеди,
Ақылынан сасады,
Ол заманда жол менен,
Бул заманда сөз бенен,
Уш ай он күн шөл асады.
Жапалақ ушпас жапана,
Ақылынан сасады.
Ләшкерлерин талдырмай.
Қыйратып жолда қалдырмай,
Сатемирдег үллы хан,
Уш ай он күн толғанда,
Ләшкерине бас болып,
Ногайға араласады,
Рәзебин тигип айдады,
Карыў-жарағын сайлады,
Питти мәкесет-мурады.
Қара құрттай толысып,
Едилдин қара сүйнә
Алды келип құлады.

Әлқыссса, анталап келген аламан Едилге қаплап түседи,
талып келген көп ләшкер ағын суўдан ишеди. Аламанның
көплігінен Едилдин тасқын суўлары қарыс төмен түседи.
Сатемир ләшкерлерин менен ел шетине кирип келди. Кақпан-
шы, дузақшыларын тутып алды, геллелерин қағып алды.
Жақсы нийет деп қылышларын қанлар қылды, ағын суўдан
ишип алды. Ишкенлер қайтып атыр, қайтқанлардың орны
қайтып толып атыр, бир қашаларына жол тиймей, суў бойын-

да талып атыр. Ләшкер леген толып атыр ақ шатыр, аппак
шатыр, ақ шатырда хан жатыр.
«Қайда душпанын Едиге, жазасын тез берейік» деп Сатемир-
дид ғошшақ жигитлери изли-изинең келип атыр.

Ариап келген Сатемир шатыр құрып, туўын тигип ел шетин-
де жата берди. Ендиги сөз Тоқтамыстан басланады.

Тоқтамыстай долы хан арқайын жатса, ақшам түс көрди,
бир әжайып ис көрди. Түсінен ханың сескенди. Отрып парап-
қаты, турып тақаты болмай, ҳәммелдерлерин шақырып алды.
Хан дийұаны алдына тайын болды, патшага нәзәр салды.
Патшаның жұзин солғын көрди. Ханиң ұалын сорап, Қосна-
зар дийұаны бир зат айтып турған қусайды:

— Шақырганға келип түрміз алдыңа,
Иссинген достынан кеүлиң қалды ма,
Не себептен ханым жұзин сарғайға,
Бир бузакы суўық хабар салды ма?

Сизлер патша, қанталында биз найып,
Күнделігідей емес түрнің әжайып,
Не себептен бунша қапа боласаң
Шыгарың әрманың бизлерге айтЫп.

Есигинниң алды қатара қайың,
Жасырмай баян ет бізге ұал-жайың,
Не себептен, тақсыр жүзінің солғын,
Аұхалыңды жасырмай айт патшайым.

Душпанларға алдырмасың сырныңды,
Мен әжайып көріп түрман түрніди,
Не себептен бүтін қапа боласаң
Жұзинде бир қайғылық көрніди.

Әлқыссса, бул сөзді патша еситип:

— Аұырған-сызлаған жерим жоқ. Бүгии танның алдында
бир әжайып түс көрдім. Батырлықта шорқаман, аяңлайман
жортаман, ойлан көрсем тымсалынан қалтырап қатты қорқа-
ман. Бир илажып таўып берсен, түсімди мени жорытаман,
— деди хан. Қосназар дийұан айтты:

— Тайын турған ғайбанашыл қыялы жоқ бабаң Тоқтаўлы
үәлийдин белгіли сардары шыны дос ғазийне қарый екен,
шынасында үәлий екен. Сизиң үәкітыныңда жаманлы болып
зинданга таслатқан екен. Сизиң қоластыңың бир шетинде
турыш шәхәринде зинданда жатыр. Ақыл-даша, гәпке уста,
тилинде бар зикири-сана, ҳасыл көри үәлийли бабаң Тоқтаў-
лының ғәзійне көри атып айтсам Томан хожа, гұнасын кеш-
сең, азат қылып құнниң көзин көрсетең түсніди сол жорый-
ды, тақсыр, — деди.

Қорқып отырған хан: — Бар, гүйсін кештим. Жети күн

рухсат, хожаны алдымға тайын ет! — деди, жығалы мәрин басып хан патек жоллады.

Хан ҳәмири тәрік бола ма, қос жасаўыл буйырып, Қосна-
вар дийән ханның алдына тайын қылды. Тоқтамыс хан хожа-
ны сыйлап, оң жағынан жай берип, ийнине ҳасыл тон жаўып,
Уш күн иззет етип, сәршембі күни сөскеде көрген түсін хожа-
ға баян етип Тоқтамыс хан бир зат айтЫП турған қусайды:

—Атымның басын тартайын.
Кайғы-шерим молайтайын,
Дұрысинал жоры хожам,
Түсімди саган айтайын.

Келтирме ҳешнәрсе ойыңа,
Тиллалы алтын сарайда,
Сәршембі күни сәхәрде.
Жатыр едім уйқыда.

Бир әжайып түс көрдім,
Ойласам жаман ис көрдім,
Өзиң пишил, өзиң ойлан,
Қатты қорқып сескендім.

Қәлпе менен құсбеги,
Қырық жигитим қасымда,
Назери таұды гәзлеген,
Ақша бедеў астымда,
Сапар тартып шығыпсан,
Қубан майданшасына.

Аяқ бауы губбалы,
Алтын зере тамғалы,
Қырагы қыйыр шаны-шанлы,
Ақ тарлан түйбын қолға алып,
Мен шикарга шығыпсан.

Сай-салалы кең майдан,
Қорған деген кең сайдан,
Алдымнан қашты өр қояи,
Қыйқың салып мен жүрсем.

Иши толы намыс-арлы,
Узын құйрық, қара парли,
Ғайылтан келди ақ сунқар,
Айбынбады, қорықпады,
Пәнже урды қусыма.

Канатларын қайырды,
Жемсегини жарылды,
Ақ тарлан атлы түйғынымды.
Жар басында майырды.

Зәхәри жанымнан өтти,
Айбат шегіп зорлық өтти,
Айбынбады, қорықпады,
Алдымдағы ғұымды
Қағып алып бул кетти.

Ақша жүзим сарғайтып,
Кемлік тартып мунаітып,
Кала бердім сол жерде.
Ойлап турсам ақырын,
Бул не болар, Хожамыз?

Аттың басын босладым,
Капа кеўлім қошладым.
Жедел берип өзиме,
Оннан да арман құсладым.
Кештиң құрын үақты еди,
Жан-жагынан қәўпім мол,
Калың қамал оңым, сол.
Қарсы келди алдымнан,
Үсти бүркесү қыснақ жол.

Бир қыснаққа ушырадым,
Сол дәрбенттің аўзында,
Нешесі шала құтырган,
Бауры жарап тартылған,
Еңсесинин жүнлери
Құлагынан артылған,
Есабы жоқ, саны жоқ,
Көп бәріге ушырадым.

Көп бәрінин алдында
Омырауы еки гез,
Узынлығы сегиз гез,
Зәхәр шашып жайнанаған,
Түнжыраган ала көз.
Қармақ азыў узын көр,
Рәхими келсе жүдә ер,
Бауры шубар айбатлы,
Қөп жасаған ала шер.
Қарсылап шықты алдымнан,
Айбат шекте бізлөрге,
Кашалмадым тубалап,
Өткермеди өзимди,
Сарғайты ақша жүзимди,
Хеш илажып таба алмай,
Жас қаплады қөзимди.
«Сен қуданың шерисен,
Мен инсаның еримен,
Не қылсан да өзин бил», —
Деп алдымда арбадым,
Қызыл тилем жалладым,
Өлдім-талдым дегенде,
Оннан зорға құтылдым.
Бул не болар, Хожамыз?

Көрмес бәлени көриппен,
Майданның гүлін териппен,
Хәмелдарлар алдында,
Кейиннен еріппен.
Өзи жаздың айы екен,
Алты тулиғи малымды,
Арапал көлде жүриппен,
Фарқылдастан ғаз бепен қуұ,
Атырапым уллы дүй,
Алдымпаш шықты шалшық суý,
Шалшық сүға ат салдым.
Ғапыллықта адым аттым,
Дарыған жерден ол қатты.
Түскен жерден ат батты,
Қатты келип қәдәрим,
Көрдім жолымның тарың.
Гуман болды сол жerde
Шықпасым я шыгарым,
Балшықтан қайтып шыға алмай,
Қатты келди қәдәрим,
Бул не болар, хожамыз?

Алты айлық журтыйнац,
Алсына хат жоллап.
Жақынына ат жоллап,
Халықты толық жынадым,
Есапсыз отаў құрдырып,
Халқымның басып қурадым,
Гернай-сырай тарттырып,
Уллы тойды басладым.
Тамашасы болсын деп.
Палұан табақ болсын деп
Уша менен жамбасты.
Салып тилә лөгөнге,
Палұан табақ болсын деп
Мен ортага шыгарды.
Баяғы көрген Ақсунқар
Сыплап кеди ғайыптан,
Тайсалмады, үrikpedi,
Уша менен жамбасты
Қагып алды қолымнаң.
Жайдай белим бүгилди.
Қозден жасым төгилди,
Бул не болар, Хожамыз?

Сүй қуйгандай осылды,
Ат басындаі сом жүрек,
Налыс еттим ҳәр жерге.
Кабыл болмады, тилем
Есигимниң алдында
Көп жасаған байтерек,
Тамыр жайған түм-тусқа
Бели жуўан, түбін бек,
Қараўыл баслы шынарымның,
Түбине балта салынды,
Жапырақлары төгилди,

Сай-сайынаң сөгилди,
Кублаға қараң жығылды,
Шаңалары ушқышлан.
Табылмай ҳеш жерден дауа,
Басым болды уллы гаўға,
Уда жатқан қара құс
Шарықлан ушты ҳаұға,
Уш айланып басымнаң,
Қублаға қараң сарыңты.
Шақырыңқа келмеди.
Гайып болды көзимнен.
Ойлан шығың апырыны
Жаңсы болса халқыма,
Жаман болса жорыңыз
Мен сорлының басына.

Әлқыссса, еситип оны Томан хожа ханиң түсин бир қатар тынлады, гәп мәнисин айлады. анықлап қулағын салды.

— Бәрекәлә тақсыр, түснің әжайып түс екен, құтылмағың күш екен, жүдә қыйын ис екен, елиннен кеткен еки жүйернемекке жүдә қолай ис екен. Қәтелессем қайтейин; ийни келген жеринде патша деп тилем тартпайын, гәптин келген тымсалын сыйпаламай жүзицизге анықлап түрып айтайын, сизлерге баян етейн, сөз бүйүнин сүүретлеп алдыңыдан өтейин. Қолымда сазым жоқ, тилемде сөзим; айтнақ мен, тыңлаушы озиң, он сери басым, сийсери ғөшім. Я таланда дүнья мал, тасаддық жолында шийрин жан, жасырмай түсніңді айтайын гәхи инанжолында. Бир қатар айтып өтейин, сөзлериме қулақ сал,— деп ханиң түсин жорып турған құсады:

— Аяқ қолы губбалы,
Алтын зере томагалы,
Қайтпайтуғын қайсар долы
Ақтарлан түйгүн қолында
Көтөрп аүға шыңқанда
Алдыңчан қашқан өр қоян
Шыңғыстан қалған дәүлетиң
Ақ тарлан атлы түйғының
Басындағы ығбалың
Сарқып келген Ақсунқар,
Он торт жылың ғайыбың,
Едиге жаның дәл ози,
Ақтардаңдай түйғының
Жаң басында майырса,
Борекелла патшайым,
Дәүлетиңнің қайтқаны.

Курбақалы күйлі көл
Қуўсыз болар деп пе едің,
Шағалалы Шапың көл,
Шапсыз болар деп пе едің,

Нурадин жаңың саў болса,
Сап-саў турган бул басың,
Саўдасыз болар деп пе един,
Едиге менен Нураддин
Жүртүңца ойран салғаны,
Дәрбент жолдың аўзында
Көби шала қутырган,
Танаўлары тартылған,
Еңсесиниң жүплемері,
Қулагынан артылған,
Қаплан келген көп бөри,
Сатемир ханың ләшкери.

Көп бериниң алдында
Омырдұы еки гез,
Узынлығы сегиз гез,
Жалын шашқан ала көз,
Баўыры шубар ала шер
Бәләйбат шексе сенлерге,
Ел шетинде жатырган
Сатемир ханың дәл өзи.

Алдап-арбал қутылсаң,
Хан қадириң хан билер,
Жаў қадириң жаў билер,
Сыйлап саган жол берген,
Сатемир ханың дәл өзи.

Тулшар сайлап желгени,
Желкілдескен туў менен,
Жер қайыскан қол менен
Сатемир патша бас болың,
Едиге менен Нураддин,
Ел шетине келгени.
Бул түсиңциң бағдары,
Түсінде берген тойларың,
Оныңда гаўға болмасын,
Едиге менен Нураддин,
Елиңе ойран салмасын.
Ат ойнатып үстінде,
Қәлегениң алмасын.
Уша деген Каныкей,
Жамбас деген Тыныкей,
Еки бирдей қызынды
Нураддин олжа қылмасын.
Сарқып келгеп Ақсунқар,
Қанат жайған елиңде,
Едигениң ығбалы,
Бул түсиңциң бағдары.

Сыңсыласқан ақша қуў,
Шаўкым салған уллы дүў,
Алдыңап шықсан тынық суў
Үүйам-қайғы болмасын,
Тынық суўға ат салсан.

Салған жерден ат батса,
Хайран болсаң шығалмай,
Гұнасы жоқ халқынан,
Көз жасына гарқ болған,
Бул түсінниң бағдары,
Хақ қан тутып жағаннан,
Рәсүа болғасын.
Белин жууан, түби берик,
Кептесин басыңан ерік,
Қөп жасаған байтерек
Түбине балта салынса,
Кублаға қарал жығылса,
Қолайыңды алғаны,
Еки бирдей жүйермек,
Шын қәхәринг салғаны.
Он төрт жыллық гайыбың,
Үстінде ҳәзир болғаны.
Өткен кегин умытпай,
Белли қандар болғаны.
Нураддин сені өлтириң,
Гелленди қағып алғаны.
Шақалары шатынаң,
Мийүелері төгилсе,
Жүртүңциң үйран болғаны.
Алты айлық елиңиң
Едигеге қалғаны.
Уядагы қара құс,
Үркіп шықса хауага,
Бир шыбын тәндө жапынның,
Геүдесиң жудо болғаны.
Шақырыққа айланбай,
Файып болса көзиниң,
Ол малақул мәдитке,
Жаныңциң сапар тартқаны.
Гизден тымсал сорасаң,
Хожаңың айтып болғаны.
Ийт тоярга қаным жоқ,
Ер тоярга малым жоқ,
Сизден аяр жаным жоқ,
Гә жарылқа, гә гарға,
Бүннан басқа патшайым,
Саган айттар соғым жоқ.

Әлқыссса, патша хожадан бул сөзді еситеди, «Жаман сөзден жан секиреди» деген, патша не болғанын билмеди, көзи жерди көрмеди, жақсы-жаман сөйлемеди. — Едиге келсе саған биротала гезек жетер, айтқаның келмесе бизден басыңа дөхмет айланар, ҳәзириңші жата турын, — деп қос жасаўылға айдатып, барғанынша азаплатып апарып, хожаны зинданға салдырыды.

Ал, бул жата берсии, ендиги сөз Сатемир патшадан баслаңады.

Елдиң шетинде Сатемир үш күн жатып, бас-аяғын жыйнап,

ләшкөрлердин есабын алды. Едиге менен Нураддинди алдына шақырып алды, саўал қойды.

— Балам Едиге, — деди, — мен саған ерип келген көмекшімен. Мақсетим — жүрт бүлдириў, қан төгиў емес, қаласын қыйратып, ўайран салыў емес. Бурынғының сөзи бар: гұналық, қустақылық, тентекшилил атадан табылмайды, баладан табылады деген нақыл сөз бар. Еки адам консы болса ата-анасынан мәлел табылмайды, ал балалар төбелесип еки үйдиц арасында суұқылық пайда болады. Мен ойласам, гүнә Тоқтамыс ханда емес, ал гүнә сенде шыгар. Мен бүгін барып бассалып қаласын шаўып аларман. Ол маған ылайық болмас. Хан: «Сен заңғар, хан емес, қарақшы екенсең, себеби, мен бийғапыл жатыр едім» деп алдыма дәлілдің қояр, бизге үлкен уят болар. Қәне, ҳақ болсан баланды изице ерт, Тоқтамыс ханға барып хабар ет. Қебинди билдири, тобыңды билдири. Салтанатымды, келген жұмысымды баян ет, атаң не дер екен, аўзын күт. Агаң егленбей алдыма келсин, арызы болса маған айтсын, мениң менен жарасық қылсын. Елlestирмек елшиден, жаўластырмақ жаўышыдан деген, қолымнан келгенше атаң менен жарастырып усы жерден кейниме қайтайын. Оған нариза болса, қаласын бәлент салдырысын, қәндегии терең қаздырысын, аламанын жыйдырысын, гөне тобын қүйдырысын, басаяғын жыйдырысын урыс майданына тайын болсын, айтып бар балам ханыңа, — деди Сатемир.

Мақул сөзге не қарыў, Едиге ўақтын қошлап, жығыны менен Сатемирди елдин шетине таслаپ, қолдан келе билсе, Тоқтамысты өлтириўге қаслаپ, Нураддинди изине ертип, алдына жол баслаپ, Ақша тулпарын ойнатып, қолында қылыш жайнатып жедел-қурыжын қайнатып жолға раўана болады.

Бәлент көшө, пәс көшө,
Хабарланды бир неше,
Бек отырган тар көшө,
Жаста ойнаған тар көшө,
Көзине оттай басылып,
Кете берди Едиге.

Пияда жүрген жеринен,
Атлы өтти Едиге.
Жылап өткен жеринен,
Кулип өтти Едиге,
Таяқ жеген жерлерден,
Шадланып өтти Едиге.
Әйне сәхәр ўағында,
Әсте басып, анлады,
Қулақ салып, тыңлады.
Киятырса Едиге,
Ат қамшылар жағында,

Ғамғұ болған бар нашар,
Сыңсып-сыңсып жылайды,
Аттың басын тартады,
Едиге батыр тыңлайды,
Хожадан таңлап алғаны,
Ойнап күлер шағында,
Артында тул қалғаны
Қарақас мұңлы перийзат,
Хәммә жатып қалғанда,
Тогайдан кеткен болмасын,
Хәм өмірлік қостарым,
Жалғызым деп ах урын!
Иштен дәбдиў шығарып
Отыр екен Қарақас.
Бес алты аўыз сөз толғап.

Әйне сәхәр ўағында,
Едиге атлы төрелер,
Әсте басып анлады,
Құлагын салып тыңлайды,
Зейин бөліп тыңласа,
Қарақас атлы алғаны
Нарияд қылып толғайды.

«Қара шашым тарайын,
Жолларына қарайын,
Ноғайдан кеткен еки арыслас,
Дәрекин қайдан сорайын.

Сөз бенен атлар шабарман,
Көрінсөң құстай қабарман,
Ноғайдан кеткен еки арыслас,
Сораў салып излесем,
Дәрекин қайдан табарман.

Едилдиц қара суұлары,
Толықсыр ма екен тынықта,
Қабыл болып тилемігі,
Кирермен бе шымылдыққа,
Атыны айтып яд етсем,
Ноғайдан кеткен еки арыслас,
Айланар ма екен жуұқта.

Айырмагай құдайым,
Хеш бендениң жолдасын,
Көрер ме екен айланып,
Құрбы менен құрдастын,
Қостарымды бир көріп,
Көрер ме екен құдайым
Мен сорлының көз жасын.

Қатарында нар ма екен,
Ядина алып бізлерди,
Алғаным интизар ма екен,
Атын айтып сыйынсам,

Мендей көзи жаслыға,
Қосылар құндар бар ма екен.

Қызыл жүзлерим солады,
Ядым түсее қостарым,
Ишиме дәртлер толады.
Ядна алып қара варым,
Жақынлар келген боларма,
Тамам жерим қозғалып,
Құйаныш кернеп бойымды,
Қанама сыймай барады.
Шер толғап қадди камалым,
Қайсы жүртта жүргениң,
Мен сорлыға нәмәлім.
Атынды айтып яд етсем,
Көрсетер ме құдайым,
Маған дійдар жамалын.

Жылқышы қустын баласы,
Жылғада болар уясы.
Жылғаның бойын суу алса,
Ұлашық таппай кейнинде,
Бозлайды ғәріп әнасы.
Атынды айтып яд етсем,
Айланар ма екен қара нар,
Кейнине ертип ботасын.

Айрылды жолымын жүйесі,
Айланып көрсем қайтейин,
Айланды басымнын миесі.
Девелерим қымылдаң,
Жақсылыққа басласап тур.
Айланды ма екен бул бойға.
Мен сорлының ийесі.

Тұрли қыял түсти ойға.
Құйат ениң, жигер сойға,
Тамашалы жерлерим,
Хабар тағып турынты,
Шын қосағым, арысланым,
Айланар ма екен бул бойға.

Минип бедеў желдин бе,
Әрманда құйин өлдин бе,
Құйрақ қалғас емшегім
Булақ болып ииеди.
Тартып емсөн Нураддин,
Ел шетине келдин бе.

Едилдиң қара суұлары,
Көпир салмай сал болмас.
Ноғайлыда деш бир жын
Арысланым тай болмас.
Көрмегенше варымды
Кеўлим мениң жай болмас.

Мына сөзді еситип,
Нураддиндей баласы
Не болғаны билмеди,
Атасына ермеди.
Едигеге арзы етип,
Нураддин сөйлей береди.

— Айланайын жан ата,
Анамның сөзин еситип,
Сыймай турман қанама.
Фарип мұнды қобамды
Биргене көріп қайтайын,
Урықсат берін, бола ма?

Ишимди кернеди әрманым.
Анамның сөзин еситип,
Күрүп турғой дәрманым.
Урықсат ет аз ғана
Биргене көріп қайтайын
Мен анамның дийдарын.

Кеўлим болды мын қара,
Иш бауырым болды жара,
Биргене көріп қайтайын,
Урықсат ет аз ғана.

Жер көрмей тур көзлерим,
Жүйкемді құртып баратыр
Анамның ҳәрбір сөзлери.
Сыртынан азмаз көрейин,
Анамның дийдар жүзлерин.

Мына сөзді еситип,
Едиге атлы атасы
Аттың басын тартады.
Мийнети мәрттин артады
Атының басын қайтарып
Тұрли нәсият айтады:
— Курған анаң құрысын.
Өз жайында ол тұрсын.
Сен дийдарын көрген соң
Жайдай бели бүгилер,
Қөзден жасын гөйилер.
Арыслан күшиң бөлиндер.
Кулақланып дүшнанлар.
Нелгениң халықта сезилер.
Көрісерге үақтын тар,
Алдың бійик, артын жар.
Анан саған қуұнанып,
Дүйым жүртқа салар жар.
Ойлайсан ба шырағым.
Сениң ушын булинин.
Кими ата, кими ботадан.
Алыстан келип атырған

Есапсыз жатқан мииман бар.
Тыныш елат қозғалып,
Өжеп тәүір ис болар.

Кеүлице қайғы келтирме,
Кеүіл бөліп анаңа
Өзине ҳазар келтирме,
Тұс алдымға қыйсанлама!
Хеш кімге сыр билдири.
Елегизетип анаңды
Жатқан жерин булдири.

Нәсият айтты атасы,
Ойлан тұрса Нурадин
Ийнедей жоқ қатасы.
Макұл сөзге не қарыў
Бозлай-бозлай Едигеге
Зордан ерди ботасы.

Адамзатқа сездирмей,
Жанлы жанаға билдири,

Өзине ҳазар келтирмей,
Тұн жартысы аўғанда,
Сарғайтанды мына таң
Тоқтамыс жатқан бергага.
Тасырласып жетип келди
Еки бирдей арыслан.

Әлқыssa, Едиге менен Нуратдин арқайын жатқан Тоқтамысты оятып, келгенлигин билдирип, айтқанына көндиріп, тұн ишинде жатқан адамды бұлдирип, ат үстінде bezенин, шаўқым салып сөйленип, келгенлигин еслетип, зәңгіге ширенип, өткір сөзлерден теріп, Тоқтамыс ханға азап берип, Едиге хабарлас дед бир зат айтып турылты:

—Жерим жырақ, жолым алыс,
Бармысан бергіда Тоқтамыс.
Турын тезден жайыннан,
Шық майданға, биз бен таныс.

Бәлент дағларда барды пәс,
Онайыцнан кетип тур дәс,
Турып тезден жайыннан,
Шығып биз бенен хабарлас.

Жылқын семиз болғанда
Асыранды улыңыз,
Жылқын арық болғанда
Сагып алған құлыңыз,
Жатырмысан хан ата
Келди бүгін айланып
Өлимдар еки құлыңыз.
Жатқанға турған келмесин,
Турғанға жатқан келмесин,

Тезден турыңыз жайыцнан
Кеүлине мәлел келмесин.

Байлаған белге потаңыз,
Көп шығар сизге қатамыз
Жатырмысан хан ата
Есигиңе келип тур
Өлимдар еки ботаңыз.

Нешше жыл болды пейлин тар,
Кетпесин қолдан намыс-ар.
Шығың, биз бенен хабарлас.
Сизге арнаұлы сөзлер бар.

Мына сөзді еситип,
Тоқтамыстай долы хан,
Өзи бийің атпаған таң,
Хаўлыққаны сошшелли,
Шоршынып турды орнынан.

Еситкенлер шықпай ойдан,
Денеси қатып қайғыдан,
Ата деген дауысын
Едигеге мегзетип,
Хасыл тыслы қара тонның
Жағасын жерге сүретип,
Етегинен жамылып,
Әрре турды жайынан.

Хаўлыққаны сошшелли
Тоқтамыс сөйлей береди:
— Ҳа Қарааш, Қарааш,
Көзі жаслы сәрүй наз,
Едиге келген секилли
Тур жайыцпан, есик аш!

Анлап турман жолым тарың,
Яр болғай қадир қудайым,
Едиге келген секилли
От жаға ғөр дилбарым.

Еситип соны Қарааш,
Тас басқандай болады,
Қызыл жұзи солады,
Ишлери дәртке толады,
Шынасында Қарааш
Сүйүқ хабар еситип,
Бели аўырып жүртүна
Төбесине бийшара
Тас түскендей болады,
Кетип турған қолынан,
Күрып дәрман бойынан,
Тоқтамыстың алғаны
Сыңсып турды орнынан.

Шынасында Қарааш
Сыңып жылай береди,
— Ашылмаған талайым,
Аңсат өлім келмей қайым,
Едиге атлы бәледен
Күтүлдым ба деп жур едим,
Күтқармал па едиң қудайым,
Бүйнеган белде кәмарым,
Артылды қайы-үйайым,
Мына келген баладан
Қәдигим бар, қәүипим бар,
Едиге жаным келди деп
Хаўлыға берме патшайым.

Ашылмаған талайым,
Он емес екен сапарым.
Қаныкей менен Тыныкей
Жетилип еди қолымда
Алды толы мал менен,
Арты толы шан менен
Ат көтермес даң менен,
Басы қара құл менен,
Жалын айдар күн менен,
Салтанатлы жол менен,
Еки бирдей қызымын
Күтлү қоңыс жайина
Қондырмас деп едим.
Жеткермедин бе қудайым.

Қошершилик болғанда
Қатардағы нарга көш,
Жаўгершилик болғанда
Бой жетип отқан қызға көш,
Не гунаіым бар екен
Халық әйлекен қудайым
Душпаным қылдын дус.

Арық малды асырасан
Аұзы-мурныңды май етер,
Буралқыны сақласан
Кара баўрыпды қан етер,
Исии түссе жаманға
Кен жәхәнді тар етер.
Үстем болса душпаның
Өз мүлкіне зар етер,
Деген сөз бар бурыннан.

Әзинде туўмай ул болмас,
Сатып алмай қул болмас,
Қисенең шықпай пул болмас,
Деген сөз бар бурыннан.

Әткен кегин қүйғаны,
Қәхәрленип Едиге,
Қырын қөзин салғаны,

Бийжай ұақта келипти,
Түймағанлық қылғаны.

Арнап атын желгени,
Намыстан күйип өлгени,
Сары жығалы басынды
Кесип алып Едиге
Алтын тахқа минбеге,
Жедел менен келгени
Шыға көрме далаға.

Қарқарам бар шоқтан-шоқ,
Әжелге себеп жансыз оқ,
Шыға көрме далаға,
Шыға ғойсан далаға,
Сени қайтып көрмек жоқ.

Әлқысса, Тоқтамыс хан мына сөзді еситип, ҳаўлығып майданға шығып баратыр еди, ҳаялының сөзине ойланып, суўық хабарды еситип, майданға шықпай қалды. Буннан кейин тымтырыс отыра бериүдің илаҗын таппай, қорықкан киси қусаң сыр ашылатуғын болды. Өлимнен уят күшли деген, хан тәүекел жайнаң турып, толықсып сөйлеп, өрре турып орнынан, телпеги жоқ, тақыяшаң, геўиши жоқ мәсишес, тон жамылып кейлекшен, боз орданың есигин жамылып, майданға нәзер етип қарады. Қескир қурал тағынған, аш жолбарыстай шабынған, алғыр құстай талпынған, есигинде тур екен ат үстинде еки бирдей арыслан. Ханға сәлем берди. Сәлемин хан өлил алды. Көз көрсе жүз уялады деген, Едигеге қарап хан:

— Аттан түссөц болмай ма, — деп мирәт салып, Тоқтамыс хан бир зат айтып турылты:

— Жаз болса мәйиж урган таўда булагым,
Кеўлимде көпдүр әрманлы дағым,
Аттан түспей нетип турсаң далада
Көрисейик, аттан түсин, зүриядым.

Жаз айында шалқып туўар жулдызым,
Халық ишинде жарасықұл құндызым
Аттаң түспей нетип турсаң далада
Көрисели, ишке кириң, жалғызым.

Басқа келди салтанатым, дәўлетим,
Сениң менен абат шәхәри ҳайитим,
Аттан түспей нетип турсаң далада
Аттан түсин, Едиге атлы саўлатым.

Жақсыдан табылмас миннет, кек пен зар,
Дийдар жамалына атаңыз қаридар,
Аттан түспей нетип турсаң далада,
Балам, менен қандай гийне, өкпен бар?!

Мына сөзді еситип Едиге турып сөйледи:

— Кек алғандай кегім жоқ,
Өш алғандай өкпем жоқ,
Душпаннан тилине инанып,
Талайымды жазғырып,
Құл-қутанынды азғырып,
Әйне түннен жарында
Кейинимнен жаў салып,
Жұртыцнан қуўып жибердин
Буннан да сеннең өкпем жоқ.

Жана толып шыққанда,
Қапатынан қайырдын,
Бир нышанға жеткенде
Жеткиншектен майырдын,
Инанып шуғылдын сөзине
Құзғынына талаттын
Туўған жерден айырдын,
Сонда да саган өкпем жоқ.

Ақша жұзим сарғайып,
Қостар таштай ногайдан,
Немлиқ тартып, мунаіып,
Алты айшылық елиннен
Шықтым табаным тайып,
Шет жерлерге аўыстым,
Өткенлерге қол жайып,
Сонда да ата өкпем жоқ.

Он төрт жыл өтти арадан,
Тәметип сырттан қарадым,
Брайылан қайтпадың,
Едиге деп бир ядлап,
Атымы сирә айтпадың.
Жолаўшыдан хат жоллап
Кеўілим ушын жойытпадың,
Сонда да сеннең өкпем жоқ.

Сеннең өкпем бар еди:
Қыйын болды менин ҳалым,
Улы-қызым — жамалым
Келининнин бойында
Алты айлық қалды ҳәмиле
Келинин үл түўғанда,
Есигиннин алдына
Сүйинши сорап барғанда,
Қулақ-мурнын кестирип
Өз өзине жегизгендей
Не қылып едим сендерін?
Жылап барды Нурадин
Шыдамадым сөзине,
Ойлап турсаң азабын,
Қатты батты бизлерін.

Миндим бедеў белине,
Астым Адырлы шөлине,
Аяғына бас урып,
Сатемирдей патшаны
Еритип келдим кейниме,
Сатемир деген хан келди,
Аўыр лашкер қол келди,
Неше мың қара топ келди,
Жер қайыскан көп келди,
Таймастай палұан ер келди,
Фапыл қалма хан ата.

Ғайратыңды сала бер,
Арығыңды баға бер,
Әскериңди жыя бер.
Үш күн мәўлет хан ата
Урыс жайга шыға бер.

Мақул тынла сөзимди,
Урысқа шақла өзинди,
Хақладым ата дұзынды
Қарсыласын шаба бер,
Төмен алма жұзинди,
Қатын қылып аларман
Қаныкей менен Тыныкей
Еки бирдей қызынды.

Инандырып сөзине,
Тәсelle берип өзине,
Аттың басын қайтарып,
Қайта берди Едиге.
Туўры келген изине.

Әлқыссса, бул сөз Тоқтамыс ханның жети жүйресинен өтти,
етин қырқып сүйегиңе жетти. Атпай-шаппай ханның иси питти,
ақыл-естен айрылып ханның қолайы кетти. Себепсиз жаны
шықпады, ыңырысыды, жатпады. Мына таңлар атпады, шашы-
рап күнлөр шықпады. Қыйыншылық пенен таң атты.

Ол заманың патшасы соғысының белгиси ретинде топ атар
еди, топтың дауысы жеткен жердеги барлық адамлар қуарал-
ланып келе берер еди. Шыңғыстан қалған қара топты урды.
Топтың дауысы жеткен жердеги барлық ҳәмелдарлар жәм
болды. Булардың алдында хан дийўаны Қосназарды қасына
алып, Тоқтамыс хан көпшиликке ўз өтти:

— Беглерим, бурынғының сөzlери ялған емес екен, көрип
инандым. Арық малды асырасаң — аўызы-мурның май етер, бу-
ралқыны асырасаң — қара бағрың қан етер, деген сөз бар бу-
рыннан. Бурынғақта еки жетимекти қыйыншылық пенен ке-
малына келтирген едим. Булар қолымиң тайынып кеткен еди.
Булар кеткен шығар деп жүр едим. Маган қастын тигип, уры-

сыұға қолайласып, Сатемир хан дегенди қырық мың ләшкери менен, он сегиз мың қара тобы менен қалама ертіп келген қу-саған. Уш күннен кейин урысқа шық деп айтып кетти. Қол қа-натларым, не кеңеслериниз бар, сасып турман?! —деди.

Ноғайлының әрўағы ушты, берекети қашты, урыстың сал-дары түсти, қысынғанынан хан қан қусты. Едигениң саўлаты толы ноғайды басты. Еситип ҳәмәлдарлар:

— Тақсыр, ҳәр ким қолындағы баласының ким болатуғы-нын ойлап билер болар. Шошқа шошқаны жармайды деген, баласының қаидай пешелери бар еди. Сиз қоллап-қуўатлағыбын шалсаныз, урыспай, қан төкпей жарасық қылmas па екен, —деди. Оны еситип хан мынаны айтты:

— Жүйермекtiң бес-алты онатуғын пешеси бар еди. Оның оңар жери сол еди: өзинен жас уллыны көрсе, әзийзим дең сөйлөр еди, сиз билерсиз дер еди. Оннан жоқарыда отырмас еди, төмен отырап еди. Улық-уламаны, жас уллыны сыйлайтуғын еди. Өзинен бир жас кишини сиз турың, биз билермиз дер еди. Өзи үнатқан жағына ерлерден асқан ер еди, жүртқа бас-шы болады деп соңнан қәўпим бар еди, —деди хан. Ҳәмәлдарлар бул сөзді еситип:

— Ондай болса мүшкилиң аңсат еткен. Хана-хана медре-седе Едигениң устазы кәтте ҳәзирет улық пир бар, соны шақырып алың. Ноғайда аты мәлім улықтарын жәм қылып, устазын алдына салып Сатемир ханға елшиге буйырын. Сатемир ханға барсын, сиз тәрептен арыз қылсын. Едиге устазын көрсе, Сатемир көп дуўагейди көрсе, көз көзге түссе, мириим-шапа-хат жүзге түседи деген, устазының бетин қайтармас, урыспас, жарасыққа келер, —деди.

Бул сөзді хан еситип, белине жети пота буўған менен ба-ра-бар болды. Кәтте ҳәзиретти шақырып алды. Елден аралап атақты бир жұз ийшан жыйды. Буларды Сатемир ханға елши-ликке буйырды.

Халы қыйын ҳәр бир жерде,
Өзи құсан гүнәкерге,
Елшилікке жол тартты,
Шағаладай ақ сәлле.
Улама менен дос болып,
Баўыры қара тас болып,
Сатемир ханға жүреди
Кәтте ҳәзирет бас болып.
Арада еки қонады,
Қызыл жүзлери солады,
Сатемирдин шатырына
Елшилдер тайын болады.

Сатемир алдына шығып, қол қаўсырып, улықтарды қарсы күтип алады. Ерекке шатыр қурып, алдына дәстүрхан жайып, бир ақшам мийман қылады. Азанда Сатемир патша алдына қол қаўсырып келип, хызметлерин сорап, Сатемир бир зат айтып турыпты:

—Ат шабады батыр жигит қияда,
Шын ашықлар бир-биринен зияда.
Не хызметин, не арызын бар еди,
Топарласып бәршең пайыў-пияда.

Таза тарлан талпынады уяда,
Хеш мұсылман сарғаймасын қияда,
Басында ақ сәлле, ийниңде мелле,
Не хызметке келдің пайыў-пияда.

Қолдан келсе тутсаң әдиўли атың,
Бизден қайтпағайдағы ықыласың-пәтін.
Хош келипсиз ноғайлының беглери,
Жасырмай айт кеўлиндеги мәқсетиң.

Халқына даңқы бар ерлердің ери,
Биз билмеймиз ханың гүнәкерлерин,
Топарласып келе қалдың қасыма
Жолың болсын ноғайлының беглери.

Оң жағынан шалқып туған айынды,
Қөрип қүйанаман қадди-бойынды,
Қол қаўсырып келдің менин алдыма
Баян еткіл бізге келген жөнинди.

Ийниңде жаназан, басында бағын,
Улығысан, не десен көтердік назың,
Топарласып келе қалдың қасыма,
Баян етиң, бізге қандайды арзың.

Сыры мәлім, өзин жайлажан елиң,
Бизден пітер сизге қандай керегиң,
Бізге келген мақсатыңды баян ет,
Сапар тартып келген қандай тилегиң.

Әлқыссаса, бул сөзді еситип, улықтар ханға қол қаўсырып, келген үазыйпалы хызметин айттып шуўласа берди.

—Көрип қүйанаман қадди-бойынды,
Майданға құрыпсаң ала түүйнды,
Ғаҳи гарға, ғаҳи жарылқа патшайым
Құлақ сал, айтайып мәқсет-ойымды,

Курал алып, қаҳарине минилсең,
Ләшкөр айдал үстимизге дөнисең,
Кимде арын, кимде алажақ өшиң бар
Топ сүйретип ел шетине келилсең.

Майданға қурыпсан қатар ақ шатыр,
Ақсақ-майып, елимде көп мұсапир.
Дүбіриңен тыныш елим шуұласты
Даңқыңдан ногайлы қорқысып атыр.

Не болса да өзи болсын Тоқтамыс,
Оның ушын гүнәли емес халқымыз,
Тилегим сол сизден, жарасық қылыш
Ел қорқытыў сүллет, парыздар емес.

Тилегим, гүнөсиз халықты қырма,
Орынсыз топ атып обалға қалма,
Тоқтамысты шақырып алып жарасын,
Хадалатыз деген насақты алма.

Ақылға жеңдирип, ашыўды бастыр,
Жұзлестирип, ҳарам кекти ажырастыр.
Шақыр Тоқтамысты, артық-кем сорас,
Атасы менен ботасыны жарагастыр.

Улықларды жыйнап басып қурадым,
Шуұлаған халықтың тилегин алдым,
Жети пуштыңызға пәтия берип,
Ханым, сизден халық тилегин сорадым.

Әлқыссса, еситип оны Сәтемир, ақылы менеп ойланды, елшиңиң сөзине мири қанды. Едигени алдына шақырып алды. Халайықтың сырына қанды.

— Балам Едиге, Тоқтамыс ханыңа, ели-халқына ийнедей өкпем жоқ. Сениң ушын жығын тартып, топ сүйреп келгеним ырас. Басқа қыянатым жоқ. Мынаў сениң устазың дейди, мына уламалар сениң елициң атақты шашанлары дейди. Тоқтамыс ханың барлық гүнәсин тилем келдим дейди. Усыған не мәқ-сетиң болса өзиң айт балам, мени жаман атлы қылма. Мен саған ерип келген көмекшимен, айдасан жүремен, ийирсең жатман, урыс десең әскериңиң бири қалғанша урысаман. Абзалы, Тоқтамыс ханды алдына шақыртып ал. Халықтың ҳаққына, устазың-улықларың ҳаққында дуўа қылсын. Атансың қолын алып жарас, барлық гүнәнди өт, балам. Маған ертерек рухсат ет, мен аман-есен елиме қайтып, әскерлеринди ертерек бала-шагаларына қүйистырайын, — деди.

Еситип соны Едиге, қап-қара болды жүзлери, жер көрмеди көзлери, қуп-қүй болды жүзлери. Бурынғы ислери ядына түсип, қаны қайнап, ренки ушып, делебеси қайнап писип, устазына минип-түсип, өткен гийне-кегин айтып Едиге толрай береди:

— Ногайдан келген улықлар,
Қайсы бириң айттайып,
Сөздің мәнин молайтайып,
Тынлап бағып досларым,
Өткен сурғинди айттайып.

Сер салған ба екен дагыма,
Шығып па өткен күн ядымда,
Қандай шарапат салдың екен.
Негып келдииң алдым.

Жасым толмай ханыңнан,
Ойран болдым дәртинеи,
Бийгунадан, бийгүнә,
Жығып салып артымнан
Жоқпа екен ханың ядымда,
Таң атыға қарамай,
Куўып салды-аў жүртүмнан.

Душпаның тилин алып,
Қарааштай алжыған,
Табағымнан жаздырып,
Күйүп шықты қаладан
Күл-қутаны азғырып.

Сөзлөримнен тапты айып,
Халықа жаман атым жайып,
Пайдаларга қостар таппай
Ақша жүзим сарғайып,
Онда-мунда соқлығып,
Кемлик тартып мұнайып,
Пирим деп мен сыйынып,
Атында туттЫМ қол жайып,
Көрсетпелдиң нышана
Пирим бунда қайда едии?

Басыма қыйын ис түсти,
Анымды қатаң алдырым,
Баарымға жер таппай,
Ақша жүзим солдырым,
Үш күн жүрдим майданда,
Харып-шаршап болдырым.
Пирим ханға баар деп,
Гүнайым тилем алар деп,
Кейнімнен адам жоллар деп,
Шапақатшы болар деп,
Сыртыңнан саған сыйындым.
Ақтөбениң басында,
Үш күн қарап отырым,
Ядыңа бир алмадың,
Пирим мунда қайда едии?

Иште қалған ҳәмилем,
Бул дүньяға келгенде.
Қаўырсынның қатырмай,
Балақ жүнин өсирмей.
Басына саұда салғанда,
Алты айлық аўыр жол
Мойнына лазым болғанда,
Жапасынан жалғыз өзи
Жолға раұан болғанда,
Атамның пири — устазы

Тилеп алмас па екен деп,
Алдына жылап барғанда,
Шашақтың салмадын,
Пирим бунда қайда едиң?

Тоқтамыстың алдына,
Гүнайым сорап бардың ба,
Баламның көз жасына,
Нәзеринди салдың ба,
Пирим бунда қайда едиң?
Бул дүньяга шыққалы,
Бес рет көрдім аламат,
Тоқтамыстай хан атам.
Жаптырдың ҳәртурли ғәрамат,
Бир-бireүди көре алмай,
Неше рет шуұластық,
Сыйынған пирим сен болсаң
Көрсетпелің кәрамат.
Пирим бунда қайда едиң?

Тилек деген сол болса,
Бул тилегиң берилмес.
Қәдемине нәзер салмас,
Ногайлы менен урыс салмай.
Тар көшеде ат ойнатпай,
Рустемниң сауашын қурмай,
Тоқтамыстың басын алмай,
Өшлиден өшимди алмай,
Кеклиден кегимди алмай.
Мениң кеүлім жай болмас.

Және бир айтар сөзим бар;
Ногайдан келген улықлар,
Сизлердин сөзің сынбасын,
Соған ырза болынлар,
Тоқтамыстай ханыңа
Он жети күнаппик пурсат бар.
Қаласын бәлент салдырып,
Қандегин терек қаздырып,
Ләшкерин толық жыйдырып,
Бұзық топларын қуйдырып,
Халқына айтып қондирсіп,
Ханыңа соны айтып бар.
Керек затын топласып,
Урысқа өзин сайласып,
Аламаның жыйдырып,
Билгепинен қалмасып.
Он жети күн толғансон,
Мына жатқан ләшкөрге
Жизиясын таярласып,
Ханыңа соны айтып бар.
Улықлар сениң ҳұрметиң
Ҳұрмет еттік сизлерди,
Балам жалғыз, мен жалғыз
Бәддуәа етпе бизлерди.

Элқысса, Едігегенің әзілери устазының жүйесин құрытты.
Устазы қатты уялып, өз жибіне өзи оралып, өткен дәртлер
қозғалып, жоқары қарай алмай, жер шуқылап, орынан тұра
алмай қайтарып дәлійл айта алмады. Едигеге қуллық айтып
келген излери менен кейин қайтты. Ханға барып көрген бил-
генилерин айтты:

— Едиге балан бизди сыйлап он жети күн пурсат берди.
Соған тайлық атыңды бағасан, дағазанды қағасаң, қандегиңди
қаздырып, кемисин болса жыясан. Он жети күнге шекем Сате-
мирдин қырық мың ләшкериңе жizia тасысан. Он сегиз күн
деген күни урыс жайына тайын боласаң,—деп уламалар тар-
қап кетти.

Қатты қорқып түрған Тоқтамыс хан он жети күн дегенді
еситип, қуұанышы қойнына сыймай, қырық күн шейитликте бир
күн тиришилик деген, он жети күнге дейін өз жайыма қояту-
рын болса, оның несинен қорқамаң, деп қуұанышы қойнына
сыймай, қаласында ябы, ешек арба, шана демей жыйдырып,
қатар-қатар кәрүән дүзип, Сатемир ханың ләшкериңе он күн
азық тасыды. Ләшкериңиң көплиги сондай, қандай ғайрат сал-
са да он күн тасыған жизиясынан адамға бир зағарадан да
жетпеди. Он күннин ишинде Тоқтамыс ханың писентинде ҳеш
қандай заты қалмады. Хан қапа болды. Қорқақтың көп қуўсаң
батыр болады деген, хан жеделге миңди. Бул барыстан бары-
жоқтан айрылып қара жүртта бир өзи қалатуғыны қөринди.
Қара жүртта қалғанин соң өзинен өзи қолға түсетеуғыны бел-
гили болды. Есін барда етегінді жап деген, мен қом етимниң
барында аяқ серпем қалайын, тәүекел, бул қорлықтан урысып-
ақ қөрейін, я алайын, я ертерек бағындырып баҳтымды сыйна-
йын, женилсем тәғдирге тәмбіл, қазаға ыразы, бәлеке сабыр
қылайын дег ойлады.

Қалада атлар ойнattы, шыбын жанын қыйнattы, менмен
деген ерлерин, қара тобын сүйретti, қарсыласқан ерине полат
найза сүйретti. Қөмірдей қара қул-да атланды қаладан, байы
өлген тул да атланды қаладан, Сәзенде менен гөйенде, сырнай-
шы менен баламаншы, масқарапаз ол да атланды қаладан.
Атқа минген қалмады, тайға минген қалмады, ғашыр минген
қалмады, түйеге минген қалмады, пияда жүрген ләшкөрлердин
есабы, саны болмады. Ақ жалаудан туў алып, сансыз ләшкөр
қол алып, ләшкөрдин изи шубалып, Сатемирдин ләшкериңе қа-
рап Тоқтамыс хан жол тартты. Мәқсетли жерге барады, көзден
жасын булады. Жығындарын шуұлатты, хабарсыз жатқан ләш-
көрге шетинен барып Тоқтамыс сиясат қылып топ атты. Топ
атқаны ұчақында бирнешелер хабар тапты. Сол үақытында
Сатемирдей патшадан бир мәхрим келип арыз етти:

← Тоқтамыстай долы хан,
Түсінбедім, бул нешик ҳал.
Хабарласпай топ атып,
Араға салмақ сиз малел.

Ха, Тоқтамыс, Тоқтамыс,
Азырақ ойлап тоқтаныз.
Айтылған ўәдең бойынша,
Биз бенен хабарласыныз.

Хәркимге керек памыс-ар,
Өзли-өзинен урынып
Соқпағынды етпен тар.
Елши арқалы айтылған,
Хадалатлы ўәде бар.
Асыққанлар ҳәр жерде
Өз-өзинен шабылар.
Анла-анла, Тоқтамыс,
Бизден де толлар табылар.
Атпаңыз қара тобынды,
Салмаңыз бизге ебінди,
Усы болса билгениң,
Бұлдирмермен көбінди.

Биз мийманбыз жерине,
Себел бенен келдик елиңе,
Мийман болып жатырмыз
Шыңғысхандай бабаның
Сүңқар салған көлинде.

Мәміле болып сиз бенен
Гәпти арага салайық,
Палұан салып ортага
Тамашага қарайық,
Еки жығын, еки жақ
Тәреп болып турайық.
Патшалықтың белгиси
Қағылсын халыққа даңғаза.
Әмин тұрсын арада
Берилсін зорыңа баҳа,
Еки жақтан арнаұлы
Палұанлар шықсын ортага.

Билгениңен қалмасын,
Қасына адам бармасын,
Хәрким күши жеткенин,
Хеш бир аяп қоймасын,
Қолдан келсе сол жерде
Әйдархадай жалмасын.
Ат кекилин өрейик,
Аты шықсан палұанлардың
Кәрәматын көрейик!
Менменсинген ерлердин
Сен де, мен де қатарда
Тамашасын көрейик.

Өлдүсса, соны айтып елши қайтты, барып Сатеміртө айтты.
Ол заманның урысы усы заманның гүреси болса керек. Сатемір ләшкерлерине хабар береди. Мына сөзді еситип, еки жақтың ләшкери еки тәреп болады.

Сатемір ханның ләшкери
Қара күрттай толысып,
Шықты урысқа сап тартып,
Тоқтамыс ханның ләшкери
Қара күрттай толысып,
Бул да шықты сап тартып.
Шыңдауыл жарды урады,
Еки патшаның ләшкери
Еки сап болып турады.
Ақ шатыр, алпақ шатыр,
Ақ шатырда батыр жатыр.
Қара күрттай толысып
Дагы-дашты тутып атыр.
Кайда душпаның Едиге
Жазасын бизлер берейик, деп
Сатемір ханның гошақлары
Изли-изинен келип атыр.
Урыс майданын бақылап
Еки жығын, еки сап
Алдына дөнин баратыр,
Жигирмадай азаматтар
Кеүили дәръядай тасқынлап,
Сатемірдин палұанын
Таймас арыслан дер еди,
Жүйірін шықсан ортага
Аш бөридей жалақлап,
Тоқтамыстың батыры
Алаңғасар Байназар
Бул да шықты «аллалап».

Хәр ис себеп болар ҳақтан,
Тилем тилем ыбал-бахтан,
Нарын туллар мингени,
Шыгарған жана бақыдан,
Қарсыласып ат қояды
Еки палұан еки жақтан.

Көргенниң кеүли тояды,
Еки батыр ортада
Хайран болып турады.
Еки батыр еки жақтан
Бир-бирине ат қояды.
Сапта турған халайық
Тамашага қарады.
Еки батыр қарсыласты,
Ғайратлары ҳәдден асты,
Бир-бирине тайсалмстан
Найза менен шанышласты.
Саўытлардың беклиги
Мәрт күшинен айбынды.

Тасқа тийген секилли
Қармақ болып қайрылды.

Еки палұан ортада
Райратлары тай келди,
Себил қалдың бізден деп
Оларды атып таслады.
Тазадан ҳәмәл баслады,
Ақ балдақтан услады,
Қынапқа салса қылт еткен,
Сүйүрп алса жылт еткен,
Балдағынан бал аққан,
Жұзлеринен қан аққан,
Қәхәрленсе тас кескен,
Карқаралы бас кескен,
Ҳасыл теги ақ алмас,
Силтеген жерден жан қалмас,
Испаҳаны семсерди
Батырлар қолга алады.
Бир-бирине ат айдал,
Геллеме-гелле шабысты
Дуўлығаның беккем көзи,
Тасқа тийген секилли.
Хәр жеринен кетиди.
Шар менен жүзи жетилди.
Жарақтан пайды келмеди,
Оларды атып таслады.
Хайран болды муралы,
Қайтадан ҳәмәл баслады.
Колдан келсе бир-бирин
Өлтириў ушын қасаяды,
Бир-бирине жуўырын,
Ыныранып шоқмар таслады.
Алалмады бир-бирин
Қалша қарап турады.
Бир-бирине ат айдал,
Ат үстинен айқасты,
Жағаласты, шайқасты,
Аш буұрадай шайнасты,
Бари арман тартады,
Бари берман тартады,
Атлардың бели қайысты.
Бир-бирине күш бермей
Жер табандап тартысты.
Ыныранған сестине,
Кара таслар босасты,
Аямады бир-бирин
Кейин-кейин тарқасты,
Ат үстинде шайнасты.
Жараган нардай ыныранып
Еки батыр ортада
Аллаға қылды налысты.
Әйнә песни ўғында,
Байназардың хийлеси асты,
Көлтириди онайдан дәсти,
Таймас арыслан ерлерди

Тартып тақымға басты.
Жортыўылдай қолын салды,
Таймастың оңайын алды,
Алаң болып ғапыл қалды,
Шаққан екен Байназар,
Таймас деген батырды
Тулпарынан жулып алды.
Аш қырандай қулаш керип.
Ыныранып сестине
Таў гүмбірлеп, саза берип,
Алға айланып талабы
Шәхимардан абырай берип
Таймас атлы ерлерди
Фұнан қойдай өңгерип,
Алың қайты Байназар.
Патшаның үқытын қошлады,
Зорлықтан хабар баслады,
Таза олжаның алды деп
Токтамыс ханиң алдына
Таймас деген батырды
Ылақтырып таслады.
Токтамыстың патша
Зұлымлығын асырды,
Қуўантып кеўлин тасырды,
Таймас деген батырды
Пияда, атларға бастырды
Жүргегиен тестириди.
Сүйүрп алып жүргегин
Сүйүк сүға бастырды.
Душпанлардың жүргегин
Сүйүк сүға бастырмак.
Тоқтамыс ханинан қалдырым.
Аланғасар Байназар
Қайтып келип урысты.

Алға қарай урды жаўлан,
Жүргеги өскін қара таўдан,
Байназарға қарсыласты
Таймасбектей неше палұан.
Айбат шегип бармады,
Жигер күшин салмады,
Қарсыласып урысты
Бирағында буларың
Таймасбектей болмады.
Бир нешесин құлатты,
Бир нешесин сұлатты,
Сатемирдей патшаның
Аты шыққан батырларын,
Бир тоқсанын құлатты.
Ләлійлеп қайты Байназар.
Болған исин Едиге
Алыстан керип тур еди.
Зығырданы қайнады,
Ишин дәртлер жайнады,
Қөзлери оттай жайнады.
Мәртликке белин байлады,

Біңіранып жаідан туралы,
Ат құйрығын түйеди,
Мәрт қабагын үйеди,
Бадана көзли ақ саўыт
Ийнине батыр қийеди.
Таярланып урысқа
Билекке күшин жыяды.
Садақ толы сай көз оқ
Белине батыр орады;
Дуўлығасын жамылып,
Қалқанын белге шалады,
Ҳасыл теги ақ алмас,
Тұтсаң билегин талмас,
Силтеген жерден жан қалмас,
Испаҳаны ақ семсерди
Батыр қолға алады.
Құблаға басын қаратаң,
Қаршыгадай қайқайып.
Атқа қарғып минеди.

Пешенемде болғай хат,
Әйледим ҳаққа минахат,
Қол көтерип Сатемирден
Едиге алды рухсат
Аттың басын онғарып,
Тоқтамыс ханың туýына
Буўыл тулпар, боз баслы
Бурқырап шапты Едиге,
«Алла» деп атлар қояды,
Есабы жоқ жығынга
Араласып барады.

Менмен деген батыр шерлер,
Узақтан арнал келгенлер,
Бизнұ ушын қәўендерлер,
Дениң-дениң хан үстине.
Қекиригие аты мәлім,
Тасаддық жолыца бұл жаным,
Шашың душпанлардың қанын.
Атланыңлар ар үстине,
Ер жолында беріндер жан
Қанға боялсын кең майдан.
Ойран-талқан болсын душпан
Ат қойыңыз ар үстине.

Қарсыласса қандарлар,
Саұшта морт кеўли шағлар,
Тасқан болсын кең майданлар
Қанлар қойың хан үстине.

Талқан етиң жол гүзарын,
Өнсін неше жылғы арым,
Қыздырың саұш базарын,
Қанлар төғиң қан үстине.

Урысқа тилем қардарым.
Тутын тириләй сәрдарын,
Арнал келген ғошшақларым,
Ат ойнатың хан үстине.

Сол сөзлерди баянлап
Шаўып шықты ортага,
Сол ұақытта Нураддин
Ат қойып келди кейнинен.
Атасына арыз етти:
— Айналайын жан ата,
Әдепкинп җазасын,
Соңғысы берсін сазасын.
Руқсат бер бизлерге
Откерейик қылыштан,
Менімен, ақыл, данасын.
Тәлім алып урыстан
Билейин мел де шамасын,
Белли қас душпанларының
Берейин өзім сазасын.
Мына сөзді еситіп,
Атының басын тартады,
Баласына Едиге
Тыңбай нәсият айтады:
— Ҳә жалғызын, Нураддин,
Береди аллаң мурадың,
Атасан бұрын ат салғаның
Улығ болар шырағым.
Айланайын, жан балам,
Тоқтамыстың дәртінен
Алынды неше жыл айым,
Бизге гезек айланып
Келип тур маған бул қайым.
Душпанға атлар салайын,
Тоқта-тоқта шырағым.
Ошшиден ешім алайын,
Қеклиден кегім алайын.
Балам, сырың маған мәлім,
Көргениң жоқ жаўдың қалын,
Бир азырақ сабыр ет
Билмейсек урыс тәлімін.

Ашылған ғүлдей соларсан,
Адасып жазым боларсан,
Тоқта, тоқта жас балам
Ишиме дәртлер саларсан.

Оның ушын қайғы жеме,
Хешкимді сен ладан деме,
Пәндиұ мениң нәсиятим,
Мына жатқан душпанға
Хәргиз тыбық сиятреме.

Түйрі маған нәзерин сал,
Айтқанымды үйренип ал,
Құйып жетип душпанға

Шанышқанымды үйренил,
Балам меннен тәлим ал.

Кыйыншылық бул жерди,
Мәкестинди күда берди,
Атқанымды үйренил,
Устаз етип бизлерди.
Асықпай тур жалтызым
Гезек келер сизге де.

Кабыл болғай тилем-налың,
Айланғай оңға талабын,
Устаз тутып бизлерди
Кейнинен қалма шырагым.

Сол сөзлерди баянлад,
Көк ала қалқан қолға алып,
Иши оттай жалынлад.
Аш бүркиттей шабынып,
Буұрыл тулпар, боз баслы
Бүркырап шапты Едиге
Аланғасар Байназар
Едигени бул танып,
Шийрин жаны ғай болып,
Қатты қаста бодым деп,
Бақырып қашты геллегар.

Соны айтып Едиге
Ыңыранып атлар қояды,
Есабы жоқ ногайға
Керилип наиза урады;
Қолында қылыш жайнады,
Есабы жоқ жығынды
Дүркіреттіп айдады.
Гәхи ондан, гәхи солдан
Керилип қамшы тартады,
Айбатынан көп жығын
Апыр-топыр болады.

Таң қалғандай болды урыс,
Ким мусылман, кимлер орыс,
Урыста жоқ қараң түрүс,
Айдарқадай дем шегеди.
Қолларында кескир қылыш,
Мыңға татыр жигери-күш.
Болды ногай астын-устин
Хәр тартқанда кескир қылыш.

Кеседилер он-он бестен,
Гелле алды карқарадан,
Қашып қалды неше ладан.
Едигениң гайрат күши,
Кейин емес Рустем шахтан.
Ат жол таұып журе алмады,
Қырал қалған адамзаттан.

Едигениң урыслары
Кейин емес қыяметтен.

Ысырапыл үргин үрилди,
Ногайлының басына,
Қыямет-қайым қурылды,
Адамзаттың қанына
Ат омбылап сүринди.

Келлелер ажырасты тәннен,
Жуда болды шыбын жаннан,
Адамзаттың өлигинен
Жол қадаған болды майдан

Жетти пәлекке наласы,
Нешше жаның кетти басы,
Қырал қалған адамызат
Қанларға боялып лашы.
Құрт ойыны қурылды,
Испаханы қылыштан
Есапсыз ногай қырылды,
Тоқтамыс ханың басына
Ақырзаман қурылды.

Аламан болды уллы дуў.
Адамзаттың аққан қаны.
Мысал дәрья аққан суў.
Ортасында тур еди,
Ханлар қурған жасыл туў,
Сатемирдин ләшкери
Тамашага қарады,
Көргенлер ҳайран болады,
Пүүниң атлар тояды.
Сол ұақлары Тоқтамыс
Ақылынан сасады.
Сасқаны оның емес пе,
Түұлы тасласп қашады,
Куұып жетип Едиге
Сайлап-сайлап шашады.
Бәлентке шығып тол атты,
Аш-арығын жылатты,
Тоқтамыстай патшаның
Кара туўын қулатты.
Менмен деген ерлерни
Вөлинген қойдай шуұлатты.

Қылыш қаннан тап алды,
Айралық дағы жаманды
Қылыштан қалған ногайды
Тоқтамыс ханың бас қылып
Ерик деген қаласына
Әл-аман дейип қамады.
Сатемирдин ләшкери
Ногайлыны шүұлатты,
Бир атқаннан қаланың
Бир қалталып қулатты,

Талқан етти даланы,
Алар болды қаланы,
Шуўлатар болды жас баланы.

Әлкүсса, Сатемир патша Едигени шақырып алды.

— Балам Едиге, енди тоқта. Хан қашты, қаласына қамалды. Қорықпасан сыйырлармысаң деген, қашқан соң тамам. Енди қүйғанын айып, — деп насыят айтты. Едиге мәртлик етти, урысты тоқтатты. Тоқтамыс қатты қорқып, елши арқалы Сатемирге хабар салды. «Ал мен пәсіне қайттым, малы-бахтым, тажы-тахтым, ели халқымды пайтақ жұрттымды Едигенин жоғын тағыма миссин, Жұрттыма ийеболсын, енди ногайға қылыш урганды тоқтатсын. Сиз Едиге менен бизді жарастырын» Сатемир менен Тоқтамыс қол алысып, Сатемир Едигени дәлійилге тутты:

— Ал, Едиге балам, Тоқтамыс атаң тажы-тағын, малы-бахтын, пайтақ жұрттын, алтын тағын саған бағыш етти. Қабыл ет, деди.

Едиге оған қуллық айтпады, қол көтермеди. Сол ўақытта Сатемир патша:

— Үа, Едиге, әдепте-ақ айттым: гұналық, қустақылық атадан табылмайды, баладан табылады дедим. Атан пақырдың не гүнәси бар, урыстан қашты, шақырдым-келди, саған малы-бақтын ели-халқын, алтын тағын халық алдында берди. Оған Әлбетте, гүнә-сендे. Неге дуўа алмайсан, неге қабыл етпейсөн? — деди Сатемир. Еситип оны Едиге:

— Ата, оның мәниси бар, — деди.
— Не мәниси бар? — деди Сатемир.

— Бул кишигирим патша емес, жети атасынан бери патша. Жети атасы — Сыран патшадан қалған, өз әўладынан айрылмаған Бақыс деген қусы бар, өзинен аўыспаган деген шәрти бар. Сол қусын алдырып, өз қолынан көпшиликтин алдында ушырысын, кимнин басына қонар екен, — деди Едиге.

Әне, бул сөз рас еди. Тоқтамыс ханның жети атасынан бери киятырган дәўлет қусы бар еди. Басқа халық сезбейди, тек өзи билер еди. Сатемир Әмийин арқалы ол қусты тоғыз қабат тордан шығарып, халқын жыйнап, уш мәртебе ушырды. Уш ретте де Тоқтамыстың басына қонды. Сатемир бул иске тәсілдәўлет қусы басында, сен қорқытып алып берген менен сен кет-

344

— Балам Едиге, ықтыяр өзинде — деди.

Сол ўақытта Тоқтамыс хан Едигеге:

— Балам Едиге, сен бизден сақландын. Меннен мурат-мақсетиң не? — деди. Сол ўақытта Едиге:

— Қуллық ата, бул сөзине тұраман. Енди мениң мурат-мақсетимди бере фой. Бул ушын ортанды Едил деген дәрья бар, аржағын маған босатып бер. Едилдин аржағында атымды бағайын, құсымды салайын, мениң менен исин болмасын! — деди. Тоқтамыс хан буны еситип құйаңып кетти.

— Балам Едилдин аржағына ырза болсан жұдә берейин. — Және қандай мақсетин бар? — деди хан. Едиге айтты:

— Он төрт жылдан бери шәхәриде ҳеш ким ҳалын сорамай хор болып отырган Қарақас атлы ҳаялым бар. Ақ ордасын сайлатаңып, белдеүине бедеү байлатып, адам баласына не керегин жаратып қолыма әкелип бер? — деди. Тоқтамыс хан қуллық айтты.

— Және қандай тилегиң бар? — деди хан.

— Сениң жұрттында жасырынып жүрген Аңғысын менен Тыңғысын деген еки жорам бар, соны тауып алып, ҳасылдан кийиндиресең. Олар үйленийге шамасы келмей жүр. Халқынан ҳәр қайсысына жұрттан арыў сайлап үйленидиресең, үстине орда қурып, астына жорға миндирип қолыма әкелип бересен, — деди Едиге. Тоқтамыс хан буған да қуллық айтты.

— Және қандай мәқсетиң бар? — деди хан. Едиге айтты:

— Мениң қол астыма көшип өткен пұқараның изинен, ада-сып барған малыңың кейнинен қуўып барыўшы болма! — деди.

— Ҳәргиз аллада бармайын, көшип өтсе бәри сеники, ба-лам. Бир өзим қалсам да бармайын, — деди. Ұәде сол болды. Дийүәнға қағаз жаздыры, ертеден ғөрин қаздыры. Едилдин ар жағында жарты ылашық қоймай Тоқтамыс хан көширип алды. Едигеге бослаган берди.

Едилдин арғы жағын бөлип алып, Қарақас атлы алғаны боз ордасын сайлап, шегарага жалаў байлас, не керегин тай-лап Едигеге қосты. Елатынан излен Аңғысын менен Тыңғысын еки достын таптырып, айтқан шәртин орынлап Едигеге қосты Тоқтамыс. Қатара шатыр қурып, Едилдин аржағында еркинше турып, қаст еткениң тамырын орып, Қарақас атлы алғаны, Сатемир патшаның қызы Ақбилек атлы алғаны Аңғысын ме-нен Тыңғысын досты, Нураддин баласы, нешше мал досты, неш-ше жан досты сағыў-саламат қосылып, Тоқтамыстың елиниң жартысын бөлип алып, атын шаўып, қусын салып, Едиге неш-ше жылғы кегин алып мурат-мақсетине жетти.

345

* * *

Сатемир Едиге баласын Тоқтамыс хан менен жарастырып, хатластырып, антластырып, шәртлестирип қол алысып досластырып, нәрсесин қоймай, сапластырып, Тоқтамыс Едиге менен қол алысып, қошласып, ырзаласып, урықсат алып, қылыстан қалған ләшкерлерин жолға салып, тәүекелге бел байлан, өз алдына жол баслап Сатемир ханың елине қайтты.

Жетти мәқсет-мурадына,
Минип Ақша сур атына,
Тәүекел етип жол тартты,
Ләшкерин ертип артына,

Қарамай ашыў-тоғына,
Қарамай барыў-жоғына,
Сапар тартып баратыр
Жангент деген жұртына.

Басшы болып аламанга
Сегбір салып шыбын жанға,
Ел сагынған көп жығын
Сегбір тартты гүзер жолда,

Күнин-түнин бир етип,
Шыбын жанға зор етип,
Қарғыс айтып шуұласып,
Киятыр Сатемир ханға,

Сол кеткеннеп кетеди,
Жолларды сегбір етеди.
Он бес күн жузі толғаңда,
Жекенли көл, Желли көл
Желли көлге жетеди.

Қайтарда дәркәр болар деп,
Мола көміп өткен жер,
Жекен түүе гия жоқ,
Сүўлар түүе ызғар жоқ,
Шаңғытың қалған қия шөл,
Қуўрап қалған сайларды
Хан Сатемир көреди,
Хеш жерден суў табалмай
Шийрин жаны сескенди,
Тәүекелге бел байлан
Ониң да арман жол тартты,

Көзинин жасын булады,
Тәүекел етип Сатемир
Ләшкердин алдын құлатты,
Мийнети кем-кем арты,
Сатемирдей ханыңа
Азабы шөллөрдің батты.

Суў табалмай ҳәр жерден,
Ақша жүзин саргайтты.
Алды тастай қараңы
Қайының, кәнин молайтты,
Күнин-түнин бир етип,
Әзиз жанға зор ети.
Шөлистанда жол тартты,
Он күн тамам суў ишпей
Аламаның шуұлатты.
Отыз күн тынбай жол жүріп
Қегалалы Қуұлы көл
Қуұлы көлге құлапты.

Не себеп болды гүнәкар,
Ишке сыймады арман-шер
Қайтарда дәрман болар деп,
Мола көміп кеткен жер,
Кубала түүе ғаўдаң жоқ,
Сүўлар түүе ызғар жоқ,
Жәрдем таппай патшадағ
Қырылар болды аламан,
Қия шөлде шуұласып,
Жолға болды таламан.
Өлдім-талдым дегендे
Зорға-зорға шығады,
Қуўрап қалған сайлардан,
Не бир қырдан асалмай
Өңделері осылып,
Есабы жоқ талған адам,
Тил танлайға тығылып,
Жол тартқалы аламан
Бир ярым ай өтти арадан,
Карсы алдынан шығады,
Қарынша шөлі қаныраған.
Бес күн жанға зор салды
Күс ушалмас саҳрадан
Иси піткен аламан.
Баса алмады алға қәдем
Я бир булақ, гәхі қақ,
Дуўшарласпай алдынан,
Аяғын еркин баса алмай,
Мири қанып суў ишпей,
Табанлары осылып,
Шөлистанда сойылып.
Елатына жете алмай,
Бала-шағасын көре алмай,
Сатемир ханға ере алмай,
Себеп болып шөлистан,
Ишлерине толып әрман.
Он алты мың аламан
Суў таба алмай майданда
Шуұлай-шуұлай ғариплер
Барлығы өтти дүньядан,
Қанатынан қайрылып,
Туяғынан майрылып,
Атпай-шаппай Сатемир

Ләшкеринен айрылып,
 Қызының түсін басына,
 Қойны толып көз жасына.
 Абайсыздан Сатемир
 Ләшкериң жетти басына.
 Жан-жагына қараса,
 Жаңай деген бир атқосшы
 Жалғыз қалыпты жалында.
 Минген аты сүрінди,
 Абырай қолдан берилди,
 Абайсыздан Сатемир
 Қырық мың ләшкери қырылды.
 Ләшкеринен айрылып,
 Атпай-шаппай майырылып.
 Қанатынан қайрылып,
 Патша турып ойлады,
 Сарғаяды, солады,
 Қырық мың ләшкери қырылып.
 Арманға иши толады,
 Ләшкериң жолда қалғаны
 Жұдә жаман болады.
 Патша турып ойлады,
 Ат басында жүргеги
 Қанага сыймай туұлады,
 Жанай қосшы қасында,
 Ақылын жаман алады.
 Қырық күн шөлде жол журип,
 Қаласына киригүе
 Үш күнлик жоллар қалады,
 Эйне тациның алдында,
 Шаққан тауына келеди,
 Шаққан таудың басында
 Сатемир турып ойлады.
 Кеүлиң шайтан жайлады,
 Қекирегиниң әрманы
 Қазан киби қайнады,
 Қырық мындай ләшкериң
 Кимнин қалды атасы,
 Кимсениң қалды ботасы,
 Қиял етип қарасам
 Исимниң көпдүр қатасы.
 Бастан кешкен аўхалды
 Жанай елге айттар ай,
 Нешениң зарын тартар ай,
 Қүйикли болған бир бенде
 Геллемди алып кетер ай.
 Елине жар салар деп,
 Сырымды мениң алар деп,
 Қүйикли болған елатым
 Басыма сауда салар деп,
 Сөздің жубып байлады,
 Бир сумықты ойлады.
 Қамшысын жерге таслады,
 Я уйқының салдары ма,
 Я ләшкериң салдары ма,
 Қамшым түсти жерге деп,

Алып берің Жанай деп,
 Жанайга хызмет буйырды.
 Қеүилинде нәрсе жоқ,
 Жанай әттең еңкейди,
 Қасына жақын барады,
 Ғұдәри баўын семсеринң
 Билемек беккем орады,
 Абайсызда Жанайдың
 Қек желкениң тузы деп,
 Өлер жерин усы деп,
 Қерилип семсер урады.
 Тасты кескен ақ алмас
 Таймай әтип шығады.
 Қағып алды геллесин,
 Пота қылыш саллесин,
 Беккем етип сол жерде
 Құмға тықты геллесин,
 Қөрінбей ҳеш бир адамға,
 Түсіп саї менен салага,
 Сыйынып көмбіл панаға,
 Иши толып бийшара,
 Арман менен налаға,
 Жалпы жанға қөрінбей
 Уяла-уяла Сатемир
 Эйне жатар ўғында
 Жалғыз бир кирди қалага.

IV БАП

Әлқыссса, Сатемир ханның баяны сол жерде тамам болады.
 Білған ис ҳәммеси айық, ҳалқыма болсын ылайық, ендиги сөз-
 ди тынласаң Тоқтамыс ханин баслайық.

Едиге Тоқтамыс ханның пайтағының жартысын бөлип
 алып, Едилдиң аржағында ҳәр ким талайынан көріп жата-
 берди. Аттың жалын таллап өрди, аш-арыққа төрелик берди,
 көүли сүйген досларын қасына алып тамашалы дәүран
 сурди.

Откен ис ядта қалмады,
 Ашқа жәбир салмады,
 Паналап барған адамнан
 Салық-шығын алмады.
 Бәршени бир көзде көрди,
 Ҳалқы абадан болды,
 Едигениң қоласты
 Қуұапышлы абатқа дөнди.
 Үстемліктің аты сөнди,
 Буларды жақлаған ҳалық
 Едигеге алғыс айтты.

Ҳалық Едигеге мың-мың ырза болды. Тоқтамыстың үстин-
 де қалған елат салғырт-закат, дайек, шәп аўыз, түтии шул,
 жады қурал салығын төлеп турды.

Едигениң үстине көшип өткен ҳәр ким ол бәлелерден аман болады. Тоқтамыстың жұрты түрли бәлеге тутылды. Едигениң үстине қашып барған елат түрли бәледен құтылды. Бәлесиз жерди ким жек көреди, олар да өтти Едилден, буларда өтти Едилден, азат шыққан баярынан құл да өтти Едилден. Тынышлыққа қызығып, тыптыныш отырған байлар да өтти Едилден.

Тоқтамыстың жұрты түрли бәлеге тутылды, Едигени жақлаған қорқыныштан құтылды. Тоқтамыстың жұртының бес есеси Едигениң үстине көши. Тоқтамысқа бара жақ арызғой-дин аты өсти. Буны көрип Тоқтамыстың аталық, нағыбы, жұзбасысы, дийұаны Тоқтамыстың алдына келип арыз өтти:

—Жұртың дағып кетти, бул қорлыққа шыдап қалай отыра-мыз тақсыр. Жұртының бәри Едигениң үстине көшип кетти. Ойласан шыдайтуғын жери қалған жоқ. Айтқанды етсеңиз жұртты я Едигеге берин, я сиз сораң — деди. Еситип оны Тоқтамыс хан қатты қапа болды. Едигениң бул не қылған зорлығы, бул не берген қорлығы деп жаў-жаракұлы қырық жигитин шақырып, Едигениң жұртына атландырды. «Ат салып өти Едилден, Едигениң жылқысынан, түйесінен күшлерің жеткенинише қуўып өтиң Едилден, сонда қайтер екен бул заңғар маған», деди хан.

Әне, жүйрік атлы, жаў-жаракұлы қырық жигит ат салып Едилден өтти. Едигениң шанлағында жатырган жылқысынан, түйесінен тоз-тоз қылып қуўып өтти. Едиге оған дәрпенбеди. Бир болған ис еки болады. Бес-алты ай өткен сон және қуўды, Едиге дәрпенбеди. Ушинши рет және қуўды, Едиге дәрпенбеди. Сол арада еки ярым жыл өтти арадан.

Ханың кеүили өсти.

—Бәрекеллә, Едиге меннен қорқады екен-аў, баяғы ғайрат Сатемир ханың қырық мың ләшкериниң саұлаты екен-аў — деп қыял өтти.

—Жигитлерим, атланың, Едилден өтиң, Едигениң шаңлағы-на барың, шопанлың, падашысын тутып алың, қулақ-мурның кесин, өз-өзине жедириң, Тоқтамыстай атаңың сизге қылған зорлығы, ханыңа берген қорлығы дең. Айтып барсын ханына, онда қайтер екен маған.—деди Тоқтамыс хан.

Жаў-жаракұлы жұз атлы болып ат салып өтти Едилден. Жайлаудағы падашы, шопанларын бас салып тутып алды. Басына сауда салды. Қулақ-мурның кести, өз-өзине жедири, жиги-жиги дедири. «Ханыңа берген қорлығым, сизлерге қылған зорлығым, айтып бар буны ханыңа, билгенинен қалмасын, айтып бар Едигедей ханыңа», деди. Едигениң шопанлары, түйе баққан сарғанлары қулақ-мурныңан айрылып, үсти-басы бәри қан, бәршеси бирдей шала жан, көринген-

лерге болып дақ Едигениң есигиниң алдында намазшамда шубырысын топар-топар болып тұра берди.

Едиге майданға шықса, баслары бояу түйген келсантай қақайысқан бәлени көрди.

—Хә, бул не бәле? —деп қасына барып қараса, шопан-падашлары екен.

—Хә, не пейиллеринен таптыңдар?—деди Едиге. Шопандар Тоқтамыстың қылғанлары менен еситкенлерин айтып, бир сөз айтып турылты.

Едиге атлы төремиз,
Көріп истиң анығын,
Айлан қойың Едиге
Хаш атаниң залымлығын.
Услап алып басыма
Салған пейіл тарлығын.
Алтаймысан Едиге
Тоқтамыстай атаниң
Биздерге қылған зорлығын
Саган берген қорлығы?

Ялған емес биреўи
Бұрынғының нақылы,
Әүелги душпан ел болмайды,
Откенлердин ақылы,
Сырынды ашқан достыңың
Болмайды досқа санлығы,
Жасырын жеген тағамның
Хеш қалмайды ҳадаллығы,
Сорап алған перзенттиң
Перзентке болмас сапаллығы,
Тоқтамыстай атаниң
Болдырып тур гой ханлығы,
Киси менен шерік заттың
Болмайды ҳешбір маллығы,
Сендей ердин наданлығы.

Хан атани күшке минипти,
Каныңа жаман қаныпты,
Өшіли менен кеклинин
Алыспас ҳеш узақ еллиғи,
Жалын шашып аўзынан
Сөзи менен гарлығы,
Қырын қарап халқына,
Өзи тийин жаныды,
Жұз атлысы топылып,
Тийин қашып, аямай
Сынап тур сенин қалынды,
Қолдан келсе Тоқтамыс,
Ишпек сенин қанынды.
Аямай қуўып алып тур,
Топар-топар малынды.
Жата берсек дәрпенбей

Етпес не екен кәринди,
Қекейннен кетер ме
Кесип алып өзиме
Кулағымды жедиргени.

Тоқтамыстай атаңың
Әртеп түр қатер жалыны,
Мына қылған қысымы
Келтиріп түр арымды.
Жатасан ба Едиге,
Болар ислериң малимди.
Қырып таслаң халқынды,
Тарттырмасын зарынды.
Тамырынан қуртпасын
Жаңа шыққан нәлинди,
Қарап болма Едиге
Шығарып қалғайратынды.
Созыла берсе бул жұмыс,
Атырмас еркін таңынды,
Басына қыйын ис түсні,
Сүйірмасын шашынды.
Тоқтамыстың қыялы
Алмақ сениң жанынды,
Сыртынан сениң қолайлан,
Тайынлап жүр қайымды
Аңламай турсаң Едиге,
Атаң төгеди қашынды.
Тенглестіріп зор болсан,
Алып бер мениң қанымды.
Тирилей турурап мүшеледи,
Толтырды дәртке ишимди,
Мен аңладым қыялың
Қақлақшы отыз тисинди.
Саган қарап хан атан,
Көтерди жаман мұшыны,
Жұртыңа ат салмаға
Жыйнастырды қүшинни,
Қолдан кетти Едиге,
Ерте бастаң атланып,
Салмасаң ғайрат қүшинди,
Атлан-атлан, Едиге
Жыйнап ярыұ-досынды,
Атланып ҳәммә барамыз
Алып бер хашинаң өшимди.

Мына сөзді еситип,
Едиге атлы төрелер
Ғарқылдайды, құледи,
Батырдың зейнін иледи,
Тоқтамыстай патшада
Гәнтиң барын биледи,
Атасыңың қыйқаңы
Жүрек-бағрын тилемди.
Едиге атлы батырың
Ыңыранып атқа минеди,
Шамырдаңып сейлеңді:

—Мен сер салмай түр едим
Қыйсық пепен саяққа,
Әжели жеткен қойларын
Сүйеніп тұрган шопанның
Сүйкенеди таяққа.
Куўанса бойма сорлы атам,
Тиршилікте ығбал-баққа,
Иле болар Едиге
Астындағы алтын тахқа,
Қалғап ели аз ба екен?
Қолын созып буяққа,
Сыймады ма екен сорлы атам,
Иле менен Жайыққа?
Қәхәр етип атлансан,
Соры қайнаған хан атам
Қашып қутылады екен қаяққа?

Сол сеззерди бир айтып,
Нураддинди шақырды.
Аш жолбарыстай ақырды,
—Айланайын Нураддин,
Берди аллаң мұрадың
Гезек келди сендерге
Атлан-атлан, шырагым!
—Әжел болар, Аға,—деп,
Сары ала атын ойнатып,
Полаттан суұлық шайнатып,
Жигер тасын қайнатып,
Алғыр құстай құнтыйып,
Нураддиндей жалғызы
Шаўып келди алдына.

Атасына бас ийип,
Алыұ мәқсет намыс-арын,
Таудай тастырып жигерин,
Алып шықты тәбледен
Буўыршын атлы тулпарын.

Арқа мойнын уұқалап,
Жаўырынларын сыйпалап,
Аұнатып, қасып, қармалаң,
Бедегеден белликлеп,
Ушығадан терликлеп,
Саўаш ериң салады,
Үзенгисин узайтып,
Күйисқанын келтертип,
Ұрысқа езин сайдады.

Еки жерден айыллап,
Беккем ертлеп алады,
Ашыўланып Едиге
Жигер қүшин сайдады.
Қаршыгадай таранып,
Мәрт қабагын үйеди,
Ат қүйрығын түйеди,
Бадана көзли ақ саўытты

Он ийнинең кийеди,
Аш бүркиттей шабынып,
Садағын белге иледи.

Бидекке күшин жынады,
Кублаға басын қаратып,
Аш жолбарыстай ыныранып,
Жарылған муздай гүніренип,
Атына гарбып минеди.
Қалқанын шалып белине
Нардай күши толады,
Услаганда қол талмас,
Дарыған жерден жан қалмас,
Испаханлы ақ алмас,
Батыр қолына алады.
Аттың басын қайтарып
Мөңсатлы жолға салады,
Кекала қалқап жамылып,
Оттай бағры қабынып,
Аш жолбарыстай шабынып,
Қызыл, жасыл тағынып,
Шар айнасы жалтырап,
Дүйнегасы қалтырап,
Ашыў түгі салпылдап,
Қаршыгадай ұлқылап,
Буўыршын атын қамышылап,
Нураддин изинде
Едигелей батырың
Ат салып отти Едилден.
Сыймай батыр қанаға,
Яд етип кәмбіл панаға,
Шыдамай берген ызага,
Ат ойнатып киреди
Тоқтамыс жатқан қалаға.

Қайтпай мәрдана турды,
Қыяллар базарын қурды,
Аш бүркиттей шабынып,
Дәрүазага пәнже урды.

Батырлық жолын баслады,
Дәрүазаны қаұсырып,
Еки қоллап услады.
Шыбын шелли көрмедин
Дәрүазаны түбинен
Жулып-жулып таслады.
Айбатланып, ақырды,
Тамағын көрнеп бақырды,
Аттың басын қайтарып,
Нураддинлеп шақырды.
— Айтқан сөзге қулак сал
Жасыулкенниң тишин ал,
Гезек саған қарады,
Қаст еткен адамларынын
Сал кеўлине қыйлы-қал.
Нәүбет саған қарады

Душпанларыңа ғайрат сал,
Ендиги нәүбет сенини
Өшлилерден өшиңди ал.
Қаймықпай сары ала ат,
Колдан келе билгенше
Душпаныңды етиң мат.
Билгениңнен қалмаңыз,
Балам саған урықсат!
Асқар таўым, айбаты,
Таастыр жигер, ғайратын,
Ендиги гезек сенини
Бассын жаўды саўлатың,
Билгениңнен қалмагыл,
Питкей мақсет-мурадын.

Ат шабылар бәлент таўға,
Қылыш урып қайтпай жаўға,
Ендиги нәүбет сенини
Елат болсын саған саўға.

Ат шабың мәңзил қияға,
Мартебец болсын зияда,
Жолың болсын балам,—деп
Берди балаға пәтия.

Кулагым салдым налаңа,
Яд етип кәмбіл панаға,
Жолың болсын шырагым,—дәз
Урықсат берди балаға.

Куллық айтып Нураддин,
Ат салып кирди қалаға.
Ат мойнына тумар тақты,
Ер жолдасты қадир ҳақты,
Кескир семсер қолға алып,
Тар көшеде атлар шапты.
Атадан алып жуўапты,
Ағқа тақты сәдепти,
Жүрек-бағры кәбапты,
Нураддиндей төрелер,
Агадан алды жуўапты.
Үйренип ҳәрбир әдепти
Ат ойнатып қалада
Бөләнген қойдай шуўлатты.
Талқан қылып қаланы
Көшелерде ат ойнатты.

Дәртке асып сары ала аты,
Ашты жүдә ығбал-бақты,
Қастың тиккен душпаның
Сол қалада бәринг тапты.

Үсти-үстине ат дәндирип,
Куўып жетип, қустай қанты,
Кенегесте Қарим бийди

Керилip шапты Нураддин,
Оймаўытta Өмир быйди
Ойнап шапты Нураддин.
Аланғасар Байназарды
Бақыртып шапты Нураддин
Ел ағасы Ағайды,
Ақыртып шапты Нураддин,
Жүрт ағасы Тағайды
Буны да шапты Нураддин.
Қосбаў пышақ асынган,
Алтын кәмар Тағынган,
Алты айлық елатты
Бир қалемнен өткөрген,
Қосназардай дийўанды,
Шылбыр салып мойнына,
Сары ала атқа сүретти.
Мен жыраўға барғанда
Маган берген жарағын,
Ядында бар ма сенин, деп,
Жарақ бундай болады деп,
Семсерин алып қолына
Майдалап шапты Нураддин.
Сол ўактында Тоқтамыс,
Жаман көрди сықылын,
Қарап түрүп қас болып,
Баўыры қара тас болып,
Қашып шықты қаладан
Жұз адамға бас болып.

Қашып шықты қаладан,
Қара бастың ғамы ушын,
Айрылды қатын-баладан.
Сол ўактында Едиге
Жан-жағына қарады,
Ийесиз қалған қалада
Аянбай атлар шабады,
Буўыршын атын ойнатып
Тоқтамыстың патшаның
Ақ сарайына барады.
Қала босап қалады,
Ханның алтын тағына
Едиге батыр миңеди.
Қалған ногай жыналып,
Әтирапына келеди,
Едигедей ханының
Әмирине көнеди.
Шақырып шындаўылшыны
Қалға жарлар салады.
Дәўір кимниң дәўири,
Едиге ханың дәўири,
Заман кимниң заманы,
Едиге ханың заманы,
Қалға жар салады.
Далаға хабарландырады,
Едигениң ханлығы
Халыққа мәлім болады.

Едиге атлы төрелер
Патшалығын өндірип,
Атасының азабын
Көз алдына келтирип,
Қаныкейдег арыуды
Тезбе-тезден алдырып,
Хәмирине көндірип,
Несиесин өндірип,
Ақша жұзин солдырып,
Өз айтқанын болдырып,
Ойлайсаң ба Қаныкей қызы
Бизге некели болын деп
Тилинен ықырап келтирип,
Алдында бас ийдірип,
Яр болғанын билдирип,
Боз ордага киргизип,
Басын жерге тийизип,
Молла-хожа жыдырып,
Шариятқа исин сыйдырып,
Қутпа оқып, ўәкил алып,
Қаныкейдег арыұды
Өз бойына Едиге
Ақ некесин қыйдырып.

Әлқыссса, Едиге Тоқтамыс ханың тағына минди. Тоқтамыс ханың үлкен қызы Қаныкей сулыұды бойына неке қыйды. Ал Тоқтамыс хан жұз атлыға бас болып, қаладан қашып шығып баратыр еди. Нураддин кейнинен қуўып жетти. Қоңыраұлы найзасын ханға урайын деп қолайлап түрүп ойланды. Атамың інзери қатты адам еди, ханды батылың барып неғып өлтиридин деп ғарғыс берип журмесин атам.—Едигениң алдына барайын. Сөзин бақлап қарайын, ханды өлтиреин бе деп сорайын, урық-сат берсе оннан соң өлтиреин, деп ат қойып Едигениң алдына келди Нураддин. Келсе Едиге алтын тағына минип, Қаныкейди қасына алып, үапалы дәўран сүрип отырғанының үстине келди. Бул да көзи қызығып, Тоқтамыстың ордасына келип Тыныкей қызы деп шақырыдь. Илажы бар ма, нашардың көзинин жасы мөлтилдеп, тал шыбықтай таўланып майданға шықты Тыныкей. Нураддин аттан еңкейип қыздың мойнына қол салды Тыныкейдиң жүзинен шиірін поса алды. Тыныкейди меншиклем Нураддин төре асығып атасы Едигеге келеди. Едиге баласы Нураддинди көріп:

— Балам, Нураддин, меннен нәүбет өтти, енди дәўран саған жетти, ендиги қалған қызықтың барлығын саған тапсырдым, балам. Саған іесияттым, тамсырмам мынау! Тоқтамыс хан жұз адамы менен қаладан қашты. Жұзи жұз мынға татыйды. Сол жүздин қалаға жұзи қайтып келгени де бир, биреўи қайтып келгени де бир. Биреўи қайтып усы қалаға келсе, елат астын-устин болады. Сеннен тилегим: кейнинен жете қойсаң майдалап

шаба бер биреүн де тири қалдырма. Сол жүздин бәрин де өлтирегөр балам. Тоқтамысты қайтарсан қайтар, ал басқасын қайтарышы болма,—деп Едиге баласына урықсат еtti.

Тоқтамыс хан болар исти бес жыл бурын анлап еди. Жүз ҳасылдың құлынын сүтке бақтырган еди, соларды минип қашты. Бәри тегис дөнен, жетпегииз жүдә гүман. Алдында қырық күншилик жолда Сыран даласы деген шөл бар, он күнлик қияқ тас бар. Сол қияқ тасқа шыдамай, ҳасылы сүттен уйыған бос туяқ тасқа шыдам бере алмай, сай-сайынан сөгиледи, сонда қуўып жетерсен. Оннан өтсе жүрттан шығып кетеди, онда жетирмейди. Маған атыңың құйрығын қаратты.—деди. Нураддин атыңың құйрығын қаратты. Едиге Нураддинниң сары ала тулпарының құйрығын зигирикке таяп кесип алды. Нураддин ҳайран болды.

— Ата, бул қандай нәсиятың?—деди.

— Жүрттан шығып кетти деп өлтирмей жолдан қайтып жүрме. Атыңың құйрығын кестим, жерге жетип жетилгенше қуўағөр балам. Атам Тұкли Әзиз, енем Перийзат, қәхәр етип ғарғасам қара тастан өтеди. Сол жүз адамның биреүн тири қайтарсан қара мылтықтай ғарғысыма дус келерсен. Оннан басқа соғым жоқ,—деп баласына пәтиясын берди Едиге.

Бул сөзлерди ядина салып Нураддин Тоқтамыстың кейнинен атлана берди. Ендиги сөз Тоқтамыс ханнан.

Әне, Тоқтамыс хан жүрттынан шығып, қазаға қайыл, бәлеге сабыр, тағдирге тәмбіл қылып, өлимге мойнын усынып, алдынан шықкан көли-шөли, тоғай, ногайын жоқлад, Тоқтамыс хан қашып баратыр шөллөрде толғап.

Қанатынан қайрылып,
Туяғынан майрылып,
Тоқтамыстай долы хан
Толғай-толғай баратыр
Түған жерден айрылып.

Атам күйеў болған жер,
Енем келин болғап жер,
Катын, бала жыналып,
Түрли қаде алған жер,
Жерим сенинен айрылдым.

Киндигимди кескен жер,
Салпы қуйрық қой, ешкы
Шүленимде пискен жер,
Сазандайын тиркесип
Сал азamat ескен жер,
Жерим сенинен айрылдым.

Қары менен суұы тен,
Жарлысы менен байы тен,

Жабагы менен тайы тен,
Жылқым сенинен айрылдым.

Бақасы балам уйықлатпас,
Балығы жылқым жүйсатпас,
Қысы айында балығыц,
Жаз айында дақылын,
Халқымды аштан мұңтапас,
Көлім сенинен айрылдым.

Басынды шапсам сап шағым,
Түбінди шапсам тоғайым,
Телеген арба гүлшегім
Айрылдым сенин ногайым.

Астындағы кек дөнен
Түған елден айрылып,
Баратқаны биледи.
Тынбай кисней береди,
Тоқтамыстай долы хан
Атларына қарап сейледи:

— Аз나й берме кек дөнен,
Күн-түн қатсаң тынарсан,
Ақ найзада тынарсан,
Таңлайымда қызыл тил,
Тәли тәспин айта бер.
Тұлки, қарсаң тәң қылып,
Таңлайымда қатарсан.
Жеткен жерге жүріп қал,
Геўде менен ырза болып,
Сермен қалың еки қолым,
Кия майдан далада
Қарсаң, қулан басқылап,
Саудырап қалып жатарсан.

Ырза болың ел-халқым
Терелик берген аш-арығым,
Қысы-жазы арылмас
Күш-куйатым байлығым
Елатым сенинен айрылдым.

Оннан да арман өтеди,
Күйгелекли көп тогай,
Баса қонған көп ногай,
Аралап кетип баратыр
Буган қарап толғайды:

— Басын кессе қайтейин,
Пұдарамың салшашы,
Түбин кессен гүлшеги.
Қысы-жазы таұсылмас
Халқым терген шешшеги,
Тогайым сенинен айрылдым.

Басын кессе қайтейи,
Пуңарамның азығы,
Түбин кессе қазығы,
Керегимди беріушен,
Излегенде қысы-жазы
Жийделим, сеннен айрылдым.

Оннан да арман өтеди,
Әйне таңың алдында
Киң-киң еткен қызығыш қус
Қыйқылдан уша береди.
Оған да қарап сөйлемеди:

— Ҳә, қызығыш қус, қызығыш қус,
Болған един неше жыл дос,
Қанатын қулаш, мойның бос,
Оғым сына төлерсөн,
Тоқтамыстан айрылып,
Арқайын әсип-әнерсөн,
Тилеклес бол жаңыuar, —
Деп оннан арман өтеди.

Аштан тойған байымас,
Туұры салып нәзерин,
Жаңы-жаманың биле алмас.
Аттың жалын тарамас,
Аш-тоғына қарамас,
Таза болған Едиге ханың
Ногайым, мендей бола алмас.
Жылап барсан алдына
Әдил төре бере алмас,
Қәүендер болып сыртыңдан
Мендей болып соралмас.
Тилекте бол ногайым
Қайтып изге айланып,
Тоқтамыс сизлерди көре алмас.
Ыразы бол елатым, деп
Әрманда кетип баратыр.

Әлқыссса, Тоқтамыс арасын үзип кетти. Ендиги сөз Нураддиннен басланады. Тоқтамыс ҳәм оның жүз атлысынын атлары болдырып, жолда қалғаннын үстинен шығып, Нураддин майдалап шаұып, наизасына терип келе берди. Арадан қырық күн өткенде Нураддин есапладап көрсө, тоқсан сегизин өлтирген екен. Еки адам кемис. Соңнан былай қараса еки аттың изи осылып шыға келди. Нураддин изине ат салып келе берди. Тоқтамыстың қасында Кенжембай жыраў деген биргеле қашқан екен. Аты болдырып, ханға жете алмай байтеректин түбинде бир өзи майданда қалған екен. Кенжембай Нураддинге қарап не айтып тур:

— Үйиринен адасқан,
Қысырақтың тайындаидай,
Қарсы алдыңдан қарасам,

Мысал алғыр қайындаидай,
Жарасықлы пешенен,
Айбалтанаң сабындаидай,
Аманбысаң, мырза иним.

Майданда ат шабысың,
Мысал ушқыр бийдайың,
Пешененең, түрине
Хүрдің қызы ылайың.
Керек болса шыбын жан
Жолыңа қурбан болайың,
Аманнибысаң, мырза улым.

Қыя шөлде қаңқыйып
Қаршыға қуұған үйректей,
Айбатыңа қарасам
Мыңнан асқан ҳасыл бектең,
Найза тутқан қолларың
Қайырга шықкан сүйріктей,
Аманнибысаң, мырза улым.

Болдырып садақ буұыпсаң,
Қыя шөлге ат шаўыпсаң,
Харып-ашып майданда
Қашқан жаұды қуұыпсаң,
Жолың болсын, мырза улым.

Табылғай керек адамың,
Дус келди мендей ладаның,
Қайырлы болсын қадамың
Шамшырағым, мырза улым.

Ашарман кеңпен жолынды,
Басыма салма зұлымды,
Мен өлгеннен жер толмас,
Тири жүрсем көбеймес,
Жарылқайғөр мен сорлыны.

Тилге шешен жүйрігінди,
Орынлайын буйрығынды,
Гә жарылқа, гәәиға
Мен бир қанат, қүйрыйынды.

Бедеүдиң жалын тарайман,
Тири болсам дуньяды
Хәр дәртінде жарайман,
Мениң менен азаймас,
Тири жүрсем көбеймес,
Айналайын Нураддин
Бир қасық қаным сорайман!

Ашылған бағда таза гүлиң,
Мен хызметкер, нағыз құлың,
Бир қасық қаным сорайман
Ғарға, жарылқа өзин бил.

Әлқысса, Кенжембайдың айтқан сөзлері Нураддиннің қәхәрін қайтарып таслады.

— Пай, заңғар, тилиц қесилсін, гәпінді таұып айттың. Сен өлген менен жер толмайды, сен тири болған менен көбеймейди, сени өлтирип болмас, бир қулдан душпан болмас, бар, қанынды кештім, пәтияңды бер, атынан үш айлан, бар, қалаға қайта бер, Кенжембай! — деди.

— Хан атам қәүєтер етип отырганды. Саламатлығымды атама ертерек барып билдір. Ханға қандай хызмет етсөн атама да сондай хызмет ет. Атама жарансаң мәс болып журе бер Кенжембай, — деди.

Кенжембай қатты қуёнанып, қайта-қайта пәтиясын берип атырып: алдың ашыла берсін, кейнің беккемлене берсін, пұқаран шегинисе берсін, мийнетің артыла берсін, талабын тартыла берсін, шырағым, — деп үш айлан дегенниң орнына тоғыз да, онға да турмай, Нураддиннің атын түйек айдағандай айланды. Үш мәртебе құллық атылып, Кенжембай өлимнен құтылып, Нураддиннен урықсат алып, Кенжембай кейніне қайтты.

Арық атын жетелеп, айланып жолды төтелеп, Кенжембай қалаға қайтып келди. Ҳеш жерге иркілмей, Едигениң алдына барып Кенжембай сәлем берди. Едиге Кенжембайды көріп қырлыдан ушқан қырандай бүккесине түсіп жата қалды, шай мезгили болғанда өзінде келди. Кенжембай алдына тайын болды.

— Мен сатсан пулың едим, жумсасаң қулың едим. Мениң жуз адамның ишинен айрып балаң азат етти, мен сизге балаңның аманатын айттың. Балаң мениң сизге хызмет қыл деп жиберди. Сен мениң келгениме буншама қыйландың, ҳештемес болған жоқ, балаңның аманаты — өз қолың менен атамның қолынан ал деп еди, — деп Кенжембай алмасқа мойнын усынды. Еситип оны Едиге:

— Кенжембай, тилиц қесилсін. Балам бийкар етипти, саған өлім керек еди, сеннен басқасына өлім керек емес еди. Өйткең-бүйттиң, тилицңің яғы менен жас баланы алдаң өлимнен құтылыпсаң, дицкемді құртып турсаң, сүйегінди мың пара қылса болар еди. Сөйтіп мың пушайман қылды Едиге. — Енди тек жур, бир адам менен сейлескениңди көрсем тилиціңди қырқаман, жоқ бол ҳәзирше, — деди Едиге. Кенжембай бул жерден ҳәм өлимнен құтылып кетти. Арадан қырық күн өтти, Нураддиннен хабар болмады. Бир күні Кенжембай Тоқтамыстай патшаның бәргасына барады, сыртынан нәзер салады, ҳақ урып жылап отырган Тыныкей қызыды көреди. Оны көріп Кенжембай ақыл атылып, қызды жубатып мына сөзлерди айтады.

— Ҳасылдан қалған қарагым,
Атаң сениң Тоқтамыс,

Халықтың беккем дарагы
Бир нәсият айтайын,
Қулаң салың шырағым.
Тиңди отлы жалын шоқ
Қайғы-жәсиретке кеүлім тоқ,
Жылап өзиңди алдырма,
Енди сениң сорлы атак
Аман қайтып келмек жоқ.
Қызыл жұзинди солдырма,
Атам дейніп зар жылап
Ишиңде дәртлер толтырыма,
Насияттың Тыныкей қызы
Өзиңди өзин алдырма.

Көзинциң жасын қылма сел,
Өзиңнен өзин болма тул,
Қолыңкан келе билгеше
Тамашалап, ойна, кул.

Қарағанда тарттыр зарың,
Қарсыласса келтир арың.
Жан-жаяның көз тасма
Буга берме нашарым.

Ақыл-есиңди жыйисана,
Ҳасылдан сайлап кийсөңе,
Үш қыз ертіп қасына,
Едиге хана барсанға.
Сәлем берип, ийилип,
Қарсы алдында турсаңа,
Қасың қагып, кериллип
Жылұя менен күлсөне,
Апаңды алған жездөң ғой
Тағына ҳәм патшалығына
Сен мүбәрек айтсаңа.

Көзің түскенлерди муңдайт,
Ишиңде дәртлерин молайт,
Бар, жездесңің алдына
Тағына, патшалығына
Аўзыңдан күтті болсын айт.
Күни келсе құры қайтша,
Кеүлиңди аш, ақыллас,
Жылұя менен жақынлас,
Дәлийл айтса дәлийлге,
Бир-еки аўыз дақыллас.

Ат шабылды бәлент таудан,
Үстем болды ала таудан,
Бир уяда бирге есken,
Жатыр едик еки таұшан,
Бириң атың, бири қалды,
Себебин айт жезде деп
Қымырып күл де қайта бер
Ханның үақты хош болсын.

Қулаң салып Тыныкей
 Үйренип алды сол сөзді.
 Шашырап жайдан турады,
 Ҳәр иске қайыл болады,
 Ишлери дәртке толады.
 Сөздің аүүр салмағын
 Тыныкей қыз ацлады,
 Тал шыбықтай таўланып,
 Таўыс киби сайланып,
 Сүймурықтай сыланып,
 Орамалың қыя шалып,
 Көргенлердин ақылын алыш,
 Тоты қустай таранып,
 Түм-тусына қаранып,
 Қыйқасын қия жамылып,
 Оттай багры қабынып,
 Көргенлердин ақылын алыш,
 Жұзлери гүлдей жайнап,
 Еки көзи жайтаңлап,
 Шайдың әйне ўағында
 Едиге ханға барады.
 Жылұа етип, жайтаңлап
 Нозеринде турады.
 Отыз еки муқам менен
 Ханға сәлем береди.
 Күтлү болсын тағың деп,
 Өрлей берсін багың деп,
 Ҳармасын айтып турады.
 Қызын айтқан сөзлери
 Едигедей ханыңың
 Ақыл-есин алады.
 — Саламат болың балдызым,—деп
 Түйрі нәзәр салады.
 Тыныкей жуўап сорады,
 Биймәлел деп Едиге
 Әдил жуўап береди,
 Сол ўағында Тыныкей:
 — Ҳә, жездежан, жездежан,
 Адам сезбес қупияда,
 Бир биринен зыяды,
 Еки таўшан егизек
 Жатырған бир уяда,
 Биримизди аўладың,
 Биримизди анбадың,
 Биримизди сыйладың,
 Биримизди қорладың,
 Қартайдың ба, оғың аз ба
 Себебин айт жезде,—деп
 Қымыжыңлап күледи,
 Наз бенен журе береди.
 Еситип оны Едиге
 Қап-қара болды жұзлери,
 Жер көрмедин көзлери,
 Ирке алмады өзлериң
 Өңменинен өтеди

Қызын айтқан сөзлери,
 Жеделмен жайдан турады,
 Өлемди кеүли орады,
 Ақ сарайдан шығармай
 Қызы тузып алады,
 Тыныкейдеги арыўға
 Едигедей ханыңыз
 Қерилип пәнже урады,
 Аўға қапқан сұңқардай
 Жұмбарлап мойнын бурады,
 Айдай болған жүзинен
 Ширенип поса алады.
 Ишке тартып Тыныкейди
 Қызықты базар қурады,
 Аңламастан Едиге
 Қызға ҳәмдам болады.
 Орынданып мақсаты
 Ҳадалдан мири қанады.
 Жасырынбай бул сырлар
 Халыққа машқул болады.

Әлқысса, Кенжембай Нураддиннин келетуғын жолына шығып кетти. Араға от таслап, мәқсетли ислерин етти. Қой бақсан шопан менен түйе бақсан сәрўан, тезек терген тоқалларға жетти. Соларды жыйнап Кенжембай ўаз етти.

— Мен Едигениң хабаршысыман. Жақында халықты жыйнап, патшалығын мәлімлең үлкен той береди. Сол тойда уш аўыз қосық айтқан адамға патшалықтан ат-тон сарпай, пул береди. Сонда шопанлар айтады:

— Ҳа, аға, аты да қайыр, тоны да қайыр, бізге жағасы кирил шапан болса болар. Олай болса ертерек үйренип ядлай берейик, қосығың парсы тилде ме, түрки тилде ме, айт аға, естейик,—дейди. Кенжембай:

— Түрки тилинде, жудә аңсат. Сизлер Нураддин Тоқтамыс ханың геллесин алыш киятырғанда алдынан шығып: «Едиге хандай болмаңыз, келиницизді алмаңыз, бунда халыққа, онда ҳаққа қуп шерменде болмаңыз. Баласы дүзде жүргенде, ашық болған келинине, болмағай ондай ҳәр бенде, Едигедей болмаңыз, еки дүньяда шерменде. Халыққа салмаң жаман үлги, көрген бар ма бурын-сонлы, Едигедей келиниңди алыш, халайыққа болман құлки», Әне, усы уш аўыз сөзді айтсаңыз Едиге хан мәқсетлерине жеткереди,—деди.

— Я құдай, аңсат екен фой. Болғаныма аға,—деп көбиси үйренип алды.

Енди сөз Нураддиннен басланады. Тоқтамыс жүйрік тулпары астында жұртынан шығып кеткен екен. Нураддин Тоқтамыс ханды таба алмай, алты ай он күн жөл журип жолда кетип ба-

ратырса, бир төбениң қасында, малақайы бар басында, жумырысы жамбасында, қыймайы қабагы қасында, ақ таяғы қолында, көп малдың соңында жүрген бир шопан пайда болды. Шопанға Нураддин жақын барды. Тоқтамыс ханның дәрегин сорап бир зат айтып турыпты:

— Күнгө күйип қия шөлде қой баққан,
Белине ылайық жумыры тор таңқан,
Мен сорайман, билсең шопан хабар бер,
Тоқтамыстай патшаны сен кордиң бе?

Өмир бойы бул саҳрада жүрдин бе,
Алдына дусласып сәлем бердиң бе,
Астында ақ аты, басында тажы,
Жалғыз атлы откен патша көрдиң бе?

Мәнзилим жырақдур, қашықдур ара,
Биз көрмеген нәмәлимди бул кәра,
Көрсөң, билсең хабарын айт шопаным
Не мәңсетиң болса бизлерден сора?

Мына сөзді еситип,
Шопан сейлей береди:
— Бир елатқа мен агаман,
Мен сендейлерге пәрманаман,
Сырын жоқдур жасырарға
Атымды сорасаң Еламан.

Ядымға өтирик алмайман,
Көрнегим болса таңбайман,
Мәңсетиңди сорай берин,
Мен құсбеги болмайман,
Ақ атлы ма, көк атлы ма
Мен ол жағын билмеймен.

Әтирапым қара жар,
Қайнаң турған суұзы шалқар,
Уш мезгиллик жол арасы
Көк булақ деген булагым бар.

Сыны келген, тури толық,
Адалатлы минез-құлық,
Сол булаққа пайда болды
Жетпіс жаслы кәтта улық.

Жұп жығасы бар басында,
Жолдасы жоқдур қасында,
Пайда болды бир патша
Алпыс бестиң шамасында.

Тынбай тәрет алады,
Мойнына пота салады,

Тәспи алып қолына
Кеше-күндиз отырып,
Намаз оқыў талабы.

Өлкүсса, Нураддин силтеўин алып, Қекбулақтың басына жетип барды. Нурадин нәзер салды. Потасын мойнына салып, тағдирге төмбіл, қазага ыразы болып, қублаға қарап отырған ханды көрді. Нураддин. Атынан түсип байлап, жақын барды пиядалап, Әдебин тутып, қарсы алдынан келип ханға тәцир сәлемин берди Нураддин.

— Хан ата, көп сез жоқ, хан атаса дуслассаң, айтқаныңды қылса, өлтирмей алып кел. Тағына минсин, жүртіна ийе болсын деп еди атам. Атыңызды миниң, биз бенен жүрин, қаныңызды кештім. Тағыңызға минип, жүртіңызға ийелік етиң. Буннан былай құл-шұғылдың тишине ермекіз, жүрттың бийлигін басқа адамға бермекіз, құлдан ўәзір қоймаңыз, ата,—деди Нураддин.

Бул сөзді еситип хан айтты:

— Ҳа, балам, дұрыс айтасаң. Жүртттан шығып бул жүртларға келдім. Енди қайтып барып, тахқа минип, бизге жүрт сорамақ болмайды. Бизден керек аманатыңды ал да жүртіңа қайта бер, балам, жолың болсын,—деди. «Қайтайық ата» деп Нураддин үш айтты: «Қайтпайман», деп ол айтты. Нураддинниң қәхәри келди. Атына қарғып минип, семсерин қолына алды. Ханға алдынан қылыш урайын деп қолайланаң деп еди, батылы бармады. Артына айланып семсерди көтерип деп еди, ақ қуәдай хан жан тәслим ети. Келлесин кесип алды, қан ақпады, сүт ақты, келлесин найзаға қыстырып Нураддин кейнине қайтты. Нураддин жети қырдан асты, ийниндеги келлеге қарап Нураддин:

— Ҳә, хан ата, қалайсыз, еледе құлдан ўәзір қоясыз ба, шуғылдың тишине нанарсыз ба?—деди. Келлеге тилзибан пайда болды.

— Ҳә, балам, асқынлама, тасқынлама, ҳеш нәрсө болғанын жоқ еле ҳәм сеннен қырқ гең жоқары киятырман,—деди. Нураддин келлениң сөйлегеніне ҳайран болды. Келлениң сөйлегенінин мәниси Тоқтамыстың ийнедей гинәси жоқ еди, барлығы шуғылдың кесапатынан болып жүрген сауда еди. Нураддин келлени алып, аянибай сегбір салып, алты ай он күн жол жүрип ногайдың орамына кирди.

Нураддин кеўли дәрьядай тасып, нешше қырлардан асып ел шетине келсе, тоғайдың арасында, құмлардың саласында бир әжеп тәүір саза құлағына келеди. Нураддин иркилип қулақ салса, киси еситер гәп емес, ер көтерер сауда емес истиң болғанын еситти. «Едигедей болмаңыз, келининизди алмаңыз, халыққа шерменде болмаңыз»,—деди, —Еситип оны Нураддин қап-қара

болды жүзлери, жер көрмеди көзлери, өнменинен өтеди падашының айтқан сөздери. Сырты путин, иши түтін жарылып тек те өлмеди, қәхәринен жер тепсінін келе берди Нураддин.

Ендиги сөз Едигеден. Едиге ҳешнәрседен хабарсыз «Балам Нураддиннің хабарын есітсесіз салтанат пенен келип шүйинши соран» деп, салтанатлы қырық жигитти сайла, Нураддиннің жолына шығарып қойып еди. Нураддиннің хабарын еситип келіп, Едиге ханнан шүйинши сорал еки ат-тон сарпай алды. «Жалғызым киятырған болса мениң тыныш отырғаным болмас» деп Нураддиндей жалғызының алдынан шықты Едиге.

Еки қолын қаұсырып,
Жыртып жағасын шад етип,
Алдынан шықты Едиге
Жалғызым деп аж урып.

Қапа кеўли хош болып,
Гарип кеўли йош болып,
Алдынан шықты Едиге
Хәмелдарларға бас болып.

Халықиңда құрды салтанат,
Қапалы кеўлин етип шад,
Келе берди баласына
Жалғызым деп зар жылан.

— Душпаннан арың алдың ба,
Басына сауда салдың ба,
Тоқтамысты олтирип,
Айланып аман келдің бе?

Қара көзин жаслады,
Баласын көріп Едиге,
Аттан бойын таслады,
Атасын көріп Нураддин
Мәлелли сезлер баслады.

Көзи түсип атасына,
Не болғанын билмеди,
Иш-тысын ашыў көрнеди,
Атасына гийне қызып
Қәхәрленип сейледи:

— Ҳа, азған-аў, азған-аў,
Тәңирине жазған-аў.
Ойламадың билмедиц,
Өз герин өзи қазған-аў,
Жарасар сениң исин бе,
Мийесинен тозған-аў.

Сениң етер исин бе,
Мениң көрер түсім бе,

Салған сениң былагайың,
Ким көнер сениң исине.

Не деймен халықты көргенде,
Ақламадың ба сүргинди,
Нақыл таслап соңғыға
Еки дүнияды шерменде.

Халықты қалай көремен,
Жүзиди не деп көремен,
Халыққа шыдаш көринип
Енди қалай жүрермен.

Жүрген жақсы сениң жырақ,
Ишиме толтырдың пырақ,
Халықта тири жүргенін
Маган өлим жақсырақ.

Бағдан гуллер термеди,
Тенесин ашыў көрнеди,
Көзи жерди көрмеди,
Қысынғаннан терледи.
Атасының қылышы
Кеўлин жаман көрнеди,
Қәхәрленип Нураддин
Атына қамшы сермеди.
Ашыў түгі қозыды,
Қуұанаңшы бузылды,
Өкпе-баўыры осылды,
Уяттан тери жосылды,
Ойлап турса Нураддин
Дәртке дәртлер қосылды.
Қап-қара қылдың қайтейни,
Айдай арый жүзимди.
Қаты сермен қамшысын,
Бұлдыргиден үзилди.
Ушып барып өрмеси
Едигедей батырды.
Оң козине кез келди.
Ушы қағып қамшының
Едигедей батырды.
Ағып түсти он көзи.
Туұры келди сол жерде
Бөлсессин айтқаң сөзи.
Халыққа белли аргысы,
Балам деп шеккен жапасы,
Пәм әйлеңлер яранлар
Қаратийин Әлшитиқ
Жаңа келди қарғысы.

Әлқыссса, Едигениң көз ашыўы, шерменделік ашыўы, бала-
ның ашыўы—үш ашыў тәңиң келип, нар түйедей шөгип, көз-
диң жасын төгип, сайдайынан сөгилип, иштен дебдиў шығарып
Едиге толғай береди:

— Туўмай кеткир туўдырттым,
Сүйеў билип өзиме
Атыңды иште қойдырдым,
Белине жецил болсын деп,
Қайынан садақ буўдырдым,
Жүргегин өсқин болсын деп,
Қашқан жаўды қуўдырттым.
Уллыдан жесин тойын деп
Гүнәсиз хан өлтирттым,
Халықтан тартқан азабын,
Оз қолымнан өндирттым.
Не қылайын, қайтейин,
Азабынды жаман батырдың,
Жас ортаға келгенде
Урып көзимди шыгардың.
Ұсылай ма еди нийетим,
Зая кетти көп мийнетим,
Не қылайын, қайтейин.
Күйди сонша мийнетим,
Изимнен сирә қалмадың;
Қолайын таўып қармадың.
Атаңа нәлет Кенжембай,
Араз қылып балам менен,
Ақыры басым жалмадың.

Айланайын жалғызыым,
Көхөримнен тонарсаң,
Кимнин бағын ийелеп
Кай шақага қонарсаң.
Жары жасқа келгенде
Урып көзимди шыгардың
Қайларда барыш оңарсаң.

Әлқыссса, абаламай Нураддин тур еди, аңлап қараса әкеси-
ниң көзинин шыққанын көрип, «бәрекелле, барлығынан бул
шерменделік артықмаш болған екен, еки дүньяда шерменде
болған екенмен. Атама шерменде болым ба десем, құдайға да
шерменде болған екенмен. Бул ислер бәрисинен жаман болған
екен» деп ойланды Нураддин.

Қайтып жаман қәхәри,
Қатты келип намыс-ары,
Жолым болды мениң қарам
Исимде көп екен шалам.

Карғалты белли алла таҳалам,
Бул жүрт болды бізге ҳарам.
Басына тұсті қайғы-ғам,
Қырық жигитти еттилер жәм,
Аттың басын онғарып,
Жолға салды шул заман.
Сапар тартты шәдәр Пәрен,
Талап етип жол тартты
Излеп Султаны Бәхрам.

Сол кеткеннен кетеди, үш ай он күн жол жүрип Пәрен жур-
тына жетеди. Пәреннин журтына бир әйдарда дус болады. Әй-
дарда күнине бир қыз жутады екен. Пәрен патшаның Гезгез
арыў деген қызы болады. Гезек соған келеди. Пәрен халқына:
«Хәрким сол әйдарханы өлтирип берсе, қызымыдь кимде-ким
әйдархадан алып қалса соған беремен» деген дағаза қағады.

Нурадин сол хабарды еситип, тәүекел қыздың панаійна
тайын болады. Нураддин сары ала атына мииип, испаңсемсе-
рин алдына кесе өнгерип, әйдарханың жолын тосяп туралды.
Күнтанды дауыл еседи, кейинен адамның ийисин алып, ша-
бытланып ақырғанынан жер қозғалады. Әйдарда дем шегип
Нурадинге умтылғанда Нурадиннің алмасы әйдарханы еки бө-
лип, сол жерде тамам қылады. Нурадин әйдарханың сыртқы
қайысын сылып алып, азанда Пәрен патшаның алдына тартыў-
ға апарады. Патша Нурадиннің ғайратына тәсійин қалады.
Қуўанышы қойына сыймай, Нурадин менен танысып, ели-хал-
қын жыйнап, Нурадинди сыйлап:

— Болса болмаса да әйдарда жутып кететуғын қызым еди,
өмир жасына себеп болдын, енди саған құтлы болсын. Сеннен
перзент туўса, иншалла басыма шырақ жағар,—деп хожа-молла
жыйдыртып, ақ отаўын құрдырып Гезгез атлы қызын Нура-
динге мұтқа берип ақ некесин қыйдырды. Қапталынан жай
берди. Қырық жигиттине ақ тенели арыўдан сайлап алып берди.
Қәлелеген жеринен өз алдына жайлаў берди патша. Нурадин
қырық жигити менен Пәрең патшаның журтында әрқайын то-
ғызы жыл дәўран сурди.

* * *

Ендиги сөз Едигеден басланады. Жалғыз көзи менен Едиге
журтына тоғыз жыл төрелик берди. Фаррылық қарсы келди,
көз ашыўы кетип, қәүендер перзент дәркәр болды. Он жыл
арадан өтти. Нурадиннин хабары ҳеш жерден шықлады. Ҳәр
жерге сораў салды, ҳеш жерден дәрек болмады. Я өлисинен, я
тирисинен ҳеш жерден хабар шықлады. Едиге жаман қартайды,
баласының қадири өтти. Бул усы жерде тұрсын, ендиги гәп
Едигеден.

Едигениң бир кемпіри бар еди, кемпирдің үш баласы бар
еди, үшесі де бийдәүлет сорлы еди, өзи де сондай жарлы еди,
жарлыдан да сорлы еди. Олардың жалғыз ешкиси бар еди,
аўызы биршилиги сондай, төрт аяғын төртеўи пайласып алып
еди ҳәм гезеклесип бағар еди. Сол жылы ноғайлының халқы
бир суўалмаға шериклесип бийдай егеди, бийдайы да питик
болды, Бир күни кемпир балаларына нәсият айтады;

— Балаларым, бәхәрдің жазы бар, жаздын гузи бар, гуздин
қысы бар, ертең не күн көремиз. Ноғайлының бийдайы быйыл
питет болыпты, соған көшип барайық, қырманының қорығын
алайық. Соң ақ қула деп алармыз, кеүсөн деп алармыз, үсир
деп алармыз, ҳақымыз деп алармыз—қулласы, қыс напақа
табармыз,—деди. Бул сөз балаларға жұдә мақұл тұсти.

— Жұдә мақұл сөз екен апа,—деп ылашығын жығып, төр-
тейн төрт беліп арқалап, айланыш жолды төтелеп, жалғыз
ешкини жетелеп ноғайлының қырманына барды. Келисип қоры-
ғын алады, гезек пенен қырманды бағып отыра береди. Жал-
ғыз ешкі қашып ҳәр қуұысқа кирип, ун жеп, тири бийдайды
жеп семирип кетти.

Кемпирдин генже баласы қыңыр сорлы еди, бир күни бағып
жүргенде кемпирдин пайына тийген ешкінин аяғын урып сын-
дырып қойды. Кемпир баласын қарғап, ешкінин сынған аяғын
ески шуберек пенен, шийдек пенен орап таңып қойып еди. Бир
күни кемпирдин бағатуғын гезеги жетти, кемпир жалғыз ешкі-
ни бағып кетти. Жалғыз ешкі сум екен, кемпирдин алдынан
қолайын таұып қашып кетти. Күнде үйге кирип ун-жарма жеп
үйренип қалған қақпас ешкі сүніп ылашыққа кирипти. Үйдеги
жанын турған оттың үстине майып аяғын сүйреп өтіпти. Ая-
ғындағы ғөне шуберекке шоқ жабысып, майданға шыққанда
самал менен алдысып кетипти. Ешкі бай-байын салып, уш аяқ
пенен шапқылап қай жерде гуди болса жалғыз ешкі сүйкенип,
гүдилеп қойған бийдайдың бөрін өртепти. Ийелери кими ябы-
сын минип, кими өгизин минип айдал түйек айдамаға бийдайға
келсе, ғаўлап жанып атырған гудилерді көрди. Уш баланың
қолын артына қайырып байлап, кемпир менен қосып урып,
айдал Едиге ханың алдына арызга барды. Ноғайлылар ханға
арыз қылды:

— Уш бала менен бир кемпир бийдайдың қорығын алған
еди, бул занғарлар бийдайға от жиберипти. Тақсыр, булар
бала-шағаның азығынан айырды,—деди. Едиге уш баладан
саўал алды, уш бала айтады:

— Бизлер жатқан бир жарлы едик, арамыздә жалғыз ешкі-
миз бар еди. Бизлер кемпиримиз менен төрт аяғын пайласып
менен таңып қойып еди, сол күни кемпир гезеги менен бағып
кетип өді. Бул терис қайтқаның баққаны жалғыз ешкі, оны
да қашырып алып, ешкі қашып бағып ылашыққа кирип, кем-
пирдин пайлы аяғындағы ғөне шуберекке от тийип, ешкі гүди-
ге сүйкенип, соннан бийдайға от тиidi. Себеп кемпирден болды,

бизлерде гәп жоқ, бийдайдың төлеүин кемпир төлейди,—деди
түмтустан шуұласып.

Еситип Едиге кемпирди саўалға тутты.

— Ҳә, кемпир, ырас па?—деди. Фәріп кемпир тана алмады.

— Ҳә, шырағым, себептің менен болғаны ырас—деди.

— Ҳә, кемпир, сол ырас болатуғын болса әлбette бийдай-
дың төлеүин сен төлейсен!—деди. Кемпир айтты:

— Илажым барма, төлесем төлеймендағы шырағым. Маған
он еки күн пурсат бер, тамыр-туғанға бағып көрейин,—деди.
Едиге айтты:

— Он еки күн емес, жигирма төрт күн пурсат. Жигирма
төрт күнниң ишинде бийдайды төлейсен!—деди.

— Әж болып, шырағым,—деп кемпир майданға шығып,
«бийдайды қайдан төлейин, мың батпан бийдай төлегенше
Едилге кетип-ақ өлейин»,—деп Едилдиң бойына қарап кемпир
жүрип баратырған құсады.

— Адыра қалған бийдайға,
Не жазып едим құдайға,
Не пейлимпен мен таңтым
Ушыраттың алла бупдайға.

Басымды берсем жетпейди,
Шашымды берсем жетпейди,
Қайлардан қайда арыз етсем
Айтқан арызым пітпейди.

Ҳақтың ҳәмирине көнепиң,
Бийдайды қайдан төлейин,
Мың батпан бийдай төлегенше
Едилге кетип-ақ өлейин—

Деп далаға жуұырды,
Көрді фәріп сүргинди,
Жер танабын қуұырды.
Сол Едилге барады.
Жан-жағына қарады;
Кемпир жанды қыймады,
Көзининг жасын тыймады,
Тенлик таппай бийшара
Сол Едилге сыймады.

— Өйерде кетип өлейин,
Бүйерде кетип өлейин.
Бийдайды қайдан төлейин,—деп
Едил бойын жағалай,
Күйгелекли көп тогай,
Көп тогайды аралап,
Сыпсың питкен қарагай.
Герек жылға, терен сай.

Көл бериүге жандар жок,
Жуўыра-жуўыра болдыры,

Ишине дәртлер толтырды,
Еди бойын жағалап,
Жуўыра-жуўыра болдыры,
Кызыл жүзин солдыры,
Өйерде кетип өлейин,
Бүйерде кетип өлейин,
Деп жағада отырды.
Койнына да тас салды,
Конышқа да тас салды,
Белин беккем байлады,

Өлимге өзин сайлады,
Тағдирге қайыл болады,
Едилге өзин атпаға
Бир тәўекел әйледи.
Абыл тәрет алады,
Койнын тасқа толтырып,
Қәлийма айтып бишшара,
Қайнаң турған ийримге
Батыага қайым болады.
Қазасы жоқ бендеге
Хәр ис себеп болады,
Шықпас жанаң даалат,
Ени баттым дегенде
Еди бойын жағалап,
Бир бөлек бөглөр келеди.

Ат суўлады Едилден,
Дәрьяға атлар салады,
Аржақта турып жигитлер
Кемпирге туұры қарады,
Сақалы жоқ, мұрты жоқ,
Қөп томпайған урты жоқ,
Сүймұрықтай агла көрик,
Басында бар қамар бөрик,
Бир шашзада ҳасыл бек
Астында бар сары ала ат,
Бийдайық сынлы жас жигит,
Касына жақын келеди,
Мамаға қарап сейледи:
— Не себеп күйип-жанасан,

Қайғы ҳәсиретке қанасан,
Сүў бойында тас арқалап,
Кемликтартып жылайсан,
Не қылып жүрген мамасан?
Жан-жағыңа қарайсан,
Қөзде жасын буласан,
Нен кетип еди дәрьяға
Сүўға қарай сен жылайсан?

Ақылынды душпан алды ма,
Бағы-даўлетиң тайды ма,
Себеп болып бир нарсе
Уатаның себил қалды ма?

Ханнан арзың соралмай,
Кызыл жүзин солды ма?
Жәрдем ташпай кеселине
Сол пайманаң толды ма?

Әрман етип жылайсан
Патшаң зулым болды ма?

Мына сөзді еситип,
Кемпир сөйлей береди:
— Сезин турсан мениң ҳалым,
Қебейип тур қылыш ҳалым,
Қангалатты мен сорлыны
Фазабын тиғип, хан залым.

Басыма түсти уйайым,
Тексермей ҳешким ҳал-жайым,
Сергизданға салды мени
Қәхәрин салып қудайым.
Дәртимди мен айтайдын,
Ақыл берин, айналайын.

Өлип еди жолдасым,
Жалғыз қалды бул басым,
Зұлымлық пенен кемшилиқ
Айрылмас мениң жолдасым.

Ногайлының ҳалқында,
Нан таппаған жарлы едим,
Көрингенен таяқ жеп
Ишим толы арлы едим.

Тезек терип, от жағып,
Күн кеширген сорлы едим,
Ҳешким көзге илмеген
Мен адамның қоры едим.

Үш перзентим бар еди,
Бийдәүлет өскен сорлы еди,
Төртеүимиздин ортамызда
Жалғыз ешкі мал еди.

Ҳәркимнин отын жағар ек,
Ешкіге белли қардар ек,
Айтқаныма журмейди
Қолымдағы үш жүүермек,
Бирлигимиз соныңдай,
Төрт аяғын төртеүимиз

Пайласып алып ҳәр күни
Гезеклесин бағар ек.

Маған тайген аяқты
Бир балам урып сыйндыры,
Қынырлығын билдири,
Қарсыласып мен менен
Хәмирине көндиди,
Жүргеме шер салып
Фәрни көўлим тыңдыры.

Өзим ғарры зейним кем,
Сылап-сыйпап бердим жем,
Сынғаш пайлы аяғыма
Шуберек таңып қойып ем.

Суўалмаға барып ек,
Ногайлы менен келисип,
Қырман қорық алып ек.
Күн-түн қырман бақпата
Бизлер сақшы болып ек.

Келистирген бир қудайды,
Миясар қылды мундайды.
Сол шуберекке шоқ жабысын
Ушта тийгир жалғыз еши
Әртеп шықты бийдайды.

Бул талаптан утылдым,
Өз бетимди өзим жулдым,
Миннетин алып мойныма
Сағақтан беккем тутылдым.

Ногай менен қосылып
Арызбен ханға барғанбыз,
Алдында қатар турғанбыз,
Хапға арыз салғанбыз.

Үш жүйермек құтылды.
Дәлийіден мамаң утылды,
Хан алдында тенлесин
Сорлы мамаң тутылды.

Көрдим сондай дөхметти,
Сол бийдайды табыўға
Едигедей ханымыз
Алып берди ногайдан
Жирима төрт күн мәўләтти.
Хайран болды бул маман,
Келептин ушын жойытты.

Хақ ҳәмирине көнейин,
Бийдайды қайдан төлеин,

Оның ғамын жегенше
Едилге кетип өлейин, деп
Қолайласып тұрыппан.

Түрин, бекзада ҳасылзат,
Себеп пенин дус келдін
Кенес бер, маманды жубат
Сүйға таслап өзимди
Өлейин деп отырман,
Айланайын перзентим,
Кенесин болса айта кет?!

Мына сөзді еситип
Гарқыллайды, құледи,
Түрин көріп маманың
Ишки сырын биледи,
Түұры қарал сол жигит
Мамана сөйлей береди:

— Хә, жан мама, жан мама,
Мунлы болған бийшара,
Кулақ қойың сөзімі,
Көтер басын, туұры қара.

Оның ушын ойлама,
Көзинин жасын булама,
Саған кенес айтайын
Оның ушын жылама,
Нәсиятима қулақ сал
Капа болып қайғырма,
Кыя шелде жүйірьма,
Өзинди өзин алдырма.

Хәмелі ансат исиңнин
Кайғыланба, қорықпа,
Тасыңды төк қойыннан
Өз жанынды өзин алма,
Өз өзиңнен ҳаұлығын,
Дәръяларга бойлама,
Өзин жоқлад өзинди
Қуұдалада зарлама.
Өз жаныңа еғеў салып
Өз өзиңнен жылама,
Тасла жерге мамажан
Арқалаган тасынды,
Арман менен ах урып,
Ағызба көзде жасынды.
Бар Едиге ханына
Былғай бергил басынды.

— Бул кеткеннен кет,—деді
Үш балаңа жет,—деді,
Едиге ханға бар,—деді.
Барып арыз сал,—деді,

Биз бир жүрген қуұт таяқ,
Күн көриүгे қайым қаяқ,
Анлайсан ба шырагым,
Сынған аяқ, өли аяқ,
Сүйреп барған саў аяқ.
Кемлигимді әдил сора,
Әдил болсан байқап қара,
Сынған аяқ, өли аяқ
Сүйреп барған үш аяқ
Әдил болсан хан балам
Мен сорынды жарылқа
Сүйреп барған саў аяқ,—деди.

Мына сөз кемпирдин белин көтерип, атқа миндиргендей болды. Кемпир қуұнанып кетти. Нардай күшине толды, балаға мың-мың ырза болды. Қойнынан тасын текті, жуўырып жортты, қызара бертти, үш баласына жетти. Балалары ханнан хабарсыз шырт үйқыда жатыр екен. Устине барды, шаўқымды келип салды.

— Жұр, жүйермеклер, ханға бараман, даў саламан!—деди. Үш баласы:

— Ҳә, алжыған, терис қайтқан, барсаң барағой, ғайратынды салағой, кимниң айтқаны болар екен,—деди. Балалары менен жағаласып, сурмелеклесип Едиге ханның алдына барды топарып бузбай. Едигениң кемпирге көзи туспи:

— Ҳә, мама, ертерек келдиң ғой, бийдайдың төлеүин таптың ба?—деди. Кемпир айтты:

— Тақсыр, ханым, ийт тояр қаным жоқ, ер тояр малым жоқ. Таўып келген бийдайым да сол, қуным да сол, ақылым да сол, урықсат берсең айтатуғын еки аүүз арызым бар!—деди.

Айтың!—деди Едиге.

— Сынған аяқ, өли аяқ, оны қырманға сүйреп барған үш саў аяқ; өлиге жүк артқанын бийқолайрақ, мениң сөзим сол, мениң арзымды әдил сорасаң қәйтеди?—деди.

Мына сөз Едигениң жети жүйресинен өтти, мақул сөзді еситип ақылы кетти. Тахтың устине нар түйедей шөкти, шам мезгили болғанда өзине келди. Буйрық жазып бийдайы өртеген ногайды шақырып алды. Ҳәмме ногай жәм болып Едигениң алдына келди. Кемпир менен жұзлестирип, Едиге төрелик берди. Хан болған пұқарасын қарашам деп шақырады екен, Едиге ногайларға қарап:

— Ҳәй, қарашам, сенлер усы кемпирдин гөрин аласыз ба, жерин аласыз ба? Болмас ис болған екен, күйер бийдай күйеген екен, адам қартайғанда жақсы қәсийети пәтиясында қалады деген нақыл бар, сизлер кемпирдин пәтиясын алып бийдайдың төлеүин өтейғойың, дүйасы мұстәжап болып ендиги жылы бийдайдың мың-мыңлап питер, иишалла, «ийем әзиздиң жа-

ғына» деген китаптың сөзи бар, берекет табарсыз, кемпирди қуўантайғойың,—деди Едиге.

Еситип ногайлар:

— Қойсақ қоя қоянық, бизлер баяғыда-ақ бийдайдан түтин шығып атқанда-ақ гүдер үзип кетип едик, тақсыр, деди. Едиге:

— Бәрекелла, қудайыңыз сыйласын,—деп ногайларның қатар түрғызып, кемпирдин дуұасын алып берип, ногайларның ҳәр қайсысына бир-бир қысым тенге берип ырза қылып тарқатты. Кемпирди бәледен күтқарып алды. Едиге кемпирди аўлаққа шығарып алып:

— Қаңе, кемпир, сеннең саўал: бул төреликти қайдан алдың? Бул мениң он бир жыллық Файыбын Нурадин жалғызының төрелиги ғой. Мениң балам бул әтирапта бар екен-аў. Жигитликтиң жели менен, сулыұдың жедели менен жалғызым жүрттап шығып кетип еди. Шүкір, балам ҳәр кимнен тис жеп елине айланған екен-аў, Нурадиннін усы қатарда бар екен-аў,—деди. Кемпир айтты:

— Ҳешкимнен еситкеним жоқ, өзим ойлап таптым,—деди. Едиге айтты:

— Жоқ мама, сениң дәстиңнен келетуғын ис емес, қандай жайда көрдің, жасырмай айта бер, бул ақылды қандай адам айтты, түрли мәқсетиңе жеткеремен, жасырмай айта бер мама! —деп бир ҳәмиян қызыл берди. Бийдайдың төлеүинен күтқарып алды. Ойласа мама айтпасына болмайтуғын болды. Қөрген қуұнанышын баян әйлеп, кемпир Едигеге қарап бир зат айттып түрүпты:

— Бийдайдың төлеүи минди мойнама,
Эрманлы көз жасым толды қойнама,
Ийримге өзимди атып өлиүге
Мен барғанман Едил дәрья бойына,

Қарыз болды мың батпан бийдай,
Хеш бир жаннан оған жәрдем табалай,
Сүйра кетип өлмек болып мәқсетим
Он күн жүрдім шыбын жанды қыялмай.

Ақыл таппай, жәрдем таппай болдырым,
Алды, артма қара тасты толтырым,
Төрғыз тармақ сасық деген қайырда
Атыў ушын бир көнарда отырым.

Әрман менен қара көзим жасладым,
Нийетимди о дүньяга басладым,
Қәлийма айтып батар жерге келгенде
Салтанатлы қырық жигитке ушырадым.

Ерлерге мегзеген сымбат түртүси,
Астында Сары ала ат, қолда көк қусы.

Айрылып бир өзи келди қасыма
Шеше алмадым қандай мәртлердин досы.

Келбетиме нәзер салып қарады,
Сүйға кетип өлемиди анлады,
Бұқылас пепен болып шыннан пәрмана
Елатымды, кемлигимди сорады.

Өлім саудасына қарап жол тарттым,
Қайының базарын жұдә молайтым,
Бастаң кешкен аўхалымды термелен,
Түсндирип берип соған мен айттым.

Сапарын тоқтатып, аўзымды күтти,
Айтқан налысымды ядында тутты,
Сүйға кетип өлейин деп атырса
Сары ала атлы бир жас бала үйретти.

Дос қылды құдайым меҳрийбан улга,
Жойылған еркимди әперди қолға,
Сары ала атлы бир жас бала үйретти
Ерик өзинде гә жарылқа, гә ғарға.

Әлқыssa, бул сөзді Едиге еситип нағыз баласы екенин билди.—Менинен туған бала болса қарап тегин жүрмейди, қыласынды қылып жүрген шығар. Тийисли жерден пайын алып, не жерлерге ўайран салып қолынан өткерген шығар. Арыў сайлап қызы алғанды, перзентли де болған шығар. Бир жерден тис же-ген шығар, ел-журт, ата-ана ядына түскен шығар. Ашы-душшыны басынан кеширген шығар. Атасы ядына түскенди, кейни-не айланған екен балам. Усы әтирапқа келген екен. Ал, кем-пир, сен менинен керек затынды ал, сол жигитти көрген әтира-пыңа қайтып бар. Сораў сал, бир жерде мәканы бар шығар, үйин таўып ал. Жолаўшы болып үйине мийман бол, сыр-сыпатаң, гәп мийзамын аңла, қолдан келгенше келинге жарап, бир гәптиң ийнинде ҳаялына мынаны айт: сен буның атасын қала-да, бир-бирине зар қылып қойғанша бир-бирине қоссан бойма-де, сол ўақытта ҳаялы ақыл дана болса, «мама, қандай ҳәмел менен қосаман» деп сеннен сорар, сонда сен айтқайсан: Нура-дин құс салып келген ўақытта қолыңдағы баланды шырқыра-ты, жылат. «Атаңа нәлет, жылатпа баланы», деп ишкериғе кирер, сол ўақытта келинин «жүйермегиң өзиндей ата күшине ырзалық бермеген, ене сүтине мийрими түспеген ҳарамы бол-мас дейсең бе, ондай болғанынан болмағаны жақсы», деп ба-ласын алдына атып урсын. Соны еситсе балам кешикпей маған қосылады,—деди Едиге. Мамаң бул сөзлерди ядлап алды, ханға белгили ана болды. Бир қысым алтын алды, бийдайдың төлеўи-

нен құтылды. Жол қарежетин молдан алды. Енегардың мама-сы Едил дәрьясына қарап қара қүйрық кийиктей зыңбыры. Едилди жағалап тоғыз күн сегбір еtti, Едилдин он еki тар-мағынан өтти. Сыраң даға пайды болды. Қайырға шығып төрт тәрепке қараса Едилдин сол жағасында үркердег аўылды көзі шалды. Шөпшек терген кемпир болып аўылға араласты. Жи-гирмадан айрылып көшे болып қоныпты, кемпир қырық отаў санады. Ортасында бир отаў тур, көргенді ериксиз қайырған, анаў-мынаў адамды ақыл есінен айырган. Кемпир қасына барды. Мама магар болса Нурадинниң отаўы усы болар деп, күл-шели бала сүймеге жақсы деген, буган қуры кирмейин деп бир дәстә шөпшекті басы-көтін бирдей етип қолтықладап, жылт етип ордага кирди. Нәзер салып қараса төрде алтын бесик таянып бир келиншек отыр. Тоты қустай тарапып, ақ қуудайын сыла-нып, орамалын қыя шалып, көзи түскен мейри қанып, көрген жанлар қурбан болып, үйде отыр демесең Ҳүригүлмандай болып, мамадан сескенип жол болсын сорап бир әзат айтып түр-ған қусайды:

— Шын кеўилден нәзер салып қарайсан,
Бул ордамнан қандай жоғыц танысайсан,
Урықсатсыз неге кирдің ордама
Не мақсет пен келип отқан мамасан

Барғой кеўилинде әрманлы дағын,
Душпан ба ол, дос па екен сен келгсін жағын,
Урықсатсыз келе қалдың ордама,
Айтып отыр кеўилинде мақсетин.

Ысырапылдай аўып келген жемисен,
Душпанбысан бизиң менен елмисен,
Кеўилинде бар фой әрманлы мәқсет
Перимисен, мәйишилесен, жиңбисен.

Ели-журтың сатқан бағры дашпышсан,
Ариап келтеги бизиң менен қаспышсан,
Түриңнен жүрегим ушып баратыр
Хасылынды айт, душпанбысан, доспышсан?

Ядымысаң ишиң толған өнерли,
Кимди излеп келдин, қандай жерлерден,
Ұрымысаң, Қызырмысаң, жиңбисен,
Не бәлесең ғапыллықта көринген.

Әлқыssa, кемпир бул сөзді еситип:—Хә балам, ҳаўлықпа, җеш нәрсеге зыянсызбан. Адам жатырқағандай сен қайда өскен жансаң, билсең саған жан ашыр доспани. Аўыл аралап күн көрип жүрген шырақшыман. Адам бар жерге адам келеди, саған

қазарсызбан. Бул үлкеге бийтаниыспан, өзлериниз қайдан?—
деди мама. Сонда келиншек:

— Ҳә, мама, сен де айып етпе, бул этирапқа биз де бийтаниыспан, өмирим туўып көрмеген жерим шалғай, ўатаным алыш, түсниндирип айтайып, мениң менен шынталап таныс. Журтый Пәрен, атам Баҳрам деген адам. Атам Баҳрам дегенге ғайыптан бир жигит дус болып, хызметинен жаранып бизди алған. Қасында қырық жигити бар екен, оны да атам үйлендирген. Атам Баҳрамға хызмет етти, уш жыл арадан отти. Елиме қайтамав деп атама арыз етип қоймаған соң алды толы мал менен, сәни-салтанат пenen атам көширип, он еки ай жол журип усы бойфа келгенимизге он төрт күн болды.—деди. Еситип кемпир:

— Балам, еринчин аты ким?—деди.

— Ериминң аты Нураддин,—деп жуўап берди. Кемпир айтты:

— Балам, онда атасын қалада, баласын далада бозлатып қойғанша бириң-бириңе қоссаң болмай ма,—деди кемпир. Келиншек бетине тиклеп қарады.

— Ҳә, мама, бул жигитте ата-ана, ағайын, туўған-туўысқан, бизлерде абысын-ажын, қайнага-қәйин бар ма екен, мама?— деди келиншек.—Тоғыз жыл қослас болып, ондай нәрсениң атын атағанын еситкеним жоқ еди ғой, ақылың болса айт, мама?—деди. Еситип мама буған билгенин айтып кемпир толғап турған құсайды:

— Қайын атаң Едиге
Хасылы еди ногайдан
Тоқтамыстай патшага
Хызметинен жаранған,
Корлық көріп нешше жыл
Тоқтамыстай патшадан,
Ұалійликке, ақылга
Тепелмеда ҳеш бир жан,
Ханы қарғап атасын
Табагынан жаздыраған,
Күйүп салған жүртүнан,
Жала жаўып нәхәктан,
Өлтиромектин қастында
Қамалады көп ладан.
Өлтириўдин жолында
Түрли ҳийле ойлаған,
Туўған жерден айрып
Атаңды еткен сергиздан,
Қайды барса жол таптай
Қараңызық қаплаған,
Түн жарпында ат қойып,
Күйүп шыққан қаладан.
Тәўсекел етип жалықпай,
Мәртликкө белин байлаған,

Он еки жыл өмирин
Шет-шебирде жасаған.
Туўған жерге зар болып
Он төрт жыл елден айрылған
Кемалға келип Нураддин.
Хап менен урыс баслаған.
Сүйдай тасып жигери
Ханға өзин қаслаған.
Ханның құйып изинең
Қекшө деген жайлардан
Ханның келлесин алып
Елге келди Нураддин.
Уш айда зорға айланып,
Алдынаи шығып бир шүркүл
Жүргенге шер салып
Шайырлық пenen сөз айтып,
Түрли жерден сөз айтып,
Душпаннан балам алданып,
Келинимди аздырыдь.
Араға душпан сөз салып,
Нураддин сонда бузылды.
Душпанлардың тилин алып,
Кенжембай деген бузакы,
Еки жақты тәң жаңып,
Келе берди атасына
Әрманын айтып толғаны.
Қатты ашыўы келгенди,
Қуўаныш кеўлин суў алып,
Болмас исти исledи.
Балам жолдан адасып,
Халыққа күлкі болғанды,
Атасы менен даўласып,
Ғайып болды халқынан,
Ғапыллықта атасының
Урып кезин шығарып.
Жүрттап шығып кетип еди
Барлық исин түўарып,
Едиге атты атасының
Өзегине от салып.
Он бир жылдың толғаны.
Болған еди елден ғайып,
Ойлап көрсөп шырагым
Ислери жүдэ әжайып.
Еситтим бүгін хабарын,
Бәрекелле шырагым.
Келген екен айланып.

Әлқыссса, келиншек сөз мәнисин аңлат ақылы ҳайран болды.
Кемпирге қарап:

— Енежан, бул жигит пenen қослас болғаныма тоғыз жыл болды. Байқас етип қарасам, баўыры қара тастан қатты, қаттысы оның емес пе, тоғыз жыл қослас болып я елин, я атам, я анатам, қатарым деп бир аўыз сөзин еситип көргеним жоқ. Ондай

атасы менен мәлеллесип елинен шыққан болса елине бармас,
сениң ұзом мениң айтқанымды қылmas.

— Оның илажы аңсат балам, Нураддин қай үақта келеди?—
деди кемпир. Қелиншек айтты:

— Күн батарда геўгимлетип келеди, жаўатуғын булттай
қурсанып келеди,—деди. Кемпир айтты:

— Нураддин келип аттан түспиң атырғанда себеп таўып қо-
лындағы баланды шымшы, бала шырқырап жылар. Ол үйге
жуўырып кирер, «хә нәләт, баланы жылатпа» деп саған қә-
хәрленип сөйлер, сол үақытта сениң айтатуғын дәлійлин «жы-
лаған балаға онша жаңын шоршымасын, атаңа не қылсан, ал-
даңа сол келер деген, сен ұзом усынайдай биреўдің әдиўлеп
өсирген перзентисен, елиниң, жұртыннан, ата-ененнен хабар
алмай минекей, сениң жүрисин бол да сендей қаррамы болмас
дайсөн бе—деп баласын алдына тартып ур. Иишалла, кешик-
пей өзинең-өзи атасына қосылады, бола ма», деди мама. Қе-
линшек сөз мәнисин үйренип алды.

— Апладым ене, апладым. Сезикленип сениң сизге зыяны
тийип жүрер, қолдан келгенше ғайрат саламыз. Мама, сен бол
жерден кет,—деди. Мамага урықсат етти. Мама айттарын айттып
жиден шығып кетти.

Нураддиндең қайсарын,
Хасыл заты төре еди,
Алмастан қайтпас ер еди,
Зейнине тийгенлерди,
Ийттен де жаман көреди.
Ушыраган жерине
Әлій шерден зор еди,
Кус қайтарыў, ат бағыў
Өмирилк кәспи-кәри еди,
Кус төреси қуў еди.
Барған жери уллы дүў еди,
Куладин қустын құлы еди,
Қәлпелиги соншелли
Қалпелигин асрып,
Кеўлии сондай жасырып,
Қуладинди қайтарып,
Куў илдирип жүр еди.
Қарап тұрып мөсндирип,
Қуладинин қашырып,
Еки қолын қаўсырып
Ысықлық отын өширип,
Бәлент кеўлии пос түсирип,
Жаған булттай қурсанып,
Түклеринен зәхәр шашып,
Зұлымлығын асрып,
Құнде қашық аспанды
Дабылы әлемди көширип,

Тәбесине түсирип,
Дабылы әлемди көширип
Әйдархадай ысқырып,
Айбатланып, құтырып,
Буұрықанып қышқырып,
Әйне құлтап үағында
Келе берди Нураддин.
Сол үақытында ак үйде
Құтип отыр ҳаялы
Қолындағы баласын
Шырқыратып жылатты.
Еситип оны Нураддин,
Шамырқанып сөз қатты,
Баласының дауысы
Жаман жаңына батты.
Жуўырып кирип ордага
Катынға қамши узатты,
Қәхәрленип сөз айтты,
Ақша жұзин қарайтты,
«Тезден жубат баланы», деп
Қәхәрдің сонын молайтты.
Еситип оны қатыны
Карсылап дәлійл сөз айтты
«Жылаганда жан шықты м?

Неге жаңын ашыйды.
Қөз алдыңда жылаганға
Сонша жаңын шоршым.
Қайырды көр сабаса
Онда дадың не қусайды.
Не көрсеттиң атаңа
Неге буўының босайды.
Елин ядқа алмаған,
Ата менен анасын
Бир де ядқа салмаған,
Қүшине ырзалиқ берип,
Сүтине ырза болмаған.
Атам деп көзге илмеген,
Изине бир күн ермеген,
Бир күн қайыр бермеген
Бул да соган кусайды,
Ийт баласы ийтке усар,
Атасының жолын жойтар,
Жете ғойса шағына
Азабы кем-кемнис батар,
Бир көре алмай қарасын
Әрманлық пениен күн батар.
Сендей ата бийзар болса,
Қүнине күнге мийнет артар,
Ер жетсе бул жүйермек
Булда негизге тартар.
Аңлайсаң ба жүрисинди
Перзентиң қалай көп жасар,
Ер жетсе бул жүйермек
Тасласаң кетсе бизлерди,

Бир көре алмай қарасын,
Дәртим дәртке уласар,
Айтқан сөздің мәнисин
Өзиң түсін, ядыса ал.
Сендей болып қаңырса,
Мынау қолда перзентиң,
Ержетпей елгени абзал.—
—Деп Нураддиниң алдына
Тартып урды баласын.
Мына сөзді еситип,
Нураддиндегі төрениң
Испаңаны семсерин
Сүйерпіп алды қынаптан,
Қәхреленип ҳаялын
Шабайын деп оқланды.
Шапшага көзи қыймады,
Кайтып салды қынапта,
Қынапта қайтып сыймады
Кайтар ма екен қәхр деп,
Жуўырып шыңты майданга.
Таба алмады ҳеш бир жасқа,
Керип урды қара тасқа,
Нар түйедей қара тасты
Еир урганда қақ белди.
Қәхрeri қайтып Нураддин
Қайтып кирди отаўга.
Нап-қара болды жұзлери,
Жер көрмеди көзлери,
Өңмениң етеди.
Хаялдың айтқан сөзлери.

Әксип-әксип жылады,
Көзде жасып булады,
Қырық жигити гаўласып
Ол қасына келеди.
Хайран болып турады,
Жаўған қардай борады
Басын сүйеп қырық жигит
Хал-жағдайын сорады.
Қырық жигитке шағынып
Нураддин турып сейледи:

—Ағам болдың қырық жигит,
Иним болдың қырық жигит,
Қәүендерим қырық жигит,
Қапа болған жеримде
Сүйенишим қырық жигит,
Айтып айтпай қайтейин,
Жылағаным мәнисин
Сизлерге баян әйлейин.
Айып етпей қырық жигит,
Мекирбан екен атақ-ай,
Шийрин екен ботақ-ай,
Жалғыз балам алдыма.
Шырқыраган ўағында
Шийрин жаным сескенді

Шыбын жаным тәнимнен
Шыңты ма екен деп едим.
Канатынан қайрылдым,
Туяғынан майрылдым,
Он жыл өтти арадан
Ата-анамнан айрылдым.
Сорлы болған ата-анам,
Мени бүйтпін қайғырса
Ети ерип, сүйсгіне
Калған екен тақап-ай,
Шийрин екен ботасы,
Мекирбан екен атасы,
Нұлларымда ата-анам
Мени бүйтпін қайғырса,
Артылған екен жапасы,
Жыртылған екен жағасы,
Жылай-жылай жолымда
Жайлалты душпан табасы,
Басқа исти мен қойды
Ата менен анамның
Қабылланып тобасы
Егленбей барып алдына,
Қабыл қылайын көз жасын,
Жеткерип мәккет-мурадына,
Жеткерип көкке төбесин,
Кешире кеткей ата-анам
Мендей сордың гүнөсін,
Ата-анамды қуұантып
Мен алайып пәтиясын,
Көше ғөриң қырық жигит.

Әлқыssa, айтаалмай жүрген қырық жигит жүргеги жарылышы кетти. Жақсы қуұаныш хабар еситип, ушып-ушып қуұансып үйлерди жықпақ пенен, нарларға артпақ пенен, күни-түни көшпек пенен болды. Нураддин айтты:

— Атасының көзин урып шыгарған шерменде киятыр деп мен жүртқа масқара боларман, түнде көшейик,—деди.

— Эжең болар,—деп қырық жигит күндиз жатты, ақшам көшти. Тогыз ақшам жол жүріп, әйне сәхәр ўақтында Едигениң қаласының алдында қара көрінім жерде Қара жылға дегениң бойына келип, Нураддин үйлерин тиге берди. Ким менен кимнің исі бар, адам елестирмеди. Ҳеш ким билмей қалды. Түн жарпында Нураддин еки жигитти Кенжембайдың үйине жумсады. Еки жигит түн жарпында Кенжембайдың үйине барып қараса уйықладап атырған екен, үстине кирип барды. Кенжембайға:

— Нураддин балаң көшип келди. Сизди тез келсин деп шақырып атыр,—деп еди, мына сөзді еситип Кемжембай қылған исleri өзине мәлім ўақ деп отырды да қалды. Әри-бери отырды, туратурын түри болмады. Еки жигит еки қолынан көтерип Нураддиниң алдынан алып келди. Нураддин Кенжембайды та-

нып, ашыўы келип, шашайып деп қыялланды. Кенжембайды жақсы керип, жұз адамның ишинен өлімнен азат қылған едім, соңша қыласынды қылды, жақсылықты билмеди. Бул орнынан турса, жақсылықтан хабар тапса, сөзге шебер еди, атам менен қосып, мени жақсы сөз бенен жарастырса, бар гүнәсін кешіреп едім,—деди Нураддин.

Жақсы сөзге жан семирер деген, оны еситип Кенжембай мәртте еки сөз болмайды деп, өлмейтуғынына көзи жетип ызыранып, гүрсинип, күшигендей сыйқылдан Кенжембай жайынан турды, Нураддинди қушақлад:

— Айланайын жалғызы, маңлайымда құндызы, бул дүньяда бар ма едің, аман-есен жұр ме един,—деп Нураддинди қушақлад жылап атыр.—Ишшалла өзимниң жаққаи отымды өзим өширермен, атаң менен жарастырарман, тилем қырқылмаса, және жаным шығып кетпесе атаң менен жаастырарман, тилем қырқылмаса, және жаным шығып кетпесе атаң менен жақынластырарман,—деди. Ҳасыл тауардан алдырып, көктен гыслап тоңды үстине кийип:—Қоңе, Нураддин артыма кирип көр,—деди. Нураддин артына кирип көрди.

— Жарайды, сыйяды екенсең, шыға ғой,—деди.

— Ал, шырағым, атасың ғарғысы қара мылтықтан да жаман. Атаң Едиге азаңда орнынан тұрсын, шекерли шай ишсін, он бес пара арыз айтып шықсын. Сол ұақытта атаңның қөхәри қайтады. Соңнан соң сен мениң тонымың артына кирип арқама асыл, тәүекел, алдына барайын. Сен мени жасырып апарды деп кеүлиңе алма, себеби, атаң ғарғап сала ма деген қәўпим бар. Егер ғарғаса ғарғысы маған батып, оннан соң саған барсын, мennen өтип ғарғама саған батпас, ғарғамаса қудайының жарылқағаны,—деди Кенжембай. Эне, таң атты, күн шығып сәске болды. Кенжембай ҳасыл тонын кийип, Нураддин ишине кирип, Кенжембай баланы қолтығына алып, торғайдай жай болып, тәүекел, Едигеге қадем қойды дизилисп. Шубырып Едигениң алдына барды. Кенжембай Едигеге сәлем берди. Құллық айтып, қол қаўсырып ханың алдында турды. Едиге үәлийлік пенен бул истен хабары бар еди. Едиге нәзер етип қарады. Артында жасырынып турған Нураддин екенин билип Едиге мынадай сөз айтады:

— Айланайын аңдызы,
Аспандагы гәўхар жулдызы,
Жүйкемди мениң құрттың ғой
Бети қара жалғызы.
Қара суұға қан қүйдің,
Сүйді қайдан ишерсөң,
Қара атаң қан қатырдың,
Атты қайдан минерсөң.
Отлақты жерге от қойдың,

Отты қайдан отларсаи.
Ата деген мен болсам
Урын көзимди шығардың
Жалғыз балам Нураддин
Қайларға барсаң онарсан.
Түрли ислерди сен ойлап,
Түұран жаққа дөнерсөн.
Нураддин сен жалғызы
Не қылып келдің алдыма,
Жұзимди қалай көрсөн.
Жалғанышда жер басып
Қайтып есип-өнерсөн?
Еситип соны Кенжембай.
Нураддин болып сойледи:

— Алтын таhta ата,
Сөзимди тыңда, жан ата,
Кеширер ата ҳәр дайым
Перзенттің ҳаққы ушын
Қап тауындай гүнәсіл.
Кеширмессе атасы
Хәр жерде тартар сазайын.
Келди сизге гезек-қайым,
Атам дейип зар жылап
Перзенттің болды тайын.
Ата дейди баласы,
Тилем келдім алдыңа
Жарылқай ғөр атасы.

Қара суұға қан қүйсам
Булақтан суұлар ишермен,
Бир қудаға зар жылан,
Жети дәрья кешермен.

Қара аргымақ қан қатып,
Дәүлеттің сыйынын,
Тұлпарлар сайлаң минермен,
Ғауданлы жерге ат қойсам
Ата, саған еркелен
Шалғының басын қоярман.

Ата деген сен болсан,
Перзент деген мен болсам,
Бурынғының нақылы
Хазарың коп, берерің аз,
Атасына етпей ме наз?
Гунайымды етпесең,
Пир жолына болырман саз.
Тұтып қаза, оқып намаз,
Хаққа жылап, қысыў ҳәм жаз
Жұрттыңан шығып кетермен,
Жолында сегбір етермен,
Хаса алып дәстиме
Жалаң аяқ жалаң бас,
Дәриүиштиң жолын тутарман,
Жаратқанга жалбарыш,

Күнэ болар жутарман,
Пайыў-пияда жол жүрип,
Ибраҳим салган Мәдийне
Сол Көбага жетермен,
Қырық күн жатып шилледе
Хақтың жолын тутарман.
Қалилланы яд етип
Гүнайымды ийшалла
Бир құдадан тилемен.
Әйлесе алла мұстожап,
Урын көзинди шыгарсам да
Сейтіп гунамды отермен,
Қайт, Едиге, қайтсаңа
Жалғызыңың гүнәсин
Өт, Едиге, өтсекө.

Қара көзден нұрың тайса,
Қырағың сениң Нураддин,
Қарға адым жерди көрмесе,
Шалың жанар алдында
Шырағың сениң Нураддин,
Салар тартсаң үзаңқа
Парығың сениң Нураддин,
Қайт, Едиге, қайтсаңа
Жалғызыңың гүнәсин
Өт, Едиге, өтсека.
Көрер козиң көрмесе
Көзиң сениң Нураддин,
Абай етип сөз айттарға
Сезиң сениң Нураддин:
Казаң жетсе бир күни
Ийе болар орныңа
Озиң сениң Нураддин,
Қайт, Едиге, қайтсаңа,
Жалғызыңың гүнайын
Өт, Едиге, өтсекө.

Басыңа күнлер туғанда,
Алладан ҳәмір болғанда,
Сол пайманаң толғанда
Жаганнаң әжел буғанда,
Пәрманаң сениң Нураддин,
Қайт, Едиге, қайтсаңа,
Жалғызыңың гүнасын
Өт, Едиге, өтсекө.
Алдың бійік, артың жар,
Айланарға жериң тар,
Құұманың откен кегінү-ар,
Ер шырагы-еки коз
Бири шыңса, бири бар,
Алты айлың елициде
Нураддин жаныңдан басқа
Сүйенерге кимиң бар,
Қайт, Едиге, қайтсаңа
Жалғызыңың гүнайын
Өт, Едиге, өтсека.

Белиңнен мәдет кеткенде
Мәдетьң сениң Нураддин,
Тизиннен құят кеткенде
Тарыққанда сыйпарың.
Аңлайсаң ба дүньяда
Айыстарған солдур барың
Излеп келди жалғызың
Аңласаң шитти мұрадың
Қайт, Едиге, қайтсаң
Жалғыз бала гүнайын.
Алладан ҳәмір болғанда,
Басыңа күнлер туғанда,
Қамыстың басың буғанда,
Қамхорың еди Нураддин.
Едигедей патшайым,
Тилегимди берсөң
Жалғызыңың гүнайын кешседа.
Мына сөзге Едиге
Құлақ салып қарады.
Кенжембайдың сөзлери
Едигедей төрениң
Жаның еритип барады,
Қуұып шырып ашыуды
Кеүліне мейрим толады,
Едиге турып сөйледи:

—Кенжембайдай сен Наймыт,
Таўып айттың сезинди,
Сарғайтың ақша жүзимди.
Жалғызың қарғап нетейин
Қарғысым қара тасқа
Мәқсетиме жетейин.
Мен кеширдім көзимди.

Кеүлімнен әрман кетирдин,
Гүнаңа сауап өтирдин,
Жазаң сениң көз еди
Сөз бенен көміл толтырдың.
Кенжембай, саған ырзаман
Исінди бөржай келтирдин,
Мен кеширдім көзимди
Мәқсетиме жетирдин.

Жалғызды қарғап нетейин,
Мәқсетиме жетирдин
Тилегин қабыл етейин,
Мына көзим шықтаңтан
Мына көзим шықса да
Таўып айттың Кенжембай,
Қандай гүнаң болса да
Хақлығыма етейин.
Мен билмеймен баламның
Етип жүрген исини,
Мен кеширдім баламның
Қатты қайырым созини,
Қуұға салды мудамы

Куладин бийзат қусыны
Бул гүнәсин қәйтейин?

Күс тереси қуў еди,
Куладин қустың құлы еди,
Құл терениң жаўы еди,
Куладинди қайтарып,
Қуў илдирдиң Нураддин
Бул гүнәнди қәйтейин?

Нешшениң ишин жандырдың,
Суўық қанын ишикисип,
Күлдің мөхрин қандырып,
Куладиндей құсларға
Аққуұдың басын алдырдың
Бул гүнәнди қәйтейин.

Қасында бар қырық жигит,
Тұртусине қарасам
Бәри тегис бий әден,
Ала көзли, қыр мұрын
Шынасында бәдирек,
Ақ сүмектен соларға
Арыў сайлаң сүйдирдиң
Бул гүнәнди қәйтейин?

Ийтке берсең асынды,
Ийт тартады лашынды,
Ерге берсең асынды,
Ер сыйлайды басынды,
Азамат сайлаң ас берсен,
Ийни келген жеринде
Иззетлейди басынды,
Кулға зәйнет етилсөң,
Ақырында жалғызым,
Күл кесер сениң басынды.
Болып едим Үәлийден,
Түйган едим периден.
Не қылайын, қайтейин
Пенде құтылмас зейнимнен,
Қорқаман қатты пейлицен,
Айланайын жалғызым,
Қәўпим бар сениң кейниңнен.

Карғап сени нетейин,
Мәқсетиме жетейин,
Қарғысым қара тасқа өтсін,
Қандай гунаң болса да
Хақынғыма отейин.—деп
Ықырар ётты Едиге.

Өттим-өттим дегенде
Нурадинниң анасы,
Хожаның қызы Қараңас
Әмшек сүтин бермесе де

Кеўил сүтин емизген,
Сәтемирдиң қызы еди.
Ақбилек атлы анасы,
Едигениң шын досты
Аңғысын менен Тыңғысын,
Барлығы бир жәм болып,
Потасын салып мойнына,
Қаламын салып қойнына,
Қарғамагай жалғызды деп
Тилеме болып барлығы,
Боз орданың артында
Сыгаласып тур еди.
Өттим-өттим дегенде
Бәршелең қуұанысып,
Дизилип кирди ҳәммеси
Едиге отырған ордага.
Нурадиндей жалғызды
Түм-тусынан қамалап,
Ортасына алады
Маңлайдай тәўап қылады,
Түм-тусынан құщақлан,
Көзлерде жасын булады,
Перзентим деп ах урып,
Ун салысып жылады.
Жас ботадай бозласты,
Болинген қойдай манырасты,
Жаралы құудай сыйсисты,
Құшақласып көристи,
Саў-саламат сорасты,
Аманласты, танысты,
Жас ботадай жанасты,
Сәтемирдей патшаның
Ақбилек атлы ол қызы—
Жетик молла перийзат,
Китабын жайып алдына
Хәртүрли ҳаят көрсөти,
Китапты ашып атпа-ат.
Мүше туўел болмаса,
Адамзаттың баласы
Патшалыққа жарамас,
Деген ҳаят мине деп,
Таўып берди рәүиит.
Хұрмет етиң баламды,
Шығар қайғы-налаңды,
Бағыш еткіл балама
Тағып менен қалаңды.

Еситип оны Едиге
Ҳаятты көрп тутылды,
Көзи көрп, инанып,
Мәселеден утылды.
Ақбилектей арыўдың
Хәмирине қайыл болады,
Едигедей төрециз

«Жана тапты туұры жолды.
Ақбілектей перійзат
Хөмирине көндириди,
Қуұанышқа кеүлін толтырды.
Нураддиндегі баланың
Басына баҳыт қоңдырды.
Оз қолынан Едіге
Мәселеден утылып
Нураддиндегі баласын
Алтын тағыша миндириди.

—Душпанларын жылатып,
Дос болғанын күлдирип,
Көз жасым көргей қудайым,
Бағың ашылсын илая,
Мәртебең болсын зияда,
Еңбегиң болмағай зая.
Құтлы болсын тажы-тахтың,
Зият болғай келген бағың,
Абат болғай кележағың,
Ашыла бергей ығбал-бағың,
Құтлы болсын алтын тағың.
Басына шанышты сары жыга,
Етти жүртynna жерия,
Қатара кетсем мың тәүбе
Көл көтерип, шуұласып,
Нураддиндегі баласына
Тенниен берdi пәтия.

Дәүир кимниң дәүири
Нураддин ханның дәүири,
Заман кимниң заманы,
Нураддин ханның заманы,
Қалаға жарды урдырды,
Далаға жарды урдырды.

Алтын тағына минеди,
Әдил төрелик береди,
Қаласына бийлик берип
Едіге атлы төрециз
Шадлы дәўран суреди,
Нураддиндегі баласының
Тамашасын көреди.
Едіге атлы батырың
Мурадына жетеди,
Едигениң баянын
Усы менен тамам етеди.

* *

Еситип төлим алады,
Тыңлаған мейири қанады,
Кулақ салған яранлар
Едигениң аяғы
Сол жерде тамам болады.

Бермеген ханлар орынды,
Теңлік таптай жүртynan
Жүтқан қара құрымды,
Қанғалаган аралап
Азия менен Румды,
Ақлатады мазмұны,
Ата-бабамды бурынры.

Әткен ерте заманда
Теңлік таптай ханлардан,
Езилген екен табанда,
Бинә болған секилин
Ата-бабам он санды,
Шыққан жерин сорасаң
Айтқан екен ногайда.

Талабы айланбай онга,
Тарийхы қалыш соңға
Илинбекен адам санға
Өмиринше оқ атқан,
Қарсыласып патша-ханга.

Сөзлеримде жоқдур ялган,
Қалайыңтан орың алган,
Едигениң дәстаны
Сошаслы жыраудан қалған.

Талқан етип салған сораў,
Ханнан алтын алған сыйлаў,
Шәкирт болып алған екен
Қарақалпақ Дүйсенбай жыраў.

Сорастырсам уллы жолды,
Шарапаты жүртқа молды,
Халық ишинде баян етиш
Таратқан ийеси солды.

Еситкенлерлердиң кеүли жай,
Табылмас оған теңі-тай,
Едигениң дәстанын
Халыққа таратқан Дүйсенбай.

Шәкирт болып алған қолға,
Жұдә шебер гөне жолға,
Ел гезип әткен бәрқулла,
Дүйсенбайдың шәкирти
Айтқыш жыраў Сейдулла.

Лақабын асырган таұдан,
Қашып жүрген талай жаұдан,
Ел аралап Сейдулла
Жырлаған жерде күн жаўған.

Шәкирт дүзип өз алдына,
Белгіли мәкан жайлайға,

Яд етип сөзді ядына
Сейдулла жыраў таратқан,
Едигениң дәстанын
Пұтқил қараңалпаң халқына.

Аса жері жоқ, аспаны,
Патша-хан болған душпаны,
Сейдулла жыраудан қалған,
Едигениң дәстаны.

Сага-өрин барлаган,
Ермеге жыраў қалмаган,
Шекирт болып Сейдуллаға
Шыңқан жерин ақлаган.

Қарақалпақты айланып,
Кырқ жыл халыққа жырлаган,
Едигениң дәстанын
Қыяс жыраў торлаган,
Шыңқан жерин сорасаң
Қыястан қалған бол дәстан.

МАЗМУНЫ

Биринши нусқасы

Рамберди улы Ерполат жыраудан жазып алған Қаллы Айымбетов.
Баспаға таярлған: Қ. Байниязов

«Едиге» тууралы еки аүйз сөз	5
Иңайташыдан	10
I бөлім	12
II бөлім	32
III бөлім	56
IV бөлім	68
V бөлім	80
VI бөлім	83
VII бөлім	93
Сөзлик	107
«Едиге»—халықымызға қәдирли дәстан	109

Екінши нусқасы

Қыяс жыраў Қайратдиновтан жазып алған Қалбай Қайратдинов.
Баспаға таярлған: Қ. Мақсетов, М. Низаматдинов, Қ. Мәмбеткязаров.

«Едиге» дәстаны ҳақында	128
I бап	138
II бап	222
III бап	281
IV бап.	349

ЕДИГЕ

Каракалпакский народный эпос-

На каракалпакском языке

Издательство «Қарақалпақстан»

Нукус—1990

Редакторы Х. Дәүләтназаров, З. Бекмуратов.

Художники И. Қыдыров

Худ. редакторы К. Рейпназаров

Тех. редакторы О. Жумабаев

Корректоры М. Бекбаулиев.

ИБ 3787

Териүгे берилген ўақты 7. 05. 1990-ж. Басыўға рухсат
етилген ўақты 20. 08. 1990-ж. Қағаз форматы 60x84¹/₁₆. Ти-
пографиялық қағаз № 1. Әдебий гарнитура. кегель 10. Жоқары
баспа усынында басылды. Қолеми 25,0+форзац 0,25 23,25
баспа табак, 26,07+0,29 есал баспа табақ. Тиражы
шартлы баспа табак, 26,07+0,29 есал баспа табақ. 20000. Заказ 392. Баҳасы 3 м. 50 т.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000, Нөкис қаласы, К.
Маркс көшеси, 9.

ҚҚАССР Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери
бойынша мәмлекеттік комитеттің «Правда» газетасының 50
жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты, 742000, Нөкис
қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

„Қарақалпакстан“ баспасы „Қарақалпак фольклоры“ көп томларының XX гомларын басып шығарыуды толығы менен тамамлады. Бул томлардың ҳәр биреүинде халқымыздың көп әсирлерден берман әүладатан әүладка өтип, миyrас болып киятырган дүрдана сөз ғәзийнелери жәмленген.

Биринши том. Қарақалпақ халық ертеклері, 1-китап. 1977-жыл.

Екинши том. Қарақалпақ халық ертеклері, 2-китап. 1977-жыл.

Үшинши том. Қарақалпақ халық жүумбақлары, 1978-жыл.

Төртінши том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары, 1978-жыл.

Бесиinши том. Қарақалпақ халық қосықлары ҳәм салт жырлары, 1980-жыл.

Алтыншы том. „Қырқ қызы“, дәстан. 1980-жыл.

Жетинши том. „Алпамыс“ дәстан. 1981-жыл.

Сегизинши том. „Коблан“, дәстан. 1981-жыл.

Тоғызыншы том. „Ер Зийәр“, „Қаншайым“, Курбанбек дәстанлар. 1981-жыл.

Онынши том. „Мәспатша“ дәстан. 1982-жыл.

Он биринши том. Айтыс, 1-китап. 1982-жыл.

Он екинши том. Айтыс, 2-китап. 1982-жыл.

Он үшинши том. „Шәръяр“, дәстан. 1984-жыл.

Он төртінши том. „Фәрип·ашық“, „Саятхан—Хәмира“ дәстанлар, 1985-жыл.

Он бесиinши том. „Фөруғлы“ дәстан. 1986-жыл.

Он алтыншы том. „Юсуп·Злиха, Ҳурлықа—Хәмра, Ашық Нәжеп, Юсуп—Ахмет“, дәстанлар. 1986-жыл.

Он жетинши том. „Шайрин·Шекер“, „Жаскелен“, „Ер қосай“, „Хажы—Гирей“, дәстанлар, 1986 жыл.

Он сегизинши том. „Менлиқаł“, „Селимжсан“, „Хатам—Тай“, „Гүлнәхәр“, дәстанлар. 1988-жыл.

Он тоғызыншы том. „Бозуғлан“, „Гүлестан“, „Кыз палұан“, Қараман“, дәстанлар. 1989-жыл.

Жигирмаланшы том. „Жағанша“, „Ерсайым“, „Бозжигит“, „Зинеп—Алтынгул“, дәстанлар. 1990-жыл.

3 M. 50 T.

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“-1990